

ИЗВЕСТИЯ

Гомельского государственного университета
имени Ф.Скорины

№ 1(70)

Гуманитарные науки

2012

ИЗВЕСТИЯ

Гомельского государственного университета
имени Ф.Скорины

Научный и производственно-практический журнал

Выходит 6 раз в год

Издается с октября 1999 г.

№ 1(70)

Гуманитарные науки

2012

Учредитель – Гомельский государственный университет имени Ф.Скорины

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации Республики Беларусь
(свидетельство о регистрации № 546 от 6 июля 2009 года)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

А. В. РОГАЧЕВ (главный редактор)

О. М. ДЕМИДЕНКО (зам. главного редактора)

Л. А. ШЕМЕТКОВ (зам. главного редактора)

В. В. АНДРЕЕВ, Го Вэньбинь, В. Ф. БАГИНСКИЙ, Г. Г. ГОНЧАРЕНКО, А. М. ДВОРНИК, Г. М. ЕВЕЛЬКИН,
Е. В. УБОЖЕНКО (ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ), С. В. ЖАВОРОНОК, В. Г. ЖОГЛО,
Ф. В. КАДОЛ, В. Н. КАЛМЫКОВ, В. В. КИРИЧЕНКО, Г. Е. КОБРИНСКИЙ, Г. Г. ЛАЗЬКО, В. Д. ЛЕВЧУК,
А. М. ЛИТВИН, А. В. МАКАРЕВИЧ, О. А. МАКУШНИКОВ, И. В. МАКСИМЕЙ, Н. В. МАКСИМЕНКО,
Г. И. НАРСКИН, О. С. ОСИПОВА, А. Н. СЕРДЮКОВ, Н. В. СИЛЬЧЕНКО, Б. В. СОРВИРОВ, А. А. СТАНКЕВИЧ,
М. И. СТАРОВОЙТОВ, В. М. ХОМИЧ, И. Ф. ШТЕЙНЕР, В. А. ЩЕПОВ, Я. С. ЯСКЕВИЧ

Адрес редакции:

ул. Советская, 104, к. 2-17, 246019, Гомель
Тел. 57-37-91, e-mail: vesti@gsu.by

© Известия Гомельского государственного
университета имени Франциска Скорины, 2012

© Proceedings of the F.Scorina Gomel State University, 2012

ФИЛОЛОГИЯ

УДК [811.161.1+811.111]:81'25:81'38

Стылістычныя асаблівасці перакладу трапеічных сродкаў з англійскай мовы на беларускую

Н.А. Азяўчыкава

Артыкул прысвечаны стылістычным асаблівасцям перадачы сродкаў моўнай выразнасці з англійскай мовы на беларускую, улічваючы не толькі структуру моў, але і нацыянальную свядомасць народаў дадзеных моўных груп.

Ключавыя словы: пераклад, стылістычныя сродкі, тропы, метафара, эпітэт, параўнанне, метанімія, сінекдаха.

The article deals with stylistic features of the translation from English into Belarusian considering not only the structure of the languages, but also the national consciousness of the peoples of the given language groups.

Keywords: translation, stylistic devices, tropes, metaphor, epithet, simile, metonymy, synecdoche.

Уводзіны. Перакладчыцкая дзейнасць мае цалкам усталяваныя традыцыі навуковых і прыкладных даследаванняў. У нашы дні шырокае распаўсюджванне атрымала тэорыя, якая разглядае пераклад як акт міжмоўнай камунікацыі. Перавага гэтай тэорыі заключаецца ў тым, што ў ёй перакладчыцкія з'явы разглядаюцца праз прызму камунікатыўных устаноў і адрозненняў, у спосабах іх выражэння ў канкрэтнай пары моў. Не менш важны яе прагматычны аспект, які прадугледжвае супастаўленне не толькі дзвюх моў, але і дзвюх культурных супольнасцей.

Пераклад як від чалавечай дзейнасці мае доўгую гісторыю. У XVI стагоддзі французскі паэт-перакладчык Эт'ен Даля (1509–1546) прапанаваў 5 прынцыпаў перакладу: разуменне зместу і намеру аўтара, добрае валоданне дзвюма мовамі; пазбяганне літаральнага перакладу; выкарыстоўванне агульнаўжывальных форм маўлення; перадача танальнасці тэксту. Англіійскія перакладчыкі Каўлі і Дэнхем (XVII ст.) выступалі ў абарону вольнага перакладу. Дэнхем лічыў, што сэнс – сутнасць вечная і ўніверсальная, ён лёгка перадаецца праз мовы і культуры, незалежна ад рознага семантычнага кантэксту і розных культурных дыскурсаў. Падтрымаў і распрацаваў правілы перакладу Драйдэн (1680), а ў 1790 годзе напісаў свой трактат А. Тайтлер, у якім прапанаваў 3 галоўныя прынцыпы перакладу: пераклад павінен цалкам перадаваць змест арыгінала; стыль і манера павінны захоўвацца; пераклад павінен чытацца так лёгка, як і арыгінал. Пераклад выконвае дзве асноўныя функцыі: інфарматыўную (пасрэдніцкую) і творчую. Традыцыйна лічылася, што асноўнай функцыяй перакладу з'яўляецца пасрэдніцкая функцыя, паколькі тэорыя мастацкага перакладу не выходзіла за рамкі нацыянальна-літаратурнага працэсу або разумела нацыянальна-літаратурны працэс занадта прагматычна, а значыць аднабока. Да перакладу ставіліся патрабаванні адэкватнай перадачы каштоўнасцей, тоеснасці перакладу і арыгінала [2, с. 53].

І толькі ў сярэдзіне XX стагоддзя былі закладзены асновы навуковай тэорыі перакладу. Да гэтага часу пераклад лічыўся нелінгвістычнай навукай. Гэтаму спрыяла распрацоўка шматлікіх лінгвістычных аспектаў, раздзелаў мовазнаўства – такога, як супастаўляльнай лінгвістыкі, сінхранічнай лінгвістыкі, лінгвістыкі дыскурсу, камунікатыўнай тэорыі мовы і гэтак далей, пачалася падрыхтоўка перакладчыцкіх кадраў на факультэтах універсітэтаў. Пераклад, як вядома, – творчы працэс, і таму перакладчык павінен ведаць не толькі дзве мовы, але

і гісторыю, геаграфію, лад жыцця і менталітэт народаў. Што да тэорыі перакладу з англійскай або іншай мовы на беларускую, то яе не існуе. Асобныя пытанні перакладу закраналіся ў літаратуразнаўчых працах В. Рагойшы, Л. Баршчэўскага, А. Яскевіч, К. Шэрман, але працы лінгвістычнай арыентацыі зусім нешматлікія (Т. Лавыш, А. Шыдлоўскі, Т. Суша).

Пераклады з англамоўнай літаратуры на беларускую мову пачаліся нядаўна, і калі традыцыя перакладу з англійскай мовы на іншыя мовы склалася ў далёкія стагоддзі, то беларусы зацікавіліся англамоўнай літаратурай толькі ў 1925 годзе, калі Юрка Гаўрук пераклаў адну з камедый Уільяма Шэкспіра. Пазней ён перакладаў прозу і паэзію англійскіх, аўстралійскіх і амерыканскіх аўтараў. Да гэтага ж перыяду адносіцца перакладчыцкая дзейнасць слаўтага Уладзіміра Дубоўкі, аўтара перакладаў санетаў Уільяма Шэкспіра, “Шыньенская вязня” Джорджа Байрана. Дух шатландца Роберта Бернса стаў зразумелым беларускім чытачам дзякуючы Язэпу Семяжону, які, акрамя таго, пакінуў вялікую спадчыну ў перакладах з розных літаратур.

Пазней перакладаліся творы іншых англійскіх пісьменнікаў: Оскара Уайльда (І. Ідэльчык), Роберта Стывенсана (А. Асташонак), Уільяма Мозма (В. Валынскі), Джорджа Оруэла (С. Шупа), Грэма Грына (В. Небышынец), Джэймса Джойса (Я. Максімяк), З амерыканскай літаратуры перакладаліся Уільям Сараян (І. Сляповіч), Карсан Маккалерс (У. Шчасны), Эрнэст Хэмінгвэй (В. Небышынец), Джон Стэйнбек (С. Дорскі), Джон Байран (Ул. Скарынін).

Пераклады друкаваліся ў альманасе “Далягляды”, часопісе “Крыніца”, цяпер – у часопісах “Дзеяслоў” і “Arche”. Кароткія апавяданні для гэтых выданняў перакладалі В. Судмянкова, В. Калаца, А. Кудраўцоў, В. Дрозд і іншыя.

У апошнія дзесяцігоддзі XX стагоддзя тэарэтыкі перакладу вызначылі межы тоесна-адэкватных, трансфармацыйна-адэкватных, мадыфікацыйна-адэкватных і функцыянальна-адэкватных перакладаў. Грунтоўна даказана беднасць (абмежаванасць) літаральнага (даслоўнага, механічнага) перакладу без уліку змястоўных і стылістычных асаблівасцей таго ці іншага тэксту (кантэксту). Усе больш і больш сустракаецца меркаванне, што надзвычайныя эфектыўны, функцыянальна-эквівалентны – свабодны (вольны) пераклад, нават пераклад-пераказ, асабліва ў справе навучання замежнай мовы.

Мастацкі пераклад – не другасная з’ява, як не другасная творчасць. Мастацкі пераклад – гэта заўжды новы арыгінальны тэкст з таямніцамі чужога почыркі, які мае знаходкі і стра-ты, як і любы арыгінальны тэкст – першасная з’ява, хоць адначасова дэфініруецца па-філа-софску як пераклад духоўнай мэты аўтара.

А сімбіёз мастацтва і навукі патрэбен па той толькі прычыне, што інтуіцыі і практыкі зусім недастаткова, каб дасягнуць вяршыняў у творчай працы, і, як паказвае аналіз арыгіналаў і перакладзеных твораў, ёсць яшчэ шмат памылак і недакладнасцей, і, што больш прык-ра, элементарнае ігнараванне законаў мовы арыгінала.

Тэорыя перакладу і дае ўсё гэта будучаму творцу. Лінгвістычны і літаратурны талент – не адно і тое ж. Літаратурны ўключае лінгвістычны, і адзін без другога не могуць існаваць пры перакладзе, як не можа быць пісьменнік без філалагічнай адукацыі або самаадукацыі.

Мэтай артыкула з’яўляецца вывучэнне спосабаў перадачы трапеічных сродкаў з англійскай мовы на беларускую ў мастацкіх творах.

Пры перакладзе мастацкіх твораў з англійскай мовы на беларускую трэба ўлічваць лексічныя, сінтаксічныя і стылістычныя асаблівасці. У гэтым артыкуле падрабязна апісаны стылістычныя асаблівасці перакладу. Стылістычныя сістэмы англійскай і беларускай моў маюць свой нацыянальны характар. Стылістычныя прыёмы розных моў у аснове адны і тыя ж, аднак іх ужыванне рознае, яны выконваюць розныя функцыі, чым і тлумачыцца неабходнасць трансфармацый. Стылістычныя замены гэтак жа магчымы і неабходны, як і замены граматычныя і лексічныя. Пры ажыццяўленні лексічных і граматычных трансфармацый перакладчык кіруецца прынцыпам перадачы лексічнага або граматычнага значэння слова ці формы. Пры перадачы стылістычнага значэння перакладчык павінен кіравацца тым жа прын-цыпам – узнавіць у перакладзе той жа эфект, гэта значыць выклікаць у чытача аналагічную рэакцыю, хоць часта яму даводзіцца дасягаць гэтага, звяртаючыся да зусім іншых моўных

сродкаў. Напрыклад, “A vault of a schoolroom” (Дыкенс) – “Клас, падобны на склеп”. Своеасаблівы па свайму структурнаму характару англійскі эпітэт у дадзеным выпадку перададзены іншым стылістычным прыёмам, а менавіта параўнаннем; іншымі словамі, адна і тая ж мэта – вобразнае апісанне класа – можа быць раўнацэнна дасягнута рознымі шляхамі. Перакладчык не павінен імкнуцца захаваць сам прыём, але павінен абавязкова прайграць яго функцыю у кантэксце. Не варта таксама забываць і пра тое, што амаль усе стылістычныя прыёмы шматфункцыянальныя. І гэтак жа, як у англійскай і беларускай мовах, могуць не супадаць асобныя лексіка-семантычныя варыянты, гэтак жа могуць адрознівацца асобныя функцыі аднаго і таго ж стылістычнага прыёму. Такім чынам, і пры параўнанні стылістычных прыёмаў выяўляюцца (хоць, можа быць, і не так відавочна, як пры параўнанні граматычных форм і канструкцый) поўныя супадзенні, частковыя супадзенні і несупадзенні іх функцый.

Асаблівасці мовы мастацкай прозы, нягледзячы на тое, што яны ўсё больш і больш памнажаюцца, застаюцца тыповымі для дадзенага напрамку стылістыкі англійскай мовы. Сапраўды арыгінальная вобразнасць прамовы ў спалучэнні з эмацыйнай сінтаксічнай арганізацыяй выказвання, сінтэз аўтарскага плану апавядання і прамовы персанажаў, выкарыстанне элементаў розных стыляў прамовы, апрацаваных і прыстасаваных для мэт мастацкага апавядання, выкарыстанне слоў у вытворных і кантэкстуальных значэннях – усе гэтыя асаблівасці, узаемадзейнічаючы паміж сабой, утвараюць сваю сістэму.

Практычна любы мастацкі тэкст уключае выразныя сродкі, і перадача розных стылістычных функцый слова з мовы на мову патрабуе асаблівых пераўтварэнняў.

Да стылістычных сродкаў моўнай выразнасці на лексічным узроўні належаць тропы, заснаваныя на пераносным словаўжыванні.

Паводле ўзнікнення і сферы пашырэння тропы падзяляюцца на моўныя і індывідуальна-аўтарскія. Да тропы адносяцца метафара, параўнанне, эпітэт, метанімія, сінекдаха, гіпербала, літота, перыфраза, антытэза, каламбур, антанамасія, эўфемізм, дысфемізм, паранамазія, зія, алагізм і інш. Найбольш часта ў мастацкім тэксце аўтар ужывае такія тропы, як метафара, эпітэт, параўнанне, метанімія, сінекдаха, якія будуць больш падрабязна разгледжаны далей на прыкладах тэкстаў арыгінала і тэкстаў перакладу. У артыкуле выкарыстаны прыклады з казак Оскара Уальда і з казкі “Аліса ў Краіне цудаў”, а таксама прыклады з перакладаў С. Шупы і І. Ідэльчык.

Метафара – гэта перанос назвы аднаго прадмета на іншы на аснове падабенства іх прыкмет.

Са старажытных часоў чалавек ствараў у словах светапогляд у яго вобразным уяўленні. Напрыклад, шмат у якіх мовах захоўваецца старажытны гендэрны падзел ўсіх прадметаў. І вось калі ў англійскай мове значная частка назваў птушак і жывёл звязана з вобразам *he*, дык у беларускай мове такія імёны, як *Frog, Fish, Tortoise* (*Жаба, Рыба, Чараныха*) – адзінкі жаночага роду. Пра гэта трэба памятаць пры перакладзе казак, дзе ўсе жывёлы і птушкі, і нават расліны, адушаўляюцца і ў англійскай мове.

Вось як, напрыклад, перакласці сказ з “*Алісы ў Краіне цудаў*”: *The master was an old Turtle – we used to call him Tortoise?* [5, с. 53] Рускі пераклад – **Старик-Черепаха**. А які трапны эквівалент выбраць для беларускага перакладу: *стары, старэча, старэчына, дзед, дзядок*? Трэба глядзець увесь кантэкст.

Пры перадачы метафар, заснаваных на вобразах жывёл, трэба браць пад увагу тыя традыцыі, якія склаліся ў кожнага народа па-свойму.

Як адзначае П. Ньюмарк, спецыфіка англійскага слова *horse* ў тым, што гэты вобраз выклікае пазітыўныя асацыяцыі – “здоровы, грацыёзны, пародзісты”, у той час як у беларускай традыцыі, асабліва калі метафара тычыцца жанчыны, “кабыла” – гэта вялікая, няздатная, непрыгожая кабета. А вось слова *cornflower* (*vasilёk, валошка*) і ў англійскай, і ў беларускай мовах спалучаецца са словам *eyes* (*вочы*): *cornflower-like eyes* – *вочы, як валошка* [13].

Разгорнутая метафара патрабуе **структурнай трансфармацыі**. Гэта выклікана рознымі традыцыямі граматычнага ўвасаблення ў англійскай і беларускай мовах. Асабліва гэта звязана з метафарычным эпітэтам, які можа быць выражаны атрыбутыўным ці субстантыўным сло-

вазлучэннем. А ў такіх выпадках выкарыстоўваем перастаноўку элементаў метафары або дабаўленне ці апушчэнне. Напрыклад: *The cat bolt upright. – Кот сядзеў нерухома, як вартаўнік. He had cobwebs in his head. – У галаве ў яго была каша* [14].

Калі метафары запазычаны з адной крыніцы, але маюць розныя спосабы выражэння, то выкарыстоўваецца **традыцыйны адпаведнік** (*Greek gifts – данайскія дарункі; the Confusion of Babylon – бабілонскае стаўпатварэнне*) [5, с. 50].

Самымі цяжкімі для перакладу з’яўляюцца тыя метафары, прынцыпы пабудовы якіх адрозніваюцца ў мовах. У такім выпадку магчымы значныя трансфармацыі: замест метафары можна выкарыстоўваць параўнанне, метафарычны эпітэт або іншы троп. Напрыклад: *a dream of a hat – не капялюшык, а мара; an angel of a girl – не дзяўчынка, а анёл* або *дзяўчынка – проста анёл* [10, с. 82].

Такім чынам, спосабы для перадачы метафары наступныя: літаральны пераклад, дабаўленне, апушчэнне, замена, структурнае пераўтварэнне, традыцыйны адпаведнік, паралельнае найменне метафарычнай асновы.

Галоўнай праблемай перакладу метанімічнага слова з’яўляецца розніца ў спосабах метанімізацыі і ў ступені яе распаўсюджанасці ў мовах. Гэты троп заснаваны на сумежнасці паняццяў. Напрыклад: *Штодзень у капусце каб плавала скварка, а к ей знайшлася б і чарка* (Русак) [3].

Самымі цяжкімі для перакладу з’яўляюцца выпадкі метанімічнага пераносу, заснаваныя на асацыяцыях паміж прадметам і адной з яго прыкмет (метанімічны эпітэт), паміж цэлым і часткай прадмета (сінекдаха), паміж імем уласным і імем агульным (антанамасія).

Цяжка перакладаць метанімічныя эпітэты – такія, напрыклад, як *джынсавая дзяўчынка*. Такі выраз можна перакласці, толькі выкарыстаўшы спосаб трансфармацыі прыметы ў аб’ект: *A girl in her denim outfit*, таму што выразу *a denim girl* няма ў англійскай мове.

Сінекдаха распаўсюджана ў англійскай мове, мабыць, шырэй, чым у беларускай, і часам стварае цяжкасці пры перакладзе. Напрыклад: *These wheels will drive you at your pleasure* можна перакласці як: *Гэтыя колы гарантуюць вам прыемную паездку*, але ў такім выпадку зніжаецца стыль. Лепш выкарыстаць **перыфразу** або **дабаўленне**, і тады гэты тэкст будзе гучаць больш адпаведным арыгіналу: *Гэтыя цудоўныя колы, сучасны дызайн машыны, гарантуюць...*

Ужыванне таго або іншага спосабу для перакладу **антанамасіі** залежыць не толькі ад моўных, але і ад культурных адрозненняў. Асабліва шырока гэты тып метаніміі ўжываецца ў англійскай мове ў сферы гандлёвых найменняў прадукцыі, выкарыстоўваецца імя гаспадара фірмы, што рэдка сустракаецца ў беларускай традыцыі: *We went to the wine bar to eat Stilton* (стылтан – гэта белы сыр з сінімі прожылкамі цвілі, які спачатку прадаваўся ў мястэчку Стылтан). У такім выпадку можна ўзнавіць аснову (*наесці сыру стылтан*) або апусціць метанімічны кампанент (*наесці сыру з сінімі прожылкамі*).

Вельмі цяжка перадаваць метаніміі, звязаныя з імёнамі, якія добра вядомыя ў рамках адной культуры, але невядомыя ў мове перакладу. Як лепш перадаць, напрыклад, сказ: *Kali ты змікіцішся, Mikita?* (Мікіта – непаваротлівы чалавек). (*When are you going to do it Mikita? You are slow!*) [14]. У такім выпадку не абыйсціся без поўнай трансфармацыі і страты метаніміі.

Эпітэт – троп, які падкрэслівае істотную рысу, якасць прадмета, асобы, з’явы. Багацце эпітэтаў у мове – паказчык яе развіцця, выразнасці і гнуткасці. Эпітэты бываюць агульнамоўнымі (*серабрысты туман – silvery fog*), народна-паэтычнымі (*сіняе мора – azure sea*), індывідуальна-аўтарскімі (*белакрылая рака – white-winger river*).

Метафарычныя функцыі эпітэта ў абедзвюх мовах могуць супадаць (*black day – чорны дзень*), але могуць (што здараецца часцей) разыходзіцца. У такім выпадку патрабуецца **вобразная замена** (*back sheep – паршывая авечка, back frost – траскучы мароз*). Эпітэт заснаваны на збліжэнні прадметаў па іх падабенстве.

Параўнанне – троп, заснаваны на збліжэнні прадметаў паводле іх падабенства. Параўнанні звычайна складаюцца з трох частак: суб’екта, асновы і аб’екта. У параўнаннях ужываецца прыметнік *падобны* – *like*, злучнікі *як, што, нібы, быццам, усе роўна як (as ... as, like)*. У мастацкім стылі, асабліва ў беларускай паэзіі, часта сустракаюцца параўнанні-выказнікі (*льну палосы-бялявыя косы*).

Асноўныя спосабы перадачы параўнанняў:

– **поўны пераклад**, калі супадаюць моўныя і культурныя традыцыі выражэння індывідуальнай уласцівасці: *a bright smile* – яркая ўсмейшка, *as bright smile* – яркая, як зорка [10, с. 108];

– **аналаг або функцыянальная замена**: *as hungry as a hunter* – галодны, як воўк; *a wooden laugh* – тупы смех [14];

– **трансфармацыі** з аднаго тропа ў іншы: *квяцістыя зоры* – *stars like flowers*; *месяц-юнак* – *waxing half moon* [11].

Такім чынам, пераклад – гэта ператварэнне паведамлення на зыходнай мове ў паведамленне на мове перакладу. Дакладны пераклад, па азначэнні, немагчымы ўжо ў сілу таго, што розныя мовы адрозніваюцца як па граматычным складзе, так і па прастай колькасці слоў, не гаворачы ўжо аб адрозненні культур, што таксама можа мець уплыў на спосаб і вынікі перакладу. Пры гэтым, калі супастаўляльныя граматыкі і двухмоўныя слоўнікі існуюць і нават у досыць падрабязных варыянтах, у тым ліку і для суадносін беларускай і англійскай моў, то практычна не існуе ніякіх супастаўляльных даведнікаў па культурах розных народаў. Мяркуецца, што перакладчык у роўнай (або амаль роўнай) ступені валодае культурамі краін гэтых моў. Між тым, гэта далёка не так, і ў большасці выпадкаў перакладчык вельмі прыблізна ацэньвае, а такім чынам, і перакладае тыя або іншыя элементы або цэлыя катэгорыі зыходнага тэксту ў супастаўляльна-культурным плане. Што тычыцца перакладу мастацкіх твораў, то гэта найбольш цяжкі працэс, так як трэба ахапіць усе лінгвістычныя ўзроўні.

Літаратура

1. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка / И.В. Арнольд. – Л. : Просвещение, 1973. – 301 с.
2. Бархударов, Л.С. Язык и перевод / Л.С. Бархударов. – М. : Международные отношения, 1975.
3. Беларуская мова : у 2 ч. Ч. 1 : Падруч. для навучэнцаў педвучылішчаў і каледжаў / Я.М. Адамовіч [і інш.] / пад агульн. рэд. Л.М. Грыгор'евай. – 3-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 330 с.
4. Булыка, А.М. Слоўнік іншамовных слоў : у 2 т. / А.М. Булыка. – Т. 1 : А–Л. – Мінск : БелЭН, 1999. – 736 с.
5. Ідэльчык, І. Аліса ў Краіне цудаў / І. Ідэльчык. – Arche № 2, 2002.
6. Комиссаров, В.Н. Слово о переводе / В.Н. Комиссаров. – М. : Международные отношения, 1973.
7. Комиссаров, В.Н. Теоретические основы методики обучения переводу. – М. : Рема, 1997.
8. Комиссаров, В.Н. Теория перевода / В.Н. Комиссаров. – М. : Высшая школа, 1990.
9. Стылістыка англійскай мовы. – Мінск, 2006. – 131 с.
10. Дж. Джэймс Уліс / Пер. з англ. Я. Максімюка // Далягляды. – Мінск, 1990. – С. 106–138.
11. У. Оскар. Казкі : Дзіця-зорка; Малады каралевіч / Пер. з англ. Ватэнштэт, 1946.
12. У. Оскар. Портрет Дориана Грея / Пер. с англ. М.А. Абкиной. – Мінск, 1984.
13. Brewer's Dictionary of Phrase and Fable. – London, 1971.
14. Newmark, P. A textbook of Translation. – Prentice Hall, 1988.

УДК 811.111'27: 316.74 (072)

Формирование бессознательных речевых и неречевых стереотипов как основы культурно-языковой интуиции

Л.И. БОГАТИКОВА

В статье говорится о формировании бессознательных речевых и неречевых стереотипов, наличие которых обусловлено бессознательным аспектом языка и психологическими процессами, на базе которых и возникают эти стереотипы. Данные стереотипы характеризуются спонтанностью и непроизвольностью, определенными национально-культурологическими особенностями и имеют бессознательный характер как по своему происхождению, так и по выражению. С целью формирования этих бессознательных речевых и неречевых стереотипов целесообразно использовать такие приемы, как проблемные задания, метод визуализации, ассоциативного запоминания и др.

Ключевые слова: бессознательные речевые стереотипы, неречевые стереотипы, вербальные средства, невербальные средства, метод визуализации мыслей, ассоциативное запоминание, метод смыслотворчества, речевые и лингво-психологические тренинги, культурно-языковая интуиция, вербализуемые и невербализуемые смыслы.

The paper considers the issue of developing and forming conscious and subconscious (unintentional) verbal and nonverbal stereotypes as it is stipulated for certain psychological mechanisms which determine intercourse. Such stereotypes are characterized by spontaneous and unintentional features, special national and cultural peculiarities; they have subconscious character both in their origin and expression. Some techniques such as mind map, association, mimicry training and others are also discussed.

Keywords: subconscious (unintentional) verbal stereotypes, nonverbal stereotypes, verbal techniques, nonverbal techniques, psychological mechanisms, association, mind map, mimicry training.

В повседневной жизни наше речевое и неречевое поведение стереотипизировано и базируется на сознательных и бессознательных психологических механизмах речевой деятельности, а наши реакции предполагают как сознательное обдумывание своих речевых и неречевых действий, формулирование и формирование мысли посредством языка, включая способ организации речевого высказывания и невербальные средства, так и бессознательное использование высказываний с определенным прагматическим значением в сочетании с невербальными средствами, на которые мы опираемся в процессе общения и которые используем подсознательно.

Как известно, поведение людей в процессе речевого взаимодействия определяется окружающей обстановкой и обстоятельствами общения. Действия индивида не одинаковы в разной обстановке и различных ситуациях. Даже местонахождение индивида (магазин, вокзал, ресторан, офис и проч.) навязывает определенную линию поведения. И соответственно, сознательно или бессознательно человек придерживается определенных правил поведения, принятых в данной культуре. Причем для каждой культуры характерны свои специфические культурные модели социально приемлемого уместного поведения и эффективного для достижения целей общения (взаимодействия). И в связи с тем, что все люди действуют в соответствии с ожиданиями их общества, их поведение можно назвать стереотипным речевым поведением. Этническое различие стереотипного поведения, например, проявляется в американской косвенности и русской прямоте и готовности к негативной реакции, что может свидетельствовать об американском стереотипе создания коммуникативного комфорта на уровне осознанного поведения и коммуникативного дискомфорта в общении представителей русской лингвокультуры.

О бессознательном характере речевых и неречевых стереотипов говорит также тот факт, что даже освоение индивидом своей родной культуры осуществляется одновременно как на сознательном уровне посредством социализации через образование и воспитание, так и на бессознательном, когда процесс освоения человеком своей культуры происходит сти-

хийно, под влиянием различных житейских ситуаций и обстоятельств [3, с. 38] и, соответственно, правила поведения определяются подсознательно и контролируются ощущениями, показывающими, что происходит и как, верно или неверно и как должно быть. В особенности это касается таких речевых стереотипов, как приветствие, прощание, соболезнование, просьба, молитва, клятва, благопожелание, совет и др.

Вербальное общение всегда сопровождается различными невербальными средствами. Под *невербальной коммуникацией* понимается совокупность неязыковых средств, символов и знаков, используемых для передачи информации и сообщений в процессе общения [1, с. 145]. Сходство между вербальными и невербальными знаками заключается в том, что те и другие имеют знаковый характер и являются социально и культурно обусловленными и подвержены индивидуальным вариациям. Как правило, содержательный компонент информации преимущественно передается через вербальные знаки, а личностно-эмоциональный – через невербальные.

Доказано, что невербальные средства несут большую смысловую нагрузку в общении и оказывают существенное влияние на установление взаимопонимания и эффективность общения в целом. Это объясняется тем, что невербальные средства «воспринимаются непосредственно и поэтому сильнее воздействуют на адресата, передают тончайшие оттенки отношения, эмоций, оценки, с их помощью можно передавать информацию, которую трудно или по каким-то причинам неудобно выразить словами» [3, с. 145]. Роль невербальных средств обусловлена также и тем фактом, что они обладают планом выражения и планом содержания. Причем, жестом часто можно выразить больше, чем словами, поскольку люди используют невербальные средства для того, чтобы точнее и понятнее выразить свои мысли, чувства, эмоции. К тому же многие факты и наблюдения свидетельствуют о том, что невербальное коммуникативное поведение одной культуры отличается от невербального коммуникативного поведения другой культуры, в том числе жесты, мимика, телодвижения; дистанция общения и прочее, включая социальный символизм (невербальную демонстрацию уважения к собеседнику, доброжелательности, символику подарков, угощений и манеры речи).

Одними из основных характеристик невербальных средств являются их спонтанность и произвольность, и большинство этих средств: мимика, телодвижения, и особенно жесты, применяются людьми автоматически, подсознательно, т. е. многие модели поведения, как подтверждает А.П. Садохин [3, с. 40], имеют бессознательный характер как по своему происхождению, так и по выражению.

Таким образом, бессознательный аспект языка и бессознательные психологические процессы обязательно и всегда сопровождают человеческую деятельность, в связи с чем выделяют бессознательные стереотипы речевого и неречевого поведения, характерные для носителя данной культуры. Причем, эти стереотипы обусловлены определенными национально-культурологическими особенностями, которые существенно различаются в разных лингвокультурах.

Стереотипы речевого и неречевого поведения характеризуются тем, что: а) они носят бессознательный характер, который заключается в типичной для представителя данной языковой культуры неосознанности тех особенностей, границ и элементов, которыми он пользуется в своей повседневной жизни и которые формируют его жизненный и языковой опыт; б) они воспринимаются человеком не только и не столько через сознание, сколько в гораздо большей степени через ощущения и интуицию [4, с. 599].

Культурно-языковая интуиция в нашем понимании есть неосознанное интуитивное речевое и неречевое поведение, адекватное и соответствующее конкретной ситуации общения, обусловленное национально-культурными и этнопсихологическими особенностями данной лингвокультурной общности. В общении это предполагает прежде всего прагматическую аутентичность коммуникативного поведения на всех уровнях организации общения, при котором процесс распознавания, осмысления, оценки и адекватного реагирования на речевые и неречевые высказывания носителя языка протекает как естественный неосознаваемый автоматизированный процесс. Иными словами, здесь имеется в виду бессознательное стереотипное речевое и неречевое поведение в различных ситуациях общения.

Известно, что в языке выделяют уровень вербализуемых смыслов (значения знаков языка) и уровень невербализуемых смыслов. Когда употребление языковых и речевых единиц увязывается не с внешними факторами ситуации, а с внутренним смыслом, то это свидетельствует о переходе на уровень смыслов, на уровень когнитивного сознания. Иными словами, эти единицы и речевые действия, в том числе, интериоризируются языковым сознанием обучаемого, а достижение уровня невербализуемых смыслов, в конечном итоге, означает овладение бессознательными стереотипами, т. е. когда все действия и поведенческие акты совершаются автоматически и бессознательно [3], причем адекватно коммуникативным намерениям, обстановке и обстоятельствам ситуации общения. В этом плане задачей обучающего является помочь обучаемому «вписать в свой индивидуальный контекст новый смысловой мир, представленный иностранным языком» [6, с. 70]. В связи с чем, основным механизмом этого формирования является психологический механизм смыслопорождения, предполагающий столкновение смыслов, которое происходит при встрече субъекта – носителя внутреннего смыслового мира – с другими смысловыми мирами [6, с. 70].

Исходя из психологической сущности культурно-языковой интуиции и психологических механизмов речевой деятельности были определены основные методические приемы и упражнения, способствующие ее развитию и формированию бессознательных стереотипов речевого и неречевого поведения, а именно: проблемные задания-загадки культурологического характера, метод визуализации мыслей, ассоциативного запоминания, речевой и лингво-психологический тренинг, включая *«Мимический тренинг»*, приемы *«Зеркало»*, *«Скульптура»* и др. для формирования бессознательных неречевых стереотипов и, наконец, метод смыслотворчества.

Чтобы понять поведение представителя другой культуры и адекватно отреагировать на него в конкретной ситуации, нужно знать, какое поведение традиционно и общепринято в данной культуре, и в случае несовпадения правил поведения необходимо выработать общие правила поведения для достижения эффективности общения. С этой целью необходимо выполнять упражнения и задания на определение и исправление ошибок культурологического характера в диалогическом общении между носителем и носителем языка, что, несомненно, способствует развитию умений точно и правильно устанавливать культурные различия не только на языковом, но и на коммуникативно-поведенческом уровне и определять правильную коммуникативную стратегию поведения в межкультурном общении.

Метод визуализации мыслей предполагает объединение речевого и образного мышления и активизацию речемыслительной деятельности, что возможно на основе использования так называемых «идейных сеток» или логико-смысловых схем, которые служат в качестве опор «как для собирания и упорядочивания мыслей, так и для планирования, развития ассоциативного мышления, решения проблем, постановки вопросов и т. д.» [5, с. 4]. Они состоят из слов, словосочетаний, высказываний, раскрывающих в логическом и смысловом плане основной тезис-отношение или проблему. Применительно к нашей проблеме исследования, а именно: формированию бессознательных речевых и неречевых стереотипов, сюда включены также и функциональные типы высказываний (сообщение, переспрос, выражение сомнения, удивления, волнения, одобрения, напоминание собеседнику о чем-либо и проч.). Последнее также связано с использованием эмоционального окраса. Использование этого метода обуславливает также развитие способности к антиципации и прогнозированию.

Как известно, человеческая память ассоциативна, то есть некоторое воспоминание может порождать большую связанную с ним область. Один предмет напоминает нам о другом, а этот другой – о третьем. Поэтому суть ассоциативного запоминания заключается в том, что между двумя словами или объектами устанавливается связь, которая создает из предметов, не имеющих между собой ничего общего, единое целое.

Ассоциативное запоминание представляет собой не единую стратегию, а ряд разных техник или методов, в частности, составление ассоциативной картинки или «сценария». *Ассоциативная картинка* или *сценарий* – это такая картинка, которая содержит в себе информацию о значении, функции и произношении слова / речевой единицы, причем основываясь не столько на соответствующей адекватной ассоциации, сколько на какой-то нелепой, аб-

сурдной, невероятной и даже смешной ассоциации, что создает наиболее яркий образ данной лексической / речевой единицы и, естественно, способствует наиболее быстрому ее запоминанию. Кроме того, ассоциативное запоминание предполагает запоминание материала на основе разнообразных ассоциаций с использованием рифмы, ритма и даже мелодии, что способствует не только удержанию в памяти лингвистической информации, но и значительно облегчает ее запоминание. Замечено, что «ритмическая активность мозга и внешние ритмы, в том числе ритмическая организация воспринимаемой речи, взаимодействуют чаще всего не на уровне сознания, а в области подсознания, причем, восприятие ритмической структуры речи обычно сопровождается активизацией моторики человека, а также активизацией резервов его памяти и других познавательных процессов» [2, с. 39]. Следовательно, использование рифмованных высказываний будет способствовать не только запоминанию речевого материала, но и развитию воображения, догадки, сообразительности, ассоциативного мышления в целом. Для запоминания высказываний, используемых в ответах на приглашение, можно предложить соответствующую картинку, на которой изображен человек с пригласительной открыткой, и следующее рифмованное выражение:

Если друзья говорят вам:

«Приходите сегодня в гости к нам».

И вы с радостью придете к друзьям,

Ваш ответ: *“That sounds nice. I’d be happy to come”*.

Метод смыслотворчества предусматривает процесс создания чего-либо через призму своей индивидуальности, что включает *смыслоактуализацию, представление индивидуальных смыслов, обмен индивидуальными смыслами, обобщение, рефлексия, закрепление, применение нового (измененного) смысла* и, наконец, появление *индивидуального смысла*, расширяющего границы индивидуального сознания [2, с. 97]. Этот метод предполагает использование заданий на завершение фраз, а также на восстановление языковой и содержательной информации в данном высказывании / микродиалоге.

Кроме этого, предлагается использование речевых и лингво-психологических тренингов, включая и мимические, представляющих собой совокупность психотерапевтических, психокоррекционных и обучающих методов, направленных на развитие навыков самопознания и саморегуляции, а также общения и межперсонального взаимодействия.

К наиболее приемлемым приемам формирования бессознательных неречевых стереотипов следует отнести следующие:

1. «Пантомима», цель которой научить воспринимать и интерпретировать невербальные средства и использовать их как сопровождающие коммуникативные стратегии в ходе выполнения следующих заданий:

- пронаблюдайте за следующими невербальными действиями и объясните / растолкуйте их (т. е. что подразумевается под тем или иным жестом или телодвижением, выражением лица и др.);

- определите различие в речевом и неречевом поведении участников общения;

- определите национально-специфические черты невербального поведения, характерные для англоязычной культуры.

2. «Мимический тренинг», цель которого научить выражать определенное эмоциональное состояние с помощью мимики, например:

- с помощью полученной информации и зеркала постарайтесь передать «удивленное выражение лица», «счастливое выражение лица», «искусственную улыбку» и т. д.;

- подберите фотографии людей с выражением: а) «удивления» на лице; б) с «искусственной» улыбкой.

3. Прием «Зеркало», суть которого заключается в следующем: участники попарно становятся друг против друга и повторяют движения друг друга, как повторяет эти движения отражение в зеркале.

4. «Речевой тренинг», предполагающий использование невербальных действий (мимики, жестов, поз, улыбки и проч.) в сочетании с вербальными при воспроизведении разговора в определенной ситуации:

– воспроизведите разговор, опираясь на следующие разметки невербальных действий (изобразив на лице выражение страха, удивления, сочувствия, отвращения, горя и проч.). Использование предложенных методов и приемов в сочетании с другими традиционными тренировочными и коммуникативными упражнениями и заданиями несомненно будет способствовать не только формированию бессознательных речевых и неречевых стереотипов, но и развитию культурно-языковой интуиции.

Литература

1. Грейдина, Н.Л. Невербальный деловой английский язык / Н.Л. Грейдина. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2006. – 133 с.
2. Кашлев, С.С. Технология интерактивного обучения / С.С. Кашлев. – Минск : Белорусский верасень, 2005. – 196 с.
3. Садохин, А.П. Введение в теорию межкультурной коммуникации / А.П. Садохин. – М. : Высшая школа, 2005. – 380 с.
4. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М. : Прогресс, 1993. – 655с.
5. Харламова, М.В. Использование «идейных сеток» на уроке иностранного языка / М.В. Харламова // Иностранные языки в школе. – 2005. – № 1. – С. 3–9.
6. Цветкова, Т.К. Проблема сознания в контексте обучения иностранному языку / Т.К. Цветкова // Вопросы психологии. – 2001. – № 4. – С. 68–71.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 05.05.10

УДК 811.112.2 : 811.161.1'36'37 : 398.9

Модальные значения паремий

Н.И. ЕФРЕМОВА

Статья посвящена модальным значениям немецких и русских пословиц и поговорок. В паремиях зафиксированы разнообразные способы выражения объективной модальности. Характерной для паремий является транспозиция временных глагольных форм.

Ключевые слова: пословица, поговорка, модальность, изъявительное наклонение, сослагательное наклонение, повелительное наклонение, транспозиция.

The article is devoted to the problem of modal meanings of German und Russian proverbs and sayings. In paremias there are fixed various ways of expression of objective modality. The peculiarity of paremias is the transposition of the tense verbal forms.

Keywords: proverb, saying, modality, indicative mood, subjunctive mood, imperative mood, transposition.

1 Паремии как особый тип народных изречений

Слово *паремия* (от греч. *παροιμία* – притча) в церковнославянской книжности обозначало ‘Избранные места для чтения из Ветхого завета’ [10, с. 206]. В более позднее время это слово в значении ‘иносказание’ стало употребляться в филологической литературе для обозначения «малых» фольклорных жанров – пословиц, поговорок, загадок, примет, шуточных диалогов и т. д. Г.Л. Пермяков относит к паремиям «народные изречения, выраженные предложениями (например, пословицы, поговорки, приметы), а также короткими цепочками предложений, представляющими элементарную сценку или простейший диалог (например, побасенки, одномоментные анекдоты, загадки)» [5, с. 247]. В последнее время наметились тенденции к более узкому пониманию данного термина. «Главными объектами паремиологических исследований, – отмечает Т.М. Николаева, – обычно являются пословицы и загадки. Они часто рассматриваются совместно как некий целостный паремийный объект» [4, с. 311].

Употребление термина *паремия* в качестве обобщенного обозначения пословиц и поговорок является более поздней, однако, на данном этапе паремиологических исследований ведущей тенденцией. Связано это с тем, что пословицы и поговорки составляют основную часть всего паремиологического фонда. В данной работе мы придерживаемся узкой трактовки термина *паремия* и используем его в качестве синонима для обозначения пословиц и поговорок.

2 Прагматическая установка в ряду других функций паремий

При актуализации пословиц и поговорок в речи происходит реализация ими ряда функций, т. е. целей, ради которых пословицы и поговорки употребляются в определенных ситуациях. Семантические особенности паремий накладывают свой отпечаток на их функциональные способности: пословичные тексты являются полифункциональными.

Одной из ведущих функций паремий Г.Л. Пермяков считает **моделирующую**. «Коль скоро пословицы (а также афоризмы, присловья и поговорки) – знаки каких-то жизненных или мыслимых ситуаций, – отмечает автор, – то сами эти ситуации относятся ко всем изречениям, их обозначающим, как инварианты к своим вариантам» [6, с. 18].

Благодаря механизмам пословичной образности, а также другим лексико-грамматическим средствам универсализации значения пословицы и поговорки типизируют жизненные явления, выполняя **обобщающую** функцию. Одна и та же паремия может быть применима к разным ситуациям, соотносимым с ее значением.

Наличие в паремиях ритма, рифмы, синтаксического параллелизма позволяет констатировать в них элементы поэтической формы, что особенно характерно для немецких по-

слов. Многие пословицы и поговорки используются с целью украшения речи, что свидетельствует о реализации ими **орнаментарной** функции.

Паремии выполняют также ряд установок по отношению к обществу, определяя систему ценностей и норм данного социума. Это позволяет говорить о реализации ими **социальной** функции. «В пословичном фонде определенной социальной группы в очевидной и доступной форме представлены ее традиционные ценности, эталоны нравов и нравственности. В нем отражены опыт поколений и авторитет старых, зарекомендовавших себя истин» [12, с. 20].

Основным назначением паремий, по мнению А.А. Крикманна, является прагматическое воздействие. «[...] Пословицы суть по своему назначению, прежде всего, не чисто гносеологические, а прагматические орудия» [1, с. 240]. Паремии употребляются в разных жизненных ситуациях, чтобы доказать или опровергнуть какое-либо суждение, приказать или предсказать и т. д. В соотношении с прагматикой автор выделяет три основные функции паремий: **утверждающую** (или информативную), **оценочную** и **прескриптивную** (или предписывающую).

Прагматическая установка паремий реализуется посредством ряда языковых средств, одним из которых является модальность – «функционально-семантическая категория, выражающая разные виды отношения высказывания к действительности, а также разные виды субъективной квалификации сообщаемого» [2, с. 303]. Многоаспектность паремий и их полифункциональность предполагает наличие у них широкого спектра модальных значений и оттенков. Предметом исследования в данной работе являются значения объективной модальности, свойственные немецким и русским паремиям.

3 Немнимость пословичных высказываний

Показателем объективной модальности в паремиях, как и в любых других высказываниях, является глагольная категория наклонения, реализуемая противопоставлением форм изъявительного, сослагательного и повелительного наклонения. Как показал анализ, основная часть пословиц и поговорок имеет форму изъявительного наклонения. Основное назначение изъявительного наклонения – определить событие как реальное, соответствующее действительности. С помощью изъявительного наклонения в пословицах и поговорках констатируются реальные связи, хотя понятие «реальность» в данном случае является относительным. Существует ряд устойчивых выражений, которые асемантичны либо алогичны в своем буквальном прочтении, например, *Семь верст до небес и все лесом, Пошла изба по горнице, а сени по палатам*. В реальности других, на первый взгляд, немнимых пословичных ситуаций можно усомниться: *Aus anderer Leute Haut ist gut Riemen schneiden* ‘Из кожи других людей хорошо резать ремни’. Однако в большинстве пословиц и поговорок связи мыслятся как достоверные и отражают реальное положение вещей.

Семантика паремий, имеющих форму изъявительного наклонения, достаточно разнообразна. В пословицах и поговорках определяются качества и свойства вещей (*Пуганая ворона куста боится, Die schwarze Kuh gibt auch weiße Milch* ‘Черная корова также дает белое молоко’); устанавливаются отношения между предметами, явлениями (*Ты на гору, а черт за ногу, Ehre geht vor Reichtum* ‘Честь идет впереди богатства’); противопоставляются явления (*Деньги много могут, а правда царствует, Friede ernährt, Unfriede verzehrt* ‘Согласие кормит, раздор поглощает’). Кроме того, пословицы могут содержать указание на способ (*Einen Bären schlägt man nicht mit einem Strohalm* ‘Медведя бьют не соломинкой’); условие (*Если пахать плугом, земля станет лугом*); время совершения действия (*Цыплят по осени считают*) и др.

Самой распространенной временной формой русских паремий является семантическая разновидность настоящего времени – настоящее абстрактное: *И за морем горох не под печью сеют, Торг потеху любит*. Признаком такого настоящего является нефиксированность действия во времени. Действие не прикреплено к какому-то одному определенному отрезку настоящего, к моменту речи. Большинство немецких паремий имеют форму генерального

(обобщающего) презенса: *Der dümmste Bauer hat die größten Kartoffeln* 'У самого глупого крестьянина самая большая картошка', *Geduld überwindet alles* 'Терпенье все преодолеет'. Нетипичными для пословиц являются формы прошедшего времени: *Без меня меня женили*, *Unsere Vorfahren waren auch keine Narren* 'Наши предки тоже не были дураками'.

Прогностическая функция паремий реализуется посредством форм будущего времени: *Оттерпимся, и мы людьми будем*. Специфичным как для русского, так и немецкого языка является использование форм будущего времени изъявительного наклонения для выражения предположения, допущения. Граница между мнимостью и гипотетичностью суждений в данном случае размыта, и нельзя однозначно сказать, какое из модальных значений доминирует в паремиях: значение достоверности или гипотетичности: *Взойдет солнце и перед нашими воротами*, *Unser Weizen wird auch mal blühen* 'И наша пшеница однажды зацветет'. В пользу гипотетичности русской пословицы свидетельствует особый порядок слов. Потенциальность действия в немецкой паремии поддерживается частицей *auch* 'также', содержащей модальный оттенок уверенности.

4 Гипотетичность пословичных суждений

С помощью сослагательного наклонения в паремиях чаще всего выражается потенциальность действия, возможность его осуществления не исключена. Как правило, такие пословицы и поговорки имеют форму сложного предложения, между частями которого существуют условно-следственные отношения. Причем, в немецких паремиях и условие, и следствие могут быть нереальными: *Wenn die Dummheit weh täte, würde er den ganzen Tag schreien* 'Если бы глупость причиняла боль, он бы кричал целый день'. Как видно из примера, потенциальное значение в немецких пословицах и поговорках передается формами претеритального конъюнктива: чаще претеритом и формой кондиционалиса I, обозначающими нереальное действие в настоящем времени. Случаи употребления плюсквамперфекта конъюнктива являются единичными, поскольку данная модально-временная форма обозначает нереальное действие, которое могло быть осуществимо в прошлом, что не соотносимо с вневременной семантикой паремий (Ср.: *Ich hätte mich auch gern gewärmt, konnte aber nicht zum Offen kommen* 'Я бы тоже охотно согрелся, но не смог подойти к печке').

В русских пословицах и поговорках формы сослагательного наклонения находятся в дистрибуции с формами изъявительного наклонения: *Была бы шея, а хомут найдется*, *Был бы ум, будет и рубль*, *Ужин не нужен, был бы обед*. В одной части выражений содержится нереальное условие, в другой части – реальное следствие. Сочетание форм сослагательного наклонения и форм будущего времени изъявительного наклонения позволяет квалифицировать потенциальные связи в русских паремиях как легко осуществимые. В немецких пословицах и поговорках, кроме условно-следственных отношений, зафиксированы и уступительно-ограничительные: *Jedem ist sein Liebchen schön, wäre's auch ohne Zähne* 'Каждому хороша его любимая, даже если бы она была без зубов', *Und saß er auch auf goldenem Stuhl, der Frosch hüpfte wieder in den Pfuhl* 'И даже если бы лягушка сидела на золотом стуле, она все равно прыгнет в лужу'. На уступительный характер пословичных выражений в обоих случаях указывает частица *auch*, имеющая в данном контексте значение ограничения.

С помощью сослагательного наклонения в пословицах и поговорках может реализоваться семантика побудительности. Сдвиг модального значения в русских паремиях не сопровождается изменением формы: *Ерема, Ерема, сидел бы ты дома, точил бы свои веретена*. Одна и та же конструкция (глагол в прошедшем времени и частица *бы*) служит показателем как гипотетичности действия, так и его прескрептивности. Транспозиция сослагательного наклонения на уровень повелительного позволяет выразить дополнительные смысловые оттенки, в данном случае подчеркивает ироничное отношение к производителю предполагаемого действия.

В немецких паремиях побудительную функцию выполняет семантическая разновидность презенса конъюнктива, так называемый оптативный или волюнтативный конъюнктив, который обозначает желаемое действие, не имевшее место в действительности, но мыслимое как исполнимое. Как правило, в пословицах и поговорках оптативный презенс

встречается в анафорических предложениях с местоименно-относительной связью: *Wer Eile hat, der gehe langsam* 'Кто спешит, пусть идет медленно', *Wer Gäste ladet, der gehe vorher hübsch auf den Fleischmarkt* 'Кто приглашает гостей, пусть соизволит сначала пойти на мясной рынок'. Частица *hübsch* выступает в усилительном значении, увеличивая степень категоричности действия.

Более редкими являются случаи употребления в паремиях презенса конъюнктива в своем основном значении – передаче косвенной речи: *Es ist keine Eule, sie schwört, sie habe die schönsten Jungen* 'Это не сова, которая клянется, что ее птенцы самые хорошие'. Значимость презенса конъюнктива в косвенной речи состоит, по мнению О.М. Москальской, в том, «что он характеризует косвенную речь как особую манеру подачи, особый способ представления действительности и противопоставляет ее прямой речи. В то время как прямая речь является действительным либо недействительным высказыванием об определенных событиях и процессах, предмет сообщения в косвенной речи – не сами события и процессы, а высказывания третьего лица [...] об определенных событиях и о мыслях и чувствах, которые вызваны этими событиями» [3, с. 116]. Действительно, в приведенной выше пословице не просто передаются чужие слова, но и содержится негативная оценка действия: его осуждение.

Довольно редко в немецких паремиях наблюдается употребление презенса конъюнктива в уступительном значении, например, *Frauen und Jungfrauen soll man loben, es sei wahr oder erlogen* 'Женщин и незамужних девушек нужно хвалить, будь-то правда или ложь', *Man lädt den Esel nicht zu Hof, denn dass er Säcke trage* 'Осла приглашают ко двору, разве только для того, чтобы он таскал мешки'. Последняя паремия имеет показатель субъективной модальности – частицу *denn* со значением предположения, усиливающей гипотетичность действия.

5 Прескрептивный характер паремийной семантики

Пословицы в форме повелительного наклонения содержат побуждение к действию. Основное назначение пословиц-побудительных предложений – «определить факторы, при которых (не) следует производить какое-то действие: объект, время, условие действия, качество объекта и др. [9, с. 67]; например, *Всякий Еремей про себя разумеи, Lehre nicht die Fische schwimmen und die Tauben fliegen* 'Не учи рыб плавать, а голубей летать'. В отдельных пословицах устанавливается последовательность действий (*He sуйся пятница поперед среды, Ешь пироги, а хлеб вперед береги, Erst mach dein Sach, dann lach* 'Сначала сделай свое дело, потом смейся'). Степень категоричности побуждения при этом достаточно разная. Это может быть совет (*Wein auf Bier rat' ich dir, Bier auf Wein, das laß sein* 'Вино на пиво – я тебе советую, пиво на вино – не делай этого'); пожелание (*He променяй сапоги на лапти*); просьба («*Mach' mich nicht rußig*», *sagte die Pfanne zum Kessel* '«Не копти меня» – сказала сковородка котлу»); приказ (*Мети перед своим крыльцом*), запрет (*He тычь носа в чужое просо*).

Назидательная семантика проявляется и в паремиях, согласующих формы побудительного наклонения с формами изъявительного наклонения. Семантические отношения между частями паремий характеризуются разнообразными связями. Такие пословицы содержат указание на условие (*Живи просто, проживешь лет со сто, Kauf in der Zeit, so hast du in der Not* 'Купи вовремя, будешь иметь во время нужды'), причину (*He смейся чужой беде, своя на гряде*); временную последовательность действий (*Gehe selbst nie zum Fürst, ehe du gerufen wirst* 'Не иди никогда сам к князю, пока тебя не позовут', следствие *Ehrt eure Kinder, sie ehren euch wieder* 'Уважайте своих детей, они тоже будут вас уважать'. Отношения между частями паремий могут носить сопоставительно-противительный характер: *Рад не рад, а говору: милости просим, Behüte mich Gott vor meinen Freunden, mit den Feinden will ich schon fertig werden* 'Убереги меня, Господи, от моих друзей, с врагами я, наверняка, справлюсь сам'. Модальная частица *schon* со значением 'наверняка, обязательно' передает в данном контексте высокую степень уверенности в осуществлении действия.

В некоторых случаях прескрептивная семантика паремий затмевается другими смысловыми оттенками. Так, пословицы *Толкуй больной с подлекарем, Ищи ветра в поле, Мели, Емеля, твоя неделя* в большей степени иронически обозначают производителя действия, нежели выражают побудительность. В некоторых пословицах мы наблюдаем транспозицию форм повелительного наклонения на уровень изъявительного: *Наряди пень, и пень будет хо-*

рош, Люби пар, люби и угар, Дай душе волю, захочет и боле. В первой части пословичных суждений содержится реальное условие, выраженное формами повелительного наклонения. Такая пословичная конструкция достаточно широко представлена в паремиях и имеет синонимичную модель, в которой условная семантика передается формами изъявительного наклонения: *Любишь тепло, люби и дым терпеть.*

Самой распространенной формой выражения прескрептивности действия как в русских, так и в немецких паремиях является форма 2-го лица единственного числа: *He sуйся, пятница, поперед среды, Не хвались, едучи на рать, Hüte dich vor Borgen, so schläfst du ohne Sorgen* 'Остерегайся взаймы, будешь спать без забот', *Mit den Ohren such dir eine Frau, nicht mit den Augen* 'Ищи себе жену ушами, а не глазами'. Именно способность к обобщенной номинации лиц способствовала закреплению этой формы в синтаксической организации пословиц и поговорок. Как отмечал А.М. Пешковский, «обобщительный оттенок здесь наиболее ярок, так как повелительное наклонение уже по самой природе своей (многоличность) как бы создано для выражения этого оттенка» [7, с. 374]. Иногда в пословицко-побудительных предложениях встречаются глагольные формы 2-го лица множественного числа: *Fragt den Wirt, ob er den guten Wein hat* 'Спросите у хозяина, хорошее ли у него вино', *Zeigt mir den Wirt, ich Zeige euch den Gast* 'Покажите мне хозяина, я покажу вам гостя'.

Проведенный анализ показал, что в русских и немецких паремиях зафиксированы разнообразные способы выражения объективной модальности. Установлено, что основная часть русских и немецких пословиц и поговорок имеет форму изъявительного наклонения, что, казалось бы, противоречит назидательному смыслу паремий. Однако отличительной особенностью многих пословичных суждений является их семантическая двуплановость. Немаркированные, на первый взгляд, с точки зрения прескрептивности паремии содержат данное модальное значение имплицитно. Его экспликация происходит при извлечении из паремии переносного значения. Так, пословица *Выше головы не прыгнешь* имеет словарное толкование 'Нельзя сделать что-л., превышающее собственные возможности кого-л. (материальные, физические, психические); нужно реально смотреть на вещи' [8, с. 80]. А немецкая паремия *Glück und Glas, wie leicht bricht das* 'Счастье и стекло, как легко это бьется' толкуется как 'На длительность счастья нельзя полагаться' [11, с. 266]. В обоих случаях побуждение к действию либо его запрет осуществляется на уровне переносного значения не с помощью средств объективной модальности, а посредством возможностей субъективной модальности.

Довольно часто в пословичных суждениях формы разных наклонений выступают в дистрибуции друг с другом: реальность действий сочетается с их гипотетичностью либо прескрептивностью. Глагольные формы характеризуются непривязанностью к определенному моменту речи. Характерным для паремий является транспозиция форм одного наклонения на уровень другого, что позволяет более полно выразить модально-смысловые оттенки паремий.

Литература

1. Крикманн, А.А. Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы / А.А. Крикманн // Паремиологический сборник: Пословица. Загадка (Структура, смысл, текст). – М. : Наука, 1978. – С. 82–104.
2. Ляпон, М.В. Модальность / М.В. Ляпон // Лингвистический энциклопедический словарь; гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 303–304.
3. Москальская, О.И. Теоретическая грамматика современного немецкого языка / О.И. Москальская. Изд. 2-е, доп. – М. : Высшая школа, 1975. – 368 с.
4. Николаева, Т.М. Обобщенное, конкретное и неопределенное в паремии / Т.М. Николаева // Малые формы фольклора: Сборник статей памяти Г.Л. Пермякова. – М. : Восточная лит. РАН, 1995. – С. 311–324.
5. Пермяков, Г.Л. К вопросу о структуре паремиологического фонда / Г.Л. Пермяков // Типологические исследования по фольклору. Сб. статей памяти В.Я. Проппа (1895–1970) /

Сост. Е.М. Мелетинский и С.Ю. Неклюдов. – М. : Наука, 1975. – С. 247–274.

6. Пермяков, Г.Л. Грамматика пословичной мудрости (вступительная статья) / Г.Л. Пермяков // Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов. – М. : Наука, 1979. – С. 7–60.

7. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 512 с.

8. Словарь русских пословиц / Под ред. В.М. Мокиенко. – М. : Астрель: АСТ, 2007. – 381 с.

9. Тур, В.И. Попытка логико-грамматической классификации немецких пословиц и анализ употребления в них артиклей / В.И. Тур // Проблемы лексикологии и грамматики (Материалы симпозиума «Аналитические конструкции в лексике»). Вып. III. – Минск, 1967. – С. 50–75.

10. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. В 4-х томах. Т. 3. Перевод с немецкого и дополнения О.Н. Трубачева. – 3-е изд. стереотипное. – СПб. : Азбука: Изд. центр «Терра», 1996. – 831 с.

11. Der Duden in 12 Bänden. Das Standardwerk zur deutschen Sprache. Bd. 11: Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1992. – 863 s.

12. Hain, M. Das Sprichwort / M. Hain // Ergebnisse der Sprichwörterforschung. Herausgegeben von W. Mieder. – Bern : Peter Lang, 1978. – S. 13–25.

УДК 811-56-085.3:821.1

Семантизация лексем из эпиграфа при рекурренции в тексте произведения

М.С. ЗАХАРОВА

Настоящая статья посвящена вопросам изучения характера семантических изменений, претерпеваемых лексемой (лексемами) из эпиграфа при рекурренции в корпусе вводимого эпиграфом текста. В ходе исследования выявляются типы семантических изменений и устанавливается взаимосвязь между типом повтора и характером претерпеваемых рекуррентной лексемой изменений.

Ключевые слова: рекурренция, семантическое значение, денотативное значение, коннотация, конвергенция.

The article is devoted to the study of the semantic changes of the lexeme (lexemes) from the epigraph recurred in the following text. The research has shown different types of the semantic changes and found out the interconnection between the type of the recurrence and the type of the semantic change taking place in each particular case.

Keywords: recurrence, semantic meaning, denotation, connotation, convergence.

Введение. Эпиграф как элемент семантической структуры текста неоднократно становился предметом анализа многих исследований, что обусловливается особенностью его семантики. Являясь одновременно и фрагментом некоторого текста-источника и компонентом нового произведения, эпиграф обладает определенной семантической структурой, которая не складывается из линейных смыслов составляющих эпиграф лексем, а формируется в результате сложного взаимодействия смыслов эпиграфа и вводимого им текста произведения.

Понятие семантизации традиционно связывают с повторным использованием лексем в новых контекстуальных условиях [1], [2], [4]. Результатом процесса семантизации является изменение значения повторяющейся лексемы, «наполнение ее новым содержанием, обрастание дополнительными смыслами и оттенками значений» [3, с. 11].

Целью настоящей статьи является определение характера семантических изменений, претерпеваемых лексемой (лексемами) из эпиграфа при повторе (рекурренции) в корпусе предваряемого эпиграфом текста, а также установление зависимости между типом повтора и характером претерпеваемых повторяющейся лексемой изменений. В настоящей работе мы придерживаемся мысли о том, что повтор лексемы предполагает повтор присущих ей смысловых признаков, и выделяем следующие виды повтора: *лексический (полный, частичный, модифицированный)* и *семантический (перефразированный, синонимический)*.

Полный лексический повтор в данной работе определяется как дословная передача в тексте произведения лексической единицы из предшествующего тексту эпиграфа. Под *частичным лексическим повтором* понимается наличие в корпусе текста лексической единицы из вводящего текст эпиграфа с возможным изменением грамматической формы.

Семантическим повтором в нашем понимании является *перефразированный* и *синонимичный* повтор лексемы из эпиграфа в следующем за эпиграфом тексте. Как особую разновидность *семантического повтора* мы выделяем *семный* повтор, определяемый как повторение в лексике, присутствующей в эпиграфе и тексте произведения, общей семы.

По количеству повторений лексем из эпиграфа в корпусе вводимого им текста в данной статье разграничиваются случаи высокочастотного (более трех повторений) и низкочастотного (менее трех повторений) повтора. В случаях высокочастотного повтора мы полагаем, что рекуррентные лексемы из эпиграфа функционируют в тексте произведения как ключевые слова. Помимо этого наличие или отсутствие лексем из эпиграфа в тексте произведения обуславливает разграничение в работе двух типов диалогической связи между эпиграфом и текстом произведения: *автосемантический* (диалогическая связь выражена имплицитно) и *син-*

семантический (диалогическая связь имеет эксплицитное языковое выражение) типы диалогической связи.

Результаты исследования и их обсуждение. Для достижения поставленной цели рассмотрим в качестве примера рассказ современной американской писательницы Дж. Расс «Autobiography of My Mother», наполненный воспоминаниями автора о своей матери и излагающий некоторые наиболее яркие моменты из ее биографии. В качестве эпиграфа к рассказу автор выбирает строки:

I'm an I.

Sometimes I'm a She.

Sometimes I'm even a He.

Sometimes I'm veryvery I.

*Sometimes I'm **my mother**.*

(J. Russ, Autobiography of My Mother, p. 199).

В ходе анализа текста произведения нами были выявлены случаи *многократного повтора* выделенных лексем из эпиграфа в следующем за эпиграфом тексте, что является показателем синсемантического типа диалогической связи между эпиграфом и текстом произведения. Было установлено более 20 случаев *сквозного полного лексического повтора* (*I met **my mother** there for the first time <...>; **My mother** and I live on different ends of a balance <...>; **My mother** shrieked and laughed <...>*), а также 10 случаев *сквозного частичного лексического повтора* обозначенных лексем в корпусе текста (***my mother's** memory is a little bright door <...>; To be **my mother's** child <...>; Am I **my mother's** mother? <...>*).

Частотность повтора лексем из эпиграфа в корпусе произведения и их активная роль в семантическом развитии текста позволяют определить обозначенные лексемы как ключевые слова в рамках данного произведения. Согласно толковому словарю *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, ключевая лексема **mother** имеет денотативное значение "a woman in relation to a child or children to whom she has given birth to".

Дальнейший анализ контекстов повторения обозначенных ключевых лексем в тексте произведения показал, что в системе рассказа ключевые лексемы из эпиграфа попадают в разные языковые окружения, впитывают в себя влияние различных контекстов и обрастают новым, дополнительным смыслом. Например:

***My mother** is nineteen <...>; **my mother's** green, beautiful, puzzled, nearsighted eyes <...>; when **my mother** is not with a good friend her spirits flag <...>; **my mother** was a little younger and a little slower <...>; this failed to shake **my** soundless **mother** <...>; **my mother** was wearing a shapeless brown cloth coat that concealed her figure <...>; how would she ever grow up to be **my mother**? <...>; **my mother** used to scare her relatives by asking them if they were happy <...>; this is what comes of re-meeting one's **mother** when she was only two <...>; **my mother's** soul flew out from my fingers at every turn, to every man who passed <...>; **my mother** has waited for the Man all her life.*

(J. Russ, Autobiography of My Mother, p. 200–210).

Из приведенной выборки примеров можно получить представление о внешности и характере матери главной героини рассказа. Так, становится понятным, что у нее красивые, задумчивые, зеленые глаза (***my mother's** green, beautiful, puzzled eyes*), что в девятнадцать лет она предпочитала носить вещи, скрывающие ее фигуру (***my mother** was wearing a shapeless brown cloth coat that concealed her figure*), что часто пугала родных расспросами о том, счастливы ли они (***my mother** used to scare her relatives by asking them if they were happy*), что всегда была не равнодушна к противоположному полу (*when **my mother** is not with a good friend her spirits flag; **my mother's** soul flew out from my fingers at every turn, to every man who passed*) и всю свою жизнь посвятила поискам личного счастья (***my mother** has waited for the Man all her life*). Подобным образом, от примера к примеру, *полный и частичный лексический повтор* ключевых лексем из эпиграфа в тексте произведения обеспечивают линейное развитие сюжета произведения, а частотность контекстов повторения ключевых лексем выполняет функцию накопления информации. Однако во всех рассмотренных случаях сохраняется исходное

денотативное значение ключевой лексемы “женщина по отношению к ребенку или детям, которым она дала жизнь”, осуществляется лишь процесс «приращения смысла» на основе первоначального денотативного значения лексемы в результате ее многократного повтора в микроконтекстах произведения.

Таким образом, анализ примера позволяет сделать вывод о том, что полный и частичный лексический повтор не приводят к замене исходного денотативного значения ключевой лексемы в процессе ее дальнейшей реализации в тексте произведения.

Несколько иначе происходит изменение семантического значения ключевой лексемы при реализации в тексте произведения в автобиографическом рассказе Р. Киплинга «Baa Baa, Black Sheep», повествующем о печальных детских воспоминаниях автора, связанных с долгим пребыванием в доме своей тетушки. Рассказ вводит эпиграф, представляющий собой детскую считалочку:

*Baa Baa, **Black Sheep***

Have you any wool?

Yes, Sir, yes, Sir, Three bags full.

One for the Master, one for the Dame –

None for the Little Boy that cries down the lane. – Nursery Rhyme.

(R. Kipling, Baa Baa, Black Sheep, p. 407).

Многократный повтор обозначенных лексем в следующем за эпиграфом тексте позволяет рассматривать их в качестве ключевых слов. Толковый словарь *Oxford Advanced Learner's Dictionary* определяет существительное **sheep** как “an animal with a thick coat kept on farms for its meat or wool”, а также приводит несколько значений прилагательного **black**. В словосочетании **black sheep** прилагательное **black** может реализовывать только два из имеющихся значений: 1 а) *of the very darkest colour*; б) *without light, completely dark*; 2) *very dirty, covered with dirt*.

Из приведенных определений следует, что объектом первичной номинации является домашнее животное темной окраски или грязное домашнее животное. В тексте произведения данное словосочетание становится прозвищем главного героя рассказа:

*He puts on his best manners with you, Harry <...> but I'm afraid, I'm very much afraid, that he is **the Black Sheep of the family**. <...> From that day began the downfall of Punch, now **Black Sheep**.*

(R. Kipling, Baa Baa, Black Sheep, p. 421–422).

Толковый словарь определяет словосочетание **black sheep** как “a person who is strongly disapproved by other members of his or her family”. Следовательно, в данном случае можно говорить о замене исходного денотативного значения ключевой лексемы “животное, которое разводят на ферме с целью получения шерсти или мяса” и приобретении ей нового денотативного значения “человек, осуждаемый членами своей семьи”. Сдвиг в исходном денотативном значении осуществляется в результате переноса некоторых общих признаков с объекта первичной номинации (животного) на объект вторичной номинации (героя рассказа), иными словами, замена одного денотативного значения ключевой лексемы другим основывается на стилистическом приеме – метафоре.

Анализ произведения также показал, что в рассматриваемом примере ключевые лексемы при дальнейшей реализации в тексте произведения наряду с новым денотативным значением развивают и окказиональное коннотативное значение. В текстовой ситуации рассказа словосочетание **black sheep** приобретает «навязанную» контекстами употребления оценочную коннотацию пренебрежения, которая возникает в результате переноса качеств и характеристик животного на человека.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в данном примере в результате конвергенции стилистических приемов (повтора и метафоры) происходит замена исходного денотативного значения ключевых лексем, а также развитие на базе нового денотативного значения окказиональных оценочных коннотаций.

Приведем в качестве еще одного примера рассказ Дж. Лондона «The Apostate», в котором идет речь о нелегкой жизни четырнадцатилетнего главного героя рассказа Джонни,

вынужденного работать с утра до вечера, чтобы помочь матери прокормить семью. Эпиграфом к рассказу выступают строки:

*Now I wake me up to work;
I pray the Lord I may not shirk.
If I should die before the night,
I pray the Lord my **work's** all right. – Amen.*

(J. London, *The Apostate*, p. 797).

В ходе анализа текста произведения были обнаружены случаи *многократного полного и частичного лексического повтора* существительного **work**, что позволяет его назвать ключевым словом в системе данного произведения:

*The **work** was simple <...>; The pay was better, but the **work** demanded skill <...>; There was no exercise about the **work** <...>; Johnny returned to his **work** <...>; The machinery ran faster than he had first gone to **work** <...>; **He's worked** faithful, an' he did go to **work** too young <...>; He was the perfect **worker** <...>; I supposed he's **worked** here all those years? <...>; He **worked** at hard tension <...>; He was a good **worker** <...>; No child **works** on the night and remains a child <...>.*

(J. London, *The Apostate*, p. 800–815).

Согласно толковому словарю, существительное **work** из эпиграфа может быть определено как: 1) *the use of physical strength or mental power in order to do or make sth.*; 2) *task that needs to be done*; 3) a) *what a person does as an occupation*; b) *a place where one does this*; 4) *a thing or things produced as a result of work*.

Изучение случаев контекстуального использования ключевой лексики в тексте произведения позволяет сделать вывод, что в каждом случае повтора ключевая лексема реализует одно из своих денотативных значений. Например:

*The **work** was simple <...>; When his **work** went wrong, it was with him as with the machine <...>; But there was no exercise about the **work** <...>; The pay was better, but the **work** demanded skill <...>; It was simple **work** <...>.*

(J. London, *The Apostate*, p. 801–809).

В данных примерах существительное **work** реализует значение “*task that needs to be done*”. В следующих примерах ключевая лексема из эпиграфа используется в значении “*what a person does as an occupation*”:

*Somewhat, as an earner and breadwinner, doing his own **work** in the world, he was more like an equal with her <...>; When he was eight, he got **work** in another mill <...>; After he recovered, he got **work** in a glass factory <...>.*

(J. London, *The Apostate*, p. 806–808).

В ходе дальнейшего анализа произведения нами были выявлены случаи взаимодействия повтора с другим стилистическим приемом:

*He was **the perfect worker** <...>; From **the perfect worker** he had been evolved into the perfect machine <...>; And under this incentive he developed into **a remarkable worker** <...>; He was **a good worker** <...>.*

(J. London, *The Apostate*, p. 801–807).

В рассматриваемых примерах ключевая лексема встречается в сочетании с эпитетом, что приводит к формированию на основе исходного денотативного значения окказиональной оценочной коннотации. Набор эпитетов (**perfect, remarkable, good**) способствует формированию положительной оценочной коннотации, а многократный повтор ключевой лексики в сочетании с одним и тем же эпитетом вызывает усиление оценки, выраженной эпитетом, результатом которой является создание стойкой положительной характеристики персонажа.

Другой пример из данного произведения представляет собой *модифицированный повтор* ключевой лексики в корпусе текста:

*He was a **work-beast**, he had no mental life whatever <...>.*

(J. London, *The Apostate*, p. 811).

В результате сочетания с существительным **beast** ключевая лексема приобретает ярко выраженную отрицательную оценочную коннотацию, вызванную метафорическим употреблением существительного **beast** по отношению к человеку.

Таким образом, в анализируемом примере результатом контекстуального взаимодействия повтора ключевой лексемы с эпитетом является развитие на основе первоначального денотативного значения окказиональных оценочных коннотаций. При этом отрицательный или положительный характер коннотаций определяется характером используемого эпитета. Конвергенция повтора и метафоры также приводит к возникновению коннотативных окказиональных значений.

Выводы. Проведенное нами исследование позволило сделать вывод о том, что при реализации лексем из эпиграфа в тексте произведения происходит изменение их семантического значения, при котором состав семантических компонентов данных лексем, взятых в эпиграфе и в системе рассказа, не совпадает. При этом было установлено, что характер изменений, претерпеваемых лексемой из эпиграфа при повторном использовании в корпусе текста, различен. Так, в большинстве рассматриваемых примеров в результате повтора лексем из эпиграфа в новых контекстуальных условиях замены исходного значения рекуррентных элементов не происходит. Однако в ходе исследования были выявлены случаи приобретения повторяющимся элементом нового денотативного значения, а также случаи развития элементом коннотативного значения при сохранении первоначального денотативного значения.

Анализ языкового материала также показал, что *полные, частичные, модифицированные, синонимичные и семные повторы* не приводят к развитию повторяющейся лексемой нового денотативного значения. Приобретение рекуррентной лексемой нового денотативного значения и развитие окказиональных коннотативных значений наблюдается в случаях *взаимодействия повтора с другими стилистическими приемами или конвергенции стилистических приемов*. Наиболее распространенными стилистическими приемами, вступающими во взаимодействие с повтором лексем из эпиграфа при их дальнейшей рекурренции в тексте произведения, являются *эпитет* и *метафора*.

Литература

1. Змиевская, Н.А. Лингвостилистические особенности дистантного повтора и его роль в организации текста : на материале английской и американской прозы : автореф. дис. ... канд. фил. наук : 10.02.04 / Н.А. Змиевская ; Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз-в им. М. Тореза. – М., 1978. – 25 с.
2. Сарина, З.М. Прагматические основания функционирования повтора в различных речевых формах : в англоязычном художественном тексте : автореф. дис. ... канд. фил. наук : 10.02.04 / З.М. Сарина ; Моск. ордена Дружбы народов гос. лингв. ун-т. – М., 1999. – 24 с.
3. Светличная, Е.А. Типы и функции повтора заглавных слов в текстах разных функциональных стилей : автореф. дис. ... канд. фил. наук : 10.02.04 / Е.А. Светличная ; МВССО УССР ; Одесск. гос. ун-т им. И.И. Мечникова. – Одесса, 1989. – 17 с.
4. Соловьева, М.А. Дистантные отношения ключевых слов из заглавия и эпиграфа / М.А. Соловьева // Вест. Минск. гос. лингв. ун-та. Сер. 1, Филология. – 2004. – № 13. – С. 72–80.
5. Kipling, R. Baa Baa, Black Sheep / R. Kipling // Collected Stories. – London : David Campbell Publishers Ltd, 1994. – P. 407–436.
6. London, J. The Apostate / J. London // Novels and Stories. – New York : Literary Classics of The US, 1982. – P. 797–816.
7. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / Ed. J. Crowther. – Oxford University Press, 1995. – 1428 p.
8. Russ, J. Autobiography of My Mother / J. Russ // Prize Stories 1977 (The O. Henry Awards ed. by W. Abrahams). – New York : Doubleday and Company, Inc., 1977. – P. 199–210.

УДК 811.133.1:801.3

Семантическая многомерность структурно инвариантного словосочетания N_1 *de* N_2

А.А. КИРЮШКИНА

Статья посвящена дешифровке и дифференциации отношений компонентов структурно инвариантного словосочетания. Автор анализирует семантическое и синтаксическое взаимодействие компонентов словосочетания, связь формы артикля с синтаксической функцией имени и семантические изменения, обусловленные опущением артикля перед существительным в позиции N_2 .

Ключевые слова: семантика, референция, первичное значение, вторичное значение, перенос, референциальная отнесенность.

This article is devoted to decoding and differentiation of the relations between the components of a structurally invariant word combination. The author analyzes semantic and syntactic interaction of the elements of a word combination, the connection of the form of the article with the noun syntactic function, and also semantic changes of the omission of the article before the noun in the position of N_2 .

Keywords: semantics, reference, primary meaning, secondary meaning, transfer, referential attribution.

Словосочетания структуры N_1 *de* N_2 не обойдены вниманием лингвистов: они неоднократно изучались в плане выявления отношений их составляющих и квалификации в целом, были предметом исследования целого ряда работ, касающихся как общей теории словосочетания, так и его различных характеристик. В результате выявлены критерии определения синтаксических отношений в словосочетании, установлены семантические типы внутри атрибутивных, определительных, объектных/субъектных, обстоятельственных, количественных словосочетаний. Особое внимание уделено семантико-грамматическому статусу зависимого компонента словосочетания, изучению различных средств выражения и определения спаянности компонентов, семиологическим характеристикам именного словосочетания в целом и т. п.

Несмотря на структурную инвариантность, словосочетание N_1 *de* N_2 способно дифференцировать и отображать самые различные связи, имеющие место в реальной действительности между референтами (обозначаемыми компонентами N_1 и N_2). Модель отличается семантической многомерностью и иерархической организацией содержания, т. е. теми же свойствами, которые присущи ее компонентам – существительным. Словосочетание можно охарактеризовать как «полисемантическую, внутренне дробную модель, обладающую рядом значений, находящихся в оппозитивных или гипонимических отношениях друг к другу» [1, с. 7].

Артикль перед компонентами словосочетания изучался в основном в связи с его наличием/отсутствием перед N_2 после предлога *de* и эквивалентности *de* N_2 прилагательному. По мнению Л.И. Илия, форма артикля при N_1 не оказывает особого влияния на статус зависимого члена, хотя и отмечается некоторая соотнесенность той или иной формы артикля при N_2 с формой артикля при главном (опорном) существительном N_1 . Наличие же или отсутствие артикля при зависимом имени (N_2) предопределяет различие в структуре всего словосочетания [11, с. 10] и квалифицирует последнее как структуру с внутренним артиклем или структуру без внутреннего артикля.

В.Г. Гак, в зависимости от формы артиклей (внутреннего после предлога *de* и внешнего при N_1), выделяет пять типов структур [10, с. 114]:

- 1) le chien du garde (art. dét N_1 *de* + art. dét. N_2);
- 2) le chien de garde (art. dét N_1 *de* + N_2);
- 3) un chien de garde (art. ind. N_1 *de* + N_2);
- 4) un chien du garde (art. ind. N_1 *de* + art. dét. N_2);
- 5) le chien d'un garde (art. dét N_1 *de* + art. ind. N_2).

Ш. Балли, анализируя *le chien du jardinier*, рассматривает *jardinier* как «актуальное определяющее», отмечает его «абсолютную актуализацию» и относит такое словосочетание к «эксплицитной актуализации» [5, с. 100]. В словосочетании же типа *le fils de fonctionnaire* французский лингвист видит характеризацию, а *fonctionnaire* – «виртуальное понятие, характеризующее другое виртуальное понятие» – определяется как «характеризатор». Тот факт, что последний «не может сам получить актуальное определение» [5, с. 101], свидетельствует о различном статусе компонентов (*du jardinier* и (*de*) *fonctionnaire*): отсутствие «абсолютной актуализации» (у нас – отсутствие артикля) означает, что мы имеем дело с характеризатором.

Дифференциация словосочетаний французского языка по признаку наличия или отсутствия артикля перед зависимым существительным *de N₂* (*vent de la mer* – *vent de mer*) неизбежно ставит вопрос о том, в какой мере формальная противопоставленность или однотипность таких словосочетаний соответствует противопоставленности или однотипности их содержания. Лингвистами отмечено, что за одной и той же структурой могут скрываться два различных содержания и, наоборот, однотипное содержание может выражаться двумя различными формулами.

Анализируемое словосочетание современного французского языка однородно в плане выражения с и н т а к с и ч е с к и х отношений между компонентами: это подчинительное отношение определяемого и определяющего. Однако его с е м а н т и к а однородностью не обладает.

Структура с внутренним артиклем достаточна для первичной актуализации словосочетания, что отражается в соотносительности денотативных компонентов семантических структур имен N_1 и N_2 . Оба компонента словосочетания используются в своей прямой номинативной функции: семантическая нагрузка и референция имени (N_1 , N_2) в данном синтагматическом ряду совпадают с его статусом в системе языка. Иначе говоря, знаки реализуют прямую референцию, используются в первичном значении, т. е. в прямой номинации. Каждому имени соответствует свой объект реальной действительности, т. е. словосочетание называет д в а самостоятельных референта.

Два объекта реальной действительности (предмет, лицо, событие) получают обозначение в именных компонентах N_1 и N_2 , синтаксическое соположение которых N_1 de N_2 логично отображает реально существующие взаимоотношения референтов:

l'adresse de l'enveloppe → «адрес» написан на «конверте»

le chien d'un braconnier → «собака» принадлежит «браконьеру»

le rideau de la scène → «занавес» закрывает «сцену» и т. д.

«Чистым» показателем наличия обозначаемого референта является артикль, который одновременно «должен рассматриваться как указание на то, что существительное обладает всей полнотой признаков, выделяющих его как часть речи и определяющих объем его синтаксических функций» [11, с. 10]. Категориальное значение, включающее совокупность этих признаков, передается термином «предметность» [там же].

В зависимости от отношений между N_1 и N_2 , словосочетания с внутренним артиклем допускают регулярные преобразования:

поссессиивность: *la femme du pilote* → *sa femme*;

происхождение: *deux soldats de Paris* → *ces deux soldats sont de Paris*;

локализация по месту или времени: *la conversation de la voiture* → *la conversation a lieu dans la voiture*;

объект действия: *l'obtention d'un diplôme* → *obtenir un diplôme*;

обстоятельство действия: *le renvoi du collègue* → *renvoyer du collègue*;

ограничение качества: *la responsabilité du logement* → *responsable du logement*;

репрезентация: *le portrait d'une femme* → *le portrait représente une femme*;

объект действия к агенту действия: *tout acheteur d'un livre de poche* → *celui qui est acheteur d'un livre de poche* → *celui qui achète un livre de poche*;

стоимостная оценка предмета: *l'argent du sautoir* → *l'argent qu'a coûté le sautoir* → *le sautoir a coûté cet argent* и др.

В плане реализации референции словосочетанием важно, что зависимое имя (N_2) обозначает **реально** существующий референт. На уровне описываемой ситуации референт может быть субъектом, объектом, местом и т. п. Первый компонент словосочетания N_1 способен отсылать к субъекту действия/обладания или – в случае абстрактной семантики – к конкретному действию-результату, ограниченному субъектом/временем/местом и т. д.

Словосочетание без внутреннего артикля обычно свидетельствует о том, что второй компонент N_2 теряет характеристики имени как части речи: «Отсутствие артикля означает также в определенных условиях, главным образом в словосочетании, транспозицию существительного, его употребление в функции другой части речи, прилагательного: «*son sourire d'enfant, une pluie d'été*» [11, с. 13]. Иначе говоря, компонент N_2 без артикля берется в значении признака, абстрагированного от объекта, поскольку «существительное без артикля, в отличие от существительного с артиклем, не обозначает реального предмета» [7, с. 309], в то время как артикль указывает на субстанциональность, непосредственно отражающую материальность (денотативную отнесенность) имени.

Традиционно принято считать, что зависимый компонент словосочетания N_1 *de* N_2 , не оформленный артиклем, выступает во вторичной функции, так как отсутствует предметная отнесенность и утрачивается предметное значение [6, с. 115–118]. Другими словами, N_2 десубстантивируется и выполняет функцию определения: «без детерминативов, которые выступают как актуализаторы существительного, последнее не может выполнять свои основные синтаксические функции» [10, с. 157].

Таким образом, наличие/отсутствие внутреннего артикля перед N_2 обычно связывают с наличием/отсутствием грамматического значения предметности этого компонента: если N_2 отсылает к реально существующему, конкретному предмету, имя оформляется артиклем; в тех случаях, когда N_2 передает значение обобщенного, абстрагированного от предметности признака, артикль отсутствует. Так, например, существительное *le regard* и существительное *la bête* могут входить в два словосочетания (с внутренним артиклем и без внутреннего артикля) – (*le*) *regard de la bête* и (*un*) *regard de bête*. В первом случае имя «*la bête*» обозначает **реальное** существо – животное, во втором – «*de bête*» должен обозначать его признак.

Именно поэтому специфика структуры без внутреннего артикля состоит в смещении референции компонента N_2 . О.И. Богомоллова пишет: «В современном французском языке отсутствие артикля перед именем существительным в большинстве конструкций свидетельствует о том, что существительное теряет свою полноценность в том смысле, что в предложении <...> представляет собой лишь простое наименование предмета без всякого указания на его реальность» [7, с. 323]. Данное положение признается общим, закономерным для французской грамматики.

Так, словосочетания типа *un regard d'enfant, un homme de courage, une table de bois* отсылают к **о д н о м у** референту (N_1) с **объективно** присущим ему признаком (N_2):

un regard d'enfant → *un regard enfantin* → «взгляд» (детский);

un homme de courage → *un homme courageux* → «мужчина» (смелый);

une table de bois → *la table est de bois* → «стол» (деревянный).

N_2 реализует признаковую сему прямой номинации, т. е. первичное производное значение.

Для анализируемых выше словосочетаний характерна синтаксическая членимость компонентов и сохранение именами N_1 и N_2 **первичных значений**. Речь идет о словосочетаниях **с в о б о д н ы х** в лексическом и грамматическом аспектах: «В свободных словосочетаниях сохраняются самостоятельные лексические значения всех входящих в него знаменательных слов; синтаксическая связь его компонентов является живой и продуктивной» [13, с. 469].

Семантическая референция имени *regard* или имени *enfant* к понятиям «*regard*»/«*enfant*» («взгляд»/«ребенок») не нарушается ни в структуре с внутренним артиклем *le regard de l'enfant*, ни в структуре без внутреннего артикля *un regard d'enfant*: N_1 и N_2 берутся в их первичном значении. Ср.:

Enfant – *garçon ou fille dans l'âge de l'enfance* [14, с. 361].

В первом случае имя (*de*) *l'enfant* обозначает реальное существо – «ребенок», во втором – *d'enfant* → *enfantin* обозначает признак – «детский».

Структурно-семантическая разложимость элементов свидетельствует о свободном словосочетании, отсутствие такой членимости – о его семантической спаянности: «В несвободных словосочетаниях лексическая самостоятельность одного или обоих его компонентов ослаблена или утрачена...» [13, с. 469]. С точки зрения структурно-смысловой разложимости различают две как бы «крайние» точки: фразеологизмы, т. е. семантически и структурно абсолютно неделимые образования и свободные – регулярные – словосочетания, полностью разложимые в структурном и семантическом отношении, со свободно заменяемыми и подвижными элементами. К собственно фразеологическим единицам относят сравнительно немногочисленные «сложные идиоматические эквиваленты слов», которые «выделяются довольно определенно» [4, с. 171]. Поэтому наибольший интерес представляют структуры, занимающие промежуточное положение (между фразеологическими и свободными словосочетаниями): в них семантическая спаянность не достигает крайней степени, но в то же время не обнаруживается и полная семантико-синтаксическая разложимость [9, с. 101].

В словосочетаниях без внутреннего артикля типа *les cheveux d'or*, *le ciel de plomb* компонент N_2 также передает значение признака. Если обратиться к дефинициям имен N_2

Or – *métal précieux, d'une couleur jaune et brillante* [14, с. 702];

Plomb – *métal très dense, ... d'un gris bleuâtre* [14, с. 776],

то можно констатировать, что признаковые семы цвета наиболее логично согласуются с семантикой N_1 : *le ciel de plomb* → *d'un gris bleuâtre*, *les cheveux d'or* → *d'une couleur jaune et brillante*: цвет неба/волос можно видеть. Однако в словосочетании *le ciel de plomb* релевантной для семантического согласования может оказаться сема '*très dense*': *le ciel de plomb* → *très dense*, что явно связано с впечатлением (тяжесть, плотность неба измерить нельзя), субъективным восприятием говорящего. Последнее требует аргументации и вызывает необходимость в сопоставлении признака *très dense* с уже знакомым говорящему (и адресату) ощущением: *le ciel très dense comme le plomb* (известно, что свинец – плотный, тяжелый металл, его можно взвесить, реально ощутить). Именно имплицитное сравнение или сопоставление признаков создает условие для возникновения переносного значения.

В *un regard d'enfant* нет сравнения с ребенком: возрастной признак *d'enfant* (детский) передает наивность, беспомощность взгляда как типичное свойство, что вполне нормально и для взгляда взрослого человека – мужчине, женщине также может быть присущ детский (наивный, беспомощный) взгляд.

Вместе с тем структурно аналогичные словосочетания типа *le regard de la bête* и *un regard de bête* отражают иные семантические отношения компонентов. Несмотря на возможность перехода (*de*) N_2 без внутреннего артикля в прилагательное (*de bête* → *bête*), словосочетания *un regard de bête* и *un regard bête* семантически не тождественны. В отличие от прилагательного *bête* (*un regard bête*) – *глупый, бестолковый, неумный, несообразительный* (не типичный, но допустимый признак для «взгляда» человека), в словосочетании *un regard de bête* «взгляду» человека приписывается типичный признак животного. Ср.:

Bête (*syn. animal*) – 1. *Être vivant, doué de sensibilité et de mouvement; être vivant en général, privé de raisonnement et de langage* [14, с. 58].

Раскрыть семантические связи, на которых основано отношение соположенных единиц, позволяет другое прилагательное, производное от *bête* – *bestial*. Ср.:

Bestial – *qui tient de la bête, qui fait ressembler à la bête* [14, с. 58].

Как видим, его семантика содержит имплицитное сравнение.

Если проследить процесс перехода первичного производного значения (*de*) N_2 в переносное: *un regard d'enfant* → *enfantin* и *un regard de bête* → *bestial comme celui de la bête*, то можно сказать, что в первом случае *de* N_2 со всей очевидностью теряет предметность. Это тот случай, когда: «Отсутствие артикля означает невозможность соотнести существительное с каким-либо референтом» [11, с. 38].

Проблема имени в плане потери им категориального значения не нашла однозначного решения. Л.И. Илия, вслед за Г. Гийомом связывая отсутствие артикля с крайней обобщенностью лексического значения существительного, тем не менее пишет: «В определенных, безусловно ограниченных, условиях отсутствие артикля не исключает значения несомненной и даже непосредственной отнесенности существительного к предмету реальной действительности...» [11, с. 99]. К таким «ограниченным условиям» можно отнести словосочетания, имплицитно содержащие сравнение. Сравнение – в данном случае скрытое – требует наличия двух предметов (референтов), признаки которых сравниваются. Основопологающим компонентом становится (*de*) N_2 как прототип сравнения [12, с. 24]: переносится признак, специфичный именно для него. Под прототипом понимается компонент, который как обобщенное отражение опыта человека, его знаний, ценностных свойств классов референтов, подводимых под N_1 и (*de*) N_2 , понятийно способен стать базой категоризации сравнительных отношений.

В *un regard de bête (bestial)* сохранение предметности N_2 подтверждается имплицитным сравнением (*comme celui de la bête*) и возможностью данного компонента принимать определители, характерные для существительного: *un regard de bête sauvage*. Значение *bestial* отсутствует в семантике прилагательного *bête* и возникает как переносное. Поэтому значение компонента (*de*) N_2 квалифицируется как:

- 1) **первичное**, зафиксированное словарем как базовый ЛСВ: *le regard de la bête, un regard d'enfant*;
- 2) **первичное производное**, реализующее признаковую сему первичной номинации: *un regard d'enfant* → *enfantin*;
- 3) **вторичное переносное**, возникающее на базе сравнения (*comme*): *un regard de bête* → *comme celui de la bête (bestial)*. Чтобы уточнить «звериный взгляд», «животный взгляд», требуется контекст.

В данных словосочетаниях семантически и синтаксически опорным, реализующим референцию к конкретному проявлению человека – «взгляду», остается компонент N_1 (*regard*). Другими словами, компонент N_1 – семантически самодостаточный, используется в первичном значении (прямой номинации). Компонент N_2 – при реализации вторичного переносного значения – становится прототипом, с признаком которого сравнивается N_1 и который как понятие/образ существует автономно.

Сравнение референтов, выявление различия и сходства между ними дифференцирует окружающий нас предметный мир. Таким образом, сравнение есть не что иное, как сопоставление одного референта с другим, знание о котором уже имеется, который берется как прототип – наиболее характерный и, следовательно, обобщенный носитель (образец, эталон) признака, с которым могут отождествляться по соответствующему качественному признаку другие предметы. Результатом такого сопоставления/сравнения является вывод как новое знание об определенном объекте/референте.

В отличие от описанных выше, словосочетания типа *le rideau d'arbres, une nappe de lumière, un miroir d'eau* или *le feu du diamant* свидетельствуют в первую очередь о реальной несовместимости референтов: *nappe* и *lumière*, *miroir* и *eau*, *feu* и *diamant*. Компонент N_1 оказывается семантически нерелевантным: для уточнения его значения необходим N_2 как минимальный семантический контекст, который и представлен моделью N_1 de N_2 . Контекстуально обусловленное значение «нельзя считать свободным» [2, с. 32], поэтому и структура, в пределах которой значение одного из компонентов синтаксически и лексически обусловлено, является семантически спаянной [8, с. 36].

От соположения компонентов свободных словосочетаний подобные модели отличает критерий семантической рассогласованности N_1 и N_2 , семантическая алогичность синтаксически смежных номинаций. Ср. логичность «*regard*» и «*enfant*»; «*pluie*» и «*été*» в отличие, например, от алогичности «*rideau*» и «*arbres*»; «*feu*» и «*diamant*».

Несовместимость понятий, а следовательно, и связей референтов в реальной действительности, рассогласованность денотативных компонентов N_1 и N_2 на уровне семантической

структуры модели свидетельствуют об активности говорящего, его сознательном изменении референции имени (*N₁* или *N₂*). Механизм «вуалирования референции всецело принадлежит прагматике» [3, с. 15], т. е. зависит от намерения говорящего субъекта. Прагматическая направленность теории референции, представленная в работах П. Стросона, Л. Линского, П. Грайса, Дж. Серля, связывает значение языковых единиц с их использованием говорящим субъектом: основной тезис состоит в том, что референцию осуществляет не сам языковой знак, предназначенный для обозначения объектов и явлений реального мира, а говорящий субъект. Более того, уточнение референции требует анализа отношения между намерением говорящего и узнаванием этого намерения слушающим, что позволяет включить в область исследования референции и такие вопросы, как интенция говорящего субъекта, общий фонд знаний собеседников, коммуникативная организация высказывания и некоторые др.

Сопоставляя словосочетания с одним и тем же компонентом *N₁*:

le rideau de la scène (1)

le rideau de toile (2)

le rideau d'arbres (3), можно сделать следующие выводы:

Свободное словосочетание с внутренним артиклем (1) отвечает закономерностям грамматической системы языка – *N₁* занимает позицию главного члена, *N₂* – позицию подчинения. Словосочетание реализует референцию к **д в у м** объектам реальной действительности (или ситуации); *N₁* и *N₂* обозначают и называют два различных референта, соответственно – «*rideau*» и «*scène*», допускающих реальные взаимоотношения: занавес сцены → занавес закрывает сцену. Словосочетание именуется «кусочек» действительности (место, время, действие, принадлежность и т. д. обозначаемого референта). Будучи синтаксически и семантически членимой, данная структура может трансформироваться в предложение с локализуемым глаголом [1, с. 8]: *le rideau de la scène* → *le rideau se trouve/est sur la scène*; *N₁* и *N₂* функционируют как прямые номинации.

Словосочетание без внутреннего артикля (2) референтно к **о д н о м у** предмету «*rideau*» с присущим ему качеством/признаком «*de toile*» – полотняный занавес. Компонент (*de*) *N₂* реализует первичное производное значение, т. е. сигнификативную сему: *toile* – *éttoffe de lin*, *de chanvre ou de coton* [14, с. 1015]. На уровне денотативных компонентов соположенных номинаций *N₁* и *N₂* (*rideau* – *éttoffe*, *toile* – *éttoffe*) – рассогласованности нет. Структура словосочетания с первичным производным значением (*de*) *N₂* характеризуется свободой синтаксических связей, допускает трансформацию через вставку глагола-связки *être*: *le rideau de toile* → *le rideau est de toile* или через прилагательное типа *le regard d'enfant* → *le regard enfantin*. Словосочетания с первичным и первичным производным значениями (*de*) *N₂* следует отнести к свободным.

В моделях же типа *le rideau d'arbres* *N₁*, будучи синтаксически главным и называя референт «*rideau*», не соотносится с «занавесом», а актуализирует вторичное значение ЛСВ (3) – *ligne d'objets formant un obstacle à la vue ou une protection* [14, с. 1015]. *Le rideau* реализует сигнификативный компонент, т. е. используется в признаковом значении, определяемым же в модели является (*de*) *N₂*. Несмотря на его синтаксическую подчиненность, именно этот компонент становится семантическим центром модели, реализуя референцию к «*arbres*». Определяющее позиционно ему предшествует, что нарушает закономерность прямого порядка слов во французском языке. Отсутствие функции обозначения референта у *N₁* свидетельствует и о смещении его референции. В синтаксической смежности *N₁ de N₂* значение *N₁* соотносится с *N₂*, указывая на тот признак, который становится как бы общим для «занавеса» и «деревьев». Данный факт говорит о более тесных семантических отношениях *N₁* и *N₂*.

Итак, в свободных словосочетаниях *N₁ de N₂* компоненты *N₁* и *N₂*, в зависимости от наличия/отсутствия внутреннего артикля, соотносятся с двумя референтами (свернутой ситуацией) или одним референтом. Эти словосочетания характеризуются семантической членимостью *N₁* и *N₂* и синтаксической значимостью подчинительной связи. Опорным (синтак-

сически и семантически) компонентом словосочетания логично является N_1 , сохраняющий референцию к обозначаемому им предмету (*le rideau de la scène, de toile*).

Семантическая спаянность N_1 и N_2 (*le ciel de plomb, le rideau d'arbres*) возникает на базе имплицитной смежности признаков. К специфике несвободного словосочетания типа *le rideau d'arbres*, в отличие от несвободного типа *le ciel de plomb*, добавляется грамматическое «отклонение»: оставаясь формально синтаксически опорным компонентом, N_1 семантически зависит от N_2 , который и определяет референциальную направленность модели.

По степени усиления семантической спаянности N_1 и N_2 можно предложить следующую цепочку:

- 1) свободное словосочетание с первичными прямыми значениями компонентов N_1 и N_2 *le rideau de la scène*;
- 2) свободное словосочетание с первичным производным значением (de) N_2 *le rideau de toile*;
- 3) несвободное словосочетание с вторичным значением N_1 *le rideau d'arbres*.

Литература

1. Алексеева, Г.К. О корреляции значения и формы в словосочетании N_1 de N_2 современного французского языка / Г.К. Алексеева // Вопросы филологии (романо-германская филология). – 1982. – № 2. – С. 5–11.
2. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н. Амосова. – М. : Либроком, 2010. – 216 с.
3. Арутюнова, Н.Д. Лингвистические проблемы референции / Н.Д. Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике. Логика и лингвистика. – 1982. – № 13. – С. 5–40.
4. Ахманова, О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С. Ахманова. – М. : Либроком, 2009. – 296 с.
5. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 416 с.
6. Басманова, А.Г. Именные части речи во французском языке / А.Г. Басманова, Б.И. Турчина. – М. : Просвещение, 1993. – 128 с.
7. Богомолова, О.И. Современный французский язык / О.И. Богомолова. – М. : Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1948. – 427 с.
8. Вайнер, Л.Р. К исследованию семантической спаянности словосочетаний / Л.Р. Вайнер // Актуальные проблемы лексикологии : тезисы докладов науч. конф., Минск, 17–20 июня 1990 г. / БГУ ; редкол.: М.Н. Супрун [и др.]. – Минск, 1990. – С. 36–37.
9. Васильева, Н.М. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. Синтаксис / Н.М. Васильева, Л.П. Пицкова. – М. : Лист, 2004. – 416 с.
10. Гак, В.Г. Теоретическая грамматика французского языка / В.Г. Гак. – М. : Добросвет, 2000. – 830 с.
11. Илия, Л.И. Очерки по грамматике современного французского языка / Л.И. Илия. – М. : Высшая школа, 1980. – 176 с.
12. Туровец, Т.И. Семантика образных сравнений и их коммуникативная дифференциация в художественном и газетно-публицистическом текстах современного французского языка : дис. ... канд. филол. Наук : 10.02.05 / Т.И. Туровец. – Минск, 2001. – 126 с.
13. Ахманова, О.С. Словосочетание. Большой энциклопедический словарь «Языкознание» / Гл. ред. В.Н. Ярцева; 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1998. – С. 469–470.
14. Petit Larousse illustré. – Librairie Larousse, 1986. – 1795 p.

Бинарность семантической организации паремий

С.Н. КОЛОЦЕЙ

Статья посвящена проблеме своеобразия семантической организации паремий с точки зрения их номинативных возможностей. Семантическая структура паремий характеризуется бинарностью, т. к. является результатом вторичной номинации.

Ключевые слова: семантическая организация, паремии, номинативные возможности, вторичная номинация.

The article is devoted to the problem of peculiarities of paremia semantic organization from the point of view of its nominative ability. The paremia semantic structure is characterized by binary character, i.e. it results from secondary nomination.

Keywords: semantic organization, paremias, nominative abilities, secondary nomination.

Традиционно семантическая структура языковой единицы рассматривается с нескольких позиций. Значение языковой единицы анализируется со стороны соотносительности с предметами и явлениями внешнего мира ею называемыми, со стороны того понятийного содержания, которое возникает в сознании человека при восприятии языковой единицы, и тех отношений между лингвистическими единицами, которые реализуются при употреблении их в тексте. В семантической структуре единицы при этом вычленяются денотативный план, раскрывающий отнесенность данной языковой единицы к предмету, явлению внеязыковой действительности или передающий связь предметов и явлений действительности, и сигнификативный – как отношение к понятию, образу мысли человека о соответствующем денотате. Формирование семантики особых лингвистических знаков – паремий – также предопределяется предметными отношениями действительности, а характер знакового значения раскрывается в специфике соотношения денотативного и сигнификативного компонентов в семантической структуре данной номинативной единицы.

Формальное совпадение паремий с предложениями может вызвать априорное предположение о том, что должны совпадать и способы отображения реальной действительности. Однако исследование отношения именованного, которое связывает смысл паремии и обозначаемый ею элемент внеязыковой действительности, обнаруживает особенности репрезентации действительности паремией. Процесс наименования у паремий в значительной степени отличается от номинации обычными предложениями.

Как известно, содержательное наполнение языковых форм – это прежде всего их соотношение с тем явлением, которое детерминирует предметное значение единиц. На уровне предложения-высказывания предметная соотносительность заключается в том, что денотативным источником высказывания являются «такие объективные явления, которые характеризуются не отдельностью своего существования, а взаимодействием с другими явлениями и их свойствами» [5, с. 24]. При этом номинация передает сущность динамичного сложного явления, которое обозначается в лингвистике понятием ситуация. Это понятие является общим моментом для ряда лингвистических работ, в которых исследователи (Н.Д. Арутюнова, В.Г. Гак, Г.В. Колшанский, Ю.К. Лекомцев, И.П. Сусов и др.) рассматривают семантическую организацию предложения, анализируют отношения между предложением как лингвистическим знаком и ситуацией как объектом номинации.

Лингвисты определяют ситуацию как отрезок реальной действительности (частное событие, факт), который репрезентируется в конкретном высказывании [1, с. 7]. Для того, чтобы изолированно рассмотреть номинативный аспект высказывания, на основе которого устанавливаются отношения между высказыванием и обозначаемым им фрагментом действительности, исследователи используют условный лингвистический прием: разделяют цело-

стное содержание высказывания на два компонента. Это деление соответствует пониманию ситуации как факта объективной действительности и как факта «отражения и переработки этой действительности в сознании» [6, с. 26]. Ситуация, таким образом, включает два компонента: события, явления объективной действительности, формирующие денотат предложения, и информацию о событиях, явлениях объективной действительности, которая является «интеллектуальным отражением денотата предложения» [4, с. 31].

Семантическая структура предложения, как и имени, представляет собой соотношение материального (предмет, ситуация и их свойства, признаки) и идеального (понятие, сигнификат) рядов, что признают все лингвисты. В объективном плане структура ситуации включает совокупность предметов, их свойств и связей между ними, в субъективном плане ситуация составляет «совокупность элементов, присутствующих в сознании говорящего в объективной действительности в момент «сказывания» и обуславливающих в определенной мере отбор языковых элементов при формировании самого высказывания» [3, с. 358].

При анализе семантики паремии исследователи сталкиваются с проблемой соотношения между структурой паремии, которая представляет собой предложение, и структурой ситуации, которую паремия должна передавать своей формой. Структурирование реальной ситуации требует соответствия каждому из элементов ситуации определенного члена предложения. Отображение элементов ситуации осуществляется на уровне таких категориальных понятий, как предмет – признак (качественный, количественный), производитель действия – действие, носитель состояния – состояние и др. Для их обозначения в языке имеются определенные номинативные средства (имена, глаголы, прилагательные, наречия) и конструктивные средства. Связь указанных лингвистических понятий может быть представлена субъектно-предикатной расчлененностью высказывания, атрибутивным сочетанием. Таким образом ситуация получает свое обозначение на уровне предложения, которое несет в себе все необходимые признаки локализации ситуации, в частности, ее предметность, модальность, время [2, с. 5].

Обращаясь к семантической структуре паремии, следует признать, что обнаружить денотативные компоненты, «привязывающие» паремию к реальной ситуации, довольно затруднительно. Например:

AGATHE. Ce pauvre Gunter. Evidement, il travaillait très mal... Hugo s'est mis en colère, il avait un bâton, vous le connaissez?

*FREDERIC. Il est coutumier du fait.
Il est blême.*

SEBASTIEN. Remettez-vous, mon cher. Il n'y a pas de roses sans épines... Je vous concède que celles-ci sont grosses /Sagan/.

Приведенная в тексте паремия не располагает денотативными компонентами, имеющими отношение к реальной действительности.

Номинация паремии не является прямым обозначением предметов или явлений действительности, так как не представляется возможным отыскать элементы реальной действительности, соответствующие каким-либо членам «паремийного предложения».

Например:

– Si les espoirs de l'empereur étaient déçus, n'allait-il pas, dans un mouvement de colère, se tourner contre les Français habitant son pays?

– Je crois, dit Grimbosq, que Sa Majesté saura dissocier la politique et l'architecture.

– Prudence est mère de sûreté, dit M. de Campredou. Je sais bien que, moi, à votre place... Et, de la main, il imite un oiseau prenant son essor /Troyat/.

Нельзя смешивать номинацию обычным предложением и наименование паремией. Сами паремии не могут быть признаны «чистыми предложениями» несмотря на то, что имеют структуру предложений.

Исходную основу семантической структуры предложения (высказывания) составляет его денотативный план, который как бы в статике передает связь предметов и явлений реальной действительности. Паремии же характеризуются преобладанием сигнификативного плана над денотативным, поскольку принадлежат к языковым единицам, которым свойст-

венно «отсутствие реального объекта – экспонента денотата» [7, с. 44]. Преобладание сигнификативного компонента над денотативным является основным свойством пропозитивных имен, которые сохраняют в своей семантической структуре признаки, присущие предложению [2]. Например:

l'arrivée – quelqu'un est arrivé
sa tendresse – il est tendre.

Сигнификативный компонент паремий складывается из обобщения отношения субъекта как понятия (суждения) о тех предметах или явлениях и связях между ними, которые оцениваются данной номинативной единицей. Формирование сигнификативного компонента – морали, назидания – базируется на знании субъекта (говорящего) о том денотате, о котором идет речь в данной конкретной ситуации. В предложении взаимосвязанность и взаимообусловленность сигнификативных и денотативных компонентов проявляется в том, что в самом сигнификате содержится указание на денотат, так как само понятие признаков вызывает представление о тех предметах или явлениях, которым они присущи.

Что касается паремий, то сигнификативные компоненты в них представляют собой преломление наиболее существенных признаков предметов, явлений, связи предметов или явлений в сознании субъекта и содержит в себе указание (в зависимости от ситуации) на соответствующие денотативные компоненты, которые в совокупности и отражают общую направленность паремии на тот или иной денотат.

Действительность (сфера денотации), смысл (сфера сигнификации) и языковая форма – три компонента, которые участвуют в процессе наименования. Механизм номинации можно представить как непосредственное отнесение семантики языковой единицы к элементу действительности, обозначаемому в данном наименовании. В нашем материале в качестве номинанта выступает готовая языковая форма – паремия. Например:

Les arbres cachent la forêt
(русский эквивалент – «Из-за деревьев леса не видно»).

В смысловой структуре паремии отсутствуют денотативные компоненты, привязывающие ее к конкретной реальной ситуации. Поэтому о номинации в данном случае можно было бы говорить как о виртуальном значении предложения (условно – виртуальном значении паремии). Именно на этом уровне понятийное содержание – «деревья мешают увидеть лес (вглубь, целиком)» – имеет прямую соотносительность с конкретной ситуацией. Здесь речь идет о первичной прямой номинации. В употреблении паремии первичное наименование остается, тогда как первичное значение, напротив, претерпевает существенные изменения. Денотативные компоненты семантической структуры уступают место сигнификативному компоненту («уходит» денотативное значение предложения) и появляется смысл паремии – мораль – логический поучительный вывод. Мораль приведенной выше паремии – «второстепенное мешает увидеть главное».

Формирование морали паремии:

On récolte ce qu'on a semé
(русский эквивалент – «Что посеешь, то и пожнешь»)

происходит под непосредственным влиянием первичного значения (денотативного значения предложения) – «если плохо обработаешь поле, получишь плохой урожай». Первичное наименование остается прежним, но появляется вторичное значение паремии – мораль: «каждый должен нести ответственность за последствия своих поступков».

Семантическая структура паремий характеризуется бинарностью – имплицитным первичным значением, соответствующим первичному собственно семиологическому принципу означивания, и вторичным (моралью), соответствующим принципу вторичного означивания. Иначе говоря, паремия – это результат двойного обозначения внеязыковой действительности: первичного наименования и вторичного, опосредованного и мотивированного первичным.

Сложный феномен семантической организации паремий находит свое отражение и в ее структурной организации. Это проявляется в избирательном использовании синтаксиче-

ских средств и способов выражения синтаксических отношений, которые являются условными в силу отсутствия их прямой соотнесенности с объектами реальной действительности.

Какой бы ни была структура «условного предложения» паремии, она может быть разделена на два семантико-синтаксических компонента, необходимых в равной мере для раскрытия содержания паремии. Бинарное построение можно отметить почти у всех паремий. Четкое членение на две части характерно как для простых, так и сложных структур «паремийного предложения». Простые структуры членятся на две синтагмы:

1. Обычно одну синтагму образует состав «подлежащего», другую – состав «сказуемого». Например:

Chaque demain / apporte pain.

Parole jetée / prend sa volée.

Toute peine / mérite salaire [8].

2. Иногда одну синтагму составляют «второстепенные члены», другую – весь остальной состав. Например:

De deux maux / il faut choisir le moindre.

A cheval donné / on ne regarde pas la bouche.

Entre promesse et l'effet / il y a un grand trait [Там же].

3. Формы простого эллиптического предложения могут члениться на синтагмы, составляемые «второстепенными членами». Например:

A table bien servi / beaucoup d'amis.

De beau raisin / parfois pauvre vin.

A chacun / sa besace [Там же].

Сложные структуры, независимо от типа, также членятся на две части: «придаточное предложение» и «главное» в «сложноподчиненном предложении», два самостоятельных «предложения» в «сложносочиненном» и «бессоюзном» «предложениях». Например:

Qui bien commence, / bien avance.

Les sots font bâtir les maisons / et les sages les achètent.

Les fous font les festins, / les sages les mangent [Там же].

Обе части, необходимые в структурном (формальном) отношении, отличаются друг от друга по степени участия в реализации основной идеи паремии. Актуально значимым, семантическим «ядром» формулы паремии в процессе коммуникации является обычно та часть, за которой строго закреплена постпозиция. Первая часть выступает как «данное», как основа высказывания относительно второй части. Сам факт такого расположения компонентов «паремийного предложения» отражает связь между размещением слов в паремии и их коммуникативным заданием.

Для синтаксиса паремий далеко не безразличен порядок расположения их компонентов. Основным звеном в раскрытии идеи паремии обычно служит замыкающий член структуры. Этот порядок расположения компонентов оправдан и композиционно. Сочетание их в обратном порядке – актуально значимый компонент предшествует данному – противоречило бы принципам композиционного построения, так как один из компонентов паремии, лишившись функциональной нагрузки, превратился бы в лишний элемент.

Бинарное построение паремийной формулы выступает и как способ аргументации суждения. Паремия начинается конструкцией, выражающей общее суждение, которое готовит содержание заключительной, главной конструкции – вывода.

Ярко выраженное членение преимущественного большинства паремий на две части отражает законы и требования композиции паремийного построения, а также поддерживается общими правилами сочетания слов и словесных групп и нормами логического мышления. Оно обеспечивает четкое выражение мысли, а тем самым быстрое и верное ее восприятие.

Специфика семантической организации паремий предопределяет и принцип параллелизма, характерный для многих паремийных конструкций. Он заключается в пропорциональном, соразмерном объединении компонентов паремии в синтаксическое целое. Синтаксический параллелизм характерен не только для сложных, но и для простых структур.

Синтаксически параллельными могут быть части «простых эллиптических предложений». Например:

A petit oiseau petit nid.

De mauvaise vie mauvaise fin.

A bon cheval bon gué [9].

Обе части таких «паремийных предложений» представляют собой гармоничные структуры с идентичным лексическим составом компонентов, оформленным с помощью тех же морфологических средств: существительное без артикля + прилагательное.

Синтаксический параллелизм особенно характерен для паремий со структурой сложного предложения. Подобные структуры объединяют не просто параллельные конструкции. Они могут рассматриваться как абсолютно симметричные конструкции. Например:

Le bruit ne fait pas de bien, et le bien ne fait pas de bruit.

L'amour fait passer le temps, et le temps fait passer l'amour [9].

В приведенных паремиях элементы второго «предложения» являются «зеркальным отражением» (термин Г.А. Дмитришиной) элементов первого «предложения». Они равноудалены от организующего центра (оси) «предложения», который представлен союзом «et». Вторая конструкция полностью воспроизводит первую, сохраняя и порядок следования компонентов.

Параллелизм находит свое отражение и в «сложных бессоюзных предложениях» паремий. Например:

Aussitôt dit, aussitôt fait.

Le sort fait les parents, le choix fait les amis [Там же].

Компоненты «бессоюзных предложений» объединены в сложное целое пропорционально при помощи одних и тех же лексических и грамматических средств. В организации уравновешенной, соразмерной структуры могут участвовать и фонетические средства. С помощью одинакового ритмического оформления элементов конструкции, их равноконечности и равносложности обеспечивается равновесие «паремийного предложения». Например:

Bien perdu, bien connu.

Aujourd'hui en fleurs, demain en pleurs.

Компоненты «сложноподчиненных предложений» также могут быть организованы параллельно. Например:

Qui a temps a vie.

Qui peut le plus peut le moins [Там же].

Части этих структур оформлены однотипными лексическими и грамматическими средствами.

Явление параллелизма у паремий представляет собой не просто «украшение» данных конструкций, а определенный способ их организации. Он обеспечивает определенную регулярность строения «паремийных предложений» различных типов. При помощи лексического, грамматического, синтаксического, а также ритмомелодического параллелизма достигается согласованность компонентов паремий, их уравновешенность, пропорциональность. Тем самым параллелизм способствует более убедительному выражению содержания паремий.

Наблюдается также тенденция к использованию одних и тех же грамматических средств, согласующихся с принципиальными установками паремий. Семантическая сущность паремий – преобладание сигнификативного компонента в силу вторичности значения паремий – проявляется в синтаксической категории лица. Значение лица в паремиях не детерминировано, поскольку субъект паремии не имеет соотносительности с определенным референтом. Он не соотносится ни с одним конкретным лицом – деятелем, а может быть отнесен к любому, каждому лицу. Иными словами, паремии вселичны.

Категория «вселичности» получает выражение в виде нескольких субъектно-предикатных моделей. Прежде всего, это конструкция: имя существительное (субъект) + глагол в форме 3-го лица (предикат). Например:

Patience passe science.

L'exception confirme la règle [Там же].

К ним примыкают и конструкции с субстантивированными частями речи в позиции подлежащего.

Весь класс существительных в целом принадлежит системе не лица, так как они обладают постоянными референтами во внеязыковой действительности. Существительные, выполняющие функцию «подлежащего» в паремиях, фактически могут указывать на любой субъект действия. Они не обозначают конкретные предметы, понятия и т. п., а представляют их в общем значении. Артикли (определенный и неопределенный), оформляющие существительные, не могут выражать связи с конкретной обстановкой, поскольку приобретают в паремиях семантический оттенок обобщения. Своеобразной чертой паремий является также отсутствие артикля перед именем существительным не только в функции «подлежащего», но и в функции «второстепенных членов». Например:

Homme affamé ne pense qu'à pain.

Другая паремийная конструкция, представляющая категорию «вселичности», выражается в виде местоимения «он» (субъект) + глагол в форме 3-го лица (предикат). Она отражает дальнейшее устранение представления о субъекте действия. Например:

On s'instruit à tout âge.

On ne peut pas fuir sa destinée [9].

Указанная конструкция выражает воспринимаемый опыт через признак/действие безотносительно к субъекту действия или носителю признака. Действие или признак характеризуют, таким образом, любой субъект.

Крайнюю степень устранения лица представляет собой конструкция, выраженная безличным «предложением» (формальный субъект) + глагол в форме 3-го лица + инфинитив (предикат). Например:

Il ne faut pas chanter triomphe avant la victoire.

Il faut mesurer son vol à ses ailes [Там же].

Безличность является семантико-грамматической категорией и свидетельствует о том, что действие/состояние не соотносится ни с каким деятелем и не предполагает производителя действия. Формальный субъект «il» указывает не на объект действительности, а на действительность в целом.

Представленные паремийные конструкции выражают различную степень обобщения, устранения представления о субъекте: от обобщенного субъекта до совершенной его устранения.

Таким образом, специфика семантики паремий накладывает отпечаток на их организацию. Это проявляется в избирательном использовании грамматических средств, а также синтаксических средств и способов выражения синтаксических отношений, что свидетельствует об унификации, универсализации средств и способов, применяемых паремиями для выражения семантико-синтаксических отношений.

Литература

1. Арутюнова, Н.Д. Предложение и его смысл / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
2. Гаврилович, А.А. Простое предложение с оценочным пропозитивным именем (в позиции подлежащего) в современном французском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.А. Гаврилович ; МГПИИЯ. – Минск, 1986. – 20 с.
3. Гак, В.Г. Высказывание и ситуация / В.Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1973. – С. 349–372.
4. Колшанский, Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке / Г.В. Колшанский. – М. : Наука, 1975. – 232 с.
5. Ломтев, Т.П. Предложение и его грамматические категории / Т.П. Ломтев. – М. : Наука, 1972. – 197 с.

-
6. Сусов, И.П. Ситуация как означаемое предложения на реляционном уровне / И.П. Сусов // Вопросы английской и французской филологии. – Тула, 1972. – Вып. 8. – С. 25–48.
7. Уфимцева, А.А. Типы словесных знаков / А.А. Уфимцева. – М. : Наука, 1974. – 204 с.
8. Maloux, M. Dictionnaire des proverbes, sentences et maxims / M. Maloux. – P. : Larousse, 2006. – 656 p.
9. Rey, A. Dictionnaire d'expressions et locutions / A. Rey. – P. : Robert, 2003. – 1087 p.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 05.05.10

УДК 821.112.2 Военная вдова 7 Л.Франк 030=161.3.08

Проблемы передачи экспрессивности при переводе новеллы Л. Франка «Военная вдова»

Т.В. ПРОТОПОПОВА

Статья посвящена переводу экспрессивного текста, адекватной передаче лексического и синтаксического значения, а также стилистической окраски оригинала.

Ключевые слова: экспрессивность, перевод, снижение динамики текста, замена нейтральной лексикой.

The article deals with the translation of the expressive text, the equivalent rendering of lexical and syntactical meanings and also the stylistic coloring of the original text.

Keywords: expressivity, translation, reduction of text dynamics, replacement with neutral vocabulary.

Перевод экспрессивного текста – один из самых сложных видов перевода, который нередко требует частичного или полного изменения текста. При этом переводной вариант текста должен быть одновременно компактным (для сохранения внутреннего ритма текста) и эмоционально насыщенным.

«Перевод – деятельность по интерпретации смысла текста на одном языке (исходном языке [ИЯ]) и созданию нового, эквивалентного текста на другом языке (переводящем языке [ПЯ]). Целью перевода является установление отношений эквивалентности между исходным и переводным текстом. Эти ограничения включают контекст, правила грамматики исходного языка, традиции письма, его идиомы и т. п.» [1] Однако данное определение не является исчерпывающим в отношении художественного перевода, т. к. художественный текст превосходит другие виды текста экспрессивностью, которая достигается с помощью фонетики, лексики и авторского синтаксиса. Таким образом, логично дополнить данное определение еще одним, данным В.Н. Комиссаровым: «Процессом перевода называются действия переводчика по созданию текста. Процесс перевода включает, по меньшей мере, два этапа: уяснение переводчиком содержания оригинала и выбор варианта перевода. В результате этих этапов осуществляется переход от текста оригинала к тексту перевода» [2, с. 158].

Проза экспрессионизма обладает повышенной динамикой и довольно четко очерченным внутренним ритмом текста, которые создаются за счет использования большого количества глаголов, эмоционально насыщенной лексики, а также кратких, максимально насыщенных смыслом предложений. Писатели и драматурги широко пользовались подобным синтаксическим построением, придающим произведениям резкий, ломаный ритм, подобный потоку мыслей. Проза экспрессионистской новеллы Леонгарда Франка «Военная вдова» – явление в этом случае показательное. В оригинальном авторском варианте новелла динамична, экономична и выразительна. Грамматическая структура немецкого языка по сравнению с русским языком предельно ясная, построение предложений строго подчинено схемам, а лексика обладает сниженной валентностью. При переводе на русский язык экспрессивность и динамика снижается за счет более длинных русских слов, замены эмоциональной лексики на нейтральные варианты, соединения кратких предложений в сложносочиненные и сложноподчиненные. Языковая форма в момент написания была для автора естественной и несущей определенную смысловую нагрузку. Данное свойство оригинала делало его динамичным, и это качество должно быть присуще переводу. Поэтому адекватность перевода сосредоточена не только на передаче смысла, но и на грамматических формах. Наиболее адекватен тот перевод, который верно передает и смысл, и динамику оригинала.

Среди наиболее часто встречающихся факторов, понижающих экспрессивность, можно выделить следующие:

1 Замена авторских экспрессивных образов на более нейтральные единицы

– *Jetzt erst ergreift eine dunkle Faust ihr Herz. Und wie sie dem Schmerz entliehen will mit den Worten: „Er ist den Heldentod gestorben“, presst die Faust das Herz zusammen* [3, с. 33].

– Но в эту минуту чей-то тяжелый кулак опускается ей на сердце. Она хочет защититься от боли словами: «Он умер геройской смертью», но кулак сжимает ей сердце [4, с. 29].

В переводе утрачена экспрессивная сила образа в результате замены «схватывать» (прямое значение *ergreifen*) на эквивалент со сниженной эмоциональностью «опускаться».

– *Als hätte er ihr eine weißglühende Eisenstange wie eine Längsachse durch den Körper gestoßen, bei der Schädeldecke hinein und beim Unterleib heraus, drehte sie sich einmal blitzschnell um sich selbst...* [3, с. 38]

– Точно обожженная раскаленным железом, вдова быстро повернулась. Бесконечное горе охватило ее при мысли, что война может окончиться, все будут радоваться... [4, с. 33]

В этом примере переводчик в значительной мере изменил содержание предложения, заменив авторский образ своим. В дословном переводе фраза имеет более насыщенную эмоциональную окраску: «Словно он ее пронзил раскаленным добела железным стержнем через все тело, войдя у лопатки и выйдя внизу живота, она повернулась словно молния».

2 Замена повторяющегося элемента

– *Ihr Mann war erschlagen. Ihre Welt war erschlagen. Sie war erschlagen. Lebte nicht mehr* [3, с. 35].

– Ее муж был убит. Ее мир весь был уничтожен. Она сама была убита. Не жила больше [4, с. 31].

Переводчик заменил повторяющееся слово „erschlagen“ на синонимы, что не совсем обоснованно, т. к. повторяющийся элемент усиливает мысль автора и объединяет элементы предложения единой идеей.

3 Замена кратких предложений сложными

– *Sie schleuderte die gefüllte Tüte zurück. „Ah, was! Heiligste Güter! Mein Mann war mein heiligstes Gut“* [3, с. 36].

– Она бросила наполненный пакет.

Что вы мне говорите про драгоценное достояние? Мой муж был моим драгоценным достоянием [4, с. 31].

В данном примере переводчик разбивает цельный абзац, а также соединяет краткие восклицательные предложения в единое. Здесь не только теряется изначальный смысл, но и цельный абзац разбивается, изменяя при этом авторскую пунктуацию (восклицательные знаки заменяются одним вопросительным), что неизбежно ведет не только к потере смысла, но и утере эмоционального настроения фразы. Слово «бросила» частично теряет смысловую нагрузку, имеющуюся в немецком: „schleudern“ означает «швырнуть, кинуть с силой, метнуть».

4 Пропуск элементов, ведущий к потере смысла

– *Die Rufe vereinigten sich, wurden ein tausendfacher, wilder und ganz wortloser Schrei. Das klang in der Ferne wie Kirchengesang* [3, с. 41].

– Крики слились в один тысячеголосый дикий рев, издали казавшийся церковным хором [4, с. 36].

Переводчик опустил словосочетание „ganz wortloser“, что привело к некоторому изменению смысла, т. к. в дословном переводе фраза имеет следующее значение:

– Крики объединились, стали тысячеголосым, диким и совершенно бессловесным воплем. Издали он звучал как церковное пение.

Идея всеобщности теряется в пропуске словосочетания «совершенно бессловесный». Изменению подверглось также и синтаксическое построение отрывка – отрывистость крика подчеркивается раздельностью предложений в немецком варианте, что теряется в русском.

– *Da spannte er weit die Arme aus, dass hinter ihm der von der Abendsonne rosig beleuchtete Kirchenturm zum riesenhaften Kreuzespfahl wurde* [3, с. 52].

– Он широко развел руками, и позади него появилась освещенная солнцем розовая церковная башня [4, с. 47].

Немецкий вариант данного примера более выразителен и эмотивен, что можно увидеть из дословного перевода:

– Он так распростер руки, что находящаяся сзади него освещенная вечерним розовым солнцем церковная башня превратилась в огромное распятие.

Автор намеренно придал персонажу сходство с образом Христа, однако переводчик преднамеренно либо по ошибке опустил этот момент, потеряв при этом христианский подтекст отрывка.

5 Снижение динамики

– *Flog aus dem Bett, in den Rock hinein* [3, с. 34].

– *Вскочила из кровати, одела юбку* [4, с. 31].

Единое действие в немецком языке («вылетела из кровати прямо в юбку») здесь разделено на два, что нарушает динамику описываемого события.

– *Der vorsichtige Kolonialwarenhändler schnitt das Gespräch ab, denn neue Kunden waren eingetreten* [3, с. 39].

– *Осторожный лавочник замял разговор, так как в эту минуту в лавку вошли новые покупатели* [4, с. 34].

„Schnitt“ имеет следующие значения в прямом переводе: «резать, пресекать, обрубать». Переводчик предпочел воспользоваться более мягким по смысловой окраске «замять», что в значительной мере снижает остроту сложившейся ситуации.

– *Krieg mitverschuldet? Wir? Mein Mann? Mein Mann wollte nur leben, schrie sie fassungslos. Kletterte hinauf. Wurde heruntergezogen. Kletterte noch einmal halb hinauf* [3, с. 44].

– *Мы виновны в войне!?* – неистово кричала она, – *мы? Мой муж? Мой муж хотел только жить...*

Она взобралась на воз. Ее стащили. Она взобралась вторично [4, с. 38].

В данном примере переводчик вновь нарушает авторскую графику, разделяя цельный абзац и заменяя авторские знаки препинания. Замена вопросительного знака (?) на восклицательный с вопросительным (!?) изменяет речевую направленность реплики с вопросительной на утвердительную, не требующую ответа.

– *Ihr Lachen war Tiergebrüll, riß Hohngelächter aus tausend Frauenmündern heraus. Sie hatte sich mit einem Ruck losgemacht von der Schutzmannsfaust* [3, с. 41].

– *Она громко засмеялась смехом, напомнившим вой животного, и смех этот был поддержан презрительной усмешкой на устах тысяч женщин. Коротким движением она освободилась от рук полицейского* [4, с. 36].

В дословном переводе можно обнаружить несоответствия между вариантом переводчика и авторским:

– *Ее смех был ревом зверя, из тысяч женских ртов вырвался презрительный смех. Одним рывком она высвободилась из кулака полицейского.*

В варианте, предложенном переводчиком, можно обнаружить следующее: активная конструкция второй части предложения заменена на пассивную, структура сложноподчиненного предложения при переводе усложнена элементами, не имеющимися в языке оригинала, слово «кулак» заменено нейтральным «рука». Все это привело к снижению напряженности действия и потере внутренней динамики.

Художественное произведение представляет собой сложный, многослойный феномен, глубинный, подтекстовый смысл которого невозможно передать только в логических понятиях. Следующие факторы неизбежно ведут к потере экспрессивности и динамики текста:

1) короткие, динамические структуры и соответствующая им аранжировка гласных звуков переводятся описательными конструкциями, являющимися средством обычной номинации;

2) повторы, интенсифицирующие эмоциональное восприятие, заменяются синонимами, сокращаются как не-информационные элементы;

3) неэквивалентным представляется выбор некоторых лексических единиц, их несогласованность с контекстом произведения, его тональностью.

Перечисленные выше факторы искажают замысел произведения, оригинал и перевод оставляют разные ощущения. При видоизменении информации можно говорить об ослабленных или усиленных вариантах: в них в связи с национальными особенностями стилистических систем разных языков потери отдельных тропов (и ослабление метафорической образности) неизбежны.

Л.С. Бархударов отмечает, что «переводом называется процесс преобразования речевого произведения на одном языке в речевое произведение на другом языке при сохранении неизменного плана содержания, то есть значения» [5, с. 11]. Перевод можно считать равноценным, если слово на переводящем языке обладает тем же ассоциативным полем, что и слово на исходном языке, так как это вызывает у читателя перевода ту же активность мысли и воображения, что и у читателя подлинника. Каждый язык обладает такими языковыми единицами, которые трудно поддаются отдельной передаче средствами другого языка, поэтому очевидна необходимость компенсировать эту потерю (смысловую и стилистическую) при переводе.

При передаче экспрессивности текста оригинала важно не только адекватная передача лексического значения, но также и синтаксического значения и стилистической окраски оригинала. Переводчик должен опираться на анализ контекста переводимого отрывка, то есть текст перевода должен оказывать такое же воздействие (эмоциональное или эстетическое) на читателя перевода, что и текст оригинала оказывает на читателя оригинала.

Перевод цикла «Человек добр» сделан на уровне поверхностной структуры достаточно качественно. Однако, как представляется, переводчику не удалось в полной мере сохранить тональность произведения, его художественный эффект. Перевод не вызывает столько эмоций, тревожных ассоциаций, постоянного напряжения и сотворчества читателя и писателя, как оригинал. Таким образом, при переводе эмоционально насыщенного текста играет огромную роль компетенция переводчика, его чувство языка, а также понимание изначального замысла писателя.

Литература

1. Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Гомель, 2010. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Перевод>. – Дата доступа : 20.04.2010.
2. Комиссаров, В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) : Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / В.Н. Комиссаров. – М. : Высшая школа, 1990. – 253 с.
3. Frank, L. *Ausgewählte Werke in vier Bänden* / L. Frank. – Band 4. – Berlin. : Aufbau, 1990. – 181 p.
4. Франк, Л. Человек добр / Л. Франк. – Петроград : Петроград, 1923. – 172 с.
5. Бархударов, Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. – М. : Международные отношения, 1975. – 240 с.

УДК 811.111:811(043.3)

Лексико-грамматическая структура текстов проблемных статей (на материале англоязычной прессы)

Е.В. САЖИНА

Настоящая статья посвящена изучению лексико-грамматической структуры текстов проблемных статей из англоязычной прессы. В ходе исследования устанавливаются особенности выбора тех или иных слов из лексикона языка для производства текстов проблемных статей; определяются закономерности употребления слов из одной и той же семантической группы; рассматриваются примеры использования синонимов и окказиональных субститутов; определяется соотношение общей частотности слов в языке и частотности их в тексте той или иной проблемной статьи. Наряду с лексической структурой текстов устанавливаются особенности грамматической организации проблемных статей.

Ключевые слова: дискурс, текст, лексико-грамматическая структура, структура дискурса, топи-ко-эмоциональная лексика.

The article is devoted to the study of the lexical-grammar structure of texts of problem articles taken from the press printed in English. During the research we have found out the peculiarities of the choice of these or those words of the language used for building up texts of problem articles; patterns of the usage of words belonging to the same semantic group have been singled out; examples of the use of synonyms and occasional substitutes have been studied; the ratio of the general frequency of words in the language together with their frequency in the text of this or that article have been studied. Besides the lexical structure of the texts the peculiarities of the grammatical organization of problem articles have been singled out.

Keywords: discourse, text, lexical-grammar structure, structure of discourse, topical-emotional vocabulary.

Введение. Текст как языковой объект, больший, чем предложение, издавна привлекал внимание лингвистов. Изначально это касалось сакральных текстов, которые играли центральную роль во всех крупнейших религиях. Позже интерес стал проявляться в отношении юридических и литературных текстов. Однако текст как структура становится объектом специального интереса, по-видимому, лишь в XIX–XX вв. (работы В.Я. Проппа, К. Леви-Стросса, Р. Барта, Ц. Тодорова, А. Греймаса) [1].

В 1960-е годы в Западной Европе начала формироваться лингвистическая теория текста (П. Хартманн, Р. Харвег, З. Шмидт, Т. ван Дейк, В. Дресслер, Я. Петефи, К. Гаузенблаз, П. Сгалл, И. Беллерт, Н. Энквист и др.). В этой традиции текст первоначально анализировался в основном структурными, таксономическими методами, по аналогии с более привычными языковыми объектами. Однако к середине 1970-х годов лингвистика текста прошла процесс перерождения в дискурсивный анализ в связи с переосмыслением текста как коммуникативного процесса, что знаменовало переход от статического к динамическому, процедурному подходу.

Среди отечественных лингвистов, занимавшихся исследованиями структуры текста, выступают Н.Ю. Шведова, Т.Г. Винокур, Е.В. Падучева, Ю.С. Мартемьянов и др. В этих работах, в частности, были подняты вопросы структуры абзаца и семантики межфразовых отношений в тексте.

Особенно активно лингвистика текста развивалась в 1970–1980-е годы в работах таких авторов, как Т.М. Николаева, С.И. Гиндин, И.И. Ревзин, М.И. Откупщикова, И.Р. Гальперин, В.Г. Гак, Б.М. Гаспаров, О.И. Москальская, З.Я. Тураева, Е.А. Реферовская, И.И. Ковтунова, В.А. Бухбиндер, Г.В. Ейгер, Ю.А. Здоровов и др. Основными вопросами, рассматриваемыми лингвистами, были такие как просодия и интонация в тексте, использование служебных слов как маркеров структуры текста, текстовая реализация более мелких языковых единиц (фонем, морфем и т. д.), общая структура текста, время и модальность в тексте, референция в тексте, типология текстов, вклад лингвистики текста в литературоведение и обучение языкам.

В современной науке текст в большинстве случаев рассматривается как частный аспект более широкого явления – дискурса и исследуется дисциплиной, именуемой дискурсивным анализом.

Настоящая статья посвящена установлению лексико-грамматической структуры проблемных статей, являющихся структурным компонентом полемиического дискурса печатных СМИ. Актуальность работы обусловлена тем, что изучение лексической и грамматической структур текстов статей представляет интерес как в плане анализа языка их авторов, так и в плане поиска общих закономерностей построения текста, в частности, и полемиического дискурса, в целом.

Результаты исследования и их обсуждение. Как известно, лингвистика текста – сравнительно молодая отрасль филологии. Она возникла в 60-е годы XX века. На первом этапе своего существования лингвистика текста занималась изучением связности текста, его понятности, методов кореференции лица и предмета, актуальным членением предложения. В основе этих исследований лежали представления о системно-структурном характере текста, зародившиеся еще в 20-е годы и связанные с именами таких выдающихся лингвистов, как Г.О. Винокур, Л.В. Щерба. В 70-е годы лингвистика текста в поисках специфических содержательных категорий разделяется на два направления. Первое из них призвано выявлять держательные компоненты, связанные с обеспечением коммуникации и, следовательно, правильным построением текста. Это направление тесно связано с риторикой, прагматикой, психолингвистикой, стилистикой, теорией пресуппозиций. Другое направление лингвистики текста стремится выявить глубинные смыслы, содержащиеся в одном замкнутом тексте. Оно сближается с герменевтикой как толкованием скрытого, неявного смысла текста. А.Е. Супрун предпринял попытку интегрировать оба этих направления. Разработанная этим выдающимся ученым методика анализа текста опирается на достижения обоих направлений и носит при этом оригинальный характер.

Так, по словам А.Е. Супруна, «структурирование текстов возможно по параметрам, относящимся к плану выражения и к плану содержания» [2, с. 5], однако не существует жесткого отделения грамматической структуры от структуры лексической, в то время как отсутствует прямая зависимость лексической и грамматической структур текста друг от друга [Там же].

Как отмечает А.Е. Супрун, «лексическая структура текста создается (1) выбором тех или иных слов из лексикона языка для производства текста, (2) употреблением слов из одной и той же семантической группировки или чередованием в тексте семантических группировок слов, (3) лексическими повторами, (4) использованием синонимов и окказиональных субститутов, (5) специфическим соотношением общей частотности слов в языке и частотности их в данном тексте, (6) обычным или особым характером сочетаемости слов как на уровне текста в целом, так и при рассмотрении отдельных пар слов в тексте, а также и другими параметрами» [Там же].

Помимо лексической структуры текст обладает грамматической структурой, при этом эти обе структуры по-разному соотносятся между собой и структурой отдельных частей текста – предложений, их групп (периодов, абзацев и т. п.). По утверждению А.Е. Супруна, «замещение теми или иными лексическими единицами тех или иных грамматических (синтаксических) позиций или (при взгляде с другой стороны) подбор тех или иных грамматических конструкций для грамматической организации лексических элементов высказывания и текста могут быть как параллельными, так и контрастирующими или вообще слабо между собой связанными» [Там же]. Говоря о лексической и грамматической структурах, следует отметить, что они связаны не только семантически, но и некоторыми словообразовательными параметрами.

Лексическая структура текста как способ семантической организации лексических единиц, «обеспечивающий, как и грамматическая структура, целостность (относительное единство) и завершенность текста», позволяет осуществлять взаимодействие лексики и грамматики как на уровне предложения, так и на уровне текста, состоящего из группы этих предложений [Там же, с. 6].

При изучении лексической и грамматической структур текста немаловажным является учет такого фактора, как дистрибуция слов в тексте, что представляет собой параметр лек-

сической структуры, наиболее сопоставимый со структурой грамматической. Однако существуют отличия в характере и степени связи между грамматической и лексической структурой в различных текстах. Так, в тексте может наблюдаться прямая связь лексики и грамматики, могут присутствовать лишь весьма общие черты общности лексической и грамматической структур, связь между грамматической и лексической структурой может быть также нечетко выраженной.

Настоящая статья посвящена установлению лексико-грамматической структуры проблемных статей из англоязычной прессы, что внесет определенный вклад в разработку критериев определения лексико-грамматических особенностей организации полемики дискурса печатных СМИ в целом.

Так, анализ проблемных статей из англоязычных газет the New York Times, the Guardian, the Daily Telegraph показал, что для текстов характерно преобладание существительных, прилагательных и глаголов и низкая употребительность наречий, что обусловлено рядом факторов. Так, обозначая «непроцессуальный признак грамматического предмета» [3, с. 11], имя прилагательное включается в сферу обозначения через взаимодействие с существительными, которые определяют частотность прилагательного и, согласно проведенным исследованиям в области корпусной лингвистики [5], количественно превалируют в газетных текстах, поскольку газетные тексты имеют информационный «фокус». К тому же в текстах статей часто используются существительные для обозначения людей и событий в мире. Помимо этого, работает фактор экономии места, что приводит к плотной насыщенности текстов существительными и прилагательными. Глаголы в проблемных статьях, в свою очередь, выполняя ведущую текстообразующую роль в динамическом повествовании, направлены на представление информации о проблеме и связанных с ней событиях, людях, фактах, т. е. объективную презентацию сведений. Как было установлено, в текстах проблемных статей 43% слов являются существительными, 15% – глаголы, 11% – прилагательные, 6% – наречия, остальная часть приходится на местоимения, союзы, модальные глаголы и служебные части речи.

Для проблемных статей также характерно употребление слов из одной и той же семантической группировки. Так, в тексте статьи «*Whose Recession Is It, Anyway?*», посвященной проблеме мирового финансового кризиса, приведшего к сокращению рабочих мест в США, мы встречаем набор таких синонимичных лексем, как *economic problems, economic mess, recession, decline, deficit*, например: *Nearly two years into the **recession**, opinion about which political party is responsible for the severe **economic downturn** is shifting, according to a new national poll. A CNN/Opinion Research Corporation survey released Friday morning indicates that 38 percent of the public blames Republicans for the country's current **economic problems**. That's down 15 points from May, when 53 percent blamed the GOP. According to the poll 27 percent now blame the Democrats for the **recession**, up 6 points from May. Twenty-seven percent now say both parties are responsible for the **economic mess**.*

Все упомянутые лексемы объединены в данном контексте одной семой – ‘трудность’, являются ключевыми словами и имеют отрицательную окраску как в вышерассмотренном отрезке текста проблемной статьи, так и в других статьях, поскольку тематика анализируемых нами статей затрагивает широкий круг экономических, политических, социальных и др. проблем.

Как показал дальнейший анализ, лексемы, входящие в синонимический ряд в текстах проблемных статей, многократно повторяются, что обеспечивает связность и целостность текста и делает его единым целым. Особенностью повторяющихся лексем, представленных именами существительными в проблемных статьях, является то, что в определенном контексте благодаря своему повторению они приобретают эмоциональную окраску и могут быть отнесены к контекстуальной топики-эмоциональной лексике, эмоциональный компонент единиц которой возникает в контексте благодаря возможности возникновения в структуре значения лексических единиц окказиональных сем, порождаемых контекстом. Данные семы не входят в системное значение слова и не являются в нем даже периферийными, а присоединяются к нему лишь в коммуникативном акте. Рассмотрим пример из статьи «*Untying the*

Knot», посвященной проблеме взаимоотношений людей во время развода: *The simplicity of divorce is that, in the absence of a custody dispute, there is only one issue that needs to be resolved, and that is finances. All of the impossible disputes in the relationship – sex and lateness and whole milk – become miraculously moot. The complication of divorce is that without the practical realm in which emotional conflicts are ordinarily expressed, the unresolved feelings compress into the single question of money.* По нашему мнению, в слове **divorce**, определяемом в толковом словаре как 1. a judicial declaration dissolving a marriage in whole or in part, esp. one that releases the husband and wife from all matrimonial obligations; 2. any formal separation of husband and wife according to established custom; 3. total separation; disunion [4], ни одно из значений не имеет эмоционального компонента в своей структуре вне контекста. Но в исследуемом контексте появляются, на наш взгляд, новые смыслы, и данная лексическая единица выражает разногласие, чувство нестабильности, зависимости человеческого счастья от материальных факторов, т. е. эмоциональную реакцию, характерную для многих случаев разводов, которую адресат может идентифицировать исходя из личного опыта или общих знаний.

В ходе проведения практического анализа удалось также установить, что для проблемных статей менее характерно выражение неуверенности, что подтверждается малой употребительностью таких языковых средств, как модальные глаголы (may, might) и наречия (nearly, about). Напротив, в статьях превалируют языковые средства, выражающие уверенность в сообщаемой автором информации, что позволяет говорить о высокой степени аргументативности статей: *And, as Gallup's Jeffrey M. Jones makes clear, such things are to be expected: "All presidents except John Kennedy dropped below the majority approval level at some point in their presidencies, and all recovered after the first time below this mark to go back above 50% approval."*

Instead, especially if the GOP picks up two or three Senate seats in 2010, we're likely to get a muddle that refocuses politics on blame-shifting efforts."

A lot of politicians and political operatives in DC are very impressed by polling that shows people concerned about the budget deficit.

Так, в вышеприведенном примере словосочетание *makes clear* (прояснять), модальный глагол *are to*, выражающий в сочетании с глаголом *expect* предположение, основанное на уверенности, а также местоимения *all*, *a lot of*, наречие *especially* (особенно) и прилагательное *likely* (вероятно) передают уверенность автора проблемной статьи в информации о том, что все политики доверяют опросам общественного мнения и на этот раз поражены тем, насколько обеспокоены люди проблемой дефицита бюджета.

Как отмечалось нами ранее, лексическая структура текста связана с грамматической, при этом взаимодействие лексики и грамматики осуществляется не только на уровне предложения, но и на уровне группировки предложений, составляющих текст, хотя границы между предложениями не всегда совпадают с границами между лексическими единствами, а даже напротив бывают более крупными, чем предложения, или более мелкими. Поскольку существует такая тесная связь между данными аспектами текста, целесообразным представляется обращение к анализу особенностей грамматической структуры проблемных статей.

Анализируя грамматическую структуру текстов проблемных статей, мы приходим к выводу, что высокой частотностью употребления отличаются сложноподчиненные предложения, при этом в их составе присутствуют одновременно несколько видов подчиненных предложений. Например:

Around the country, psychologists who study the dynamics of groups and organizations (1) are discovering why cruel bosses thrive (2), how employees end up covering for managers (3) they despise (4) and under what conditions workers are most likely to confront and expose a bullying boss (5).

Так, в вышеприведенном примере мы имеем дело со сложноподчиненным предложением, в котором под номером один выступает придаточное предложение определения, под номерами два, три и пять идут однородные придаточные предложения дополнения, в то время как под номером четыре стоит придаточное предложение, определяющее имя существи-

тельное *managers* из придаточного предложения дополнения. Таким образом, можно говорить о двухуровневом подчинении. Однако наиболее характерным для проблемных статей является подчинение с одним придаточным предложением, как в следующем примере (сложноподчиненное предложение с придаточным дополнения):

This occupational schadenfreude is evident when employees observe a co-worker being bullied.

Анализ проблемных статей также позволил установить, что для исследуемого типа текстов характерно употребление прямой и косвенной речи, что, как мы полагаем, можно объяснить стремлением авторов статей к усилению аргументативного воздействия, поскольку прямая речь создает атмосферу реального диалога, в котором мы можем принять участие, в то время как косвенная речь восполняет недостающую информацию, поясняет, конкретизирует, уточняет. Рассмотрим пример: *As the war in Iraq recedes, the challenges of occupying and rebuilding the country seem to grow more daunting <...>. As L. Paul Bremer III, the civilian administrator of postwar Iraq, recently said of Hussein, «While his people were starving <...>». <...> the former secretary of state, and James P. Rubin, State Department spokesman under Albright, to Nancy E. Soderberg, then with the National Security Council, **speak with anger and bitterness over the fervor of the anti-sanctions camp. As Soderberg put it to me recently, «I could not give a speech <...>». Albright insists that sanctions cannot be ruled out in the future <...>. According to Rubin, sanctions were the sole available choice <...>.***

Как видно из примера, автор в тексте проблемной статьи сочетает прямую и косвенную речь, что позволяет дать более детальное описание существующей проблемы. При этом, как правило, прямая речь служит для создания атмосферы реального диалога, в котором мы можем принять участие. Косвенная речь восполняет недостающую информацию, поясняет, конкретизирует, уточняет.

Выводы. Таким образом, мы приходим к выводу, что для текстов проблемных статей характерна своя особая лексико-грамматическая структура, специфика которой заключается в преобладании существительных, прилагательных и глаголов и низкой употребительности наречий. Объединенные общей семой в контексте проблемной статьи лексические единицы могут являться не только ключевыми словами, но и относиться к разряду контекстуальной топики-эмоциональной лексики, отличающейся в большинстве случаев рассматриваемых контекстов негативной окраской.

Преобладание сложноподчиненных предложений с одним подчинительным, а также частое обращение к употреблению прямой и косвенной речи в тексте проблемных статей являются отличительными характеристиками их грамматической структуры.

Литература

1. Кибрик, А. Текст / А. Кибрик // Гуманитарные науки: Лингвистика [Электронный ресурс]. – 2004. – Режим доступа : http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/TEKST.html. – Дата доступа : 02.03.2010.
2. Супрун, А.Е. Лексическая структура текста в ее соотношении с грамматической / А.Е. Супрун // *Rusística Española: Научный журнал по проблемам русского языка и литературы*. – 1995. – № 5. – С. 13–22.
3. Щипицына, А.А. Дескриптивные и оценочные прилагательные в политическом медиа-дискурсе (на материале современной британской периодической печати) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / А.А. Щипицына ; Башкир. гос. ун-т. – Уфа, 2006. – 20 с.
4. Dictionary of Contemporary English / Ed. D. Lott. – Harlow : Longman, 2005. – 876 p.
5. Longman Grammar of Spoken and Written English / D. Biber [and others] ; D. Biber (eds.). – London : Longman Publishing Group, 2005. – 487 p.

Комплекс задач для обучения иноязычной научной публичной речи в магистратуре

Т.А. СЕНИНА

Статья описывает комплекс задач для обучения иноязычной научной публичной речи (ИНПР), разработанных с учетом коммуникативно-когнитивного подхода обучения иностранным языкам, типологии и особенностями ИНПР, а также психолингвистическими уровнями взаимодействия оратора и аудитории.

Ключевые слова: ИНПР, информационно-прогнозирующие, коммуникативно-планирующие, коммуникативно-процессуальные, коммуникативно-рефлексивные задачи, уровни взаимодействия.

The article describes a range of tasks for teaching English academic public speaking (EAPS). These tasks were developed with the help of a communicative-cognitive approach, a thorough analysis of academic public speaking, and the featured levels of an orator-audience interaction.

Keywords: English academic public speaking (EAPS), info-prognostic, communicative-planning, communicative-procedural, communicative-reflexive tasks, levels of interaction.

Введение. Реализация коммуникативно-когнитивного подхода обуславливает использование задач как основного средства развития умений, необходимых студентам магистратуры для реализации успешной иноязычной научной публичной речи (ИНПР). Данные задачи обращены к практической деятельности обучаемого, его социальной и культурной реальности, а также – к мышлению, когнитивной деятельности студента магистратуры, что «подразумевает использование закономерностей формирования сознания индивида и мыслительных процессов (восприятия, мышления, познания, понимания и объяснения)» [1]. По мнению многих исследователей (А.Е. Мельник, Р.Л. Мильруд, Е.И. Пассова, Г.В. Роговой, В.В. Сафоновой, А.В. Хуторской и др.), именно решение задач в проблемных ситуациях интеллектуального затруднения влияет на организацию познавательных действий, активизацию и развитие мыслительной деятельности обучаемых, на формирование у них нешаблонных подходов к решению проблем.

Описание результатов исследования. Учитывая типологию ИНПР и их особенности построения, мы разделили наш комплекс задач для обучения англоязычной научной публичной речи на пять блоков (units): Introduction to Public Speech (Введение ИНПР информирующего и убеждающего типов), Conclusion to Public Speech (Заключение ИНПР информирующего и убеждающего типов), Informative Speech (Информирующая ИНПР – Основная часть), Persuasive Speech (Убеждающая ИНПР – Основная часть), Special Occasion Speech (Конвенциональная ИНПР). Создание отдельных блоков «Introduction to Public Speech» и «Conclusion to Public Speech» обусловлено тем, что начало и конец ИНПР являются важными для реализации успешного выступления, а умения, связанные с созданием вступления и заключения, являются общими для информирующего и убеждающего типов ИНПР. Введение блоков «Introduction to Public Speech» и «Conclusion to Public Speech» позволило разгрузить блоки, в которых рассматриваются информирующий и убеждающий типы ИНПР. Кроме того, в них мы акцентируем внимание обучаемых на типичных ошибках, возникающих при реализации ИНПР, а также дискурсивных приемах, правилах их создания, использования и применения. Продвижение по всему комплексу задач, как и по каждому из блоков, осуществляется по принципу концентризма, то есть мы наращиваем умения ИНПР на основе уже сформированных, а каждая последующая группа умений базируется на предыдущей.

Каждый блок включает четыре типа задач, выстроенных в соответствии с уровнями взаимодействия оратора и аудитории, и предполагает выполнение определенных коммуникативно-познавательных действий, обеспечивающих деятельностьную основу овладения данными умениями (см. таблицу 1).

Таблица 1 – Взаимосвязь уровня ИНПР и типов задач для обучения соответствующим умениям ИНПР

Уровень ИНПР	Умения ИНПР	Тип задач для обучения умений ИНПР
Прогнозирующий	Прогнозирующие	Информационно-прогнозирующие
Планирующий	Планирующие	Коммуникативно-планирующие
Процессуальный	Процессуальные	Коммуникативно-процессуальные
Рефлексивный	Рефлексивные	Коммуникативно-рефлексивные

Все перечисленные задачи основаны на методических принципах обучения ИНПР, носят проблемный характер и способствуют развитию речемыслительной деятельности при обучении ИНПР студентов магистратуры. Опишем каждый тип задач нашего комплекса более подробно и приведем примеры, соответствующие предметно-тематическому содержанию курса магистерской иноязычной подготовки [3].

Используемые на уровне прогнозирования **информационно-прогнозирующие задачи** учитывают корреляцию компонентов дискурсивной ситуации ИНПР и способствуют обучению следующим умениям ИНПР:

- *умение определить цель ИНПР;*
- *умение определить уровень внушаемости, информированности аудитории, протокол, правила этикета, исполнение которых ожидает аудитория;*
- *умение анализировать социальные характеристики потенциальной аудитории и их влияние на взаимодействие.*

Информационно-прогнозирующие задачи включают три вида заданий: *задачи-ситуации* и *задачи-обсуждения*, которые сопровождаются последующим *аудиовизуальным предъявлением*. **Информационно-прогнозирующие задачи-ситуации** пронизывают все блоки и используются для активизации знаний, необходимых для планирования и реализации разных типов ИНПР. При разработке задач-ситуаций ИНПР мы учитывали особенности дискурсивной ситуации ИНПР и во всех заданиях нашего учебного комплекса указали наиболее предсказуемые параметры дискурсивной ситуации ИНПР, а именно – тема, место проведения и характеристики аудитории (профессия, гендерный признак, возраст). Последние указывают на принадлежность слушающих к определенной социальной и культурной среде и являются своего рода паролем, определяющим использование определенного кода оратором. Характеристики потенциальной аудитории, а также особенности сферы взаимодействия и места проведения ИНПР мы давали в табличной форме (см. пример).

Пример

PUBLIC SPEAKING SITUATIONS				
Topic	Audience			Place
	Occupation	Male/ Female (%)	Age (y.o.)	
1. Welcome to Our Conference!	Participants of the conference	50/50	30–35	Conference Hall
2. Requirements for getting a Master's degree.	Students' Society	70/30	50–67	University Hall
3. Grading system at university.	Your group-mates	15/85	18–60	Classroom

При составлении информационно-прогнозирующих задач-ситуаций мы учитывали предметно-тематическое содержание курса «Иностранный язык» в магистратуре и привлека-

ли знания обучаемых, которые имеют место в ситуациях и контекстах научного общения [Иностранный язык: Программа].

Предваряющие каждый блок *информационно-прогнозирующие задачи-обсуждения* представляют собой мотивационную беседу и осуществляются по специально подобранным для каждого блока вопросам и заданиям, которые позволяют упорядочить и систематизировать знания о ИНПР, полученные магистрантами по разным дисциплинам («Риторика», «Конфликтология», «Межличностные отношения», «Культура отношений» и др.) в процессе обучения в университете: о цели ИНПР, ее типах, их структуре, возможных ситуациях ИНПР и т. д. Кроме того, обучаемые получают практические советы о реализации эффективной ИНПР. Практика показывает, что хорошую помощь студентам магистратуры в подготовке ИНПР разных типов оказывает обращение особого внимания на логико-композиционные структуры ИНПР и дискурсивные приемы расширения ее микротем (см. пример).

Пример

Below you will find some ideas to your Persuasive Public Speech. Which ideas do you consider the most effective while persuading? Are all of them ethically correct? Why?

- a. Proceed inductively (постепенно) when attacking conflicting, contradictory beliefs.
- b. Refute (доказывать несостоятельность) counter arguments when strengthening an audience's beliefs.
- c. Strive for small gains (победа):
 - Begin with a very small request (просьба) and lead up to your real request;
 - Start with a request larger than you really want and follow it with a smaller request.
- d. Use reliable and valid evidence and sound arguments to prove your case.
- e. Arouse (пробуждать) the emotions of the audience, appeal to the motives that influence their behaviour: reciprocity (взаимность), liking, authority (авторитет), social support, scarcity (нехватка), commitment (приверженность).
- f. Associate your ideas with something the audience respects (to gain their approval) or with something they hate (to gain their rejection). For example:
 - Give a bad name (e.g. Neo-Nazi) to get the audience to condemn the idea without analyzing the argument and evidence.
 - Use «virtue words» (e.g. democracy) to make the audience to ignore the evidence and simply approve of the idea.
- g. Establish your own believability: stress your competence, good character, and charisma.

Информационно-прогнозирующие задачи, представленные в виде мотивационной беседы, сопровождаются *аудиовизуальным предъявлением*, что, в нашем случае, означает использование аутентичных видеофрагментов/видеофильмов, являющихся образцами ИНПР и дающих полное представление обучаемым о коде ИНПР, используемом оратором в определенной ситуации ИНПР. Во всех мы использовали соответствующие образцы ИНПР, скаченные с сайта Оксфордского университета. Более того, блок Special occasion speech был дополнен фрагментами публичных речей из фильмов «Сообщество мертвых поэтов», «Игры разума» и т. д.

Необходимо отметить, что образы превращаются в смыслы только при специальной организации обучения. Это объясняется тем, что видеообразцы являются довольно сложными для понимания обучаемыми, то есть находятся – по Л.С. Выготскому – вне зоны ближайшего развития [2]. Чтобы избежать ненужного стресса, магистрантам сообщали, что видеофрагмент/фильм будет предъявляться несколько раз и что нет необходимости пытаться понять каждое слово с экрана. Нам важен общий смысл, общее представление о том, как осуществляется ИНПР на иностранном языке. Во время первого просмотра в задачу каждого обучаемого входит наблюдение по выбранным переменным (вербальным и невербальным) плюс любые дополнительные переменные. Обучаемые должны концентрироваться на одном параметре ИНПР, но не выпускать из внимания общую картину. В результате данного про-

смотрa студенты магистратуры получают инструкции о том, что и как нужно делать во время ИНПР и чего нужно избегать и почему, сведения о невербальном поведении. Во время последующих просмотров обучаемые анализируют лингвистические, логико-смысловые и композиционные особенности предъявляемого образца ИНПР. При необходимости обучаемым предъявляется печатный вариант данного образца ИНПР, возможно использование субтитров (в виде полного текста, перифраза, ключевых слов) на иностранном языке для обеспечения более полного понимания данного явления.

На планирующем уровне взаимодействия оратора и аудитории в нашем комплексе задач используются **коммуникативно-планирующие задачи**. Их выполнение ведет к овладению обучаемыми логико-композиционными структурами определенных типов ИНПР. Обучаемые решают коммуникативно-планирующие задачи при их языковой и смысловой заданности. В ходе их выполнения у обучаемых развиваются следующие **планирующие умения ИНПР**:

- *умение создавать стратегический план убеждения или информирования, учитывая особенности логико-композиционных структур, присущих данному типу ИНПР;*
- *умение создавать стратегический план, соответствующий требуемым в данном контексте протоколу, правилам этикета на основе логико-композиционных структур, присущих данному типу ИНПР;*
- *умение иллюстрировать микротемы плана, учитывая особенности социального контекста;*
- *умение правильно использовать средства межфразовой связи и союзных средств.*

Коммуникативно-планирующие задачи используются для планирования ИНПР в зависимости от изменений параметров дискурсивной ситуации ИНПР и включают задания, предваряющие осуществление ИНПР и направленные:

- на составление стратегического плана соответствующего типа ИНПР;
- на продуцирование отдельных микротем ИНПР с приведением текстовой и/или графической информации (фактов, примеров, дат, чисел, мнения экспертов и т. д.);
- на восстановление (расширение, расположение в логической последовательности и установление связи между отдельными частями) предложенного отрывка ИНПР в соответствии с особенностями его логико-композиционной структуры;
- на подбор и варьирование языковых средств продуцируемого типа ИНПР в зависимости от социального портрета аудитории, социально-коммуникативной роли слушающих, их статуса (социального, возрастного, профессионального), личных и профессиональных интересов, а также ситуации ИНПР.

Необходимость *составления стратегического плана* каждого типа ИНПР подтверждена психологическими исследованиями памяти (А.А. Смирнов, А.Н. Соколов и др.). Решающим для долговременного запоминания в данном случае является логико-смысловое членение [4]. Использование именно этой закономерности в создании ИНПР способствует повышению ее эффективности.

Итак, оратор составляет стратегический план, приводя собранный материал в такой порядок, который наилучшим образом выявляет силу и возмездственность содержания соответствующего типа ИНПР. Таким образом оратор внедряет в сознание аудитории свое оценочное и эмотивное отношение к тому или иному явлению.

Он моделирует социальное взаимодействие, варьируя способы понятийного представления реальных факторов при помощи логико-композиционных структур, которые представлены в нашем комплексе задач как стратегии решения проблем и, следовательно, как эффективные способы организации основной части ИНПР. Каждой логико-композиционной структуре посвящен отдельный набор заданий. Причем вначале объясняется и показывается их построение, правила использования, а затем примеры применения данной структуры.

Пример

Work in pairs. Say what organizational pattern of an Informative Speech and why you would use to:

- To describe the college campus to a group of first-year students who have never seen a college campus.
- To demonstrate the use of laboratory equipment that the visitors from other university have never experienced.
- To define the major steps toward getting a PhD to a group of university students.
- To highlight the strategies of thesis writing to your fellow-students.

Продуцирование отдельных параграфов ИНПР при выполнении коммуникативно-планирующих задач предполагает использование обучаемыми текстовой и/или графической информации, то есть доводов (фактов, примеров, дат, чисел, мнения экспертов и т. д.), для расширения, подкрепления и установления связей между микротемами логико-композиционными структурами ИНПР. Использование данной информации обеспечивает достоверность, точность и убедительность любого типа ИНПР.

Пример

This is an outline of a Persuasive speech designed to persuade your fellow-students to get a Master's degree next year. Support its main points with different kinds of evidence. The beginnings of the sentences are given to you.

I. *Attention:* By the time we graduate, there will few master's students in our field.

Statistics: According to / to quote / the book says / to illustrate...

II. *Need:* Much as it's now impossible to get a good job without a higher degree, it will be impossible to compete in our field and get around the enormous amount of information without a further education.

Example: For example / for instance / let me give an example / in particular...

III. *Satisfaction:* Acquiring a higher qualification, learning new knowledge and skills will enable us to get a better job, process our work efficiently and in less time.

Common sense: Everyone knows / if...then / it's common knowledge that / the "Times" says that...

IV. *Visualization:* Having acquired a higher qualification, you'll be able to a well-paid job and cope with your work easier.

Expert opinion: According to / to quote / the book says / to illustrate...

V. *Action:* these advantages can be achieved by further study. Probably the best way to further your study is to enroll in a master's course.

Enroll...

Более того, коммуникативно-планирующие задачи учат студентов магистратуры прослеживать корреляцию компонентов дискурсивной ситуации ИНПР, то есть учитывать экстралингвистические факторы и особенности кода ИНПР в зависимости от характеристик аудитории, их наиболее эффективное сочетание в рамках отдельного типа ИНПР. Студенты магистратуры учатся определять код, специфичный для той или иной аудитории, и продуцировать в соответствии с этим отдельные параграфы, увеличивая тем самым степень диалогичности ИНПР.

Пример

Consider the samples of Public Speech Conclusions below. What type of audience can they influence most successfully? Define their age, profession, gender. Prove your answer.

1. Subjective opinion is the first thing that most think about at the mention of 'survey'. Survey programs help increase the reliability of the research, allow it to use its data more effectively. Join us now! Survey Association.

2. It is estimated that within the next five years, 45 percent of all major corporations in this country will have established some sort of survey programs. Indeed, corporate survey programs have come of age. There's no doubt about it – survey results cost less and help get more benefit,

and that's why companies will embrace survey programs, not as a fringe benefit, but as an integral part of their regular development policies. The message is clear – survey means profits.

Характерным признаком современной ИНПР является также использование так называемых *средств связи*, обеспечивающих переход от одной сегментированной синтаксической конструкции (микротемы) к другой в рамках определенной логико-композиционной структуры ИНПР. Переходы отмечаются изменением тона или позы, но чаще всего выражаются вводными словами, конструкциями или предложениями типа Thus / Notice / Observe / I'd like to draw your attention to / If you look at the graph / Let's move to the second point / So that's the general picture for... and now let's look at и др. Коммуникативно-планирующие задачи, которые способствуют свободному владению средствами связи ИНПР, в нашем комплексе представлены следующим образом:

Пример

Study the signposts in the table below. Connect the ideas in your outline created in the previous exercise. Compare the results with you partner.

SIGNPOSTS TO CONNECT:	
Problems	Solutions
– There are, however, disadvantages... – Now, what about the causes? – But there are some problems too. – The first cause/problem is to... – But what about the second cause/problem? – So, now let's look at the third cause/problem, which is to... – On the one hand... – On the other hand... – We've considered /looked at three options. – Now, I'd like to look at the solutions.	– What are the effects? – Consequently / Therefore – Hence / Thus – As a result, we will have... – It could lead to... – It may result in... – ...will be a direct effect ... – One way to solve this problem is... – Another is ... – There are two alternative... – This is a result of... – This is because of... – This is largely due to... – ...contributed to this.

Информационно-прогнозирующие и коммуникативно-планирующие задачи готовят обучаемых к развертыванию и реализации собственных ИНПР на процессуальном уровне, развивая отдельные умения дискурсивной ситуации ИНПР. Однако сами по себе они не ведут к овладению языковой коммуникацией, поэтому мы соединяем их в единое коммуникативное целое в части «Synthesizing Public Speaking Skills» в каждом блоке нашего комплекса, используя **коммуникативно-процессуальные задачи**. Они синтезируют вновь отработанные явления с освоенными ранее в различных задачах-ситуациях, требующих реализации различных типов ИНПР. Иными словами, данные задания направлены на продуцирование развернутой ИНПР в ситуации научного общения, приближенной к реальной, стимулируют развитие способности студентов магистратуры к реализации высокотехнической ИНПР.

В процессе выполнения коммуникативно-процессуальных задач происходит обучение собственно умениям ИНПР, а именно *умению информировать/убеждать аудиторию, поддерживая коммуникативный контакт; умению реализовывать ожидаемый аудиторией протокол, правила этикета*, а также отработанные ранее в блоках Introduction и Conclusion *умению устанавливать коммуникативный контакт с аудиторией, создавая доброжелательную атмосферу; умению побуждать аудиторию к активному взаимодействию с оратором; умению выходить из коммуникативного контакта, создавая хороший последний образ, впечатление.*

Коммуникативно-процессуальные задачи, которые синтезируют отработанные ранее умения и способствуют дальнейшему свободному владению ИНПР, в нашем комплексе представлены следующим образом:

Пример

Work independently and check how skilful you have become. Choose a Public Speaking situation from the box.

a) Prepare a Persuasive Speech approximately two minutes long. Present the results of your labors in small groups or in a class as a whole.

b) Listen to your fellow-students' Persuasive Speeches. Evaluate them using the Evaluation Form. Make a report about advantages and disadvantages of their speeches.

При восприятии ИНПР в процессе решения коммуникативно-процессуальных задач оратором слушающие могут по-разному интерпретировать понятия, а иногда и большую часть ИНПР. Неадекватное циркулирование предметно-логической информации между выступающим и аудиторией обусловлено наличием коммуникативных барьеров в ситуации ИНПР, а именно сильным акцентом оратора, допускаемыми им грамматическими ошибками, использованием неправильных синтаксических конструкций. В связи с этим при выполнении коммуникативно-процессуальных задач мы обращали внимание обучаемых на лингвистическую правильность их ИНПР с точки зрения ее фонетической, лексической, грамматической нормативности.

Последний тип задач нашего комплекса – **коммуникативно-рефлексивный** – используется на рефлексивном уровне и направлен на обсуждение, анализ и самоанализ успешности/неуспешности осуществленной ИНПР с использованием предложенных для этого параметров, а также на формулирование выводов в отношении корректировки речевого поведения оратора.

В ходе решения коммуникативно-рефлексивных задач у обучаемых развиваются:

- *умение определять эффективность убеждения/информирования аудитории;*
- *умение определить степень соответствия ИНПР ожидаемому аудиторией протоколу и правилам этикета;*
- *умение контролировать невербальные проявления, повышая их выразительный потенциал в контексте ИНПР;*
- *умение замечать/видеть, правильно интерпретировать внутренний настрой и обратную информацию, исходящую от аудитории, на любом этапе развития ИНПР, при необходимости корректируя дискурс с целью его усовершенствования.*

Описание основных результатов обучения. ИНПР обучаемых анализировались на каждом занятии как преподавателем, так и сокурсниками. Практика показывает, что результативность и эффективность решения коммуникативно-процессуальных задач во многом зависит от того, насколько хорошо обучаемые осознают требования к ИНПР, и существенно увеличивается, если обучаемые руководствуются листами оценки и самооценки. Перед тем как начать дискуссию по поводу эффективности ИНПР, выступающий сначала сам оценивает себя по листу оценки, а затем уже выслушивает мнения одноклассников, преподавателя и экспертов. Данные выступления лимитировались 1–2 минутами. Различные критерии, которые использовались в предложенных листах, обсуждались с обучаемыми заранее. Основное отличие заключается в том, что лист самооценки служит для фиксирования обратной связи, получаемой оратором от аудитории, и поэтому содержит отдельный пункт для оценки ее невербального поведения. Этим мы приближаем условия обучения к реальным условиям осуществления иноязычной научной публичной речи. Периодически осуществляемая аудиозапись выступлений позволяет выступающим более глубоко проанализировать, критически рассмотреть свои ИНПР не только с точки зрения содержания, но и произношения, грамматики, разнообразия лексики, беглости.

Кроме того, большое внимание уделялось развитию внимания, наблюдательности обучаемых к невербальным составляющим ИНПР, на осознание функций отдельных невер-

бальных средств ИНПР и невербального поведения ИНПР в целом, контроль за телесными проявлениями, повышение выразительного потенциала тела, совершенствование воображения, рефлексии, эмпатии, осознание трудностей, возникающих при взаимодействии во время ИНПР. Опыт, приобретенный на занятиях по обучению ИНПР, позволил выработать определенный социально-психологический «иммунитет» у обучаемых, избавить от страха перед ИНПР.

Литература

1. Бабинская, П.К. Коммуникативность и когнитивность – основные категории современной методики обучения иностранным языкам / П.К. Бабинская // Непрерывное обучение иностранным языкам: методология, теория, практика : материалы докл. междунар. науч.-практ. конф., Минск, 23–24 дек. 2003 г. : в 3 ч. / Минский гос. лингв. ун-т ; отв. ред. Н.П. Баранова. – Минск, 2003. – Ч. 1. – С. 3–5.
2. Выготский, Л.С. Избранные психологические исследования / Л.С. Выготский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
3. Иностранный язык : Программа для классических университетов (магистерский уровень обучения) / авт.-сост. Л.В. Хведченя. – Минск : БГУ, 2002. – 15 с.
4. Психологический словарь / Редкол. : В.В. Давыдов [и др.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1999. – 440 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 15.04.10

УДК 792.01:792.072(Г.Юдчиц)

«Театральное пространство» Генриетты Юдчиц

Т.В. АВДОНИНА

Статья посвящена монографическому исследованию Генриетты Юдчиц «Театральное пространство. Теория и практика», охватывающему многие аспекты: от теоретических основ театра, включая взаимодействие театра и публики, до преломлений модерна и постмодерна в театральном искусстве Беларуси. **Ключевые слова:** монографическое исследование, культурное поле, театральное пространство; философский, социологический, эстетический и психологический анализ; драматург, режиссёр, актёр, театральный проект, теория театра, модерн, постмодерн.

The author explores the monograph by H.V. Yudchits "Theatrical Space. Theory and Practice" devoted to various aspects such as theoretical base including theatre-audience interaction and the modern theatre art state in Belarus.

Keywords: monographic research, cultural field, theatrical space; philosophical, sociological, aesthetic and psychological analysis; dramatist, stage manager, actor, theatrical project, theatre theory, art nouveau, post-modernism.

Театр – это мистерия мира, его ужасы и восхищения, страдания и радости; здесь случаются все события, происходящие с людьми; театр – это зеркало реальной жизни, которая протекает на плоскости подмостков. Само театральное пространство не есть просто сцена для игры и места для сидения – это целое мироздание, каким оно представляется человечеству. Перевоплощение происходит не только на сцене (актёр – персонаж), но и в зрительном зале: духовная структура зрителя, всего его существа также перестраивается, начиная с вешалки, и человек, пришедший в театр, начинает ощущать себя сопричастным мистерии бытия, он взирает вокруг себя и в себя. Зритель также участвует в создании зрелища, он – высшая сила, судья мира, и ради него и для него создаётся пьеса, спектакль, ради него и для него играют актёры.

Взаимодействию театра и зрителя, театру как многогранному и мультикультурному явлению рубежа XX–XXI вв. посвящена монография Генриетты Юдчиц, исследующей проблемы театроведения на философско-культурологическом, социологическом, эстетическом и семиологическом уровнях. Каждая из пяти глав монографии представляет собой законченную, самостоятельную часть исследования, и в этой структурированности есть своя логика и гармония, хотя могут быть высказаны и претензии в недостаточной связанности размышлений автора, логичности соединения материала в единое полотно.

В главе «Теоретические основания театрального искусства» автор монографии представила теоретическое осмысление драмы и, опираясь на исследования А. Крёбера, П. Клоделя, А. Арто, Т. Элиота, М. Полякова, Э. Сурио и др., справедливо отметила, что исследователей театрального искусства рубежа XIX–XX вв. интересовали наиболее общие категории драмы. Как род литературы и вид зрелищного искусства драма со времён аристотелевской теории о ней существенно изменилась, особенно в XX веке: драматурги и режиссёры частично отказались от традиций в сюжетном отношении, появились новые жанровые разновидности (эпика, экспрессионистические элементы) – и «возникла необходимость научного осмысления социо-эстетики» театрального искусства.

Театр как вид искусства уникален. В начале XX в. связь театра с жизнью общества и его порядками была более тесной – и это неоспоримый факт. На протяжении минувшего столетия, как справедливо отмечает Г. Юдчиц, в театроведении преобладал «литературоцентристский» подход, при котором акцентировались преимущественно психологические и морализаторские функции, выполняемые драматургическим материалом. Но когда в конце XX в. стали рушиться социальные устои советского пространства, когда широкое развитие получили видеопроект и телевидение, театральная индустрия испытала реальный шок. Вместе с крушением советской «империи» в социально-политическом аспекте разрушились и основные

принципы искусства: музыканты, художники, литераторы, работники киноиндустрии и театра остались без поддержки как со стороны государства, пребывавшего в полной растерянности, так и со стороны потенциальных зрителей, потерявших былое благосостояние и разуверившихся в прочности социальных устоев страны.

К основополагающим участникам театрального процесса, помимо драматурга, режиссёра, актёра, относится и зритель – ведь именно для него существует это древнее зрелищное искусство. Поэтому, вероятно, в монографии большое внимание уделено функциональному исследованию системы «театрального общества» – функции публики в театре и «обратного» воздействия театра на жизнь общества.

Театр – это социальная система взаимосвязанных общественных процессов, которые как бы «повторяются» по форме, развиваются, и театральные деятели – драматурги, режиссёры, актёры – представляют их в художественных образах, тематически, идейно и содержательно на суд зрителя. Театральная публика – один из субъектов этого зрелищного процесса, происходящего на подмостках, и она выполняет в этом процессе определённую роль. Какова же специфика общения зрителя с театром как социальным институтом? Каково общественно-полезное значение зрительского участия в театральном процессе?

Быть зрителем – это тоже работа, очень важная и сложная, связанная с принятием определённой роли – правил поведения публики, «входящей» в роль зрителя. Для постановочного коллектива чрезвычайно важны такие «банальности» театра, как полный зал, аплодисменты, зрительское участие (сопереживание действию), т. е. двустороннее реальное общение между актёрами и зрителями «одновременно в трёх плоскостях: социальной реальности зрительного зала, непосредственной реальности сцены и воображаемой реальности представляемых актёрами событий» [1, с. 39]. Зрительское участие обозначается в процессе идентификации зрителя с актёром, в эмоциональном со-переживании множества жизней и ситуаций, представляемых персонажами спектакля, а также в интеллектуальном оценивании драматургической информации, воплощённой в сценографии и актёрском мастерстве. Через художественное переживание актёры передают зрителю некие образцы эмоционального поведения в реальном социуме, в конкретных ситуациях: за один вечер зритель переживает несколько человеческих судеб, художественно воплощённых в сценических образах и представленных в режиме он-лайн.

Если говорить о запросах зрительской аудитории, то они располагаются между теми, кто в театре просто «культурно» проводит свой досуг, и теми, кого называют театралы – зрителями, глубоко приобщёнными к сценическому искусству. Для первых важен рынок театральных постановок, а вторые (их меньшинство) являются стимуляторами творческих поисков создателей драматического искусства.

На становление и развитие театрального искусства влияет и государство, расходуя средства налогоплательщиков для поддержания сценического искусства и призванное «согласовывать интересы всех субъектов театральной жизни, <...> защищать интересы общества» в развитии самого театрального искусства и повышении «культуры общества как за счёт расширения театральной аудитории, так и за счёт повышения уровня художественной образованности и компетентности» [с. 40] населения. Ведь наряду с другими сферами интеллектуальной и художественной жизни театр является залогом духовного здоровья общества, условием его выживания и развития, хотя большая часть населения об этих вещах и не задумывается.

Театр, соединяя в себе возможности всех видов искусств (архитектура, музыка, живопись) и обращаясь ко всему объёму «человеческих эмоций, переживаний, аффектов, по всей совокупности человеческих чувств и способностей» [1, с. 42], требует от зрителя соучастия и высокого уровня развития воображения. При этом непременно происходит духовно-эмоциональное совершенствование, восполнение дефицита психологической жизни театральной публики.

Творцы художественной продукции и её потребители живут в конкретной эпохе в данном историко-культурном социуме, а потому и те, и другие испытывают на себе различные социокультурные, политические и экономические влияния. Вместе с тем эти социальные изменения воздействуют и на развитие искусства, преобразовывая и трансформируя его. Поэтому творчество художников – творцов культуры – может быть либо востребованным, либо не востребованным, и здесь многое зависит как от интеллектуального уровня режиссёрской и актёрской интерпретации

драматического текста в контексте эпохи, так и от степени актуальности художественного потенциала классики – произведений, испытанных временем, переживших своих создателей и вызывающих неизменный интерес у поклонников сценического искусства.

Есть и на первый взгляд парадоксальные явления: произведения художников, уже при жизни причисленных к классикам, не выдерживают испытания временем, и бесстрастный суд истории впоследствии отказывает им в «канонизации» как выдающихся творцов эпохи. Однако многие из забытых, «канувших в Лету» пьес подвергаются творческой «реанимации» усилиями римейкеров (например, С. Ковалёв дал новую жизнь драматургическим произведениям Ф.У. Радзивилл, и спектакль под названием «Распуснікі ў пастцы» был поставлен во многих театрах Беларуси; режиссёр Р. Талипов сценически актуализировал пьесу символиста И. Сургучёва «Осенние скрипки», ставившуюся ранее лишь однажды, в начале XX века, а теперь этот спектакль радует современных театральных эстетов). Однако театр не может существовать и без творческого эксперимента.

В настоящее время одной из самых актуальных проблем театроведения, как справедливо отмечает автор монографии, является герменевтика драматургических произведений и сценических постановок. Герменевтику принято связывать с теологией, философией, психологией, юриспруденцией, социологией и эстетикой, но принципы герменевтики могут быть использованы и в театроведении. Так, известен «герменевтический проект» С. Ковалёва, обновившего драматургию белорусского Средневековья («Балада пра Бландою», «Распуснікі ў пастцы» и др.), и теперь спектакли, поставленные по его римейкам, идут в театрах Беларуси, пользуясь зрительским успехом.

И хотя пьеса пишется для того, чтобы её воплотили на сцене, текст и спектакль – не одно и то же: каждый режиссёр видит драматургический текст по-своему, вводит в свой спектакль собственную знаковую систему. Основываясь на работе А. Юберсфельд, которая чётко разграничивала пьесу и спектакль, автор говорит о двух крайностях: фетишизации текста, стесняющей свободу режиссёрского прочтения пьесы, и полном пренебрежении к тексту, которое, что весьма часто происходит в современном театральном искусстве, воспринимается режиссёром лишь в виде второстепенного элемента в создаваемом сценическом действии.

Что же касается конкретно театроведения, то следует отметить, что любая пьеса имеет множество толкований – это зависит от режиссёра и творческого коллектива создателей спектакля. Например, в последнее десятилетие для многих театральных коллективов (в основном российских) стало характерным «собственное» прочтение, толкование и творческое «переписывание» классиков (пьесы А.П. Чехова активно интерпретируют А. Слаповский, Б. Акунин; гоголевского «Вия» в новом свете представила Н. Садур, а «Обломов» у М. Угарова стал «ОбломOFF'ым»). Соответственно текстам пьес создаются и интерпретированные спектакли в различных театральных стилистических формах. Исходя из единства трёх тесно связанных между собой элементов (пьеса – спектакль – интерпретация), получается, что спектакль – это интерпретация пьесы, а третий элемент – интерпретация – относится к зрителю, воспринимающему (интерпретирующему) интерпретацию (постановку) исходного текста – пьесы. А если и сама пьеса – интерпретация? Тогда современное искусство состоит сплошь из цитаций и симулякров!?

Автор справедливо разделяет синонимичные понятия «интерпретация» и «трактовка» применительно к режиссуре, интерпретирующей произведение литературы, и к актёрам, трактующим своих персонажей. И уже зритель – последний интерпретатор сценического произведения – воспринимает и оценивает режиссёрско-актёрскую работу с точки зрения внутренней и внешней её содержательности, логичности.

Автор монографии отмечает важность обращения к семиологическому методу анализа в театроведении и видит необходимость применения методологии как способа «внесения научности в искусствоведение, поскольку наука пользуется строгим терминологическим аппаратом» [1, с. 114]. Анализ постановки в театроведении носит преимущественно журналистский характер и представляет собой попытку описать сценическое действие, искусство режиссёрского рисунка и актёрского мастерства, иногда в рецензиях заметны попытки интерпретации смысловых драматургических ходов. Однако среди аналитических работ редко появляются статьи, содержащие семиотический подход, и монография Г. Юдчиц в этом плане – очень

своевременная книга, содержащая, в отличие от изданий традиционного театроведения, систематизированный и хорошо структурированный теоретический и практический материал для научного анализа театральных фактов и процессов.

Здесь, на наш взгляд, есть смысл заметить, что авторские рассуждения строятся по принципу теоретизирования, жонглирования наукообразными словосочетаниями, именами, известными в мире искусства, философии и социологии. Однако нет практической реализации понятий на примере конкретных объектов искусства, например, живописи или того же театрального, драматургического искусства. Любая теория должна быть подтверждена практической отработкой соответствующей идеи или положения. Так, говоря о семиотике театрального искусства, следовало бы опираться на истолкование сценических метафор на примере конкретного спектакля. Тогда читающему данную монографию будет совершенно ясен ход рассуждений автора о полифоничности, герменевтике, семиотике и других понятиях, а само монографическое исследование – доступно «широкому кругу читателей» (как заявлено в аннотации), среди которых, естественно, будут и начинающие критики, ищущие не только методологию, но и примеры её применения на практике.

Особое внимание Г. Юдчиц уделила состоянию студийного театрального движения в Беларуси. Студии как специфические объединения, имеющие свой устав и преследующие конкретные творческие задачи, появились в начале XX в. Следует отметить, что студийное движение, как правило, возникает в те периоды развития сценического искусства, когда оно оказывается на пороге важных перемен, вызванных исчерпанностью старых выразительных средств, когда деятели театрального искусства не удовлетворены его состоянием, когда требуется вливание новых творческих сил.

Так было, например, в начале XX в., когда искусство искало новые формы художественного выражения. В 1913 г. под руководством К.С. Станиславского и Л.А. Сулержицкого была создана 1-я Студия МХТ, в которой на практике проверялись основы системы Станиславского, изучались законы актёрского поведения на сцене, совершенствовалось актёрское мастерство. В 1916 г. режиссёр В.Л. Мchedлов создал 2-ю Студию, в 1921 г. образовалась 3-я Студия под руководством Е.Б. Вахтангова. Существовали и другие студии, ставшие позднее самостоятельными театральными коллективами. Театральные студии начала XX века искали новые принципы воплощения правды жизни, освобождались от сценических штампов. Иные цели и задачи ставил перед своими студийцами В.Э. Мейерхольд, в творческую систему которого входило изучение актёрами сценического движения и пантомимы – принципов, рассматривавшихся Мейерхольдом в качестве основы театрального искусства.

С распадом Союза театральное студийное движение пережило ещё один подъём, а на рубеже XX–XXI вв. проявило себя как широкомасштабное явление. В театре-студии сочетаются организационно-производственные и учебно-творческие задачи. Так, сегодня широко известны «Альтернативный театр» Григорюнас, «Абзац» Марковича и Савицкого, «Ин-Жест» Иноземцева, театры-студии Талипова, Барковского, Трухана и др. Театры-студии, становясь «самостоятельными», «специализируются», как правило, на драматургии «театра абсурда» («Голова» И. Сидарука, «Ку-ку» А. Арахновского, «В ожидании Годо» С. Беккета, «Лысая певичка» Э. Ионеско, «Трусы» П. Пряжко, пьесы К. Стешика и др.).

Последние годы белорусский театр значительно расширил сферу своего воздействия на духовный уровень общества и продолжает искать новые эстетические подходы к зрителю. Рождаются новые творческие направления и стили сценического искусства. Весьма популярны исторические драмы, зарубежные интеллектуальные пьесы, драматургия абсурда и экзистенциализма, содействующие обновлению театральной эстетики и сценической образности. Все эти факторы способствуют привлечению зрителей в театральные залы.

Теперь перед современным театром стоит проблема репертуара. В отсутствие достойных внимания современных пьес, режиссёры стали активно обращаться к классике: ставят Чехова и Макаёнка, осуществляют сценизации прозаических произведений Гоголя, обращаются к античной актуализированной драматургии. Но современных белорусских пьес на сценах наших театров ставится всё же очень мало – срabатывает, видимо, стереотипное мышление социума: белорусское – это не европейский уровень, а если ещё и на *матчынай мове*... Однако если такой по-европейски «продвинутый» зритель случайно приходит на бе-

лорусскую пьесу («Чорная панна Нясвіжа», «Белы анёл з чорнымі крыламі» и др.), то уже через 10–15 минут «забывает», что слышит со сцены белорусскую речь. Значит, проблема не в зрительской идиосинкразии белорусского языка и белорусской культуры, а в достойных художественных образцах искусства драматургии, режиссуры и актёрского мастерства. Важно понять одно: «без развития отечественной драматургии невозможно плодотворное развитие национального театра» [1, с. 163].

Отмечена и ещё одна важная социокультурная тенденция: театральные коллективы обращаются к произведениям, популяризирующим отечественную историю и христианские ценности. Театральное искусство даёт возможность зрителю быть сопричастным к событиям историко-культурной реальности, оно призвано не только отражать интересы публики, но и формировать её эстетические вкусы.

Изучение взаимосвязи и взаимодействия бинома «театр – зритель» – важнейшее направление театральной социологии. В монографии приводятся данные исследований, проведённых в Минске и направленных на изучение репертуарных жанровых предпочтений, мотиваций, оценок и прочтений театрального продукта, а также данные мониторинга зрителей по демографическим, гендерным и другим признакам. Так, жанровые приоритеты белорусских зрителей разнообразны и широки: на первое место ставятся лирические и современные пьесы, на второе – музыкальные и исторические, на третье – белорусская драматургия и бытовая тематика. За всеми этими предпочтениями прослеживается половозрастная специфика.

В конце своего исследования автор делает вывод о том, что «отсутствие регулярных социологических исследований и мониторинга театра и театральной публики существенно тормозит научно обоснованную корректировку государственной и общественной театральной политики, недоучитывается зрительский фактор в формировании репертуарной и ценовой политики в каждом отдельном театре» [1, с. 207]. Развивая драматургическую триаду «текст – исполнители – публика», Г. Юдчиц представила солидное социологическое исследование количественного соотношения театров и населения, считая этот показатель важнейшим в определении престижа страны по уровню культурных и экономических условий. Заслуживает внимания и тот факт, что современная театральная публика, по наблюдениям автора, «уже не является такой однородной массой, как, например, в 80-е гг.» [1, с. 160].

Монографическое исследование Генриетты Юдчиц может стать основой для изучения театра как глобального явления в современной зрелищной культуре Беларуси. Действительно, многое в современном театроведении ещё не изучено, многие театральные коллективы существуют почти «автономно»: нет информации об истории их создания, о репертуарной политике и жанровых предпочтениях; о самих постановках, режиссёрских и актёрских работах пишут лишь в районных газетах; не известно, проводился ли мониторинг зрительской аудитории, например, в Гомеле. А между тем театр призван обеспечивать общество высококачественным продуктом.

Будучи результатом творческого взаимодействия драматурга, режиссёра, сценографа, композитора и актёров и находясь в прямой зависимости от общества и зрителя – его финансового, материального и эмоционального участия, – театр выступает «камертоном», настраивающим звучание инструментов других искусств, Храмом, в котором кающийся на сцене «грешник» вымаливает Спасение для всего зрительного зала; и философским полем, где размышляют о предназначении человека, о прекрасном и безобразном, о любви и ненависти, о добре и зле, о бренности и Вечности» [1, с. 210].

Литература

1. Юдчиц, Г.В. Театральное пространство. Теория и практика / Г.В. Юдчиц. – Минск : Право и экономика, 2007. – 220 с.

УДК 821.161.1' 04 – 52.06(Кирилл Туровский):271.2 – 175

Особенности эсхатологического изображения времени в тексте Кирилла Туровского

И.Н. КОЗОРОЗ

В данной статье на материале проповеднического творчества Кирилла Туровского убедительно развиваются характерные для раннего русского средневековья представления об эсхатологической модели времени.

Ключевые слова: время, красноречие, неоплатонизм, средневековье, христианство, энтропия, эсхатология.

On the material of evangelical works by Kirill Turovskiy the article convincingly shows the development of the representative ideas of eschatological model of time typical for the period of early Russian Middle Ages.

Keywords: time, eloquence, neoplatonism, Middle Ages, Christianity, entropy, eschatology.

*Первое и простейшее свойство времени –
это его способность упорядочивать.*

А.М. Анисов

Время – это загадочное и непознанное явление, вызывающее интерес и благоговение, с одной стороны, своей бесконечностью и скоротечностью, а с другой, своей способностью создавать гармонию и упорядочивать пространство. Литература нашла способы фиксировать время, с помощью слов моделируя проекцию времени на бумаге. При этом искусство обрело уникальную возможность изменять течение времени, то останавливая его неумолимый бег, то заставляя время двигаться с непостижимой быстротой. Создателем-манипулятором времени становится автор, играющий роль демиурга, вербально проецирующего реальность. Наполнив её энергией своего замысла и создав свой вариант Вселенной, он, в зависимости от эпохи, тем или иным способом отражает её в тексте произведения.

Прежде чем обратиться к творчеству Кирилла Туровского, отметим, что характер передачи времени в древнерусской литературе имел ряд специфических черт. Очевидно, древнерусской автор стремился изобразить некое объективно существующее время, независимое от того или иного способа восприятия его. По мнению Д.С. Лихачёва, людям той эпохи время вообще казалось существующим только в его объективной данности. Даже происходящее в настоящем воспринималось безотносительно к субъекту времени. Тем более, время для древнерусского автора не было продуктом сознания человека [1, с. 340].

Время было подчинено сюжету и не стояло над ним, представая поэтому значительно более объективным и эпичным, хотя менее разнообразным и теснее связанным с историей, понимаемой, впрочем, значительно уже, чем в новое время, – прежде всего как смена событий, но не как изменение уклада жизни. Следует заметить, что время в своем течении захватывало в средние века гораздо более узкий круг явлений, чем оно захватывает в нашем сознании сейчас.

Сужение это проявлялось двояко: во-первых, выделением целого круга явлений в категорию «вечного», а во-вторых, отсутствием представлений об изменяемости целого ряда явлений. С одной стороны, существовали «вечные» явления в высоком, религиозном смысле этого слова, – явления, отмеченные своим «соприкосновением мирам иным», с другой стороны, – неизменяющимися во времени казались очень многие явления «низкой» жизни. Неизменным в сознании древнерусских людей был, например, их быт, экономический и социальный строй, общее устройство мира, техника, язык, искусство и даже наука.

Средневековая литература стремилась к вневременному, к преодолению времени в изображении высших проявлений бытия – богоустановленности вселенной, но и в пределах вне-

временного в ней были свои низшие и высшие формы. Низшая форма вневременного – это неизменяемость некоторых проявлений бытия: социального, политического, бытового укладов жизни, изменения которых иногда попросту не замечались средневековыми людьми; это неизменность миропорядка, мироустройства, казавшихся раз и навсегда установленными богом...

Другой аспект вневременного – это вечный смысл единичных, исторических и временных явлений. С точки зрения древнерусского автора, в мире существовала вечная соотнесенность двух миров – божественного и земного. Земной, временный мир, имел вневременный, надмирный смысл. Смысл этот не абстрактный, не вносимый в него человеческой мыслью, а с точки зрения средневекового писателя, как бы вполне конкретный, реально существующий [1, с. 340].

Произведения Кирилла Туровского относятся к торжественному ораторскому красноречию, среди которых особенно выделяются жанры проповеднической литературы [2, с. 5–36]. Рассматривая изображение времени в проповедях святителя, исследователь И.П. Еремин отмечал тот факт, что в них важнейшим аспектом художественного времени, аспектом необычайно действенным является настоящее время, охватывающее всю жизнь человечества [3, с. 125]. Вот, например, с какой настойчивостью подчеркивает Кирилл Туровский в своей проповеди на Фомину неделю то, что все совершающееся совершается сейчас, в данный день и данный момент: «Днесь ветхая конець прияша... Ныне небеса просветишася... Ныне солнце красуясь к высоте всходити и радуясь землю огревает... Ныня луна с вышняго съступивши степени болшему светилу честь подавает... Ныня зима греховная покаяниемъ престала естъ: и лед неверия богоразумиємъ растая... Днесь весна красується оживляющеи земное естество, и бурьнии ветри тихо повевающе плоды гобзують, и земля семена питающеи зеленую траву ражають... Ныня новоражаеми агньци и уньци быстро путь беруще скачють и скоро к матеремъ възвращающеи веселяться... Ныня древа леторасли испущають, и цветы благоухания процвитають... Ныня ратаи слова словесныя уньца к духовному ярму приводящеи и крестное рало в мысленныхъ браздахъ погружающе, и бразду покаяния прочертающе, семя духовное всыпающе, надежами будущихъ благъ веселяться. Днесь ветхая конець прияша, и се быша вся нова възкресения ради. Ныня реки апостолския наводняються, и язычныя рыбы плод: пуцають, и рыбаи глубину божия въчеловечения испытавше, полну церковную мрежу ловитвы обретають...; Ныня вся доброгласныя птица церковныхъ ликомъ гнездящася веселяться» и т. д. [4]

Писатель решительно актуализирует важность настоящего с целью убедительнее показать иллюзорность будущего, которого может и не быть вовсе. По мнению многих исследователей, на протяжении двух тысячелетий христианская культура жила в соответствии с подобной концепцией времени, которую можно назвать эсхатологической [5].

Идея эта не нова и появилась ещё в античной философии, когда Аристотель, пытаясь объяснить понятие времени, писал: «Что время или совсем не существует, или едва существует, будучи чем-то неясным, можно предполагать на основании следующего. Одна часть его была и уже не существует, другая – в будущем, и ее еще нет; из этих частей складается и бесконечное время, и каждый раз выделяемый промежуток времени. А то, что складывается из несуществующего, не может, как кажется, быть причастным существованию» [6].

Этот взгляд Аристотеля нашёл, как известно, поддержку у святого Августина: «Но в чем состоит сущность первых двух времен: т. е. прошедшего и будущего, когда и прошедшего уже нет, и будущего еще нет? Что же касается до настоящего, то, если бы оно всегда оставалось настоящим и никогда не переходило из будущего в прошедшее, тогда оно не было бы временем, а вечностью. А если настоящее остается действительным временем при том только условии, что через него переходит будущее и прошедшее, то, как мы можем приписать ему действительную сущность, основывая ее на том, чего нет? Разве в том только отношении, что оно постоянно стремится к небытию, каждое мгновение переставая существовать» [7].

Окончательному формированию эсхатологической модели времени способствовало развитие идей Платона в философии неоплатоников. Переплетенные с иудейской динамической картиной мира, они дали эсхатологическую, линейную модель времени и истории, модель,

основательно разработанную ранними христианскими авторами и, прежде всего, уже упоминаемым Блаженным Августином в трактате «De Civitate Dei». История, по Августину, есть противоборство двух миров: государства земного и Государства Божьего. Участь первого – разрушение, участь второго – созидание и завоевание ахронного рая. Завязка исторической драмы – Первородный Грех, ее кульминация – Страсти Христовы, а развязка и цель – Второе Пришествие и Страшный Суд. В соответствии с этим прошлое и будущее, начало и конец в средневековом представлении об истории меняются местами, а настоящее и будущее – позади. Сравним также всем хорошо известные библейские слова Иоанна Крестителя об Иисусе Христе: «Идущий за мною стал впереди меня, потому что был прежде меня» [8, с. 103]. Очевидно, что эта картина времени полностью соответствует противопоставлению энтропийного времени информативному в естественно-научной картине. Энтропийное время – это время града земного, время дьявола. Информативное, телеологическое время – это время Града Божьего. Таким образом, истинная жизнь – это жизнь в нашем понимании семиотическая, мир идей, по Платону, а жизнь брэнная – это внезапная энтропийная реальность, реальность иллюзорная. Истинная жизнь в эсхатологическом сознании – это подготовка к смерти. Отсюда средневековая идея о том, что жизнь – это сон, а смерть – пробуждение. Поэтому отношение к смерти в рамках эсхатологической модели глубоко положительное, а бессмертие на этом свете – самое мучительное наказание (в качестве примера можно привести судьбу Агасфера, Мельмота, Демона) [4].

Тексты Кирилла Туровского эсхатологичны по своей глубинной сути, идея Апокалипсиса, прямо или косвенно, присутствует во всех его произведениях: «И во страшный он день, пред страшным престолом Твоим, одесную Тебе стати сподоби, молитвами пресвятыя Твоя Матере, Владычицы наша Богородицы, силою честнаго и животворящаго Креста, и святых небесных сил, Михаила и Гавриила, и святаго Крестителя Твоего Предтечи Иоанна, и святых верховных апостол Петра и Павла, и обоюнадесяте, и святаго собора седмьдесят апостол, и всех святых пророк, и святых святитель: Василия Великаго, Григория Богослова, Иоанна Златоустаго, и святаго великаго Николы чудотворца и святых отец триста и осмьнадесять, и святых преподобных отец наших: Антония, Савы, Еуфимия, Феодосия Иерусалимскаго, и преподобнаго отца Ануфрия, и иже во святых преподобнаго отца нашего Феодосия Печерскаго, всея Руси светилника, иже обещавшагося за нас слово отдать на страшнем Твоем суде, на немже, Господи, и мене неосужена сохрани, в мире управи жизнь мою, молитвами его и всех святых, иже от века Тебе благоугодивших, всегда и ныне и присно и во веки веков, аминь» [9, с. 34].

Мотив Второго пришествия Христа и Страшного Суда характерен для всей христианской религиозной литературы, однако в текстах Кирилла Туровского он столь необычайно усилен и ярко окрашен, что кажется неминуемо близким. При этом автор стремится не столько запугать читателя-слушателя своей уверенностью в неминуемом приближении Апокалипсиса, сколько старается указывает путь к спасению: «Тако и в последний день: первое обновит землю и сберет персть человецю и съжиет всех нас телеса в мгновении ока, потом душа наша в свою кождо внидут хramину по апостолу глаголющу, яко Сам Господь в гласе архангелов, в трубе снидет с небесе, и мертвии о Христе въскреснут прежде, потом же, рече, и мы, живии. Кто суть мертвии? – Вся языци, не бывшеи под Божиим законом, не приимше крещения, елико бо, рече, незаконно съгресиша. Живия же крестьяны нарицает. Виждь всех человек телесем въскреснути, и веруем Павлову послушству, словом Господнем глаголющу: Иже ли не творит искони Богом създана человека, то не разумеет и крещением в живот порождения, темже и не чает последняго с телесы въскресения встающим всем человеком в бесконечный живот – овем в честь и славу, овем же в студ и муку» [10, л. 320]. Автор утверждает, что только истинный христианин спасется, выполняя заповеди Божии, остальные же обречены на вечную муку.

Эсхатологический мотив перекликается в тексте Кирилла Туровского с мотивом вечности: «Егда же придет обновити землю и въскресити вся умершаа, якоже Сам Христос прежде глагола, тогда вси сущии в гробах услышат глас Сына Божия и оживут, и изидут створ-

шей благаа в воскрешение живота, а створшей злаа – в воскрешение суда. Тогда бо души наши в тела внидут и примут въздание кждо по своим делом: праведници в вечную жизнь, а грешници в бесконечную и бесмертную муку, имиже бо кто съгрешит, теми и мучен будет» [10, л. 320–340].

Вечность воспринимается как бесконечность без времени и пространства. По меткому наблюдению А.Ф. Лосева, «время и вечность делаются каждое в отдельности и оба вместе цельной и неделимой *актуальной бесконечностью*» [11, с. 98]. Человеческая сущность, таким образом, растворяется материально, оставляя духовное начало «ввиду переноса всей стихии отождествленных времени и вечности в царство чистого духа» [11, с. 67].

Итак, можно с уверенностью сказать, что для текста произведений Кирилла Туровского характерно эсхатологическое восприятие времени и даже смешение временного и вечного. При этом вечность способна оживляться непосредственно в тексте, так как, по сути, «любой текст есть сигнал, передающий информацию и тем самым уменьшающий, исчерпывающий количество энтропии в мире» [4, с. 129]. Причем именно текст позволяет определить конкретные временные рамки, поскольку является одним из действенных вербальных инструментов характеристики времени.

Подводя итог, нельзя не согласиться и с Г. Рейхенбахом: «Определение течения времени не только человеческая прерогатива, любой регистрирующий инструмент делает то же самое. То, что мы называем направлением времени, направлением становления, представляет собой отношение между регистрирующим инструментом и его окружением. То, что это отношение одинаково для всех инструментов, включая и человеческую память, гарантируется статистической изотропией вселенной» [12, с. 17]. Однако это уже новая линия исследования.

Литература

1. Лихачев, Д.С. Поэтика древнерусской литературы / Д.С. Лихачёв. – 3-е изд. – М. : Наука, 1979. – С. 340.
2. Прокофьев, Н.И. О мировоззрении русского средневековья и системе жанров русской литературы XI–XVI вв. / Н.И. Прокофьев // Литература Древней Руси: Сб. трудов МГПИ им. В.И. Ленина. – М. : МГПИ им. В.И. Ленина, 1975. – Вып. 1. – С. 5–39.
3. Еремин, И.П. Ораторское искусство Кирилла Туровского / И.П. Еремин // ТОДРЛ, Т. 18. – Л. : Наука, 1962. – С. 125.
4. Еремин, И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского / И.П. Ерёмин // ТОДРЛ, Т. 18. – Л. : Наука, 1957. – С. 416–417.
5. Руднев, В.П. Прочь от реальности : Исследования по философии текста / В.П. Руднев. – II. – М. : Аграф, 2000. – 432 с.
6. Аристотель. Физика / Аристотель. – М., 1936. – С. 231.
7. Антология мировой философии. – Т. 1, ч. 2. – М. : Наука, 1969. – С. 89.
8. Рогачевская, Е.Б. Использование Ветхого Завета в сочинениях Кирилла Туровского / Е.Б. Рогачевская // Герменевтика древнерусской литературы. – М., 1989. – Сб. 1. – С. 96–105.
9. Молитва святого Кирила, глаголема по вся дни. Рукописи графа А.С. Уварова. Т. 2 // Памятники словесности. – СПб., 1858. – Вып. 1. – С. 102–104.
10. Кирила многогрешнаго мниха притча о человечьстей души, и о телеси, и о преступлении божиих заповедий, и о възкресении телес человекъ, и о будущем суде, и о муце. господи, благослови! – Росс. нац. библ. Собрание Титова, 522. Л. 320–340 об.
11. Лосев, А.Ф. Диалектика мифа / А.Ф. Лосев. – М. : Наука, 1979. – С. 98.
12. Рейхенбах, Г. Направление времени / Г. Рейхенбах. – М., 1962. – С. 17.

Артэфакты з чарадзеіных казак як культурныя каштоўнасці беларускага этнасу

В.В. Ляўчук

У дадзеным артыкуле разглядаюцца артэфакты з чарадзеіных казак як адлюстраванне каштоўнасцей беларускага этнасу. Аўтар вылучае асобныя артэфакты і на падставе іх функцый вызначае каштоўнасці: агульначалавечыя, выключна беларускія, персанальныя, сацыяльныя і г. д. Надаецца ўвага супастаўленню чароўных прадметаў розных народаў, знаходжанню агульнага і рознага. Такім чынам, робяцца высновы пра існаванне сістэмы каштоўнасцей у беларускай міфалогіі, яе старажытнасць, сувязь з паўсядзённай культурай этнасу і прыналежнасць да сусветных міфалагічных уяўленняў.

Ключавыя словы: артэфакт, светаўспрыманне, казка, міфалогія, культурныя каштоўнасці, станоўчыя каштоўнасці, антыкаштоўнасць, гістарычная памяць народа.

The article considers the artifacts presented in fairy tales as a reflection of the values of Belarusian ethnos. The author marks out some artifacts and on the basis of their functions determines human, solely Belarusian, personal, social and other values. The attention is paid to the comparison of different nations' magical objects, the definition of common and distinctive. Thus, the conclusions about the existence of system of values in the Belarusian mythology are made. There is emphasized its archaism, the connection with the ethnos everyday culture, and belonging to the world's mythological concepts.

Keywords: artifact, world outlook, tale, mythology, cultural values, positive values, anti-values, people's historical memory.

Міфалагічная тэматыка заўсёды вабіла ўвагу як навукоўцаў, так і звычайных чытачоў. Зразумела, што міф, легенда ці казка – гэта фрагмент светаўяўлення нашых далёкіх продкаў. Міфалогія не проста фантазія або фантом нясталага старажытнага розуму, а носьбіт нечага больш глыбокага, сутнаснага і цэльнага, для чаго хутчэй пасуе слова “жыццё” [1, с. 6], [9, с. 5], [10, с. 16]. Таму важна паспрабаваць пранікнуць у глыбіню народнай думкі, пранікнуць у старажытнае светаўспрыманне, убачыць тыя непасрэдныя сувязі, якія яднаюць жыццё рэальнае і міфічнае [4, с. 4], што ў сваю чаргу дазваляе прасачыць духоўныя каштоўнасці таго ці іншага народа. У культурнай антрапалогіі прынята падзяляць сферы культурных каштоўнасцей – побыт, ідэалогія, рэлігія і мастацкая культура [7, с. 20]. Але менавіта сфера побыту з’яўляецца першапачатковай і найбольш нязменнай крыніцай чалавечых каштоўнасцей. Яна займае вядучае месца для фарміравання асобы, таму што засвойваецца індывідам яшчэ ў дзяцінстве, больш за тое, яна захоўвае гістарычную памяць культуры і, такім чынам, змяшчае ў сабе “вечныя”, агульначалавечыя і этнічныя каштоўнасці [7, с. 19]. Гэтыя каштоўнасці самадастатковыя, карыстанне імі аднымі дастаткова для жыцця ва ўмовах пэўнай культуры.

З гэтага пункту гледжання міфалогія выступае як крыніца жыццёвых арыенціраў. Казкі, і чарадзеіныя казкі ў прыватнасці, уяўляюць неацэнную прастору для аналізу гэтых каштоўнасцей. Менавіта ў чарадзеіных казках адлюстраваліся старажытныя вераванні народаў у існаванне звышнатуральных сіл: духаў, бостваў, чараўнікоў, нячыстай сілы і інш. [5, с. 3] Прычына таму – найбольш старажытнае паходжанне гэтага тыпу казак. Яны захоўваюць паняцці пра сацыяльныя інстытуты, абрады, народны характар, каштоўнасці ў жыцці асобнага чалавека. Такім чынам, мы сутыкаемся з асэнсаваннем як фінальных (агульначалавечых, найбольш важных для асобы), так і інструментальных (якія дазваляюць дасягнуць фінальных) і вытворных (якія сімвалізуюць фінальныя) каштоўнасцей [3, с. 51]. Па ходзе развіцця сюжэту казкі складаецца ўяўленне пра персанальныя каштоўныя якасці індывіда. Але разам з тым у чарадзеіных казках паўстае вялікае поле артэфактаў (тут артэфакт – чароўны прадмет). Герой імкнецца атрымаць чароўную рэч, каб застацца верным слову, ці атрымлівае яе ад мудрага чарадзея-бацькі, каханай, сябра (чарадзея ці істоты, якой ён калісьці дапамог), каб гэтыя

чарадзеяныя дары дапамагалі яму ў дарозе [5, с. 4]. Якраз беларуская міфалогія (як і чарадзеяныя казкі) у гэтым сэнсе з'яўляецца найбольш старажытнай, не кранутай пазнейшымі напластаваннямі і самай не даследаванай з усіх славянскіх міфалагічных сістэм. Беларусы адчувалі кроўную, непарыўную еднасць з усёй прыродай, паэтычна “ачалавечваючы” не толькі жывёл і раслін, але і “нежывыя” прадметы (сякеру, дзяжу, печ і інш.) [4, с. 3]. Чарадзеянымі памочнікамі ў казках выступаюць шматлікія чароўныя прадметы (збан, абрус, рог, торба, тапор, дыван-самалёт і многія іншыя) [9, с. 20]. Такім чынам, у дадзеным артыкуле разглядаюцца шматлікія артэфакты з беларускіх чарадзеяных казак як адлюстраванне пэўных каштоўнасцей беларускай культуры (фінальных, інструментальных, вытворных).

Жыццё, здароўе. Адною з найвялікшых каштоўнасцей для любога народа з'яўляецца жыццё (і звязанае з ім паняцце здароўя). У артэфактах захавальнікам і гарантыяй жыцця звычайна выступае вада. Так, у народных павер'ях вада – адна з першакрыніц жыцця, яна валодае цудадзейнай сілай, мае медыцынскія якасці. Але ў розных народаў яна выступае па-рознаму. Так, у іспанскіх казках яна ўяўляецца ў выглядзе бальзаму (“Нявеста трох жаніхоў”), у рускіх – жывой і мёртвай вады (“Іван-царэвіч”), у беларускіх – гаючай і жывой вады (“Іван Світаннік”, “Залатое пяро”, “Залаты птах”). Цікава, што ў большасці казак два тыпы вады знітаваны ў адно цэлае, спажыванне аднаго тыпу амаль немагчыма без выкарыстання другога. Залячыць раны адной гаючай вадой немагчыма, абавязкова патрабуецца дадаваць і ваду жывучую: “...у маёй хатцы на паліцы стаяць дзве пляшчкі з гаючаю і жывучаю вадой. Ты вазьмі іх, памаж дзеду вочы – ён і стане бачыць...”, “...узяў іх [кавалкі з нагі] Іван, прыставіў на месца, папырскаў гаючай вадой і яны прыраслі; папырскаў жывучаю – зноў сталі такімі, як былі...” [5, с. 81]. Такім чынам, можна казаць, што для беларусаў паняцці “здароўе” і “жыццё” ўжываюцца ў цеснай сувязі, існаванне аднаго немагчыма без існавання другога.

Дабрабыт. Беларус абавязаны быць руплівым гаспадаром. Ён павінен мець добрую хату, багата накрыты стол, дастаткова грошай, дзяўчына павінна добра апрацаваць і г. д. У чарадзеяных казках герой ці павінен адбудаваць прыгожы палац як адно з выпрабаванняў, ці атрымлівае пэўны спосаб змайстраваць добрае жыллё. Так, артэфактамі, якія дапамагаюць у будаўнічай справе, выступаюць сякерка цесляроў (“Тром-сын Безыменны”), чарадзеяны пруток (“Аддай мне, што дома пакінуў”), залатыя, срэбраныя, медныя яйкі (“Падземнае царства”). Напрыклад, “спыніўся Тром-сын на беразе ракі і загадаў сякерцы пабудаваць за адну ноч палац, лепшы за царскі. А сам лёг спаць. Устае на досвітку, бачыць – стаіць новы палац, ды такі прыгожы – лепш за царскі...” [5, с. 100] ці “...дзеўка абышла кругом двара тры разы, а тады баднула пальцам у сцяну – увесць двор і зліўся ў залатое яйка...” [9, с. 126]. Сціплым і працавітым людзям у казках часта дастаюцца чарадзеяныя прадметы, якія даюць багацце. Яны ў сваю чаргу падзяляюцца на два віды: забеспячэнне ежай ці грошамі. Да першай катэгорыі належаць шматлікія торбачкі (“З рога ўсяго многа”, “Як мароз чалавеку нагарадзіў за пшаніцу”) і рушнікі (“Янка і каралеўна”), настольнік купца (“Тром-сын Безыменны”). Торбачкі пры гэтым абмяжоўваюцца ежай і піццём, а рушнікі забяспечваюць і забаўляльную частку падчас прыёму ежы (“...ён страсянуў, дык з таго рушніка і піцці, і есці, і музыка – чаго хочаш...” [9, с. 504]). Гэта дае падставу казаць пра культуру спажывання: ва ўяўленнях беларусаў недастаткова “наесціся да адвалу”, а трэба яшчэ і сумяшчаць ядзенне з забаўкамі, паслухаць музыку ці пагутарыць з госцем, для прыкладу. Артэфактамі, якія забяспечваюць матэрыяльна, з'яўляюцца залатыя пярсцёнак (“Прагны багацей”), кашалёк грошай (“Шклянныя горы”, “Чарадзеяныя яблыкі”), баранька (варыянт казкі “З рога ўсяго многа”). Трэба адзначыць, што грошай даецца столькі, каб было дастаткова для годнага існавання, але скнарнасць ці празмернае імкненне да багацця караецца. Напрыклад, у казцы “Прагны багацей” рыбіна даруе малодшаму беднаму брату пярсцёнак, які дае грошы, і малодшы брат выкарыстоўвае іх з розумам: будуе добрую хату, накрывае стол і нават дзеліцца ежай з суседзямі. А старэйшаму брату, які і без пярсцёнка быў багачом, пры гэтым даволі скнарным, рыбіна адкусвае руку [5, с. 161]. Для дзяўчыны важна мець прыгожае адзенне, асабліва калі яна выходзіць замуж. Артэфактам, які сімвалізуе гэта, можна назваць тры арэхі (“Янка-стралец”, “Аб каралевічу, чараўніку і яго дачцы”) – “...разбіла Алена аб камень другі арэх, глядзіць – ажно сукня там такая прыгожая, як зоркі на небе” [5, с. 183].

Інструментальныя каштоўнасці. Інструментальныя артэфакты цесна знітаваны з артэфактамі, якія забяспечваюць дабрабыт. Трэба адзначыць, што чарадзейныя прадметы на дабрабыт (як фінальную каштоўнасць) даюцца герою ці за пэўныя чалавечыя якасці і ўчынкi, ці праз інструментальныя прадметы, сімвал таго, што добры ўзровень жыцця трэба заслужыць, дасягнуць за старанную працу і шэраг добрых учынкаў, а не спадзявацца “на авось”. Інструментальных артэфактаў вялікая колькасць, і яны паўтараюцца з казкі ў казку. Гэта кілім-самалёт (“Шкляныя горы”, “Сын-адзінец”), армяк-невядзімец (“Шкляныя горы”, “Сын-адзінец”, “Чарадзейныя яблыкі”), малаток, які разбівае любыя ланцугі (“Бацькаў дар”), клубок з ніткамі, які паказвае дарогу (“Тром-сын Безыменны”), меч кладзянец (“Сын-адзінец”), срэбраная вуздэчка для розных абарачэнняў (“Васіль-чараўнік”, “Чарадзейныя яблыкі”) і інш. Гэтыя прадметы дзейнічаюць у звязцы, карыстацца імі трэба паслядоўна. Такім чынам праводзіцца паралель пра неабходнасць стараннай і цярплівай працы ў дасягненні мэты. Таксама пэўныя чарадзейныя рэчы ўяўляюць сімвалы магутнасці – такія рэчы, валоданне якімі павышае статус чалавека і сведчыць пра яго значнасць у сацыуме [6, с. 128]. Сярод іх вылучаюцца, напрыклад, у казцы “Тром-сын Безыменны”, дубінка разбойніка, якая любыя войскі калоціць, залатая шкатулка ведзьмара, якая змяшчае вайсковыя сілы, настольнік купца, які забяспечвае ежай, сякера цесляроў, якая высякае любыя збудаванні. Гэтыя прадметы не проста дапамагаюць герою ў дасягненні мэты, але павышаюць яго статус, надзяляюць талентамі, дадаюць гонару і нават нахабства (“Паслаў цар за раку слугу: “Пакліч Тром-сына”. [...] Тром-сын кажа: “Невялікі твой цар пан: калі захоча, то сам мяне наведзе”. Хоць і не гонар цару самому да свайго конюха ехаць, ды рабіць няма чаго...” [5, с. 101]).

Веселосць, талент. У беларускім казачным эпасе вельмі значнае месца займаюць артэфакты, якія сімвалізуюць веселосць ці талент. Так, у вышэйзгаданай казцы пра Тром-сына больш каштоўнымі за ўсе рэчы-сімвалы магутнасці аказваюцца гуслі-самаграі, якія надаюць веселосць, добры настрой усім навокал, а таксама ствараюць забаўляльную і добразычлівую атмасферу, дзе галоўнае месца займаюць танцы і гумар. Галоўны герой казкі паслядоўна абменьвае гуслі на другія артэфакты, але нязменна разумее, што з гуслямі жыццё лепшае і іх нічога не заменіць, таму ён заўсёды знаходзіць спосаб вярнуць гуслі назад. Такім чынам, у старажытных беларускіх уяўленнях бадай што галоўнай каштоўнасцю лічылася вяселосць, добры настрой і надзея, а значыць, і само мірнае жыццё, а не матэрыяльныя каштоўнасці ці ўлада. Асаблівае становішча гусляў-самаграяў падкрэсліваецца іх звышнатуральным паходжаннем – іх здабылі са дна акіяна, які з’яўляецца сімвалам таямнічаці і магічнасці. А астатнія прадметы (дубінка, шкатулка, настольнік, сякерка), хоць і валодаюць звышнатуральнымі якасцямі, але ўсё ж належаць зямным істотам – разбойніку, ведзьмару, купцу, цеслярам. Таксама пэўныя артэфакты сімвалізуюць талент, належнасць якога грае важную ролю ў сістэме каштоўнасцей беларусаў. Да іх належаць гуслі (“Гуслі”), дудачкі і скрыпка (“Музыка-чарадзей”). Але ў беларускіх чарадзейных казках падкрэсліваецца, што моц таленту дасягаецца не праз валоданне чарадзейнымі прадметамі, а праз самога чалавека, запал у яго душы. Цікава, што ў старажытных вераваннях лічылася, што талент дапамагае чалавеку ў жыцці. Так, у казцы “Гуслі” музыка сваім талентам нясе людзям радасць, карае чарцей і ведзьм як злых сіл, пазбягае смерці, якую магла прынесці зайздрасць [10, с. 516].

Справядлівасць. Са старажытнай маралі вынікае неабходнасць пакарання злачынца. Але трэба абмовіцца, што для старажытнага чалавека пакаранне праводзілася па традыцыі “праўды мяча”. Адным з самых знакамітых артэфактаў, якія наводзяць справядлівасць, з’яўляецца рог (“З рога ўсяго многа”), з якога выходзяць малойцы і калоцяць вінаватых, пакуль не задаволіцца пакрыўджаны. Выбар для чарадзейнага прадмета рога не выпадковы. У беларускіх міфалагічных уяўленнях рог выступае як сімвал моцы і абароненасці [1, с. 428]. Другімі артэфактамі, якія выкрываюць злодзеяў лічыліся дудачкі і скрыпкі, якія зроблены з раслін, у якія ператварыўся забіты (“Чарадзейная дудка”, “Чарадзейная скрыпка”, “Як па ягадкі сястрычкі хадзілі”, “Як дзве сястры забілі трэцюю”, “Цудоўная дудка” [10, с. 420–430]). Такі ланцужок (душа ператвараецца ў расліну → з расліны робяць дудачку → дудачка сама спявае праўду → справядлівасць перамагае) зыходзіць з анімістычных уяўленняў у тое, што кроў

бязвінна забітага не знікае, а праўда раней ці пазней адкрываецца і злачынцы выкрываюцца [2, с. 387].

“Дзявочыя” артэфакты. У казцы “Тром-сын Безыменны” чарадзеяная Настасея-Прыгажуня загадвае герою здабыць два яе пасажныя артэфакты. Першы – залаты куфэрак, у якім – качка, а ў качцы – залатое яйка. Гэтае яйка – краса Настасеі. Другі – гуслі-самаграі, якія ўяўлялі весялоць Прыгажуні. Такім чынам, для беларусаў аднымі з важных станоўчых якасцей нявесты вызначаліся прыгажосць і весялоць. Трэба адзначыць, што падобныя артэфакты звычайна даставаліся са дна мора ці акіяна (пасажны куфэрак Дзеўкі-Паланянікі – “Залатое пяро”; залаты куфэрак Настасеі-Прыгажуні – “Тром-сын Безыменны”), што падкрэслівае статус вады як жаночай стыхіі. Адзначаюцца вераванні аб сувязі вады і кахання: беларускія багіні кахання заўсёды мелі дачыненне да вод (апякункі рэк, крыніц і г. д.) [1, с. 58].

Анімістычныя ўяўленні. У старажытным светапоглядзе важная роля адводзілася душы істоты. Паводле вераванняў беларусаў, яна часткова знаходзілася ў валасах, пазногцях, адзенні і г. д. Лічылася, што праз гэтыя рэчы можна ўздзейнічаць на чалавека. У чарадзеяных казках падобнымі спосабамі героі выклікаюць сваіх памочнікаў. Часам дастаткова дастаць чарадзеяную рэч і падумаць пра яе ўладальніка, каб ён аб’явіўся перад табой, а другім разам трэба развесці цяпельца і ўкінуць у яго гэты чарадзеяны прадмет. Артэфактамі-ўтрымальнікамі душы называюцца шалупайка з хваста рака (“Шкляныя горы”), пёрка дзятла (“Шкляныя горы”), пёрка з крыльца мурашкі (“Шкляныя горы”), шэрсць воўка (“Шкляныя горы”), шарсцінка са скуры льва (“Сын-адзінец”), лускавінка велярыба (“Сын-адзінец”), пярынка панічарла (“Сын-адзінец”) і г. д. Для чалавека адным з найважнейшых варыянтаў уздзеяння з’яўляецца крадзеж адзежы. Напрыклад, у казцы “Шкляныя горы” дзяўчына не магла больш ператварацца ў галубку, бо герой адабраў у яе сукенку, і яна была вымушана пайсці за яго замуж.

Веды. Атрыбутамі ведаў выступаюць самі веды, а таксама памяць. Напрыклад, цар з казкі “Сіняя світа, налева пашыта” валодае чарадзеянай кнігай, якая апаўвае яму пра ўсё, што дзеецца ў свеце. Артэфактамі ўзгадваюцца яблыкі і грэбень. Так, у казцы “Янка-стралец” да героя вяртаецца памяць, калі ён расчэсвае валасы чарадзеяным грэбнем. А ў казцы “Залатая яблынька” гераіня вяртае не толькі памяць, але і жыццё пасля таго, як адкусіла залатога яблычка. Гераіня вярнулася да мужа і дзіця. Такім чынам, у вераваннях беларусаў назіраецца сувязь яблыні і дрэва жыцця, яблыні і душы жанчын і дзяцей [1, с. 575].

Артэфакты злых сіл. Беларускія чарадзеяныя казкі даюць прыклады і антыкаштоўнасцей. Так, як і бадай што ва ўсіх народаў, беларусы асуджаюць забойствы, гвалт, нянавісць – таўкачы, якімі чорт ці Кашчэй збіваюць людзей да смерці (“Іван Світаннік”). Асуджаецца падман – сонныя аладкі, якія пячэ Баба-Яга, каб абдурыць героя і не выканаць сваё абяцанне (“Шкляныя горы”). Цікава, што асуджэнне адмоўных якасцей персанажаў можа адбывацца праз лішэнне іх тых артэфактаў, якія яны жадаюць атрымаць. Напрыклад, прагны пан замест торбачкі з багаццем атрымлівае рог, праз які яго збіваюць да паўсмерці (“З рога ўсяго многа”), ці зайздроснаму багатаму старэйшаму брату замест пярсцёнка, які даруе багацце, рыбіна адкусвае руку (“Прагны багацей”).

Шматфункцыянальныя артэфакты. У беларускіх чарадзеяных казках адзін і той жа прадмет можа валодаць некалькімі функцыямі, а адны і тыя ж рэчы ў розных абставінах маюць розныя якасці. Гэта можна патлумачыць уяўленнем пра сувязь пэўных каштоўнасцей і пра непарыўнае іх суіснаванне, а таксама тым, што адны і тыя ж каштоўнасці для розных людзей у розных абставінах набываюць розныя значэнні. Так, жывая і гаючая вада выступаюць адначасова як сімвалы жыцця і здароўя, у той жа час яны надаюць свайму ўладару пры карыстанні імі прыгажосць ці могуць ужывацца ў кулінарыі як вытанчаная заправа (“Залаты птах”). Напрыклад, “...і стаў Іван такі прыгожы... [...] Але бацька цяпер цябе не пазнае, бо ты змяніўся ад жывой вады...”, “... уліў у кожную страву жывой вады... [...] Гэта ж тут адзін хлопец у мяне за памочніка быў, дык ён і наварыў такіх смачных страў...” [5, с. 227]. Залатая табакерка з казкі “Ох і залатая табакерка” забяспечвае героя як ежай, так і дазваляе ўпраўляцца з разнастайнай будаўнічай справай праз чалавечка, які сядзіць у табакерцы. Хустачкі ў першую чаргу выступаюць як сімвалы харчовага дастатку (“Янка і каралеўна”), так і багатага жыцця (“Іван Світаннік”) ці нават здымаюць сон (“Тром-сын Безыменны”). Пяро жар-птушкі,

якое героям трэба здабыць у шматлікіх казках, з аднаго боку, забяспечвае яго ўладальніка добрым асвятленнем (“Залатое пярэ”, “Залаты птах”), а з іншага – дапамагае даглядаць коней (“Тром-сын Безыменны”). Розныя чароўныя кіёчкі і дубчыкі дапамагаюць будаваць жыллё, дасягаць справядлівасці ці нават ажыўляць мёртвых ці здымаць чары (“Шэсць рыбін”, “Ведзьма-зладзейка”, “Аддай мне, што дома пакінуў”, “Тром-сын Безыменны”).

Пэўныя артэфакты з’яўляюцца падобнымі ў розных культурах, не абавязкова паўтараюцца сам прадмет, але застаюцца аднолькавыя якасці. Напрыклад, беларускае пярэ з хваста жар-птушкі знаходзіць свой аналаг у дацкай казцы “Малёк” у выглядзе чароўнага свяцільніка. У іспанскай казцы “Нявеста трох жаніхоў” жывая і гаючая вада падаюцца ў выглядзе балзаму: “...балзам быў не прасты, а чарадзейны. [...] ...гэтым балзамам можна не толькі загойваць раны, але і ажыўляць мёртвых...” [8, с. 110]. Кілім-самалёт – у выглядзе скрыні, але апошняя мае больш уласцівасцей: “Мая скрыня плавае па хвалях, лётае па паветры, сама бяжыць па зямлі, і не паспее камень, кінуты ў хвалі, дасягнуць марскога дна, як скрыня перанясце цябе і тваіх сяброў куды ты толькі ёй ні пажадаеш...” [8, с. 111]. У румынскай казцы “Лекар Тодэраш” знаходзім чароўны рог: “Калі будзе табе блага – патрубі ў яго, і збярэцца вакол цябе раць незлічоная, зямля ходырам заходзіць. А ў другі канец падзьмеш – і няма нікога...” [8, с. 214]. Там жа знаходзім і кашалёк, які дае багацце. У швейцарскай казцы “Хрустальны калодзеж” вядзьмарка мае чароўную палачку, якая падобна па функцыях да беларускіх дубца і кіёчка (асноўнае выкарыстанне – у будаўніцтве), але, тым не менш, швейцарская палачка здольна тварыць і многія іншыя цуды. Такім чынам, можна казаць, што для розных народаў існуюць адзіныя агульначалавечыя каштоўнасці: жыццё, здароўе, справядлівасць, дабрабыт і г. д. Але разам з тым у кожнага народа вылучаецца свая сістэма каштоўнасцей, якія набываюць мясцовую культурную афарбоўку і адрозніваюцца па ступені значнасці ў жыцці індывіда.

Высновы. На прыкладзе артэфактаў з беларускіх чарадзейных казак бачна, што міфалогія адлюстроўвае культурныя каштоўнасці менталітэту народа. Менавіта каштоўнасці складаюць ядро нацыянальнай культуры і кіруюць паводзінамі індывіда ў тых ці іншых абставінах. Гэтыя каштоўнасці выпрацоўваліся стагоддзямі і з’яўляюцца самадастатковымі, карыстанне імі аднымі дастаткова для жыцця ва ўмовах пэўнай культуры. Цікава, што ў казках мы знаходзім тыя самыя культурныя каштоўнасці, якімі павінны кіравацца людзі і сёння, што сведчыць аб фальклоры як аб захавальніку гістарычнай памяці народа. У беларускіх чарадзейных казках даецца ўяўленне як пра становішчыя каштоўнасці, так і пра антыкаштоўнасці, што сведчыць пра ўсебаковую распрацаванасць гэтай тэматыкі ў беларускай міфалогіі. Падаюцца таксама першыя анімістычныя вераванні. Такім чынам, можна казаць пра існаванне сістэмы каштоўнасцей у беларускай міфалогіі, яе старажытнасць, сувязь з паўсядзённай культурай этнасу і прыналежнасць да сусветных міфалагічных уяўленняў.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія : Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-ое выд., дап. – Мінск : Беларусь, 2006. – 599 с.
2. Беларускі фальклор : Энцыклапедыя ў 2 т. Т. 2: Лабараторыя традыцыйнага мастацтва – Яшчур / уклад. А. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 2006. – 832 с.
3. Кармін, А.С. Основы культурологии: морфология культуры : Учебник для вузов / А.С. Кармін. – СПб. : Лань, 1997. – 512 с.
4. Коваль, У.І. Народныя ўяўленні, павер’і і прыкметы : Даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі / У.І. Коваль. – Гомель, Беларускае Агенцтва навукова-тэхнічнай і дзелавай інфармацыі, 1995. – 180 с.
5. Музыка-чарадзей : Беларускія народныя чарадзейныя казкі / уклад. А.І. Гурскі. – Мінск : Юнацтва, 1995. – 271 с.
6. Персікова, Т.Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура : Учебное пособие / Т.Н. Персікова. – М. : Логос, 2007. – 224 с.

7. Садохин, А.П. Введение в теорию межкультурной коммуникации / А.П. Садохин. – М. : Высшая школа, 2005. – 310 с.
8. Хрустальны калодзеж : Казкі народаў Еўропы / пер. на бел. мову В. Гардзей. – Мінск : Юнацтва, 1996. – 367 с.
9. Чарадзейныя казкі : у 2 ч. Ч. 1 / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад. К.П. Кабашнікаў, Г.А. Барташэвіч, рэд. выд. В.К. Бандарчык. – 2-е выд., выпр. і дапрац. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 639 с. (Беларуская народная творчасць)
10. Чарадзейныя казкі : у 2 ч. Ч. 2 / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад. К.П. Кабашнікаў, Г.А. Барташэвіч, рэд. выд. В.К. Бандарчык. – 2-е выд., выпр. і дапрац. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 639 с. (Беларуская народная творчасць)

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 04.02.10

УДК 821.161.3.09(092) *Строцев*

Поэзия Дмитрия Строцева как художественная система

О.А. МАРКИТАНТОВА

Статья посвящена исследованию поэзии Дмитрия Строцева как организованного идейно-эстетического целого, а также закономерностей, функционирующих в художественном мире поэта. В ней представлена обобщенная концепция его духовных поисков, проиллюстрированная разбором отдельных, наиболее характерных, стихотворений. Автор анализирует эстетические ориентиры и отличия первого и второго этапов творчества Д. Строцева. Отмечаются особенности гуманистического мировосприятия поэта, традиционность и новаторство в сфере стихосложения.

Ключевые слова: художественная система, первый и второй этап творчества, концептуализм, деконструкция языковых и культурных знаков, духовный поиск, философская лирика, религиозная символика, антиномия, духовный и физический мир, культурный универсум, образ рая, мир детства, первые впечатления, метафорика, система авторских ассоциаций и символов, обновление литературного языка.

The article is devoted to the study of Dmitry Strotsev's poetry, assumed as organized conceptual and aesthetic whole. The mechanisms functioning in the Poet's artistic world are explored here. A generalized concept of the Poet's spiritual quest is presented with the help of the analysis of some of the most characteristic verses. The author analyses the aesthetic guides and distinctions of the first and the second stages of D. Strotsev's creative work. The peculiarities of the Poet's humanistic world outlook, his traditionality and innovations in writing poems are reviewed in the article.

Keywords: art system, first and second stages of creative work, conceptualism, deconstruction of language and cultural symbols, spiritual quest, philosophic lyrics, religious symbolism, antinomy, spiritual and material world, cultural universe, image of Paradise, world of childhood, first impressions, metaphors, system of author's associations and symbols, renovating of literary language.

Неотъемлемой частью духовно-культурного пространства современной Беларуси является русскоязычная поэзия. Ее развитие определяется идейно-эстетическими поисками многочисленных авторов, отличных друг от друга по возрасту, месту жительства, тематике и характеру творческой индивидуальности, проблематике, художественному стилю и т. д. К ним относятся Анатолий Аврутин, Светлана Евсеева, Наум Кислик, Изяслав Котляров, Давид Симанович, Григорий Соколовский, Бронислав Спринчан, Юрий Фатнев, Алла Черная. Произведения этих и других поэтов достаточно широко известны в Беларуси по сборникам стихотворений и публикациям в периодических изданиях, выступлениям в трудовых коллективах. Однако о творчестве таких талантливых авторов, как Вениамин Блаженный, Михаил Гончаров, Алексей Жданов, Елена Казанцева, Константин Михеев, Дмитрий Строцев, практически ничего не известно читателю, хотя некоторые из них (например, В. Блаженный, Е. Казанцева) печатались и за пределами Беларуси. Тем не менее, в последнее десятилетие наши исследователи предпринимают попытки осмыслить отдельные крупные явления этой части литературного материка Беларуси (в частности, В.В. Гниломедов, А.Н. Андреев писали о творчестве А. Аврутина, И.С. Скоропанова анализировала поэзию Д. Строцева, Е. Казанцевой), задумываются о концептуальной системе развития русскоязычной поэзии.

Значительное место в современной русскоязычной поэзии Беларуси принадлежит Дмитрию Строцеву. Он родился в 1963 г. в Минске в семье инженеров. После окончания школы учился в Белорусском политехническом институте, работал художником-оформителем, занимался издательским бизнесом. Писать стихи и песни Д. Строцев начал в студенческие годы, попав в труппу экспериментального театра «Колизей», созданного на базе архитектурного факультета БПИ, где молодые люди сами писали сценарии, создавали декорации, шили костюмы, сочиняли музыку для постановок в духе карнавала, перформанса, розыгрыша [8, с. 118–119]. Его творчество можно условно разделить на два этапа.

К первому этапу творчества Д. Строева относятся произведения 1980-х гг., представленные в сборнике «Тридцать восемь» [7] и других ранних работах, роман в стихах «Лишние сутки» [3]. Ко второму (приблизительно с 1989 г.) – сборники «Виноград» [2], «Остров Це» [6], «Бутылки света» [1]. На каждом из этих этапов определяющими были разные эстетические ориентиры. Стихотворения из ранних сборников поэт писал в русле неоавангардизма (футуризма В. Хлебникова, абсурдизма Д. Хармса и т. д.), концептуализма и соцарта. «Виноград» и более поздние сборники продолжают традиции модернизма начала XX в., в частности, синтезируют достижения футуристов, обэриутов (и других модернистов), перерабатывая их в соответствии с собственными творческими задачами. Все эти разнородные тенденции объединяются под общим началом – либо экстравертированной направленностью творческой интенции (ранняя лирика), либо ее интровертированной направленностью, которые в целом определяют творческую стратегию.

Начало творческого пути Д. Строева приходится на период глобальных социальных перемен (война в Афганистане и развал СССР – события мирового масштаба). Его лирика родилась в атмосфере политического и социального скепсиса. Поэт обостренно чувствует свою причастность к историческим событиям, поэтому творческая энергия ранней лирики экстравертирована, то есть направлена на преобразование внешнего мира. Возможно, поэтому автор делает поэтическую игру концептуальной основой ранних произведений. В игровой стихии сознание человека раскрепощается, значит, интеллектуальные игры в поэзии призваны обновить ее как на содержательном, так и на формальном уровне. Й. Хейзинга («Homo Ludens») отмечает: «Поэзия вступает в игру в некоем поле духа, в некоем собственном мире, который дух творит для себя, где вещи имеют иное лицо, чем в "обычной жизни", и где их связывают между собой не логические, а иные связи. Если под серьезным понимать то, что удастся исчерпывающе выразить словами бодрственной жизни, то поэзия никогда не бывает совершенно серьезной. Она располагается по ту сторону серьезного – в той первозданной стране, откуда родом дети, животные, дикари, ясновидцы, в царстве грез, восторга, опьянения, смеха. Для понимания поэзии нужно облечь себя душой ребенка, словно волшебной сорочкой, и мудрость ребенка поставить выше мудрости взрослого» [9]. Быть может, играя с застывшими литературными и публицистическими стереотипами, Д. Строев пытался безболезненно освободить поэзию от отживших форм соцреализма. Один из ярких примеров его игровой поэзии – стихотворный триптих о «ступенях демиурга», в котором прослеживается одна из концептуалистских тенденций – деконструкция языковых и культурных знаков:

я имя трамваю задумал трамвай
он будет задумал по рельсам ходить
по городу станет маршрут совершать
поэтому имя такое трамвай

(1-я СТУПЕНЬ ДЕМИУРГА) [7]*.

Во всех трех «ступенях» посредством интеллекта («от ума», «из головы» демиурга) создается вербализированная модель мира, состоящая из языковых и культурных знаков, подвергающихся развоплощению (разрушилась связь с денотатом), а потом повторному овеществлению, только уже как система образов стихотворения. В «1-ой ступени» система образов-знаков носит общее название «общественный транспорт» («...но тоже удобный общественный транспорт» [7]), она, в свою очередь, входит в более сложную систему знаков, которую можно условно назвать «советская действительность». «Автобус», «троллейбус», «трамвай» – это знаки города, советского и современного, частные проявления общей образно-знаковой системы стихотворения. На наш взгляд, автором берутся именно они, потому что это первое, что приходит в голову городского жителя при упоминании о маршрутах передвижения по городу. В контексте данного стихотворения «трамвай» – один из простейших «генетических кодов» знаковой системы «советский город». В сознании горожанина, каждо-

* Орфография, пунктуация, графика, в том числе отступы и нумерация страниц, здесь и далее соответствуют оригиналам. Все страницы в сборнике «Тридцать восемь» имеют номер 38. Номера страниц в сборниках «Виноград» и «Остров Це» не указаны.

дневно пользующегося трамваем, словосочетание «общественный транспорт» и все, что с ним связано, уже достаточно затерты от частого употребления. В стихотворении происходит перезаполнение «пустого» знака – он «переквалифицировался» в художественный образ. Например, «я имя трамваю задумал трамвай» [7]: только в случае, если трамвай перестанет быть равным самому себе, то есть гипотетически исчезнет из сознания человека образ железного вагончика с «рожками», возможен процесс «задумывания устройств» и повторного «называния» их, то есть «устройству» (денотату) больше не соответствует «имя», языковой знак. И это не адамизм, потому что *имя* не дается, а только *называется*, и можно поиграть с именами, со знаками и их сочетаниями, посмотреть, как они будут «себя вести» в рамках новообразованной системы стихотворения. Именно поэтический язык дает такую возможность. В последней строке обнажается концептуалистский **прием называния имен**:

а впрочем я много диковин задумал
а много пожалуй еще не задумал
но думаю

видишь ли это не просто
устройство задумать и дать ему имя [7].

Во «2-ой ступени» мы видим знаки несколько иного характера. Это языковые знаки или целые знаковые системы («рыба», «птица», «зверь», алфавит [7], ставшие просто фактами русского языка), знаки русской науки и культуры («эволюция», «интеллигенция», «все кому на Руси жить хорошо» [7]), политический знак («союз советских социалистических республик» [7]), мнемонический стишок, ставший знаком советского детства («каждый охотник желает знать где сидит фазан»), входящие в общую систему знаков, которую можно назвать «знаки (они же признаки) советской действительности». В пределах содержания «2-ой ступени» они, такие разнообразные, еще находятся в равновесии:

всех назову своими именами
чтоб не было обиды между нами [7].

Но в «3-ей ступени» равновесие неизбежно нарушается, так как структура знаковой системы усложняется, и поэтому система становится неравновесной. На то, что это градация от простого к сложному, нам указывают названия частей – ступени.

В концовке «3-ей ступени» нет ничего неожиданного:

положа руку на штурвал спрашиваю себя
куда идете Вы
и дети Ваши
<...>
и не жду ответа
открывая новую быть может самую яркую
страницу в истории освобожденного человечества
в упор [7].

В первых двух «ступенях» среди всего знакового многообразия не хватало людей. «Дети Ваши», «жены Ваши», «старики Ваши» также становятся только знаками действительности, значит, как следствие, нивелируются, становятся несущественными для «демиурга» общечеловеческие ценности, нормы этики и морали. Вербально-знаковый мир легко создается в результате интеллектуальных усилий и так же легко разрушается. Д. Строев довел идею деконструкции знака до логического завершения.

К необходимости постановки и решения духовных вопросов в поэтическом творчестве автор пришел в конце 1980-х гг. в результате перелома в мировоззрении, произошедшего с ним после поездки в Грузию. В 1989 г. там проводилась выставка работ художников-концептуалистов из творческого объединения «Белорусский климат». Во время этой поездки Д. Строев познакомился с древней грузинской культурой, заметно повлиявшей на его отношение к поэзии и живописи. Там же поэт принял крещение и воцерковился [8, с. 136]. Второй период идейно-эстетических поисков Д. Строева отличается тем, что его творческая энергия перенаправляется на познание и преобразование самого себя, то есть интравертиру-

ется. По сравнению с первым периодом, из произведений поэта практически уходят игровая стихия, ирония (крайне редко встречается самоирония) и эпатаж, однако сохраняется языковой эксперимент (например, создание неологизмов, таких как «храмодеи», «власогласый», «цвирк» [2] и др.) как средство обновления поэтического языка. Д. Строев самоуглубляется для поиска ответов на жизненно важные вопросы, его внимание заостряется на проблемах психологического и духовного характера. Преобразующая сила искусства также направляется автором на рефлексии по поводу взаимоотношений с членами семьи, на понимание устройства мироздания и генезиса поэтического творчества, на познание Бога.

Во втором периода творчества Д. Строев начинает разрабатывать религиозно-философскую проблематику. Лирический герой зрелого Д. Строева ищет решения экзистенциальных проблем, постоянно находится в процессе богопознания, что отражает его религиозно-философская лирика. Поэт подводит духовное основание под бытие человека в мире, четко разделяя его (бытие) на физическое и метафизическое («чаша, полная света и яви...» [2]). Одна из особенностей лирики Д. Строева заключается в том, что автор, осознавая важность и того, и другого, не отдает приоритет ни одной из систем ценностей. Тем самым он снимает противопоставление духовной и физической жизни человека, подчеркивая равнозначность двух аксиологических измерений. В пределах этого же круга проблем Д. Строев обращается к истокам человеческой свободы («Гнев об Аронзоне» [2]), размышляет над предпосылками поэтического творчества («давай собирать слова и строить дом...» [2]), сущностью любви и отличиями Небесной Любви от земного чувства («дышит тело кружевное...» [2]). Его интересует смысл жизни и смерти и другие «вечные» вопросы («тяжело поднимающим олово...» [2], «Давай себя развеселим...» [2]). Еще одна особенность религиозно-философской лирики Д. Строева – укорененность экзистенции человека и окружающего мира в Боге (религиозный экзистенциализм). Автор выявляет сущность категорий времени и пространства, первоосновой и началом которых считает Бога («ты, кто направил время вспять...» [2]). В лирике Д. Строева отчетливо видна разделенность пространства на физическое и трансцендентное («тайноград, тайноград, тихим светом твоим перевиты...»). Время в физическом мире человекомерно, то есть приближено к человеческому бытию, его индивидуальности и потребностям («люблю часов ночных нескушную ходьбу...» [2]).

Характерная особенность некоторых стихотворений Д. Строева второго периода заключается в гуманистическом подходе к освещению вышеуказанных проблем. Например, в стихотворении «комната, где собакой тени и те пахнут...» происходит смена теоцентрического мировоззрения на антропоцентрическое. Произведение предельно насыщено религиозной и авторской символикой:

комната, где собакой тени и те пахнут
где лохматые травы глохнут в молочных кувшинах
где над холмами хлама и книг потолок распахнут
сладкая пыль зевает и шьет на швейных машинах

где ветерком гуляет прохладная месса Баха
где за окном зеленым парус кипит балконный
где рукавом болтает и сохнет моя рубаха
там серебристый тополь кладет поклоны

там молодого лета спирт голубой пылает
там льется лучистой влаги ласковое веселье
там и поют, и плачут, и чашу испить желают
там за небесным краем для всех спасенье

комната шалью машет, конь из угла выходит
смотрит в огонь вишневый заспанными глазами
он на лету хватает все, что рука выводит
и до конца не знает, что в тишине сказали [2].

Стихотворение имеет кольцевую композицию, и его содержание организовано посредством перечисления следующих антиномий: во-первых, выявляются два плана изображения (духовного мира и физического), которые связаны пребыванием в них лирического героя. Во-вторых, статика и безжизненность физического неодоухотворенного мира и жизненная динамика в одухотворенном физическом мире в первой и заключительной строфах соответственно. В первой строфе однообразие и монотонность перечисления образов-атрибутов «осязаемого» мира подчеркивается союзом 'где'. В последней строфе перечисление заменяется слаженным взаимодействием этих атрибутов. Помимо них, появляются еще образы шали и коня, которые, имея положительные коннотации, дают такую подсветку всем остальным образам.

Образ комнаты, на наш взгляд, является символической копией пришедшего в запустение культурного универсума, в котором лирический герой остался один на один в размышлении над плодами деятельности человека. Можно предположить, что символами ее важнейших сфер являются образ книг (символ знаний), «швейные машины» (труд), «месса Баха» (музыка или искусство в целом). Все это расположено в относительном порядке, однако в человеческом мире есть место и хаосу: «...где над холмами хлама и книг потолок распахнут // сладкая пыль зевает...» [2]. Лирический герой, освобождаясь от удушающего количества вещей в комнате, умозрительно «выходит» через переходное душевное состояние в более свободное духовное пространство (на это указывают выделенные нами словосочетания): «...где ветерком гуляет прохладная месса Баха // где за окном зеленым парус кипит балконный // где рукавом болтает и сохнет моя рубаша // там серебристый тополь кладет поклоны...» [2].

Созерцание этого пространства становится доступным и нам благодаря свидетельству лирического героя, находящегося в состоянии молитвенной сосредоточенности, косвенным подтверждением чего являются метафоры «прохладная месса Баха» и «тополь кладет поклоны» [2]. Мир духовной свободы в стихотворении можно интерпретировать двояко. Во-первых, это может быть внутренний мир (память) автора, так как образ серебристого тополя является символом его детства. Семантика символа восстанавливается из контекста стихотворения «папа...» [1, с. 66], в котором речь идет об «этих серебристых и пирамидальных» (читай: тополях) как об одной из особенностей Краснодарского края. У Д. Строева с этой местностью связаны светлые воспоминания – летний отдых у бабушки [8, с. 115] (см. строфу «там молодого лета...» [2]). Во-вторых, Рай, так как он находится «за небесным краем», где «для всех спасенье» [2]. Образы детства здесь интерферируют с образом Рая по следующим универсальным характеристикам:

- а) это особый мир, принадлежащий человеку до взросления/грехопадения;
- б) гармония, в которой находится человек в этом мире, и чувство сожаления о ее утрате;
- в) принадлежность к безвозвратно ушедшему прошлому.

Следовательно, образы детства поэта семантически дополняются характеристиками Рая и расширяются до значения символов.

В заключительной строфе происходит синтез вышеуказанных противопоставлений. Совершив умозрительное «путешествие», лирический герой возвращается из него духовно обновленным, обогащенным новым знанием. Та же самая комната видится ему в другом свете: микрокопия культурного универсума оживает, становится более уютной и приспособленной для жизни, согретой «вишневым огнем» человеколюбия.

В итоге, автор посредством развернутой системы символов передает содержание важных философских проблем: каким образом взаимодействуют духовный и физический миры, а также место и роль человека в них; в каких взаимоотношениях находится человек с атрибутами материальной и духовной культуры; каким образом взаимодействуют и воздействуют на человека природа и цивилизация.

В стихотворении «папа...» Д. Строев акцентирует внимание на связи поколений, отцов и сыновей. Поэтическое произведение выстроено как диалог между папой Д. Строевым и его сыном Андрюшей:

папа
куда эти рельсы

в моё детство
а тогда откуда
из твоего
андрюша... [1, с. 66]

В его основе лежат образы из детства поэта: жаркая летняя степь вокруг деревни под Таганрогом, откуда родом его дедушка и бабушка, детские игры в полынной «глуши и кутерьме», «...сверчки // солдатики // бронзовики...» [1, с. 66]. Эта степь не имеет возраста; поэт погружается в воспоминания:

да
многое
всё
переменилось
за тридцать лет
но не эти серебристые и пирамидальные... [1, с. 66]

Степь принимает в себя поколение за поколением мальчишек, оставаясь неизменной:
...распаянная твердь
и благоуханные шпалы... [1, с. 66]

Здесь обрисован чудесный мир детства, переданный «по наследству» поэтом сыну как огромное духовное богатство, заключающееся в первых детских впечатлениях, которые у каждого человека самые яркие, самые запоминающиеся. Условный знак равенства можно поставить между диалогом (общением) поэта с сыном и рельсами заброшенной железной дороги (вещественный символ связи) – это звенья, связующие воедино два детства, как две разных и все же взаимозависимых вселенных. Духовная связь между ними ненарушима, как неразрушимы кровные узы:

...рельсы
хлынувшие
от тебя
ко мне [1, с. 66].

Таким образом, благодаря своеобразному индивидуально-авторскому видению Д. Строчев создает собственную художественную модель мира. Поэт стремится к преодолению узости различного рода идеологий и догматизма, сковывающих мышление, предостерегает читателя от опасности односторонней оценки явлений и процессов, некритичного отношения к действительности. Творчество Д. Строчева определяется стремлением к раскрепощению художественного сознания, одухотворению человеческой личности. Ему характерны богатая образность, яркая метафоричность, разветвленная система авторских ассоциаций и символов, которые содействуют обновлению литературного языка, новаторским открытиям в области стиля.

Литература

1. Строчев, Д. Бутылки света : книга стихотворений / Д. Строчев // Серия «Русский Гулливер». – М. : Центр современной литературы, 2009. – 88 с.
2. Строчев, Д. Виноград : стихи / Д. Строчев. – 2-е изд. – Минск : Новые мехи, 2007. – 24 с.
3. Строчев, Д. Лишние сутки : нехудожественная проза в стихах / Д. Строчев. – Минск : ООО «Виноград», 1999. – 109 с.
4. Строчев, Д. Лоскутная ода / Д. Строчев // Минская школа, 2009. – Вып. 1. – С. 23–28.
5. Строчев, Д. Любовь бездомная / Д. Строчев // Воздух. – 2008. – № 3. – С. 14–17.
6. Строчев, Д. Остров Це : стихи / Д. Строчев; вступ. ст. А. Анпилова. – Минск : Новые мехи, 2002. – 40 с.
7. Строчев, Д. Тридцать восемь : стихотворения, пьеса / Д. Строчев. – Минск : РЭМЦ «Ориентир», 1990. – 64 с.

8. Интервью (г. Минск, 11 июля 2008 г.) / Дмитрий Строцев // Материалы творческих встреч с писателями. Вып. 2. Константин Михеев, Анатолий Андреев, Елена Кошкина, Александр Чубаров, Дмитрий Строцев, Игорь Савченко, Геннадий Гриневич, Любовь Турбина, Елена Казанцева, Денис Летуновский / запись, подгот. текста, сост. И.С. Скоропановой. – Минск : Галіяфы, 2010. – С. 90–115.

9. Хейзинга, Й. Homo Ludens: человек играющий / Й. Хейзинга [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [lib.rus.ec › b/22581](http://lib.rus.ec/b/22581). – Дата доступа : 14.02.2011.

ГНУ «Институт языка и литературы
имени Якуба Коласа и Янки Купалы
НАН Беларуси»

Поступило 05.12.11

УДК 398.3:551.5(=161.3)(476.4)

Народныя прыкметы і вясельныя пажаданні, запісаныя ў в. Чухава Пінскага раёна

А.М. НЕНАДАВЕЦ

У артыкуле аналізуюцца народныя прыкметы і вясельныя пажаданні, запісаныя аўтарам у апошнія гады ў в. Чухава Пінскага раёна. Падкрэсліваецца, што многае ў іх засталася ранейшым, але ліквідавалася ўсё самае патрыярхальнае і цяжкатлумачальнае. Згадваецца, што апошнім часам усё больш увагі ўдзяляецца малым жанрам фальклору прафесійнымі даследчыкамі, а таксама работнікамі культуры і адукацыі.

Ключавыя словы: вясельнае пажаданне, народная прыкмета, метэаралагічныя змены, прадказанне.

Folk omens and wedding wishes written in Chukhava village in Pinsk region are analyzed in the article. It is emphasized that much in them has remained the same, but it has taken away all patriarchal and hard-to-explain things. There is mentioned that lately more attention has been paid to the small folk genres from professional researchers and culture and education workers.

Keywords: wedding wish, folk omen, meteorological changes, prediction.

За апошні дзесятак гадоў мне, між іншым, адхіляючыся ад асноўнай тэмы майго даследавання – міфалогіі, удалося запісаць і шмат іншага цікавага матэрыялу. Самае галоўнае, што некаторыя жанры вуснапаэтычнай творчасці не адміраюць, не становяцца статэчнымі, а, наадварот, яны актыўна папаўняюцца. На іх уплывае развіццё грамадства, дасягненні навукі і тэхнікі. Да аднаго з такіх жанраў адносяцца народныя прыкметы.

Агульнавядома, што продкі на працягу доўгага перыяду назіралі за прыродай, за прыроднымі стыхіямі і потым рабілі свае высновы адносна таго, як усё гэта ўплывала на жыццё, на плоднасць жывёлы, на спорнасць справы, на тое, якая часіна надыдзе неўзабаве і многае іншае. Менавіта яны дапамагалі людзям працы выжыць у барацьбе з нястачамі і голадам, нібы падказвалі, у самы адказны момант, як весці сябе, да чаго заранёў рыхтавацца, як умудрыцца пазбегнуць непажаданых наступстваў у сямейцы, у хляве і на полі. Калі чалавек да нечага падрыхтаваны, то самае страшнае выпрабаванне не так выбівае яго з каляіны звычайнага жыцця, не ставіць на мяжу паміж жыццём і смерцю.

Важна і тое, што ў народзе таксама даўно падзялілі прыкметы па своеасаблівым падгруппах, якія звязаны з канкрэтнымі відамі дзейнасці чалавека, з вядзеннем гаспадарчай справы, з прадказаннем фэналагічных зменаў. Мы згадаем асноўныя з іх: 1) прыкметы, якія вылучаюцца па чыста метэаралагічных фактарах; 2) па паводзінах жывёл на змены метэаралагічных умоў; 3) па рэакцыі і паводзінах птушак; 4) па тым, як паводзяць сябе насякомыя; 5) па рэакцыі земнаводных (жаб) і паўзуноў (яшчарак, вужоў); 6) прыкметы, заснаваныя на характэрных асаблівасцях раслін, кустоў і дрэў; 7) прыкметы, якія ўзніклі ў выніку назіранняў за рыбамі, ракамі, беспазваночнымі і г. д.

Згадаем і пра тое, што прыкметы бываюць доўгатэрміновымі і прадказваюць кліматычныя ці метэаралагічныя змены на бліжэйшыя лета, восень, зіму і вясну. Не сакрэт, што продкі, карыстаючыся менавіта ўласнымі назіраннямі, запроста маглі вызначыць, якая будзе зіма ці змяняючая яе вясна. І самае цікавае, што гэта яны маглі распавесці яшчэ за некалькі месяцаў. Напрыклад, для зімы яны карысталіся прыкметамі, прымеркаванымі да лета, а для вясны – восеньскімі. Але ж яшчэ гаварылі і пра прыкметы бліжэйшага часу (кароткага перыяду), якія разлічваліся на дзень або на тыдзень. Павінны ўсё ж адзначыць, што большая частка прыкмет, запісаных намі, – гэта тыя вуснапаэтычныя адзінкі, якія тлумачылі ўстойлівыя кліматычныя ўмовы (непагадзь, веснавыя замаразкі, навальніцы, завірухі, змены квадраў, зімовыя адлігі, рэзкую замену цяпла холадам ці наадварот і іншыя). Зрэчас сустракаліся і прыкметы для паляўнічых, ягаднікаў, грыбнікоў, рыбалоў. Абавязкова агаворымся – запісы рабіліся намі толькі ў в. Чухава Пінскага раёна Брэсцкай вобласці.

Здаецца, што часцей за ўсё сустракаліся прыкметы, звязаныя з зімою, зімовымі халадамі-сцюжамі, завеямі-буранамі, неўтаймаванымі мяцеліцамі. Яно і не дзіўна, бо вельмі часта траскучыя маразы і снежныя завеі заспявалі продкаў у дарозе, моцна вымарожвалі іх, выстужвалі, а з гэтай нагоды – і запаміналіся на доўгія гады. “Воблакі ідуць супраць ветру – перад вялікім снегападам”; “На небе ёсць шмат белых воблакаў; узімку гэта да марозу, а ўлетку – да яснага пагоддзя”; “Калі рабіна рана паспее, а ягады яе будуць мець ярка-чырвоны колер і іх будзе на голлі вельмі многа, то гэта азначае, што зіма будзе ў гэтым годзе надта ранняя, суровая і снежная”; “Многа ягад на дрэвах – да халоднай і лютай зімы”; “Шмат жалудоў на дубах і пад дубамі – да празмерна лютай зімы; такой, якой не было з дзесятак гадоў запар да гэтага”; “Сухое, спякотнае лета – да марознай зімы”; “Сінія аблогі зімою – гэта да цяпла ў бліжэйшыя дні”; “Халодная зіма, то лета будзе наадварот вельмі гарачае, спякотнае”; “Зімою многа снегу, вялікія і высокія сумёты ляжаць – летам будзе зашмат зеляніны ў агародах, у лесе, у полі”; “Снег вельмі хутка растае – гэта да дажджлівага лета” (в. Чухава, ад У.Ф. Сыцэвіча, 1918 г. н.). Далей яшчэ болей прыкладаў, і кожны з іх вылучаецца нейкай адметнасцю, характэрнымі асаблівасцямі. Тым болей, што ад кожнага інфарматара нам удавалася запісваць не адну-дзве прыкметы, а добры дзесятак, а то і таго болей. “Калі верасы густа-густа ўсыпаны кветкамі, то ў тым годзе будзе надта суровая зіма. Калі ж на раслінах кветачкі будуць размяшчацца з прамежкамі, то зімою, адпаведна, таксама будуць чаргавацца адлігі з маразамі”; “Вялікае, белае воблака засцілае неба; зімою гэта да завірухі нязменна, а ўлетку – да вынішчаючага граду”; “Калі воблакі ідуць нізка над зямлёю: зімою – перад снегам ці сцюжаю, а летам – перад дажджом”; “Воблакі плывуць па небу быццам чорным чарнілам абпырсканыя – перад хуткаю непагадзю”; “Моцныя дзьмуць паўночна-ўсходнія вятры; узімку – перад снегам, улетку – перад дажджом”; “Вецер нечакана падзьмуў з паўночнага боку – перад пахаладаннем”; “На небе відаць шмат зорак; зімой – перад маразамі і сцюжамі, улетку наадварот – перад добраю пагодаю”; “Моцна зоркі мігцяць чырванаватым ці ярка-сінім колерам: зімою – перад моцнымі халадамі, улетку – гэта перад непагадзю”; “Вечарам неба чыстае, але каля месяца відны чырванаватыя і расплывістыя кругі: зімою – перад снегападам, улетку і ўвесну – перад вялікімі і моцнымі вятрамі”; “Яснае неба зімою – перад надта моцнымі халадамі”; “Ранішнія зарніцы хутка перагараюць – перад вялікімі і страшнымі халадамі, якія добра дадуцца людзям у знакі”; “Два дні запар надзвычай ясныя зараніцы – перад будучымі моцнымі марозамі і сцюжамі”; “Перад будучымі маразамі на захадзе і на ўсходзе сонца зараніца вельмі жоўтая, залацістая ці пунсовая; яе зеленаваты колер сведчыць пра тое, што халады пратрымаюцца яшчэ даволі працяглы перыяд”; “Хутка світае – гэта перад вялікім снегападам”; “Вісячая шэрань на бярозах – да маразоў, бярозы стаяць, нібы ў малочным тумане, ледзьве іх відаць, – гэта да хуткай адлігі” (в. Чухава, ад А.М. Сыцэвіч, 1920 г. н.).

Адчуваецца, што прыкметы на працягу ўсяго часу свайго існавання нібы ўдакладняліся, шліфаваліся, рабіліся больш сціслымі і, разам з тым, больш канкрэтнымі ці праўдзівымі. “Журавы ляцяць высока, то гэта азначае, што зіма яшчэ далёка”; “Снежная і віхурная зіма – да дажджлівага і непагодлівага лета”; “Цёплая, снежная зіма – да халоднага і неспрыяльнага лета”; “Зімою завірухі і снегапады, затое летам таксама выдасца непагадзь”; “Сырое лета – гэта да працягла-зацяжнай зімы”; “Чым сушэйшы і цяплейшы верасень, тым значна пазней надыйдзе зіма”; “Сухая, халодная зіма – да сухога і спякотнага лета”; “Калі вечарам зімовым сонца садзіцца за густую шэрую хмарку, то абавязкова чакай тады вялікага снегападу”; “Калі зіма снежная, то, адпаведна, і лета будзе дажджлівым”; “Калі ў ноч на Ражджаство Хрыстова будзе многа зорак на небе і ўсё неба будзе нібы свяціцца, то гэта азначае, што летам надарыцца шчодры ўраджай на ягады і грыбы”; “Калі летам не ўспаееш добра ад сонца і спякоты, то і зімою добра не нагрэешся, бо яна будзе лютая і марозная”; “Калі днём свінні пішчаць з немаведама якой прычыны, то гэта яны хуткі адчуваюць снегапад ці моцную завею”; “Калі дым з коміна сцелецца нізка па зямлі і нават не цягнецца ўгору, то будзе моцны снегапад. Калі ж дым ідзе роўненькім слупочкам, то гэта прадказвае моцны мароз”; “Калі зімою малюнкi на вокнах становяцца падобнымі на каласы, то гэта да добрага і шчодрага летняга ўраджаю”; “Калі зімою палонка поўная вады і ў гэты ж дзень апусціўся густы туман, то, значыцца, вясною будзе небывалы паводак”; “Калі зімою вада ў мясцовай рэчцы вельмі хутка вымярзае і

лёд падвісае, то лета таксама будзе сухое і надта спякотнае”; “Раз падчас снегападу сняжынкі з неба падаюць буйнымі кавалкамі, то і адліга хутка надыйдзе”; “Вароны крычаць бесперапынку, вельмі вядуць сябе актыўна, не сядзяць маўкліва на адным месцы, то яны тым самым прадказваюць хуткую завіруху”; “Раз у ноч на Раждзтва Хрыстова ясна і зорная ноч выпадае, то гэта азначае сабою добры ўраджай на лета і тое, што людзі будуць жывымі і здаровымі, што не накінецца на іх ніякі паморак” (в. Чухава, ад М.У. Ненадавец, 1937 г. н.).

Па-ранейшаму ў народзе засталіся існаваць і тыя прыкметы, якія маглі ўзнікнуць яшчэ недзе ў эпоху ранняга язычніцтва. Гэта лішні раз указвае нам на тое, што гэты жанр надзвычай жывучы і што ягоныя творы вельмі хутка прыстасоўваюцца да змен грамадскага жыцця: “Зменіцца квадра да лепшага, калі нечакана зімою, у моцныя маразы якая птушка громка запяе; яна адчувае набліжэнне цяпла”; “Хутка снег плыве-растае, то гэта да мокрага і дажджлівага лета”; “Ноччу была густая шэрань, то днём ніколі снег не выпадзе”; “Калі шэрань асела густая і пушыстая, то хутка значна пацяплее”; “Яркі месяц свеціцца на небе, то заўтра таксама будзе ясны і марозны дзень”; “Месяца зусім нябачна, затое зоркі свецяць ясна і выразна, то назаўтра будзе вельмі ўстойлівы траскучы мароз”; “Месяц з вечара бачыцца ў колцы ці ў такім дзіўным крыжы – перад лютым марозам. Найбольш асцярожныя і прымхлівыя людзі пасля такога папярэджання баяцца на працягу некалькіх дзён распачынаць важныя гаспадарчыя справы ці нават проста выбірацца ў дарогу, няхай сабе яна будзе і не вельмі далёкая ды цяжкая. Гэта звязана, па іхняму перакананню, з вялікай рызыкай для жыцця”; “Калі ў месяца з бакоў і з самага верху бачны адбітак другога месяца, то гэта паказваецца заўсёды перад вялікімі марозамі”; “Яркі, выразны да незвычайнага, месяц на фоне вельмі бледнага, ледзь-ледзь бачнага дыска, акаймаванага яркім чырвоным беражком, сведчыць пра тое, што заўтра будзе рэзкі мароз, які ўжо наступным днём пойдзе адразу ж на спад”; “Калі сонца ўзыходзіць зімою роўненькім слупам прама да неба, то гэта да вялікага марозу”; “Сонца заходзіць незвычайна нізка і ў густыя воблакі – перад дажджом, а зімою – перад небывалаю сцюжаю ці завірухаю”; “Сонца на захадзе стаіць ярка-чырвонае, ноччу ж неба чыстым-чыстае і зорнае – гэта перад летнім сонцам, а калі зімою – то, адпаведна, перад маразамі”; “Раз сонца заходзіць у барвяна-чырвоную, пералівіста-мігатлівую зараніцу, дык заўтра будзе марозны дзень з ветрам. Яго таксама надта баяліся спрактыкаваныя вяскоўцы, бо такі марозны вецер надзвычай шкодзіў жывёле і людзям, бо нібыта абпальваў сваім марозным дыханнем”; “Вакол сонца на захадзе белыя кругі, высокія слупы або відаць на небе некалькі невыразна-ўяўных сонцаў, то гэта азначае нішто іншае, як тое, што ўсталююцца на некалькі дзён запар незвычайна моцныя маразы”; “Нехарактэрныя дугі з бакоў і зверху сонца – перад моцнымі маразамі”; “Кругі, нібы калёсы вялізныя, вакол сонца – гэта перад працяглымі маразамі і сыпучымі завірухамі”; “Пёрыстыя аблогі паступова, нібы не спяшаючыся, зацягваюць неба, размяшчаюцца шчыльным-шчыленьнем, закрываюць сонца ці месяц – праз некаторы час пойдзе снег”; “У печы незвычайна чырвоны агонь і дровы гараць вельмі хутка – перад вялікімі маразамі, белы ж агонь і дровы палаюць нібы нехаця – перад хуткаю адлігаю” (в. Чухава, ад Р.Ф. Сінкевіч, 1925 г. н.).

Даводзілася запісваць прыкметы, звязаныя з агнём, полымем і з дрывамі і ад іншых інфарматараў таксама. Гэта сведчыць пра існаванне аднатыпных ці падобных паміж сабою вуснапазатычных твораў, дзе адрозненне заключаецца хіба што ў нязначнай нейкай драбніцы. “Дровы ў печы гараць моцна, ажно захліпваюцца, а полымя з ровам прэцца ў комін – перад вялікаю завірухаю, з моцным ветрам і страшным снегападам”; “Дым ад вогнішча ці з печы ўзнімаецца слупам – да сухога дня, зімою – перад маразамі; у марозныя няветраныя дні раптам дым сцелецца па зямлі – перад хуткай непагадзю”; “Зімою на возеры ці на рацэ вада нечакана выступіла на лёд – гэта перад зімовым дажджом ці адлігаю”; “Вось калі вада стаіць на паверхні лёду, нібы позняй вясною, а адбываецца гэта зімою, то і гадаць асабліва няма чаго, бо неўзабаве будзе адліга ці пойдзе зацяжны зімовы дождж, пасля якога ўсё чыста пакрыецца наледдзю”; “Часта здараецца бачыць, як зімою вада лёд пакрывае, то такая праява ўказвае на хуткую адлігу, якая потым яшчэ прынясе і працяглыя дажджы”; “Раз печ топіш і дым расцілаецца чыста толькі па зямлі, нібы яго нечым прыціскае, то гэта азначае, што ў хуткім часе тут загаспадарыць непагадзь”; “Нікога асабліва і распытваць не выпадае, бо здавён усё чыста вядома: калі дым роўным слупком уверх узнімаецца, нібы яго нехта за вярхоўку туды цягне,

то моцны мароз стукне, а раз па зямлі стане валакчыся, то прыспее вялікая непагадзь” (в. Чухава, ад С.М. Ненадавец, 1920 г. н.).

Даволі часта ў народзе прыкмячалі і іншае: як на нейкае рэлігійнае свята паўстане непагадзь ці, наадварот, будзе свяціць сонца, то такімі (або супрацьлеглымі!) будуць дні праз паўгода, а то і на наступны год (на наступнае лета). Гэта зафіксавана намі ў асноўным сярод насельніцтва старэйшага ўзросту, якое больш прыхільна ставіцца і адносіцца да народных звычаяў: “Вось калі ў дзень Антося-Ветравея (16 жніўня) ды пачнуць дзьмуць вятры з віхурай, то гэта да вельмі снежнай зімы, а калі распачнуцца сляпыя дажджы, то гэта да пачатку грыбнога сезона”; “Мне гаварылі, што раз на Лаўрэнція (23 жніўня) вада ў возеры ці ў рэчцы не хвалюецца, застаецца спакойнай, то будзе наперадзе ціхая восень і зіма без мяцеліц”; “На Парамона (12 лістапада) выпадзе ранні снег, дык мяцелі-завірухі будуць ажно да Міколы”; “Адлятаюць журавы да Пакроваў (14 лістапада) – будзе ранняя і працяглая зіма”; “Вось калі на Юрыя Халоднага (9 снежня) вада ў калодзежы не пахіснецца нават, то гэта да цёплай зімы, а раз з калодзежа стануць даносіцца незразумелыя гукі, дык будуць зімою маразы і мяцеліцы”; “На Таццяну (25 студзеня) сонейка прыгрэе, то рана прыляцяць птушкі, а калі будзе ісці снег, дык гэта ўказвае на дажджлівае лета”; “На Яўхіма (2 лютага), калі пад полудзень выйдзе сонца, то стане ранняя вясна, а раз пачнецца завіруха, то ўся Масленка будзе завірушная і мяцельная” (в. Чухава, ад С.К. Ярашэвіч, 1926 г. н.).

У некаторых выпадках у адкрытую гаварылі, што не любілі зіму менавіта за яе маразы-завеі, за тое, што не было цяпла, што даводзілася большую частку часу сядзець дома (і добра, калі не на печы!). Паводле народнага светапогляду, лічылася, што вясна наступае толькі тады, калі надыдзе Благавешчанне (7 красавіка). Трэці раз у гэтым годзе ў такі дзень спраўлялі абрад гукання вясны: вадзілі вакол вогнішчаў традыцыйныя карагоды, палілі саламянае чучала зімы, спявалі заклікальныя песні-вяснянкі. У гэты дзень, звычайна, нічога не рабілі, пад забаронай страшных пакаранняў. Былі перакананы, што раз не паслухаешся і парушыш традыцыю, то давядзецца абавязкова адплочваць і добра, калі толькі самому, а не дзецям і нашчадкам у іншых пакаленнях. Таму і сцвярджалі адзінагалосна: “На Благавешчанне і птушка гнязда не ўе, і дзеўка касу не пляце”; “А як захоча, то і бусел заклёкача” – чакалі, што прыляцяць буслы. Менавіта па тым, якім надараўся гэты дзень, продкі меркавалі аб будучым ураджаі, метэаралагічных зменах, плоднасці жывёлы, раенні пчол, здароўі людзей і пра многае іншае.

Нездарма ж гаварылі, што “неба бязвоблачнае і сонца яркае – лета будзе навальнічнае, з добрым, шчодрым ураджаем яравых. Суха, то і лета будзе сухое, затое восень паўстане марозная. Дождж ідзе – чакай абавязкова грыбнога лета. Снег – на мокрае лета. Калі ж у гэты дзень вылецелі пчолы з вулляў – гэта дакладная прыкмета на не вельмі добры ўраджай” (в. Чухава, ад В.М. Любанскага, 1924 г. н.).

З вясною звязана вялікая колькасць усемагчымых прыкмет. Здавалася б, як толькі нашы продкі маглі быць такімі дапытлівымі і цікавымі, як толькі ім гэта ўсё ўдавалася заўважаць і потым тлумачыць адносна нейкай нагоды ці падзеі. “Калі першы веснавы гром грывнуў на голы, бязлісты лес, то будзе наперадзе галодны і неўраджайны год”; “Калі першым выляцеў вясною чырвоны матылёк – то наперадзе будзе вялікая засуха, якая прынясе многа бяды людзям”; “Калі камары ўжо ў маі “мак таўкуць”, то значыцца, што будзе цёпла”; “Калі рана прылятаюць галкі – будзе цёплая вясна”; “Гусі высока ляцяць, дамоў вяртаючыся, – вады будзе вясною зашмат, а нізка – то мала”; “Калі вясною ляціць шмат павуціны – да спякотнага лета, а пасля халоднай вясны надыдзе градабойнае лета”; “Калі бяроза перад вольхаю лісце сваё распускае, то лета будзе сухое, спякотнае; калі ж вольха распусціцца хоць на пару дзён раней, то лета, адпаведна, трэба чакаць дажджлівае, мокрае”; “Калі дуб перад ясенем лісце распусціў, то гэта да сухога лета прадвесце”; “Калі з бярозы вясною цячэ вельмі многа соку, дык неабходна чакаць дажджлівага лета” (в. Чухава, ад А.У. Сыцэвіча, 1930 г. н.).

Зноў жа, нярэдка прыкметы звязвалі менавіта з тым, як усё адбывалася ў пэўнае рэлігійнае свята. Яно тут выступала своеасаблівай кропкай адліку і прадказанняў адначасова. “Раз на Ветрагона (21 студзеня) вецер дзьме з поўдня, то будзе градабойнае і маланкавае лета”; “Вось на Фядота (24 студзеня) будзе цёплы дзень, то з-за гэтага будзе цёплая і ўся чыста вясна”; “У нас даўней так усе гаварылі, што раз на Стрэчанне (15 лютага) будзе стаяць адліга, то трэба ча-

каць ранней вясны; снег будзе ляжаць – да дажджлівай вясны; снег стане несці цераз дарогу – вясна надыдзе позняя і халодная”; “На Аўдакею (14 сакавіка) пойдзе дождж – да мокрага лета, а падзьме цёплы вецер – то да цёплага лета”; “На Сідара (26 мая) будзе цёпла, то і ўсё лета будзе такое ж цёплае і спрыяльнае” (в. Чухава, ад С.А. Шпакоўскай, 1920 г. н.).

Тое, якім паўставала лета, заўсёды было надзвычай важным для практычнага гаспадарства. Яно і зразумела: і запасешся ўсім на зіму, і жывёлу выпасвіш-выгуляеш, і ёй кармоў на значны тэрмін (да будучага лета) нарыхтуеш. Нярэдка сцвярджалі яшчэ, скіроўваючыся на факт уласнага здароўя: “Што ж гэта за лета, калі і косці свае добра не выпарыў?” Немалаважнае значэнне мелі тут і кароткачасовыя прыкметы (усяго на дзень-другі), якія асабліва былі карысныя тады, калі чакала наперадзе жніво, сенакос, іншая якая важная гаспадарчая справа. Вядома ж, спадзяваліся толькі на людзей сталага ўзросту, якія гаварылі пра будучы дзень, напрыклад, спасылаючыся на свой уласны жыццёвы вопыт, які, нярэдка, вылічваўся многімі дзесяткамі гадоў. “Калі раніцай устаў і прыглядзеўся ды не заўважыў на траве расы, то будзе вельмі хутка непагадзь”; “Калі ляжыць на траве вялікая густая раса і туман малочны раніцай – то гэта да добрага, спрыяльнага ва ўсім дня, дажджу ніколі тады не будзе”; “Калі летам вецер з усходу – да вялікай засухі”; “Ціхая, светлая ночка – гэта да непагадзі”; “Вясёлка пасля дажджу хутка прападзе – да яснага дня”; “Калі ў вясёлцы пераважае чырвоны колер, то будзе хутка вялікі вецер”; “Пачне заходні вецер дзьмуць – распачнецца тады дождж-плаксун”; “Пеўні голасна распяваліся – на хуткі дождж”; “Многа навальніц і грымот – будзе многа мёду і грыбоў”; “Вячэрняя зорка чырвоная – да моцнага ветру”; “Летняя раса – каню лепшая за авёс”; “Калі раным-раненька ідзе маросьчы дождж, то гэта азначала, што будучы дзень будзе вельмі пагодлівы, спрыяльны для любой справы”; “Паўночны вецер любы дождж разгоніць, любы дажджавыя хмары разнясе”; “Рыба сама па сабе з вады наверх выскаквае – да хуткай непагадзі”; “Верабейкі ў пяску купаюцца – будзе стаяць добрая пагода”; “Дым ад вогнішча сцелецца нізка па зямлі, усё навокал апавіае, – да хуткага і зацяжнага дажджу”; “Лісты клёнаў своеасаблівай расою плачуць, нібы слязьмі якімі – да абавязковага дажджу” (в. Чухава, ад П.П. Рэбкаўца, 1919 г. н.).

Сустракаюцца і тут прыкметы, якія цесна асацыіруюцца са святымі ці з рэлігійнымі святамі: “Вось калі на Рыгора (23 студзеня) на стагах і скірдах ляжыць іней, то ўсё будучае лета будзе сырое і мокрае”; “Раз на Анціпа (24 красавіка) вада на вадаёмах яшчэ не ўскрылася пасля зімовага сну, то наперадзе будзе дрэннае лета, якое прынясе шмат клопатаў і турботаў вяскоўцам”; “Калі на Макея ды дождж пачаўся, то ўсё лета будзе стаяць мокрае”; “Калі на Мяфодзія (5 ліпеня) пачнецца дождж, то ён будзе працягвацца ажно сорок дзён”; “Раз на Макрынду (1 жніўня) мокра, то і восень будзе мокрая, з дажджамі-залевамі” (в. Чухава, ад Р.С. Лінкевіча, 1920 г. н.).

Безумоўна, і восень таксама знайшла шырокае адлюстраванне ў народных прыкметах, бо гэта была часіна збору ўраджаю і ўсе, вядома ж, чакалі, каб не было якой непагадзі, каб пастаялі сонечныя, няхай сабе і з вятрамі, дзянькі, каб паспелі прыбраць-пазвозіць з палёў вырашчанае і здабытае, а будзе ўсё надзейна схавана пад стрэхамі, то тады ніякія дажджы не будуць страшныя. Можна будзе не спяшаючыся працягваць працу, а можна будзе і дух перавесці, бо нішто не згніе, не пачарнее і не пачарвіее. “Позні росквіт рабіны – да добрай і пагодлівай восені”; “Шмат рабіны па лясках – да дажджлівай восені”; “Гром у верасні – да цёплай восені”; “Пакуль ліст з вішні не спаў увесць, то колькі снегу не выпала б, усё роўна яго дазвання згоніць”; “Калі на Арыну (1 верасня) ляцяць у вырай журавы, то на Пакровы будзе першы мароз, а калі няма журавоў, то і марозу раней дня святога Арцёма не чакай”; “Калі на Агея (29 лістапада) стаіць мароз, то і будзе ён стаяць ажно да Хрышчэння (19 студзеня)”; “Прыйшлі Пакровы – дык заганай у хлеў карову” (в. Чухава, ад М.П. Любанскага, 1923 г. н.).

Падчас нашых запісаў звярнуў увагу яшчэ на адзін аспект вуснапаэтычнай творчасці – на вясельныя пажаданні маладым ці, як у нас гавораць – на каравайныя пажаданні, якія гучалі менавіта ў час урачыстай дзяльбы вясельнага караваю. Аказалася, што тут таксама мала што змянілася. Сам абрад, бяспрэчна, у многім перайначаны, відазменены, а то і забыты, затое пажаданні засталіся тыя ж самыя. І датычацца яны, у першую чаргу, узаемаадносін паміж маладымі, маладымі і бацькамі, нараджэнні дзяцей, дабрабыце будучай сямейкі і яшчэ нека-

торых аспектаў. Дарэчы, не вельмі шматлікіх. “Дару грошы, якія сама зарабляла, хачу, каб нявеста жаніха пацалавала”; “Дарую маладой хлеба гарбушку, каб пацалавала свякруху ў макушку”; “Дарую мерку проса, штоб не глядзелі маладыя адзін на аднаго скоса”; “Капеечка – цок, а жаніх нявесту – цмок; капеечка – цок, а нявеста жаніха – цмок (кідаюць капеечку сто разоў)”; “Дару вам пару рублёў, каб жылі, як пара галубоў”; “Дарую лапці і анучы, каб маладыя заўсёды спалі ў кучы”; “Дарую вам грошы, каб малады быў заўсёды харошы”; “Дарую маладым грошы. Я іх сама зарабляла, каб нявестка свякруху пацалавала. Дарую маладым казу, каб бегала ў лазу. І ступу з таўкачом, каб не бегала маладуха да маці за калачом”; “Дару маладым грошы. Я на іх сама працавала, хачу, каб нявестка жаніха пацалавала. А за гэтую чарачку – яшчэ парачку, а за гэту кусочак – яшчэ разочак”; “Дарую сялязня і вутачку, каб пацалаваліся ў наступную мінутачку; за каравая кусочак – яшчэ разочак; за каравая корачку – яшчэ разочкаў парачку”; “Дарую вам грошы. Дык гэта ж я сама дару! А як са сваім Іванам пагавару, то і Пінск вам падару!”; “Дару вам цяліцу-лысуху, каб нявестка пацалавала свякруху”; “Дарую рабую квактуху, каб маладая пацалавала свякруху”; “Дарую квактуху, каб не вяла нявеста на суд свякруху”; “Дарую вам цыбулю, каб маладая не давала ў след свякрусе дулю!”; “Дару мяшок пуху, штоб маладая паважала мужа і свякруху” (в. Чухава, ад У.Ф. Сыцэвіча, 1918 г. н.).

Нярэдка на вяселлі гучалі і пажаданні, якія заўсёды прадугледжвалі толькі адно: каб маладыя жылі не толькі ў згодзе і міры, але і ў шчасці ды ў спакоі. “Дару я маладым шчасце, долю і крышачку кашы, каб маладая паважала ўсіх нашых. (Калі з такім пажаданнем выступіць нехта з боку маладой, то, адпаведна, звярталіся ўжо да жаніха)”; “Дарую пару галубоў і доўгую гарачую любоў”; “Дарую маладым шчасце, долю і доўгі век”; “Дарую шчасце, долю і век доўгі; Дарую тое, што ў гумне, штоб ні табе і не мне!”; “Жадаем пары маладой, дажыць да свадзьбы залатой!”; “Не забывайцеся і не мінайцеся нашага парога, калі міма будзе праходзіць ваша дарога”; “Любоў вам ды парада, а ад Бога – здароўе!” (в. Чухава, ад Р.Ф. Сінкевіч, 1925 г. н.).

Сустракаюцца і больш рэдкія пажаданні, якія, напрыклад, мне раней запісваць не даводзілася. Адзначым, што яны маглі быць як новаўтвораныя, так і ўдалымі ды непаўторнымі варыянтамі агульнаўжывальных. “Дарую маладым вялікага пеўня, каб ім зайздросціла ўся наша дзярэўня”; “Дарую мерку жыта, каб маладыя жылі зажыта!” Ці вось гэтае пажаданне: “Жадаю маладой, каб хату падмятала, але смецця з яе ніколі і нікуды не выкідала”. Тут вялася гаворка, як пра сапраўдную чысціню ў хаце, так і пра маральны аспект сямейнага жыцця – не даваць падстаў іншым абмяркоўваць іхнія з мужам ўзаемаадносіны. Згадвалася і такое, асабліва актуальнае ў наш час: “Дару вам розы, каб зяць заўсёды быў цвярозы”; “Дару маладым букет бярозы, каб малады заўсёды прыходзіў цвярозы”. Падкрэслівалася адвечная вернасць паміж жонкай і мужам у сялянскай сямейцы. Перасцерагалі, каб ні ў якім разе не становіліся яны прадметам асуджэння з боку аднавяскоўцаў: “Дарую маладому каробачку суніц, каб не бегаў да чужых маладзіц”; “Дарую маладой каробачку жукоў, штоб не любіла чужых мужыкоў”; “Дарую мерку буракоў, штоб не любіла маладая чужых мужыкоў”; “Дарую маладому суніцу, каб не лазіў да чужой бабы ў спадніцу! А маладой дарую казу, штоб ніколі не балела ўнізу!” (в. Чухава, ад М.У. Ненадавец, 1937 г. н.).

Як бы там ні было, але ўсё роўна асноўнымі вясельнымі пажаданнямі былі тыя, дзе гаворка вялася пра працяг чалавечага роду, пра шматлікіх, прыгожых і здаровых дзяцей. Кожны хацеў паказаць сваё слоўнае майстэрства, сказаць нешта адметна-вострае, якое потым бы і ў якасці прыкладу прыводзілі, і іншым пераказвалі, як асаблівы ўзор народнай дасціпнасці. Яно так і вялося спрадвеку, што старэйшыя пераймалі гэтую навуку ад сваіх бацькоў, а перадавалі, адпаведна, сваім дзецям і ўнукам. “Даруем бульбы падполле і дзяцей застолле”; “Дарую дзве казе, што я бачыла ў лазе. Вяселле адгуляйце, да й дзіця спаймайце”; “Дару гаршчок гліны, каб кожны год былі радзіны”; “Дару вам гадзіннік, каб маладыя доўга не спалі і праз год на радзіны нас усіх пазвалі”; “Дару рубель, каб да году была калыбель”; “Дарую цёлку Лыску, а да налецця – калыску”.

Нярэдка такія пажаданні былі разгорнутымі, падкрэсліваючымі нейкія акалічнасці, напрыклад, працавітасць сялян ці іхнюю паўсюдную занятасць, калі атрымлівалася, і сваіх

дзяцей яны “знаходзілі” не адрываючыся асабліва ад фізічнай працы. “Дару загон жыта. Хочаце – жніце, хочаце – не жніце, але мяне за бабу ўсё роўна вазьміце”; “Дарую гектар сенакосы, каб касілі ці не касілі, а потым мяне і ў кумы запрасілі”; “Дарую маладым палоску грэчкі, каб касілі яе ці не скасілі, а да налеця на хрысціны запрасілі”.

Маглі ўказваць у сваіх пажаданнях і на пэўную колькасць будучых дзяцей, якіх, як лічылі, павінна было хапіць для выхавання спраўнай вясковай гаспадаркі, для бязбеднага замужнага жыцця, для таго, каб потым бацькам было на каго пакласціся-абаперціся. “Дарую шчасце, долю і век доўгі. І дарую яшчэ пяць дзесятак, каб было ў вас пяцёра дзіцятак”; “Колькі з гаршчкі будзе трэсак, хай у нашай Галіны будзе столькі дзетак”. Але, у асноўным, жадалі дзетак, не абмяжоўваючы ўвогуле іхнюю колькасць: “Сколькі ў лесе пнякоў, штоб ў вашай сямейцы было столькі сыноў”; “Сколькі ў полі кочак, штоб столькі ў вас было дочак”. Зрэчас вясельныя пажаданні згаданага характару выдзяляліся вобразнасцю і ёмістасцю, нават прадказвалі будучае месца не народжанага яшчэ чалавека ў грамадстве: “Дарую грошы медныя, каб не былі бедныя. Дарую бумажныя, штоб былі паважныя. Дару каробачку гліны, штоб да году пазвалі на радзіны”; “Дарую два чайнікі, каб было два начальнікі. Два горшчыка, каб было два хлопчыка і яшчэ дзве трэсачкі, каб было дзве дзевачкі” (в. Чухава, ад М.У. Ненадавец, 1937 г. н.).

Не забываліся падкрэсліць і найважнейшую ў такой справе акалічнасць – пажадаць моцнага здароўя будучым дзеткам: “Дарую вам жменю медзі, каб дзеці вашыя былі здаровыя, як мядзведзі” (в. Чухава, ад А.М. Любанскага, 1945 г. н.).

Такім чынам, падводзячы вынікі пад шматлікімі прыкладамі, можна адзначыць наступнае: малыя жанры беларускага народу па-ранейшаму працягваюць жыць у народзе, бяспрэчна, многае адсейваецца, але ж і многае дадаецца, уводзіцца шмат новых аспектаў. Асабліва гэта датычыцца прыкмет. Вядома ж, адыходзіць тое, што было цесна звязана з цемрашальствам, з нетлумачальнасцю і прымхлівасцю, а на гэтае месца ўводзяцца прыклады і асацыяцыі з сучаснага жыцця, са змен у грамадстве. Па-другое, прыкметы хораша ўжываюцца і з прадказаннямі сучасных сіноптыкаў, напрыклад, якія некаторыя са сваіх высноў грунтуюць непасрэдна на залацінках народнай мудрасці. Па-трэцяе, продкі заўсёды былі надзвычай пільнымі і чуйнымі ў адносінах да прыроды і яе стыхій. Менавіта прырода ў многім іх навучала. І гэтага, дарэчы, не хапае сучаснікам, якія ўсё спрабуюць замяніць сваёй адукацыяй, кніжнымі ведамі і г. д. Толькі не заўсёды такая замена будзе прымальнай. Па-чацвёртае, народныя вясельныя пажаданні, прыведзеныя намі ў артыкуле, лішні раз пацвярджаюць захаванне традыцый у сямейнай абраднасці беларусаў. Згадаем яшчэ і пра тое, што традыцыі гэтыя ў апошнія часы імкліва змяняюцца ў накірунку звычайнай карагоднасці, а гэта, якраз-такі, і не вельмі спрыяе захаванню сапраўднай духоўнай спадчыны нашых продкаў.

Роман: история развития и изучения

Н.А. ЯРЫГО

В данной статье освещена проблема развития жанра романа и история его изучения. Роман является одним из самых пластичных и открытых жанров литературы, это эпический жанр, который берет свое начало в античности, а на современном этапе является одним из самых популярных жанров. Изучение романа и создание универсальной классификации его типов – актуальная для современных исследователей проблема, так как жанр романа постоянно обновляется за счет возникновения новых типов и разновидностей.

Ключевые слова: литературоведение, литературный процесс, жанровая система, внутрижанровая разновидность, типология.

This article deals with the problem of novel development and the history of its studying. The novel is one of the most plastic and open literary genres, it is an epic genre that has its roots in antiquity, but at the present stage it is one of the most popular genres. Novel studying and creation of its universal type classification is an actual problem for modern researchers, as the genre of novel is constantly being updated due to the emergence of new types and varieties.

Keywords: study of literature, literary process, genre system, intra-genre variety, typology.

Одной из важнейших задач, стоящих перед литературоведением на протяжении достаточно длительного периода его развития, является создание универсальной типологии романа. Устойчивый интерес к данной проблеме во многом объясняется разнообразием самого жанра. Как известно, понятие типологии предполагает обнаружение сходства систематизируемого материала, позволяющего объединять его в группы, типы, подтипы.

Согласно многим классификациям, наиболее распространенными внутрижанровыми разновидностями романа являются: философский, предполагающий раскрытие т. н. вечных проблем, осмысление бытийных категорий; социально-психологический, отражающий внутренний мир, жизнь и социальные связи человека в современном ему обществе; исторический, основанный на реконструкции прошедших событий и судеб известных личностей; эпический, несущий в себе отражение целой эпохи во всей ее сложности и многообразии. И этот перечень может быть продолжен, т. к. на сегодняшний день в литературоведении бытует более 70 обозначений различных типов романа [1, с. 169], отличающихся друг от друга по тем или иным признакам. Роман, будучи эпическим жанром, своими корнями уходит в античность. Еще Аристотель в «Поэтике» рассуждал об особенностях поэтического творчества, разграничивая его по способам и предметам подражания. При этом ученый доказывал преимущества трагедии перед эпосом и объяснял это тем, что «трагедия более, чем эпос, достигает своей цели» [2, с. 1112]. Однако, как следует из дальнейшей истории развития литературы, эпические жанры, в том числе и роман, заняли достойное место среди произведений словесного творчества.

Литература западноевропейского Средневековья была весьма разнообразна по своей жанровой системе: в нее входили исторические хроники, жития святых, проповеди, поучения, богословские трактаты. А также появился новый литературный жанр – рыцарский роман, который представлял собой переосмысленный героический эпос. Собственно, и сам термин «роман» возник в эпоху Средневековья и вначале обозначал «всякое произведение, написанное на романском, а не на латинском языке» [3, с. 94]. Но если рыцарский роман отражал мировоззрение и интересы феодально-дворянских слоев, то в авантюрном романе средневековое мещанство проявляло непосредственный интерес к отдельной личности и ее судьбе. В дальнейшем средневековый мещанский роман оказал несомненное влияние на произведения дворянско-рыцарской среды.

Жанровая система русской средневековой литературы во многом отличалась от содержательно-формального воплощения художественных текстов в западноевропейской изящной словесности. Как отмечает академик Д.С. Лихачев, «литературно-фольклорная жанровая система русского средневековья была в отдельных своих частях более жесткой, в других – менее жесткой, но если ее брать в целом, она была традиционной, сильно формализованной, мало меняющейся» [4, с. 82]. Далее ученый указывает на то, что «новые жанры образуются на стыке фольклора и литературы» [4, с. 84].

Одним из крупнейших представителей французского Ренессанса в области романа был Франсуа Рабле, чей роман «Гаргантюа и Пантагрюэль» стал манифестом эпохи Возрождения. М.М. Бахтин в работе «Из предистории романного слова» писал: «На исходе средних веков и в эпоху Возрождения пародийно-травестирующее слово прорвало все преграды. Оно ворвалось во все строгие и замкнутые прямые жанры; оно громко звучит в эпосе шпильманов и кантасториев; оно проникло в высокий рыцарский роман. Дьяблерия почти заслонила мистику, частью которой она была. Появляются такие большие и в высшей степени существенные жанры, как сатира. Появляется, наконец, великий роман эпохи Возрождения – романы Рабле и Сервантеса. Именно в этих двух произведениях романное слово, подготовленное всеми разобранными выше формами, а также и античным наследием, раскрыло свои возможности и сыграло титаническую роль в формировании нового литературно-языкового сознания» [5, с. 415]. В работе «Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса» М.М. Бахтин исследует неканонические смеховые формы и дает характеристики карнавального мироощущения, определившего поэтику романа Рабле: «Гротескный тип образности – вечная неготовность бытия, веселая вольность. Карнавальный гротеск организован смеховым началом» [6, с. 45].

Классицистическая теория жанров во многом опиралась на сформулированные Аристотелем законы поэтики. Дело в том, что «она имела нормативный характер, а жанры ее обладали четкими формальными признаками» [7, с. 9]. С течением времени деление словесности на роды и виды претерпело ряд значительных изменений. Так, на рубеже XVIII–XIX веков в европейской теории, благодаря Шеллингу, братьям Шлегелям, Гегелю, утвердилось три основных рода литературы: эпос, лирика и драма. В дальнейшем разработки в области теории литературы отталкивались, в основном, от этой, ставшей традиционной, классификации. «Гегелевская трактовка соотношения литературных родов в определенном смысле общеизвестна: эпос объективен, лирика субъективна, драма объединяет эти противоположности» [7, с. 18]. А структура романа, по Гегелю, «сочетает в себе свойства эпоса и драмы, воплощая объективную необходимость исторического становления, преобразованную в процессе изменения позиции субъекта. Этот процесс есть переход от отрицания рассудочности прозы современной жизни к отрицанию этого отрицания. Иначе говоря, структура романа – воплощенная диалектика» [7, с. 32]. С учетом перечисленных выше богатых возможностей данного художественного жанра становится понятным, почему в XIX веке роман приобрел такую исключительную популярность.

Уточняя некоторые концептуальные особенности эпоса и говоря об истории изучения жанра романа в XX веке, представляется целесообразным вновь обратиться к работам М.М. Бахтина. Предложенная знаменитым исследователем типология романа – это, в первую очередь, противопоставление «полифонического» романа «монологическому», основанное на мысли о внутренней диалогичности литературного произведения. В известной работе ученого «Роман воспитания и его значение в истории реализма. К исторической типологии романа» дается подробная классификация разновидностей романа: роман странствований, роман испытания героя, роман биографический (автобиографический), роман воспитания [8, с. 188]. Вместе с тем, как утверждает сам автор, «ни одна конкретная историческая разновидность не выдерживает принципа в чистом виде, но характеризуется преобладанием того или иного принципа оформления героя» [8, с. 188]. В работе «Эпос и роман» М.М. Бахтин приходит к выводу о том, что все жанры Нового времени восходят к роману, происходит т. н. «романизация литературы» [5, с. 479]. Но при этом нужно учитывать следующее: «Романизация литературы вовсе не есть навязывание другим жанрам несвойственного им чужого жанрового канона. Ведь такого канона у романа вовсе и нет. Он по природе не каноничен. Это – сама пла-

стичность. Это – вечно ищущий, вечно исследующий себя самого и пересматривающий все свои сложившиеся формы жанр» [5, с. 480].

Надо сказать, что еще до представленной М.М. Бахтиным классификации жанра романа на данную проблему была высказана противоположная точка зрения. Так, испанский философ Хосе Ортега-и-Гассет в эссе «Мысли о романе» уже в 20-х годах XX столетия написал о том, что жанр романа пришел к своему упадку, так как «все говорит о том, что как регулярное жанровое производство, как пригодное к эксплуатации месторождение роман себя исчерпал» [9, с. 7]. Философ настроен весьма пессимистично: «Глубоко ошибочно представлять себе роман (я говорю прежде всего о современном романе) наподобие бездонного колодца, откуда можно постоянно черпать все новые и новые формы. Гораздо лучше вообразить себе каменоломню, запасы которой огромны, но все же конечны. Роман предполагает вполне определенное число возможных тем. Рудокопы, пришедшие раньше всех, без труда добыли новые блоки, фигуры, сюжеты. Нынешние рудокопы обнаружили только тонкие, уходящие далеко вглубь каменные жилы. Над этим репертуаром объективных возможностей, который составляет роман, и трудится талант. Из выработанной каменоломни ничего не извлекает даже гений» [9, с. 8].

Однако, как показало дальнейшее развитие литературного процесса, жанр романа не только не исчерпал себя, но, напротив, получил ряд новых воплощений. Так, в зарубежном литературоведении в середине XX века возникла теория «нового романа» – «понятие, обозначающее художественную практику французских писателей поставангардистов 1950–1970-х гг. Лидер данного литературного течения – французский писатель и кинорежиссер Ален Роб-Грийе, а основные представители – Натали Саррот, Мишель Бютор, Клод Симон. Сторонники теории «нового романа» провозгласили технику повествования традиционного модернизма исчерпанной ... и предприняли попытку выработать новые приемы повествования, лишенного сюжета и героев, в их традиционном смысле. При этом авторы исходили из представления об устарелости самого понятия личности, как то истолковывалось в прежней культуре – личности с ее переживаниями и трагизмом. Основой художественной идеологии данного течения стали «вещизм» и антитрагедийность» [10, с. 190].

Исследования по проблеме жанра в современном литературоведении, в том числе американском и французском, достаточно полно рассмотрены и проанализированы в монографии Л.В. Чернец «Литературные жанры (проблемы типологии и поэтики)». В основном это работы, написанные последователями формального метода (Н. Пирсон «Литературные формы и типы, или защита Полония», 1940 г.; Р. Уэллек и О. Уоррен «Теория литературы»; М. Верли «Общее литературоведение»). Исследования этих авторов объединяет понимание жанра как формы произведения. По их мнению, жанр – это совокупность «внешней» (размер, структура) и внутренней (тема и аудитория) форм [11, с. 46].

Л.В. Чернец выделяет также и другие направления в изучении литературных жанров. В частности, теорию «психологического фундамента» П. Ван Тигема, работы американского литературоведа и философа К. Берка и англо-американского теоретика драмы Э. Бентли, где «за основу жанровых категорий приняты психологические отношения человека (писателя, читателя) к миру, эмоционально окрашенные градации человеческого восприятия» [11, с. 57]. По мнению автора «Литературных жанров», слабая сторона этих концепций – разрыв между историей и типологией жанров, а также разрыв между типологией жанров и общественной историей, другими словами, их «антиисторичность» [11, с. 61].

Л.В. Чернец полагает, что в западном литературоведении преобладает идея «жанрового прагматизма», рационального диалога между автором и читателем, в противовес теории жанров, предложенной М. Бахтиным [11, с. 77]. Здесь следует сказать о том, что названный принцип жанровой прагматики положен в основу «формульной» литературы, на чем очень подробно останавливается Дж.Г. Кавелти в своем исследовании «Изучение литературных формул» [12].

Проследивая историю изучения жанра романа в советском литературоведении, невозможно не назвать и таких известных исследователей, как ученик М.М. Бахтина В. Кожин, чьи работы «Виды искусства», «Происхождение романа», «Размышления о русской литерату-

ре» и др. посвящены теории литературы, современному литературному процессу, а также Д. Затонский, предпринявший ряд исследований в области литературоведения. Так, в книге «Художественные ориентиры XX века» Д. Затонский, наряду с другими литературоведческими проблемами, рассуждает о склонности современного романа к документализму, о положительных и отрицательных сторонах данного явления [13, с. 136–170].

Говоря о разработках в области жанра в XX веке, невозможно не сказать о заслугах перед литературоведением кафедры теории литературы Московского Государственного университета им. М.В. Ломоносова, которая была первой в стране кафедрой такого профиля и которую свое время возглавляли Г.Н. Пospelов, П.А. Николаев, А.Я. Эсалнек, в настоящее время – О.А. Клинг. В частности, сложно переоценить вклад в науку о литературе Г.Н. Пospelова. Работы исследователя посвящены изучению таких типологических категорий, как литературные роды, жанровые группы, виды пафоса, реализм и иные принципы художественного отражения жизни. Разработанная ученым типология жанра развивает идею историзма литературы и содержит ряд оригинальных положений, среди которых следует отметить вычленение этологических, нравоописательных жанров в самостоятельную группу.

К пospelовской школе принадлежит Л.В. Чернец, чья монография «Литературные жанры (проблемы типологии и поэтики)» (1982) посвящена общей жанровой классификации. Перу исследовательницы принадлежит работа «Как слово наше отзовется...»: Судьбы литературных произведений» (1995). В 1990-е гг. Л.В. Чернец опубликовала также цикл статей по поэтике (в основном в журнале «Русская словесность»). Под ее редакцией вышли книга «Русская литература в вопросах и ответах» (1998; 2-е изд.: 1999), учебное пособие «Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины» (1999).

Монографии профессора А.Я. Эсалнек «Внутрижанровая типология и пути ее изучения» (1985), «Типология романа» (1991), а также учебное пособие «Своеобразие романа как жанра» (1978) являются одними из самых авторитетных изданий в современном литературоведении по избранной проблеме исследования. Под редакцией и при авторском участии литературоведа вышли коллективные труды «Русская духовная культура» (1995); «Основы теории литературы» (1998).

На современном этапе не прекращаются дискуссии о том, что жанр романа переживает кризис своего развития. Некоторые тексты литературы постмодернизма, такие как «Роман» В. Сорокина, «Спать и верить» А. Тургенева, предлагают нам свою концепцию «смерти романа», что, однако, не исключает возможности появления в рамках новейшей русской и белорусской литератур романов нового типа. Этот факт свидетельствует о том, что роман, благодаря своей вечной «неготовности», «открытости» и гибридной природе, по-прежнему является одним из самых востребованных современной литературой жанров. Таким образом, проблема изучения и классификации жанра романа и по сей день остается актуальной для литературоведения. При этом ни одна из существующих ныне концепций не отрицает тот факт, что роман является открытой, синтетической, постоянно развивающейся формой, отображающей мельчайшие изменения действительности. Только роман проявляет интерес к личности именно как к участнице жизненного процесса [1, с. 69]. Именно этот эпический жанр наиболее востребован массовой литературой. Так, американский исследователь Дж.Г. Кавелти отмечает, что «популярные образцы повествования являются воплощением архетипических сюжетных форм, обусловленным конкретным культурным материалом» [12, с. 33].

Очевидным представляется тот факт, что многие современные авторы создают свои романы, пользуясь набором готовых формул, успешно прошедших апробацию в читательском сознании. Например, роман «гламурной писательницы» Оксаны Робски «Про любовь/он» – это формула мелодрамы. Другие ее романы «День счастья – завтра» и «Casual» представляют собой формулу иронического детектива с мелодраматическими элементами, а текст «Устрицы под дождем» – пародийное смешение многочисленных популярных формул, среди которых присутствуют элементы мелодрамы, детектива и триллера. Другой популярный ныне писатель Григорий Чхартишвили, он же Б. Акунин, предложил вниманию читателей и критиков литературный проект под названием «Жанры», в рамках которого поставил целью создать по одному тексту в соответствии с каждой из формул, известных современно-

му литературоведению. На сегодняшний день в этот проект входят «Детская книга», «Квест», «Фантастика», «Шпионский роман», названия которых говорят сами за себя, открыто демонстрируя связь с тем или иным литературным жанром или его модификацией.

Синтетизм и открытость как наиболее важные признаки романного жанра обуславливают появление и развитие новых видов и подвидов романа, что также вызывает определенные трудности при попытках их систематизации. Часто сами авторы классифицируют свои произведения, вынося в подзаголовок или в предисловие книги слово, определяющее, по их мнению, природу данного текста. Здесь можно назвать роман-житие С. Василенко «Дурочка», офисный роман «Р.А.Б.» С. Минаева, блокадный роман «Спать и верить» А. Тургенева (псевдоним известного литературного критика Вячеслава Курицына), роман-компьютерную игру Б. Акунина «Квест», филологический триллер М. Елиферовой «Смерть автора». В белорусской литературе – роман-автопортрет в семейном интерьере «Дом» Адама Глобуса, параллельный и готический романы «Золата забытых магіл» и «Скокі смерці» Л. Рублевской и др.

Таким образом, поскольку жанровая сущность романа является синтетичной, т. е. предполагающей свободное соединение в романе множества начал самых разнообразных жанров, закономерным является процесс постоянного обновления и пополнения его состава за счет возникновения новых типов и типологических разновидностей. Они, в свою очередь, активно функционируя в пространстве новейшей русской и белорусской литератур, делают весьма актуальными попытки создания универсальной внутрижанровой классификации на современном этапе развития литературного процесса.

Литература

1. Эсалнек, А.Я. Внутрижанровая типология и пути ее изучения / А.Я. Эсалнек. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 184 с.
2. Аристотель, Поэтика. Об искусстве поэзии / Аристотель // Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Минск : Литература, 1998. – С. 1064–1112.
3. Суслова, Н.В. Новейший литературоведческий словарь-справочник для ученика и учителя / Н.В. Суслова, Т.Н. Усольцева. – Мозырь : ООО ИД Белый Ветер, 2003. – 152 с.
4. Лихачев, Д.С. Исследования по древнерусской литературе / Д.С. Лихачев. – СПб. : Изд-во «Наука», 1986. – С. 79–95.
5. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М.М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1975. – 504 с.
6. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – 2-е изд. – М. : Художественная литература, 1990. – 543 с.
7. Теория литературы в 4-х томах. Том III. Роды и жанры (основные проблемы в историческом освещении) / редкол. : Бореев Ю.Б., Гей Н.К. [и др.]. – М. : ИМЛИ РАН, 2003. – 592 с.
8. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин / Сост. С.Г. Бочаров ; Текст подгот. Г.С. Бернштейн и Л.В. Дерюгина ; Примеч. С.С. Аверинцева и С.Г. Бочарова. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
9. Ортега-и-Гассет, Х. Мысли о романе / Х. Ортега-и-Гассет ; пер. с исп. А.Б. Матвеевой. – М. : Эстетика. Философия культуры, 1991. – 45 с.
10. Руднев, В.П. Словарь культуры XX века / В.П. Руднев. – М. : Аграф, 1997. – 384 с.
11. Чернец, Л.В. Литературные жанры (проблемы типологии и поэтики) / Л.В. Чернец. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 192 с.
12. Кавелти, Дж.Г. Изучение литературных формул / Дж.Г. Кавелти ; пер. с англ. Е.М. Лазаревой // Новое литературное обозрение. – 1996. – № 22. – С. 33–64.
13. Затонский, Д. Художественные ориентиры XX века / Д. Затонский. – М. : Советский писатель, 1988. – 416 с.

Вербалізацыя аб'екта параўнання ў мове твораў М. Лужаніна

С.М. АНІСЬКОВА

У артыкуле даследуюцца лексіка-семантычныя ўласцівасці параўнальных канструкцый у мове твораў М. Лужаніна. Аб'ектам параўнання ў такіх канструкцыях выступаюць заанімы, фітонімы, найменні нежывой прыроды, назвы прадметаў, атрыманых у выніку чалавечай дзейнасці. Найбольш прадстаўнічая група – параўнальныя канструкцыі з заанімамі.

Ключавыя словы: аб'ект, лексема, семантыка, структура, суб'ект, троп, параўнальная канструкцыя, параўнальны зварот.

This article investigates the lexical-semantic properties of comparative structures in the texts of the works by M. Luzhanin. Zoons, fitons, names of inanimate nature, names of the objects resulting from human activity appear to be the objects in the comparison of these structures. The most representative group is comparative structures with zoons.

Keywords: object, lexeme, semantics, structure, subject, trope, comparative structure, comparative turn.

Параўнанне з'яўляецца дзейсным сродкам пазнання аб'ектыўнай рэчаіснасці, а ў межах мастацкага кантэксту яшчэ і важным прыёмам стварэння вобразнасці, які дазваляе якава і досыць лаканічна ўявіць, убачыць і пачуць адметнае.

Паколькі думка цесна звязана з мовай, на ўзроўні лінгвістычным параўнанне трансфармуецца ў разнастайных і шматлікіх канструкцыях, тыпалогія якіх можа праводзіцца па водле розных семантычных, граматычных і структурных уласцівасцей. Наша мэта – прааналізаваць лексіка-семантычныя адметнасці параўнальных канструкцый у мове твораў М. Лужаніна.

Навукоўцы па-рознаму ставяцца да азначэння параўнання. Адны лічаць яго тропам (М.Я. Цікоцкі, В.І. Іўчанкаў), таму што ў ім, на іх думку, можна знайсці механізм працэсу трапеізацыі, другія – фігурай (А.М. Базыленка, Г.В. Зорына, Н.А. Кажэўнікава), бо ў параўнанні не назіраецца змены семантыкі слова.

“Беларуская граматыка” разглядае параўнальныя канструкцыі як “словы і словазлучэнні, якія шляхам параўнання раскрываюць і ўдакладняюць змест іншых слоў ці словазлучэнняў у сказе. Параўнанне – адзін з тропай, сутнасць якога – у супастаўленні прадметаў ці з'яў, заснаваным на падабенстве іх у якіх-небудзь адносінах” [1, с. 172].

Мы прытрымліваемся меркавання, што параўнальныя канструкцыі – гэта не толькі словы і словазлучэнні, а “сінтаксічныя структуры (звароты, сказы, прэдыкатывы) з абавязковым кампанентам, які змяшчае ў сабе параўнанне” [2, с. 414].

Такім чынам, тэрмін “параўнальная канструкцыя” больш шырокі ў адносінах да тэрміна “параўнальны зварот”, паколькі пад апошнім традыцыйна разумеецца канструкцыя, пазбаўленая адзнак прэдыкатыўнасці.

У “Беларускай граматыцы” параўнальныя звароты падзяляюцца на дзве сэнсавыя разнавіднасці. Першая разнавіднасць – гэта такія параўнальныя звароты, якія выразна характарызуюць прадмет. Для абазначэння іх у лінгвістычнай літаратуры выкарыстоўваецца тэрмін “вобразны параўнальны зварот”. Другую разнавіднасць параўнальных зваротаў складаюць такія, якія служаць для вызначэння адпаведнасці, тоеснасці паміж прадметамі, з'явамі на аснове іх прымет або абставін, пры якіх адбываецца дзеянне; яны не маюць метафарычнасці. Для іх абазначэння прыняты тэрмін “параўнальна-раўналежны зварот”.

Прадметам нашага даследавання з'яўляюцца толькі вобразныя параўнальныя звароты, паколькі аналізуецца мова паэзіі, дзе параўнанне, удала знойдзенае таленавітым пісьменнікам, здольна не менш якава, чым метафара, перадаць пачуцці, думкі, перажыванні. “Яно дапамагае зрабіць малюнак па-мастацку дакладным, наглядным, жывапісным. Галоўнае, каб

не была сумніўнай натуральнасць вобразнай характарыстыкі, якую нясе параўнанне, каб троп адпавядаў той ідэйнай задуме, што рэалізуецца пісьменнікам у творы” [3, с. 34].

Аналіз параўнальных канструкцый у залежнасці ад таго, што з’яўляецца аб’ектам (прадметам) параўнання, дазваляе вызначыць, да якіх абсягаў жыцця найбольш часта звяртаўся аўтар у сваёй мове і якія асацыяцыі і вобразы ў яго пры гэтым узніклі.

Асацыятыўнае мысленне М. Лужаніна надзвычай багатае, таму правесці строгую і дакладную класіфікацыю параўнальных канструкцый паводле гэтага крытэрыя надзвычай складана. Мы паспрабавалі ўмоўна аб’яднаць усе аб’екты параўнання паводле іх слоўнага выражэння ў некалькі груп і на гэтай падставе вылучыць пэўныя тыпы параўнальных канструкцый.

У колькасных адносінах найбольш вызначаюцца параўнальныя канструкцыі, у якіх аб’ект параўнання выражаны намінацыямі жывёльнага свету. Сюды ўваходзіць група параўнанняў, аб’ектам якіх з’яўляюцца насякомыя:

Я сядзела,
Вышывала.
Спаць хацела,
Здрамала,
А прачнулася, калі
Вы, **як пчолы**, загулі [4, с. 531].

Тут трапна характарызуецца сукупнасць людзей, якія вядуць дыскусію і пры гэтым ствараюць пэўны гул, падобны да гулу пчол, калі тыя знаходзяцца ў вуллі.

Так, фантазіяй М. Лужаніна народжана зусім нечаканае параўнанне жаўрука з павуком: жаўрук падобны да павука тым, што нібы вісіць нерухома ў паветры:

Здзіўленне брала, што жаўрук
Упасці не баіцца, –
Няўжо за хмарай, **як павук**,
Вісіць на ўласнай нітцы [5, с. 96].

Параўнанні, аб’ектам якіх з’яўляюцца намінацыі жывёльнага свету, могуць трапна характарызаваць і птушак. Пацверджанне таму – наступныя радкі:

Пярэсты ад пялёнак,
Лупаты, **як шчання**,
Нахабны зязюлёнак,
Чужое птушаня [6, с. 39].

У мове твораў М. Лужаніна сустракаюцца і такія параўнальныя канструкцыі, дзе праводзіцца аналогія паміж людзьмі, трапіўшымі ў экстрэмальныя ўмовы, і жывёламі:

Мы ляжалі, спавітыя дратамі,
Абклееныя пластырамі,
Як паддоследныя цюцькі [5, с. 373].

У паэзіі Максіма Лужаніна актыўна выкарыстоўваюцца параўнальныя канструкцыі, у якіх аб’ект параўнання выражаны арнітонімамі – назвамі птушак:

Экскаватар схіліўся,
Пасля разагнуўся,
Пастаяў,
Сапраўды даўгашы,
Як бусел [7, с. 62].

Як бачым, у аснову гэтага трапнага параўнання закладзена ўласцівасць бусла (доўгая шыя), найбольш кідкая пры зрокавым успрыманні. Дзякуючы выкарыстанню такога прыёму

вобразнасці экскаватар як бы ажывае на нашых вачах, чаму, безумоўна, спрыяюць і дзеяслоўныя метафары (схіліўся – разгнуўся – пастаяў), якія досыць выразна нагадваюць тыповыя рухі таго ж бусла.

У паэме "Волжскі сшытак" трохпалубны параход параўноўваецца з лебедзем – вялікай прыгожай вадаплаўнай птушкай з белым апярэннем (радзей чорным), з доўгай выцягнутай шыяй:

А здавалася, што па небе
Хмары кружацца без грымот,
А паперадзе плыў, **як лебедзь**,
Наш трохпалубны параход [7, с. 127].

Думаецца, што тут у аснове параўнання ляжыць колер (белы) і рух (павольны і грацыёзны). Як тут не ўгадаць прыказку: колькі качка ні мудрыся, а лебедзем не станеш.

Часам М. Лужанін параўноўвае з птушкамі і людзей:

Наперадзе ў мяне вельмі хутка бег чалавек, з разгону ён, **як ластаўка**, узвіўся над двухметровым частаколам і схваўся ва ўратоўчай трубе [7, с. 395].

У аснове параўнання – асаблівасць руху (імкліваць): палёт ластаўкі адрозніваецца элегантнасцю, спрытнасцю і хуткасцю. Недарэмна гэтых птушак называюць "дзеці паветра".

Трапную аналогію паміж чалавекам і птушкай знаходзім у творы "Паўднёвы вецер":

У Горадні чорнае, **як галка**, дзеўчанё з кошыкам яблык бегала [7, с. 298].

Супастаўленне адбываецца на аснове колеру (чорнае, як галка). Дзякуючы выкарыстанню такога прыёму дзяўчынка прадстае ў нас перад вачыма, мы можам яе ўявіць. З дапамогай арнітоніма арганізаваны і наступны параўнальны зварот:

Нізенькі, амаль квадратны, з бліскучымі і быстрымі, **як у сініцы**, вочкамі доктар перапытваў у нас [7, с. 476].

М. Лужанін стварае і такія параўнанні, якія асвятляюць звычайныя, ужо знаёмыя нам прадметы альбо з'явы новым вобразным бляскам:

Затоплены вербалоз трымае на разгатых пальцах пуховыя пупышкі, жоўтыя, **як малыя кураняты** [7, с. 438].

У вершы "Беларускаму народу" спецыфічным з'яўляецца ўжыванне параўнальнага звароту з арнітонімам пры дзеяслове руху (ідзе). Але значэнне, агульны воблік параўнання цалкам не вычэрпваецца толькі лексічным значэннем указанага дзеяслова. Яно выцякае з таго адзінства, у якое ўступае дзеяслоў з параўнальным зваротам, утвараючы цесную логікаграматычную еднасць:

Па гарадку ў абход
Ідзе, **як певень**, паліцай,
Глядзіць на новы бот [4, с. 486].

У дадзеным выпадку паліцай параўноўваецца з пеўнем па характары руху, і не толькі. Певень – герой шматлікіх літаратурных твораў, казак, які паводзіць сябе легкадумна і самаўпэўнена. Так паводзіць сябе і гэты паліцай у новых ботах (дарэчы, пеўня ў казках мы бачым найчасцей таксама ў ботах).

Параўнанні, аб'ектам якіх выступаюць назвы жывёльнага свету, характэрныя для творчасці Максіма Лужаніна і з'яўляюцца заканамернымі, паколькі чалавек, дзякуючы розуму і працы, вылучыўся з жывой прыроды і цесна звязаны з ёй.

Наступная група рэпрэзентавана параўнальнымі канструкцыямі, у якіх аб'ект параўнання – найменні расліннага свету. Да гэтай групы адносяць параўнальны зварот *як дуб*:

У плячах, **як дуб**, хлапчыска,
Але шэпча ўсё адно,
Хоць няма нікога блізка,
Хоць нікому не чутно [7, с. 266].

Як бачым, у аснове гэтага параўнання ляжыць уласцівасць дуба (моц, сіла), што дае нам падставы ўявіць гэтага здоровага і моцнага хлопчыка. Нездарма ў народзе кажуць: моцны, як дуб.

М. Лужанін карыстаецца параўнальнымі канструкцыямі, у складзе якіх і іншыя раслінныя аб'екты ўтвараюць аснову параўнання:

Поле белае – луг,
Зоры ў небе, **як кветкі**,
Неба сіняе,
Быццам персідскі кілім [4, с. 38].

У якасці аб'екта параўнання могуць выступаць назвы нежывой прыроды. У наступных радках, прысвечаных апошняму каханню, перадаецца (у тым ліку і з дапамогай параўнальнага звароту) уся глыбіня пачуцця і горыч страты:

Ці абзавешся хоць трохі мне,
Ці ў далях знікнеш, **як смуга**,
Маё апошняе каханне,
Мая заўсёдная туга! [4, с. 168]

Аналізуючы ўзаемаадносіны паміж людзьмі, М. Лужанін трапна параўноўвае здраду з чорнай хмарай:

Ішлі мы далей,
І слабелі ўланы,
І час надыходзіў астатні
Для пана.
Але, –
І крыху пастарэў мой таварыш, –
Падкралася здрада,
Як чорная хмара [4, с. 78].

Нечаканае і ёмістае параўнанне сустракаем у наступным урыўку:

І мой камандзір
На траве, пад хваінай,
Расплыўся, **як воблака**,
Ва ўспамінах [4, с. 78].

Даволі прадстаўнічай з'яўляецца група параўнальных канструкцый, дзе аб'ектам параўнання выступаюць назвы прадметаў, атрыманых у выніку чалавечай дзейнасці. Гэта пераважна лексемы, якія абазначаюць рэчы і прадметы, блізкія чалавеку, і якія М. Лужанін выкарыстоўвае для характарыстыкі навакольнага свету:

Над Аленім ровам
Асенні ліст з кляновае галіны,
Як жоўты парашут, на дол зніжаўся,
Паказваючы да цябе дарогу [5, с. 39].

У аснову параўнання пакладзена спецыфічная асаблівасць парашута (пры зрокавым успрыманні), які з вышыні здольны павольна і прыгожа апускацца на зямлю.

У вершы "Пад родны дах" М. Лужанін трапна параўноўвае фіранку на акне з карабельным ветразем:

А ён аціхне, зноў дыхне,
У дом загляне вецер хмельны, –
І ўжо фіранка на акне
Ляціць, **як ветразь карабельны** [5, с. 253].

Параўнанне ў спалучэнні з метафарай (асабліва дзеяслоўнай) – дзейсны сродак стварэння вобразнасці ў мове паэзіі. У гэтым пераконвае і наступная пейзажная замалёўка:

З далёкай стромае вяршыні
Звісаў, **як нітка**, ручаёк,
І я пайшоў насупраць плыні,
Каб дакапацца, дзе клубок [5, с. 27].

Такім чынам, аналіз фактычнага матэрыялу дазваляе зрабіць наступныя высновы: 1) параўнальныя канструкцыі – адна з дамінуючых формаў наглядна-вобразнага адлюстравання фактаў рэчаіснасці ў мове твораў М. Лужаніна; 2) у якасці суб'екта параўнання, да якога мае дачыненне параўнальная канструкцыя, могуць выступаць: прадмет (у шырокім сэнсе), дзеянне або працэс, прымета прадмета або дзеяння; 3) аб'ектам параўнання могуць служыць заонімы, арнітонімы, найменні нежывой прыроды, назвы прадметаў, атрыманых у выніку чалавечай дзейнасці.

Літаратура

1. Беларуская граматыка : у 2-х ч. Ч. 2. Сінтаксіс / Рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 327 с.
2. Беларуская мова : энцыклапедыя / Беларуская энцыклапедыя ; пад рэд. А.Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б.І. Сачанка [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.
3. Шумчык, Ф.С. Найбольш глыбока выражае сябе дух народа. Вобразныя сродкі мовы ў мастацкай літаратуры / Ф.С. Шумчык // Роднае слова. – 1995. – № 5. – С. 31–38.
4. Лужанін, М. Збор твораў : у 4-х т. Т. 1 : Вершы; Паэмы 1924–1954 / М. Лужанін. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1979. – 576 с.
5. Лужанін, М. Збор твораў : у 4-х т. Т. 3 : Падарожныя нізкі; Вершы 1966–1973; Як нараджаўся новы свет ; Рэпартаж з рубцом на сэрцы / М. Лужанін. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1981. – 512 с.
6. Лужанін, М. Вярнуся ветрам : вершы, сатыра, гумар / М. Лужанін. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 126 с.
7. Лужанін, М. Збор твораў : у 4-х т. Т. 2 : Паэмы; Вершы 1955–1965; Проза / М. Лужанін. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1980. – 560 с.

УДК 811. 161. 3'373. 21' 373. 421

Гісторыка-этымалагічны аналіз тапонімаў Гомельшчыны

Н.А. БАГАМОЛЬНИКАВА

У артыкуле аналізуецца тапонімы Гомельшчыны ў гісторыка-этымалагічным аспекце.

Ключавыя словы: прапрыйальная лексіка, апелятывы, матывавальныя асновы, структура онімаў, храналагічныя пласты, лексіка-тэматычныя групы.

The article analyses historical-etymological aspects of toponyms of the Gomel region.

Keywords: proprial vocabulary, appealatives, motivating bases, honym structure, chronological layers, lexical-thematic groups.

Слоўнікавы склад лексікі заканамерна заўсёды адлюстроўвае гісторыю свайго народа. Лексічная сістэма сучаснай беларускай мовы – гэта розныя па часе ўзнікнення і па паходжанні словы. Па часе ўзнікнення асобных слоў ці нават цэлых тэматычных груп слоў у яе апелятыўным складзе ўмоўна лінгвістамі выдзелены наступныя асноўныя гістарычныя пласты: спрадвечная (індаеўрапейская) лексіка як самы стары лексічны фонд; праславянская лексіка (I ст. да н. э. – VI–VII ст. н. э.); старажытнаруская лексіка (VIII–XIV стст.); лексіка перыяду беларускай народнасці (XIV–XVIII стст.); лексіка перыяду беларускай нацыі (з XIX ст. і да нашага часу).

Лексіка любой мовы пастаянна развіваецца. Адны словы “старэюць” і па гэтай прычыне знікаюць з актыўнага ўжытку, іншыя мова бесперапынна папаўняецца за кошт абазначэння новых з’яў, прадметаў, паняццяў, дыялектных слоў, запазычанняў. Іншамоўныя словы пранікалі ў нашу мову ў розныя часы, праходзячы пры гэтым розную ступень адаптацыі.

Прапрыйальная лексіка таксама ўключае ў свой склад апелятывы розных гістарычных перыядаў. Па наяўнасці матывавальных асноў і па структуры онімаў можна прыблізна ўсталяваць іх храналагічныя пласты.

Самымі старажытнымі па часе ўзнікнення лічацца буйныя па памерах і ў цэлым нязменныя гідронімы. Большасць такіх назваў на старажытных мовах абазначае паняцці ‘вялікая вада, рака, патак вады’ ці проста ‘вада, рака’. Мяркуецца, што ў назвах рэк *Дон*, *Днепр*, *Днестр*, *Дунай*, *Дзвіна* ёсць агульныя часткі, якія ўзыходзяць да інд.-еўр. **danu* ‘рака’. Асобныя значныя водныя аб’екты ў розныя гістарычныя часы ў мове розных носьбітаў могуць называцца па-рознаму. Напрыклад, рака *Дняпро* ў старажытнагрэчаскіх пісьмовых помніках гучала, як *Барысфен*, у старажытнарымскіх – *Данапрыс*, а ў VI ст. – *Данапер*; рака *Заходняя Дзвіна* ў Беларусі і ў Расіі, але *Даўгава* ў Латвіі, рака *Нёман* (Беларусь) – *Неман* (Расія) – *Нямунас* (Літва); рака *Волга* – у рускіх і татар і *Іціль* – у башкір.

Назвы ж дробных водных аб’ектаў разнастайныя па форме і дадзены на мове тых насельнікаў, якія пасяліліся на іх берагах. Яны адлюстроўваюць вялікі аб’ём паняццяў, выкарыстоўваюць мясцовую лексіку, аднак тым не менш свае сакрэты раскрываюць не заўсёды. Сярод іх ёсць шмат безыменных рэчак, азёр.

Наша ўвага будзе звернута на тапонімы Гомельскай вобласці, матывавальныя асновы якіх (апелятывы) даюць уяўленне аб часе ўзнікнення ўласных найменняў.

На Гомельшчыне таксама выяўлена некалькі аднаасноўных, невытворных і вытворных у сінхраніі гідронімаў, што фіксуюць лексемы індаеўрапейскага моўнага адзінства, якія ў сучасным слоўніку беларускай літаратурнай мовы адсутнічаюць, таму такія назвы тлумачацца з прыцягненнем этымалагічных звестак, некаторыя ж гіпатэтычныя і на сённяшні дзень. Індаеўрапейскі след прасочваецца ў наступных гідронімах даследаванага рэгіёна:

Дрынь, назва ракі (Нар.), *Дрынішча*, назва балота (К.). Мы схільны тлумачыць, што онімы ўказваюць на тапаграфічныя ўмовы мясцовасці, у якой невялікія па памерах водныя аб’екты павінны пракладаць сабе з цяжкасцю дарогу, “прадзірацца”. Наша меркаванне зна-

ходзіць пацвярджэнне ў даследаваннях В.П. Шульгача, які ў падобных патанімічных і апелятыўных лексемах вылучае інд.-еўр. **der* ‘дзерці’ [1, с. 84–85]. Адзначаная матывацыя выяўляецца і ў назве в. *Дзертка* (Акц.), месца для якой, відаць, было падрыхтавана падсечна-агнявым спосабам распрацоўкі ляснога ўчастка.

Прыпяць, назва ракі. Адзінай думкі ў даследчыкаў няма. Большую вагу, на наш погляд, мае меркаванне І.М. Жалызняк, якая ўзводзіць найменне да інд.-еўр. **pet* ‘пашырацца’ [2, с. 149] (іншыя версіі пададзены ў працы “Гідронімы басейна ракі Прыпяць: структурна-семантычныя тыпы матывацыі” [3, с. 10–12]);

Хідры – назва балота (Петр.). Многія даследчыкі бачаць у адзначанай інд.-еўр. лексеме **ghidra* значэнне ‘рака’. На тэрыторыі Беларусі існуе некалькі аднайменных вёсак, усе яны размешчаны каля рэк ці балот [4, с. 390–391].

Асноўная частка агульнавядомых і цяпер лексем індаеўрапейскага перыяду са значэннем прадметнасці тыпу *балота* (в. *Балотня*, Раг., бал. *Балотнэ*, Жытк.), *бераг* (в. *Бярэжцы*, Жытк.), *бор* (в. *Бор*, Карм.), *гара* (р. *Гарынь*, п. і в. *Гара*, Б.-К., К.), *грыва* (п. *Грыва*, Гом.), *верх* (в. *Вярхі*, Ельск.), *вугал* (в. *Вуглы*, Нар., бал. *Вугал*, Жытк.), *горад* (в. *Гарадзец*, Раг.), *двор* (п. *Двор*, знік, Хойн., воз. *Двор*, К.), назвы некаторых раслін і іх частак: *бярэза* (р. *Бярэзавая*, Нар., п. *Беразоўка*, Б.-К.), *бяроста* (в. *Берастоўка*, Б.-К.), *вярба* (воз. *Вербка*, Маз.), *гарох* (в. *Гароховішчы*, Акц.), *дуб* (р. *Дубава*, Нар.), *іва* (рэстаран “*Івушка*”, Л.), *кара* (р. *Кора*, Петр.), *мох* (в. *Мохаў*, Л., бал. *Мохач*, Е.); назвы жывёл: *бабёр* (в. *Бабрэчча*, Петр.), *воўк* (бал. *Воўчае*, Жытк.), *вуж* (р. *Вуж*, Нар.), *жаба* (в. *Жабін*, Карм.), *каза* (в. *Коззе*, Рэч.), *мыш* (в. *Мышанка*, Петр.), *мядзведзь* (р. *Медведок*, Нар., воз. *Мядзведзішча*, К.) і інш. прадуктыўна захавалася ў прапрыяльнай лексіцы многіх класаў. Лексема *горад* (*град*) ‘невялікае ўмацаванае паселішча’ і яе дэмінітувы, напрыклад, толькі ў айконімах даследаванага рэгіёна называе 35 аб’ектаў: вв. *Гарадок* (Браг., Жл., Карм., Лельч.), *Гарадзец* (Раг.), *Мілаград* (Рэч.), *Стараград* (Карм.) і інш. У цэлым жа на тэрыторыі Беларусі гэты айканімічны рад аб’ядноўвае больш за 50 назваў [5, с. 96–97]. Спрадвечная лексіка ў тапаніміі ўключае прыметы і якасці: *востры* (в. *Вострая Карма*, Карм.), *высокі* (в. *Высокая*, Карм.), *крывы* (в. *Крыўка*, Раг., бал. *Крываль*, Петр.), *прамы* (вул. *Прамая*, г. Гомель), *новы* (вул. *Новая*, прадуктыўна, кан. *Новая*, Петр.), *стары* (в. *Стараград*, Карм.), *сухі* (п. *Сухі Востраў*, Жл.), *сыры* (в. *Сырод*, К.) і інш., радзей назвы дзеянняў, працэсаў, стану: *гарэць* (р. *Пагарэлле*, Маз., бал. *Падгарэлава*, Акц., воз. *Гары*, Лельч.), *гниць* (бал. *Гнілое*, Акц., кан. *Гнілая*, Жытк.), *капаць* (в. *Капань*, Рэч., воз. *Капаны*, Жытк.), *плесці* (бал. *Плеценка*), *сушыць* (воз. *Сушыныя*, Петр.), *сячы* (шматлікія прыклады разглядаліся намі падчас структурна-семантычнага аналізу онімаў).

Агульнаславянскі (праславянскі) пласт лексікі складаюць словы рознай тэматыкі і розных лексіка-граматычных класаў, што вылучыліся з індаеўрапейскага моўнага адзінства, прайшоўшы напачатку нязначныя семантычныя і фанетыка-марфалагічныя змены. Затым за шматвяковую гісторыю адзначаны лексічны фонд на аснове архаічнага кораня (архетыпа) утварыў новыя мадэлі пры дапамозе афіксацыі, асноваскладання, семантычнага пераносу і г. д.

Значэнне некаторых онімаў рэгіёна, матываваных агульнаславянскімі апелятывамі, да цяперашняга часу таксама выклікае спрэчкі:

Лубедзь, назва балота (Хойн.) гіпатэтычная. Паходжанне тлумачаць ад тэрміна **луб* ‘палоскі кары ліпы, вяза’ [6, т. 3, с. 84–85], аднак нам здаецца больш пераканальнай гіпотэза І.М. Жалызняк, якая прызнае праславянскі апелятыў *lubedь* ‘мокрае месца, балота’ [7, с. 13];

Расія, *Расянка*, *Росово* – назвы балот (Жытк.), в. *Расава* (Св.). Этымалагічны аналіз узводзіць найменні да інд.-еўр. **ros* ‘волага, вада’ [2, с. 9–10]. Назва возера *Розоногато* (Лельч.) утрымлівае, на наш погляд, мадыфікацыю гэтага ж кораня, параўн. *Порозовица* ва ўкраінскай гідраніміі [2, с. 9–10].

Але асноўны корпус тапонімаў матываваны як назоўнікамі агульнаславянскага перыяду тыпу *даліна* (п. *Даліна*, Б.-К.), *дар* (бал. *Верын Дар*, Акц.), *ваявода* (п. *Ваявода*, Гом.), *ветка* (г. *Ветка*), *востраў* (в. *Астравы*, Гом., бал. *Востравок*, Жытк.), *любоў* (п. *Любоў*, Жл.), *роў* (аз. *Роў*, Жытк., Нар.), *сад* (в. *Садкі*, К., в. *Садовая*, Раг.), *струмень* (в. *Струмень*, Карм.), *шыя* (рр. *Шыя*, Жытк., К.) і інш., так і прыметнікамі: *белы* (в. *Белая*, Маз., воз. *Белае*, Петр. і далей даволі прадуктыўна), *бліжні* (воз. *Бліжняя Гара*, Петр.), *вузкі* (бал. *Вузкае*, К.),

высокі (в. *Высокая*, Карм.), *глыбокі* (в. *Глыбоцкае*, Гом.), *глухі* (воз. *Глухое*, Жытк.), *жоўты* (бал. *Жоўтае*, *Жоўтыя*, Нар.), *цёмны* (бал. *Цёмны лес*, К.) і г. д. (гл. прыклады там жа)

Асобныя лексемы ў тапаніміі пераасэнсаваліся. Так, апелятыў *баба* як тэрмін роднасці і сваяцтва ў гідронімах Жытоміршчыны абазначае ‘топкае месца на балоце’ [8, с. 185]. Аднак у большасці найменняў нашага рэгіёна, утвораных на базе ўзгаданай лексемы, у структуры прысутнічаюць афіксы: в. *Забаб’е* (Б.-К.), б-ы *Бабініха*, *Бабінішча* (Жытк.), *Бабінэ* (Лельч.), *Бабіна* (Маз.), *Бабіна* (вар. *Баба*) (Нар.), *Бабава* (Петр.), а самі онімы захоўваюць у асноўным указанне на час узнікнення аб’ектаў па аналогіі з узроставай характарыстыкай людзей.

Старажытнарускі (агульнаўсходнеславянскі) пласт лексікі сфарміраваўся ў мове ўсходніх славян – продкаў цяперашніх беларусаў, рускіх і ўкраінцаў. Тапонімы Гомельшчыны захавалі лексемы і гэтага перыяду: *бондар* (бал. *Бандарэчча*, Нар.), *волхвы* (р. *Волхва*, Жытк.), *мельнік* (бал. *За Мельнікам*, К.), *самараж* ‘самазабойца’ (в. *Самараж*, Св.) (назоўнікі); *вялікі* (п. *Вялікае Ляда*, Раг., бал. *Вялікая Лаза*, Хойн.), *каравы* (бал. *Караваткі*, Маз.), *куцы* (в. *Куцяя Слабада*, Раг.), *мілы* (в. *Мілаград*, Рэч.), *рабы* (п. *Рабец*, Хойн., в. *Рабка*, Петр., бал. *Рабое*, К.), *харошы* (в. *Харошаўка*, Б.-К., воз. *Харошая Дуброва*, Петр., кан. *Харошын*, Нар.) (прыметнікі); *бурліць* (кан. *Бур’ялка*, Жытк.), *віляць* (р. *Павілістая*, Маз.), *ракатаць* (воз. *Ракатун*, Л.), *таргаваць* (в. *Таргашын*, Петр.) (дзеясловы) і інш., а таксама стараславянізмы *бакула* ‘маленькае балота’ (в. *Баклань*, Петр.), *хлуна* ‘бяда, нястача, беднасць, галеча’ (в. *Хлупін*, Жытк.).

Лексіка перыяду беларускай народнасці характарызуецца пераафармленнем спрадвечнага лексічнага фонду па фанетычных законах народна-гутарковай беларускай мовы, вызваленнем ад стараславянскіх фанетычных, граматычных і словаўтваральных элементаў і заменай іх усходнеславянскімі або ўласна беларускімі адпаведнікамі, утварэннем рознымі спосабамі (суфіксальным, прыставачным, шляхам асноваскладання і субстантывацыі) ад асноў спрадвечных і запазычаных слоў спецыфічна беларускіх лексем [9, с. 58–60]. Сваё адлюстраванне знайшлі і новыя лексіка-семантычныя групы слоў.

Тапанімія сведчыць, што ў рэгіёне яе матываватарамі гэтага перыяду задзейнічаны значны колькасны склад назваў культурных раслін як прадметаў гандлю ці абмену: *боб*: в. *Бабоўка* (Жл.), бал. *Бабоўня* (Лельч.); *груша*: бал. *Грушка* (Ельск.), в. *Грушаўка* (Нар.); *грэчка*: в. *Грачихіна* (Х.); *жыта*: в. *Жытоўля* (Гом.), воз. *Жыцец* (Жытк.); *каноплі*: бал. *Коноплішчэ* (Жытк.); *лён*: бал. *Ляніха* (Х.); *мак*: в. *Макаўе* (Гом.), бал. *Макавае* (Маз.); *проса*: воз. *Прасяное* (Маз.); *рэдка*: в. *Рэдка* (Маз.); *рэпа*: в. *Рэпішча* (Рэч.); *соя*: бал. *Соі* (К.); *яблыня*: бал. *Яблынка* (Лельч.) і назваў свойскіх, дзікіх жывёл, якія мелі для чалавека гаспадарчае значэнне: *баран*: в. *Бараноўка* (Жл.); *лось*: бал. *Ласінае тапіла* (Х.); *конь*: бал. *Конскае* (Акц.); *свіння*: воз. *Свіное* (Жытк.).

Для апошняга перыяду характэрна пранікненне ў літаратурную мову лексікі народных гаворак, тэрытарыяльна абмежаваных слоў. Тапанімія таксама папаўняецца ўтварэннямі на аснове генетычна неаднародных рэгіянальных (абласных), дыялектных (вузкадыялектных) і мясцовых, вузкалакальных лексем.

На Гомельшчыне ў якасці словаўтваральнай асновы знайшлі адлюстраванне наступныя рэгіянальныя намінацыі: *вераця* ‘нізкае балоцістае месца’ [8, с. 129] (бал. *Вераця*, Жытк.), *віць* ‘сырое месца, багна’ (р. *Віць*, К.; в. *Вітлін*, Раг.), *віш* ‘дрыгвяністае балота’ (рр. *Віша*, *Віша Палеская*, Акц., К., Св.), *гусень* ‘вусені’ [6, т. 1, с. 238] (в. *Гусявіца*, Б.-К.), *еўня* ‘прыбудова для тока’, ‘памяшканне для прасушкі снапоў, найчасцей ільну’ (п. *Еўня*, Раг.), *крокаць* ‘рэдкае, вязкае балота’ (бал. *Краколь*, Нар.), *лелька* ‘бусел’ (*Лялецкія балоты*, Петр.), *мерва* ‘вязкае, зыбучае балота’ (бал. *Мерва*, Лельч.), *небец* ‘балота з вокнамі’ (б-ы *Небец*, *Небецке*, Жытк.), *пласток* ‘сажалка’ (воз. *Пласток*, Лельч.), *студня* ‘калодзеж, крыніца’ (в. *Студзянец*, Жытк.), *яз*, *ез* ‘месца, якое не замярае’ (вв. *Язвін*, *Язвінцы*, Св.). Як сведчаць прыклады, для онімаў прадуктыўна ўжыты лексемы ландшафтна-геаграфічнай тэматыкі, радзей – фаўністычнай і назваў пабудов.

Гэты прынцып намінацыі захаваліся і пры выкарыстанні ў якасці матыватараў дыялектных і мясцовых лексем, сярод якіх географічная тэрміналогія таксама мае прыярытэт: слав. дыял. *берд* ‘горб, узвышэнне’ [4, с. 25] (в. *Бердыж*), дыялектызмы *буг* ‘бугор, месца ў бугра,

узвышша' (в. *Пабужжа*, Ветк.), *вяліца* 'сухастой' (в. *Вялаўск*, Петр.), *грэбень* 'верхні край, вяршыня чаго-небудзь' (в. *Грабяні*, Лельч.; в. *Грэбень*, Жытк.), *парослі* 'новыя пабегі' (в. *Параслішча*, Акц.; п. *Пораслі*, вар. *Порасль*, Б.-К.), *холм* 'невялікае ўзвышэнне' (п. *Халмы*, Гом.; в. *Холмеч*, Рэч.), *хоўхла* 'балотістая нізіна' (в. *Хоўхла*, Б.-К.), *чamuш* 'дзікая цыбуля' (в. *Чамышаль*, вар. *Чамушаль*, *Чамушы*, Карм.). Акрамя геаграфічнай наменклатуры, дыялектызмы ўжыты для характарыстыкі саміх аб'ектаў: в. *Хобнае*, вар. *Хобіна*, К. (зробленае нас-пех) [4, с. 393], *ясменны* 'узбуджаны, усхваляваны' (в. *Ясменцы*, Браг.).

Вузкалакальныя тэрміны выяўляюцца ва ўтварэннях ад назваў фаўны і флоры: мясц. *вутка* 'качка' (рр. *Вутвоха*, *Вуць*); *ляшчына* 'арэх' (бал. *Ляшчынскае*, К.), *осакар* 'ясакар' (бал. *Осакар*, К.), *плеценка* 'хвошч' (бал. *Плеценъ*, Лельч.), *чынтарэй* 'цвінтарэй' (бал. *Чынтарыя*, Петр.), *явар* 'аер' (бал. *Яварнік*, Жытк.).

Запазычанні

Асновай для ўтварэння прапрыяльнай лексікі паслужылі таксама запазычанні са славянскіх і неславянскіх моў у выніку працяглых непасрэдных кантактаў паміж этнасамі або шляхам пранікнення праз пасрэдніцтва іншых моў. Запазычанні ў апелятыўнай лексіцы ў семантычных адносінах і па паходжанні самыя разнастайныя. Час пранікнення большасці іх у беларускую мову ўстаноўлены лінгвістамі, аднак вызначыць дакладна кожнае слова не ўяўляецца магчымым, тым больш што словы "маглі пранікаць... адначасова па некалькіх каналах" [9, с. 76]. Можна меркаваць, што запазычанні пранікалі ў беларускую мову ў розныя храналагічныя перыяды "пад уплывам многіх фактараў гістарычнага, эканамічнага і культурнага характару" [9, с. 65–66].

Запазычанні з неславянскіх моў, у асноўным з балтыйскіх, угорскіх і цюркскіх, прадстаўлены ў тапаніміі меншай колькасцю і складаюць абмежаваныя лексіка-тэматычныя групы. У якасці матыватараў задзейнічаны лексемы са значэннем: а) адлюстравання прыродна-геаграфічных умоў краю: балт. *himinas* 'мох' (в. *Хімы*, Раг., бал. *Хімы*, Петр.), *raktis* 'крыніца' (вв. *Рэкта*, Жл., Раг.), фінск. *neva* 'балота' [4, с. 253] (б. *Неўе*, Нар.), літ. *bala* 'балота' (воз. *Балоўка*, Жытк.), літ. *kudra* 'невялікая сажалка' (воз. *Кудрае*, Жытк.), літ. *palios*, лат. *pali*, *palas* 'абмялелае возера', 'шырокая балотная прастора на месцы абмялелага возера', 'балота, якое зарасло вялікім кустоўем', 'забалочаны бераг возера' [10, с. 427] (воз. *Палока Міхайлаўска*, Маз.), ст.-пруск. *orle* 'возера' (аз. *Ворле*, *Ворліца*, вар. *Орліца*, Маз., Петр.), тадж. *хани* 'крыніца, вадаём', перс. *хан*, *ханик* 'крыніца', турк. *хана* 'русла' [10, с. 590] (р. *Хана*, вар. *Ханя*, *Ханка*, Нар.), манс. *кел*, *келяй* 'балота' [10, с. 269] (в. *Келі*, Жытк.), цюрк. *бахматы* 'нізкарослы конь' (у тапаніміі рэгіёна пераасэнсавалася ў 'шырокі' – бал. *Бахмат*, Петр.); б) назваў пабудовы: ням. *Huette* уст. 'гута', ці 'шклозавод' (вв. *Гута*, Ветк., Нар., Раг.), іран. аснова са значэннем 'жыллё, умацаванне, хата' [4, с. 156] (в. *Кацічаў*, Браг.; бал. *Кацечнае*, Петр.); в) назваў заняткаў насельніцтва: цюрк. *баштан* 'агарод, бахчэўнік' (п. *Баштан*, Гом.).

Са славянскіх моў па этымалагічнай прыкмеце вылучаюцца русізмы, што ўдзельнічалі ва ўтварэнні онімаў савецкага перыяду. Сярод асвоеных слоў тэматыка асноў не толькі захавалася: *ключ* 'крыніца' (пп. *Ключавы*, Чач.; *Ключы*, Раг.), *пруд* 'сажалка' (вв. *Прудок*, К., Маз., Св.), *деревня* 'вёска' (п. *Новая Дзярэўня*, Л.), *изба* 'хата' (в. *Ізбынь*, вар. *Ізбунь*, Хойн.), але і пашырылася за кошт утварэнняў так званых назваў-мемарыялаў: *луч* 'прамень' (п. *Луч*, Б.-К.), *октябрь* 'кастрычнік' (вв. *Акцябр*, прадуктыўна), *победа* 'перамога' (пп. *Пабеда*, Б.-К., Ветк., Раг.; в. *Пабеднае*, Лельч.), *пахарь* 'араты' (п. *Пахар*, Раг.), *победитель* 'пераможца' (пп. *Пабядзіцель*, Б.-К., Лоеўск.), *рассвет* 'світанак' (вв. *Рассвет*, Акц., Добр.), *труд* 'праца' (в. *Труд*, Карм.), *уютный* 'утульны' (пп. *Уютны*, Б.-К., Ветк.); назваў прадстаўнікоў расліннага свету: *клюква* 'журавіны' (бал. *Клюкаўка*, К.), назваў накірунку свету: *север* 'поўнач' (п. *Северны*, Б.-К.).

З ранейшых утварэнняў зрэдку сустракаюцца паланізмы: *kurz* 'пыл' (в. *Куракі*, Чач.) (у вёсцы з 1816 г. пражывалі ў асноўным палякі), *гуппа* 'вадасцёкавая канава' (в. *Замен-Рыння*, Жл.).

Лексіка пасіўнага ўжытку

Адной з крыніц фарміравання онімаў прадстаўлена і лексіка пасіўнага ў сінхраніі ўжытку ў сувязі са знікненнем тых рэалій, якія яны абазначалі, або іх заменай (архаізмы і гістарызмы). Матывавальныя ўстарэлыя словы аб'яднаны ў наступныя прадметна-тэматычныя групы: лексемы, што адлюстроўваюць: а) прыродна-геаграфічныя ўмовы мясцовасці: *верацея* 'нізкае балотыстае, цяжкадаступнае месца' [8, с. 129] (б. *Верацея*, Жытк.), *вынья* 'вялікая паляна сярод лесу' [4, с. 62] (б. *Вінішча*, К.), *кнея* 'лясны гушчар, нетры, пушча' [11, с. 94] (б-ы *Кнея*, *Кінея*, *Окнеяцкое*, Петр.), *оса* 'асіна' [12, с. 7] (б-ы *Осов*, Ельск.; *Довоснікі*, Жытк.; п. *Осава*, Ветк.), *муцвіца* 'нізкае балотыстае месца' [13, с. 94] (б-ы *Муцвіца*, Жытк., Нар., Хойн.); б) сведчаць аб занятках насельніцтва: *баныя* 'яма круглай формы, у якой здабывалі жалеза, соль' (б-ы *Баня*, *Баньковае*), *буса* 'выдзеўбанае судна' (б-ы *Бусны*, *Бусовішча*), *крычніца* 'прасцейшая прылада для выплаўкі жалеза' (б. *Крычкі*, Жытк.), *чарцёж* 'цаліна' [11, с. 204] (б-ы *Чарское*, вар. *Чэрскае*, Ельск., Петр.); в) назвы зямельных знакаў, адзінак вымярэння даўжыні: *аколіца* 'плот з варотамі ў канцы вёскі' (п. *Аколіца*, Рэч.), *вярэя* 'стоўб, вароты' [11, с. 47] (б. *Вярэйкі*, Жытк.), *валока* 'былая мера зямлі, што ўключала прыблізна 24 га зямлі' [11, с. 32] (в. *Перавалока*, Рэч.), *морг* 'мера зямельных плошчаў у Польшы, Літве' [4, с. 241] (б. *Маргі*, Петр.); г) назвы тыпаў паселішчаў: *весь* 'вёска' (в. *Дзвесніца*, Акц.), *воля*, вар. *вуля* 'пасёлкі, насельніцтва якіх часова вызвалялася ад падаткаў і павіннасцей' [5, с. 116] (б. *Бабіцкая вульня*, К.); д) назвы асоб па іх прафесіі, роду дзейнасці, сацыяльным становішчы: *бурлак* 'рабочы, які ў арцелі цягнуў паўз бераг супраць цяжэння судны' [6, т. 1, с. 423] (в. *Бурлак*, Б.-К.), *войт* 'старшыня сельскай абшчыны' [6, т. 1, с. 501] (в. *Завайць*, Нар.; воз. *Войтава*, Маз.), *князь* 'тытул, які перадаваўся ў спадчыну' (*Князь-возера*, Жытк., *Княжэва*, Хойн.), *пан* (значэнні розныя) (воз. *Панскае*, Хойн.), *хальч* 'цемната, невуцтва, неадукаванасць' [4, с. 389] (в. і п. *Хальч*, Ветк., Жл.), *чумак* 'гандляр' (бал. *Чумаки*, К.).

Разгледжаны матэрыя дазваляе прыйсці да наступных высноў:

1. Тапонімы Гомельшчыны ў цэлым адносна лёгка этымалагізуюцца, гэта тлумачыцца іх славянскім паходжаннем. У якасці ўтваральных асноў задзейнічана апелятыўная лексіка адзначаных вышэй храналагічных пластоў. З разнастайнай тэматыкі апелятываў уласныя найменні географічных аб'ектаў утвараліся на базе абмежаваных лексічных груп з перавагай географічна-ландшафтнай тэрміналогіі, назваў флоры і фаўны, што адлюстроўвалі прыродныя асаблівасці краю, прыметы і якасці саміх аб'ектаў.

2. Спрадвечная лексіка адзначаецца найперш у невытворных з пункту гледжання сінхраніі назвах буйных водных аб'ектаў. Мясцовыя ж найменні малых і дробных аб'ектаў, населеных пунктаў на розных храналагічных зрэзах мелі тэндэнцыю да ўскладнення марфемнымі сродкамі або ўзнікалі іншымі спосабамі.

3. Пры разглядзе онімаў адносна паходжання, акрамя славянскай лексікі, выяўляюцца запазычаныя ў розныя часы ў пераважнай большасці з балтыйскіх і іранскіх моў лексем, якія прайшлі адаптацыю ў беларускай мове. Асобныя з іх поўнаасцю засвоіліся і не ўспрымаюцца як запазычаныя, іншыя ж захоўваюць да гэтага часу прыметы мовы-крыніцы або пераасэнсаваліся.

4. Крыніцай утварэння тапонімаў сталі таксама генетычна розныя рэгіянальныя, дыялектныя, мясцовыя тэрміны і лексіка пасіўнага ўжытку. Іх матывавальныя асновы пашырылі тэматычнае кола ўжытых лексем, што сведчаць пра матэрыяльную і духоўную культуру носьбітаў.

5. Структура онімаў і лексіка-тэматычныя групы іх асноў могуць дазволіць меркаваць, на якім этапе ўзнікалі і як функцыянавалі тапонімы. Напрыклад, састаўныя па структуры онімы (гідронімы і айконімы) – сведчанне больш позняга ўтварэння і, наадварот, апісальныя канструкцыі ва ўрбанонімах тыпу вул-ы *Пад горой*, *Пад самым валом* [14, с. 191–192] уласцівы ім на ранняй стадыі функцыянавання. Лексемы адцягнутага характару ў айконімах і ўрбанонімах выкарыстоўваліся ў савецкі час для назваў-мемарыялаў.

Спіс умоўных скарачэнняў

Акц. – Акцябрскі раён, бал. – балота, бал-ы – балоты, балт. – балтызмы, Браг. – Брагінскі раён, Б.-К. – Буда-Кашалёўскі раён, в. – вёска, вар. – варыянт, Ветк. – Веткаўскі раён, воз. – возера, Гом. – Гомельскі раён, Добр. – Добрушскі раён, дыял. – дыялектызмы, Ельск. – Ельскі раён, Жл. – Жлобінскі раён, Жытк. – Жыткавіцкі раён, інд.-еўр. – індаеўрапейскае, К. – Калінкавіцкі раён, кан. – канава, Карм. – Кармянскі раён, Лельч. – Лельчыцкі раён, Л. – Лоеўскі раён, лат. – латышкае, літ. – літоўскае, Маз. – Мазырскі раён, манс. – мансійскае, Нар. – Нараўлянскі раён, ням. – нямецкае, п. – пасёлак, Петр. – Петрыкаўскі раён, перс. – персідскае, р. – рака, Раг. – Рагачоўскі раён, Рэч. – Рэчыцкі раён, Св. – Светлагорскі раён, ст.-пруск. – старапрускае, тадж. – таджыкскае, турк. – туркменскае, фінск. – фінскае, Хойн. – Хойніцкі раён, цюрк. – цюркізм, Чач. – Чачэрскі раён.

Літаратура

1. Шульгач, В.П. Праслов'янский гідронімний фонд (Фрагмент реконструкції) / В.П. Шульгач. – Київ, 1998. – 367 с.
2. Желэзняк, І.М. Рось і этнолінгвістычныя процеси сярэднянад-дніпрянскага правабярэжжа / І.М. Желэзняк. – Київ : Наукова думка, 1987. – 203 с.
3. Багамольнікава, Н.А. Гідронімы басейна ракі Прыпяць : структурна-семантычныя тыпы матывацыі / Н.А. Багамольнікава. – Гомель : ГДУ, 2004. – 195 с.
4. Жучкевич, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии : словарь / В.А. Жучкевич. – Минск : Изд-во БГУ, 1974. – 448 с.
5. Лемтюгова, В.П. Восточнославянская ойконимия апеллятивного происхождения. Названия типов поселений / В.П. Лемтюгова. – Минск : Наука и техника, 1983. – 198 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Гал. рэдакцыя БелСЭ; пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). Т. 1: А–В [рэд. М.П. Лобан]. – Мінск : гал. рэд. БелСЭ ім. П. Броўкі, 1977. – 608 с.; Т. 3: Л–П [рэд. П.М. Гапановіч]. – Мінск : гал. рэд. БелСЭ ім. П. Броўкі, 1979. – 672 с.
7. Желэзняк, І.М. Гідронімія Ўкраіны й праблема слов'янскага этногенезу / І.М. Желэзняк // Слов'янськемовознавство. Доклады на X міжнародном съезде славистов. София, сентябрь, 1988 г. – Київ : Наукова думка, 1988. – С. 5–15.
8. Толстой, Н.И. Славянская географическая терминология. – М. : Наука, 1969. – 261 с.
9. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
10. Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / А.М. Мурзаев. – М. : Мысль, 1984. – 653 с.
11. Яшкін, І.Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія / І.Я. Яшкін ; рэд. д. філ. н. М.В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.
12. Лемцюгова, В.П. Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці / В.П. Лемцюгова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 156 с.
13. Прышчэпчык, А.М. Тапаграфічная тэрміналогія ў мікратапаніміі Стаўцобшчыны / А.М. Прышчэпчык // Беларуская амастыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977. – С. 91–97.
14. Мезенко, А.М. Имя внутригородского объекта в истории. Об урбанонимах Беларуси XIV – нач. XX в. : науч. изд. / А.М. Мезенко. – Минск : Вышэйшая школа, 2003. – 296 с.

УДК 808.26 – 08 + 882.6 – 08(075)

Беларуская песенная лірыка: новае ў стылі, формах і вобразах (аналіз творчага пошуку)

І.А. БАРОЎСКАЯ

На шырокім фактычным матэрыяле (М. Башлакоў, Ул. Пецюкевіч, Л. Дранько-Майсюк, Р. Барадулін) у артыкуле аналізуецца працэс творчага пошуку беларускай песеннай лірыкі на сучасным этапе, у выніку чаго паэты вымушаны шукаць новыя сродкі і прыёмы вобразнага выяўлення. Заканамірным можна лічыць з’яўленне араторый, кантат, песенных альбомаў, музычных казак, што сведчыць аб якасных зменах у традыцыйных формах класічнай песні.

Ключавыя словы: песня, песенная традыцыя, кантата, музыкальная казка, псалмы, гукавыя паўторы, гукаперайманне, анаматапея, вульгарызм, метафара, паралелізм, перыфраз, параўнанне, антытэза.

On a wide actual material (M. Boshlakov, V. Petyukevich, L. Dranko-Maisyuk) the article analyzes the process of creative search for the Belarusian lyrics of a song at the present stage therefore poets are compelled to search for new means of figurative perception. It is possible to consider the occurrence of oratorios, cantatas, an album of songs, musical fairy tales natural, which testifies to qualitative changes in traditional forms of a classical song.

Keywords: song, song tradition, cantata, musical fairy tale, Psalms, sound repetitions, onomatopoeia, vulgarism, metaphor, parallelism, periphrasis, comparison, antithesis.

Беларуская прафесійная песенная лірыка знаходзіцца ў пэўным творчым пошуку і, безумоўна, мае велізарныя поспехі, бо беларуская паэзія нараджалася з песні. Песенныя традыцыі былі вызначальнымі ў развіцці нацыянальнай паэзіі ў даваенны і, асабліва, у перыяд Вялікай Айчыннай вайны. Да формы песні звярталіся практычна ўсе вядучыя беларускія паэты канца ХХ ст. Песенная лірыка – адметная састаўная частка нацыянальнай культуры нашага народа.

Празмерная эксплуатацыя пэўных вобразаў, тэм, моўна-выяўленчых сродкаў прыводзіць да несвядомых і свядомых паўтораў, што стварае ілюзію другаснасці, пераймання і ў выніку – згубу аўдыторыі. Адчуўшы гэта, паэты вымушаны шукаць новыя сродкі і прыёмы вобразнага выяўлення. Найбольш перспектыўным трэба адзначыць стварэнне пэўных цыклаў песень, аб’яднаных адзінай задумай. Цыкл твораў, прысвечаных адзінай тэме, вытрыманых у адзіным стылі, значна ўзмацняе агульнае гучанне і дазваляе раскрыць задуму і ідэю аўтараў. З’яўленне араторый, кантатаў, песенных альбомаў, музычных казак сведчыць аб якасных зменах ў традыцыйных формах класічнай песні.

*Мэта*й нашага артыкула выступае аналіз, вызначэнне шляхоў пошуку новага ў стылі, формах і вобразах беларускай песеннай лірыкі.

Вакальна-інструментальным паэтычным творам (або цыклам вершаваных твораў) унёсла-ўрачыстага гучання з’яўляецца *кантата* (ад лацінскага *canto* ‘спяваю’) [1, с. 152]. У склад выканаўцаў уваходзяць спевакі-салісты, хор і сімфанічны аркестр. Асобныя часткі кантаты аб’ядноўваюцца агульнай тэмай, зместам, сюжэтам. У гісторыі беларускага музыка-песеннага мастацтва былі некаторыя спробы стварэння кантат. Так, у гады Вялікай Айчыннай вайны да кантаты, асноўнай тэмай якой была тэма вайны, вялікай народнай бітвы, гераізм і мужнасць савецкіх людзей на франтах і ў тыле, нянавісць да фашыстаў, звярталіся кампазітары розных узростаў і нацыянальнасцей былога Савецкага Саюза. Так, беларускі кампазітар А. Багатыроў сваімі творамі ўнёс значны ўклад у развіццё гэтага жанру. У 1941–1942 гадах ён стварыў кантату «Беларускім партызанам», паэтычны тэкст якога быў напісаны славутом Янкам Купалам пад Масквой у верасні 1941 года. Словы імкліва распаўсюджваліся па ўсёй тэрыторыі Беларусі, перадаваліся з рук у рукі, расклеіваліся лістоўкамі, друкаваліся ў партызанскіх газетах. Паасобныя інтанацыйныя абароты набліжаюць кантату да традыцый-

ных беларускіх народных, асабліва рэкруцкіх, песень. Акрамя А. Багатырова, кантаты на творы Я. Купалы стварылі Р. Пукст і І. Лучанок («Курган»).

Асобнае месца кантата займае ў творчасці Міхася Башлакова. Дзве кантаты на вершы паэта выконвае хор Белдзяржтэлерадыё пад кіраўніцтвам В. Роўды. Музыку да іх склаў Геннадзь Ермачэнкаў. У першую кантату пад назвай «Дні залатыя» ўвайшло 7 частак: «Нібы сон», «Музыка дажджу», «Вяселле», «Не знікай з небасхілу майго», «Адзінокай свечкай стыне», «Прыцярушыў сняжок», «Дні мае залатыя». Трагічнай успрымаецца гучанне кантаты «Радзіма надзей і трывог», чатыры часткі якой («Вандроўнік», «Крыжы-абярэгі», «Птушкі белыя», «Я прайду па Палессі») паказваюць пошукі лірычным героем сваёй Радзімы, птушкі якой пачарнелі, крыжы-абярогі не ратуюць: *Пад усхліны Чарнобыльскіх ветраў, Пад усплёскі Атручаных вод Я наплачу Ў цішы гэтых нетраў Па табе, Па табе, Мой народ....* («Я прайду па Палессі») [2, с. 80].

Не менш трагічна-журботна гучыць кантата Уладзіміра Пецюкевіча «Дарога-сцяжына матулі і сына» (музыка Дзмітрыя Даўгалёва) [3, с. 21]. Паэт сцвярджае, што замест песень з галубінаю пяшчотай павінна прыйсці музыка нябесная, што кліча да палёту. А словы з *перапёлчынай смагай* павінны саступіць *гукам перуновым*. Уся кантата аўтара ўвасоблена ў лепшых класічных традыцыях. Так, даволі складаны па задуме і канструкцыі твор «Матчына блаславенне» вытрыманы ў фальклорным стылі (паўторы, звароты, паралелізмы): *Бласлаўляю цябе, бласлаўляю цябе На ішчаслівую долю, сыночак, Ты расці, як вярба, будзь здароў, як вада, І прыгожы, як сінь-васілёчак!* [3, с. 22].

Народныя традыцыі абумовілі паэтыку большасці песень, што ўвайшлі ў цыкл. Гэта заўважана ў зваротах да месяца (*Месяц мой спагадны, месяц мой лагодны, Як табе я рады ў старане бязроднай!*), язіну (*А тут яшчэ – ах, чарадзеі! – Язмін цвіце, язмін цвіце*), матулі (*Да цябе вяртаюся я марай, У лагодны твой, матуля, спеў*), сына (*Наказала маці сыну: Не забудзь, мой сын, сцяжыны*). Разам з тым мы маем справу не з простаю фальклорнай кантамінацыяй, а з адраджэннем класічных традыцый у новых умовах жыцця.

Яшчэ ў больш яркай ступені праявіліся падобныя пошукі ў араторыі Уладзіміра Пецюкевіча «Зорка Палын» (музыка Дзмітрыя Даўгалёва): *Тут шуміць, гудзе Курапацкі бор, Карканне варон, смутак і жуда, Аняменне души, пацямненне зор... Зоркаю Палын узышла Бяда* [3, с. 14].

У апошнія гады многія пісьменнікі выкарыстоўвалі алузіі з «Апакаліпсіса», беларускі паэт таксама не абыходзіць такую форму ўвасаблення: *Узняўся белы птах з палыну горкага, Святло запальвае святым крылом. Няўжо ды збудзеца мой сон вяселькавы – Спаўзе халодны змрок у буралом?* («Узняўся белы птах») [3, с. 12]

Белы птах узнімаецца над усёй краінай, дзе лунае дух волатаў-асілкаў, пад велічнымі курганамі спяць нашы славуція продкі, што дазваляе паэту павесці гаворку пра традыцыі і перспектывы бытавання нацыі. Паэт нават свядома ідзе на выкарыстанне алузіі і ў песні «Шляхам палыновым» [3, с. 13], амаль літаральна перафразуе славуці зварот бессмяротнага «А хто там ідзе?»: *А хто такі там ідзе ў немай грамадзе..?* Як і ў Купалы, улюбёныя вобразы магутных курганоў становяцца помнікамі на шляху народа ў будучыню, бо падобныя да званоў, якімі трэба ўзрушыць неба: *Курганы, курганы, курганы... Насыпае іх сёння Чарнобыль* («Курганы» [3, с. 20]). Аўтар больш не чуе галасоў птушак: *Перастала зязюля лічыць, Сціхла сіваваронка, не крача* («Курганы») [3, с. 20]; *Знямелі салаўі, знямела ціша ў гаі, Зязюльчына «ку-ку» не чуецца ў бары, На возеры сівым адны вятры гуляюць, І вёслы – напалам, і човен – дагары...* («Знямелі салаўі») [3, с. 12]

Паэт просіць прабачэння ў роднай зямлі за ўсіх людзей, што стварылі Чарнобыль, пыл якога зрабіў чорнымі палі, сады, буслоў і нават людзей: *Зямля пакутная, душа балесная, Даруй, што я цябе не засцярог, Ды, можа, крышачку сагрэю песняю, Хоць і яна з тугі тваіх дарог* («Даруй, зямля мая») [3, с. 15].

На гэтую зямлю не вернецца азёрнай чайкай-чаіцай легендарная Яраслаўна («Мая князеўна»): *Плач Яраслаўны над зямлёй Калышуць хвалі слынныя. Не зводзься горкаю тугой, Мая князеўна мілая* [3, с. 16].

У творах падобнай накіраванасці арганічна гучаць нават пафасна-ўзнёслыя выразы. Надзвычай арганічна ўспрымаюцца звароты да вышэйшых сілаў і асабліва Малітва – форма, якая з часоў Купалы амаль не распрацоўвалася выяўленчымі сродкамі песеннай лірыкі («Сповідзь збуджанага», «Божа, малітву паслухай»): *Божа мой, даруй нам, кволым, Сілы дай распраць плечы І вярні, вярні нам голас Векавечны, чалавечы. Амін...* («Малітва») [3, с. 19]

Зусім у іншай, нават антанімічнай танальнасці вытрыманы цыклы песень для дзяцей. Паэты-песеннікі доказна паказалі, што тут чакаюцца сапраўдныя знаходкі і адкрыцці. Ул. Пецюкевіч разам з кампазітарам Дз. Даўгалёвым стварылі дзіцячую музычную казку «Птушыны кірмаш», якая ўяўляе сабой сольныя песні Жаўрука, Вераб'я, Сарокі, Вароны, Глушца, Дзятла і іншых птушак. У «Песні-Уступе» і «Песні-Фінале» збіраюцца і спяваюць усе ўдзельнікі кірмашу:

*Тук-тук-тук, ча-ча-ча, чык-чырык, курлы,
Дзінь-дзінь, глю, чуф-чуф, кар,
Добры дзень, сябры!*

*Вас вітае, сонцам свеціць,
Непаўторны наш,
Самы лепшы ва ўсім свеце
Песенны кірмаш.* («Песня-Уступ») [3, с. 117]

Паэт паказаў сябе майстрам перадачы птушыных спеваў, у якіх прасочваюцца ўяўленні і паводзіны галоўных герояў. Яго ўлюбёны Жаўрук спявае двойчы, бо яго срэбны галасочак, падобны звяночку, з'яўляецца своеасаблівым камертонам да ўсёй гукавой палітры канцэрта-выставы: *Палі жытнёвыя люблю, Лугі, азёры, рэкі. Вясновы гімн зямлі пяю, Душою з ёй навекі* («Другая песня Жаўрука») [3, с. 126].

Цікава ўспрымаецца песня Вераб'я, які вельмі хоча паказаць сябе. Сарока (*Сіньярыта Сарочыні*) і Індык (*Сінёр я Індычыні*) з'яўляюцца на гэтым балі гасцямі: Індык нагадвае Паўліна, у якога настолькі прыгожы рознакаляровы хвост, наколькі брыдкі голас, якім можна толькі напалохаць. Індык уяўляе сябе каралём – і такая неадпаведнасць памкненняў і здольнасцяў выклікае іранічную ўсмешку: *Лясныя птахі, глю-глю-глю! Чаго маўчком насталі? Спявайце мне, як каралю, Я ацаню ваш талент* («Песня Індыка») [3, с. 122].

Не менш парадыйным вобразам выступае і Глушэц, які запрашае ўсіх, хто хоча славы, у свой хор:

*Чуф-чуфы, чуфа-чуфом –
Тут няма сакрэту:
Хто мяне заве глушцом –
Сам глушэц адпеты.* («Песня Глушца») [3, с. 123]

Песні Жураўля ўносяць у гул аркестра адпаведную мінорнасць і лёгкі сум, якія надаюць музыцы словаў разнастайнасць і поліфанічнасць.

Падобныя вобразы ствараюць неабходную атмасферу веселасці, карнавальнасці, нават гратэску, нібы на балі цацак у славутага Эрнста Гофмана «Шчаўкунок і Мышыны Кароль».

Адметнай з'явай у беларускім песенным мастацтве выступілі песні роздуму, філасофіі, разваг аб сэнсе жыцця і месцы чалавека на зямлі, песні, заснаваныя на асноўных тэндэнцыях хрысціянскага гуманізму. Так, вялікі беларускі паэт Рыгор Барадулін у сваёй творчасці звярнуўся да псалмоў (зборнік «Ксты», 2005) [4]. Тэксты паклаў на музыку і спявае Алесь Камоцкі. У час жорсткасці і канкурэнцыі, бездухоўнасці і ўседазволенасці менавіта зварот да душы так неабходны кожнаму з нас: *Як у сцюдзёную раку, Памалу ў Біблію заходжу, Бо веру, што душу злагоджу, І, думаю, бяду ўраку* [4, с. 80].

Псалмы – гэта лірыка з усімі яе ўмоўнасцямі, гіпербаламі, іншы раз алагічнымі злучэннямі слоў, пра што трэба памятаць, інакш можна прагледзець асноўнае [5, с. 1]. Важную асаблівасць формы псалмоў неабходна захоўваць у перакладзе: «*Вычарпалася ў скрусе жыццё маё і леты мае ў стагнатах*» (Псалым 30:11); «*Як бацька даруе сынам, так даруе Госпад тым, хто баіцца Яго*» (Псалым 102:13). Асаблівасць грунтуецца на так званых паралелізмах:

адно і тое ж сказана двойчы, але па-рознаму. Дарэчы, такая форма паэзіі актыўна выкарыстоўвалася і самім Ісусам Хрыстом: *«Не судзіце, каб і вас не судзілі. Бо якім судом судзіце, такім вас судзіць будучы; і якою мераю мераеце, такою і вам адмераецца»* (Мф. 7:1,2); *«І вось, усё, як хочаце, каб рабілі вам людзі, так і вы рабіце ім; бо ў гэтым закон і прарокі»* (Мф. 7:12). Гасподзь адкрывае, павучае, дыдактыка ў яго набывае напеўную форму, якая не забываецца, а, наадварот, гучыць, як верш, як нечалавечая мелодыя, якая незвычайна цудоўная, як і той свет, які Ён напоўніў Сабой і Любоўю.

У псалмах Рыгор Барадулін арганічна яднае Біблейскі пачатак і нацыянальны. Адбіраючы з псалма толькі адзін верш, паэт развівае пэўную думку, засяроджвае ўвагу на праблемах нацыянальнага, сацыяльнага, духоўнага зместу нашага жыцця. Аўтар арганічна, глыбока пераносіць вечную філасофію Бібліі на нас, чытачоў, грамадзян сваёй Беларусі, вяртае нас, супыняе на простых і заўсёдных ісцінах: *Дні на зямлі твае, Як дзень адзін. Калі ён скончыцца – Ніхто не скажа* [4, с. 86].

Таму неабходна кожнаму з нас у жыцці паспяваць усё рабіць, бо *дарабляць не вернешся*. Чалавек не ведае, колькі яму наканавана жыць на гэтай зямлі. І толькі сонца, якое паэт называе *служкай боскай мілаты*, ведае свой захад і разлівае шчыра сваё цяпло і святло. У вершы скарыстаны вобразны паралелізм, які пашырае і паглыбляе аўтарскую задуму праз метафарызацыю сітуацыі для стварэння яскравага, найбольш запамінальнага вобраз з мэтай глыбокага ўздзеяння на чытача: *Ты знікнеш – Не заўважыцца прапажа. Рацэ няўцям, Як шмат растала льдзін* [4, с. 86].

Мова псалмоў Рыгора Барадуліна даволі складаная. Яна насычана таўталагічнымі паўтарамі, якія, безумоўна, узмацняюць асноўную думку твора: *на гонях родных Рунь рунейшая* [4, с. 82], *руйнайце сівыя руіны* [4, с. 85], *жывыя руіны руінаў* [4, с. 85], *не прывыкла сябе Вінаваціць віна* [4, с. 89], *на крыжы Укрыжуй* [4, с. 91] і іншыя. Іншы раз назіраюцца паўтарэнні не столькі блізказначных слоў, колькі слоў блізкагучных: *мелкія ў суцяшэнні кішэні* [4, с. 85], *вязні – як вузлякі На вярхоўцы пакуты* [4, с. 87], *кара твая відушчая ведае* [4, с. 88], *дзе ліха лішаць ліхадзеі* [4, с. 88] і г. д.

Пры гэтым вельмі актыўна паэт скарыстоўвае магчымасці марфалагічнай сістэмы мовы. Напрыклад, на аснове адзінага кораня *-бо(а)л’* – уводзіць у сказ дзеяслоў, назоўнік і ступень параўнання прыслоўя: *разбаліцца боль балючэй* [4, с. 85]. Або: *Узвышаймась. Бо на ўзвышэнне Вышыні нябёсаў стае!* [4, с. 85]

Гукапісу паэт надае вельмі вялікую ўвагу. Своеасаблівыя спалучэнні, нібы гукавая гульня, яскрава ўзмацняюць рытмічнасць вершаванай мовы, што, канешне, надае большую эмацыянальнасць і засяроджвае на глыбіні выказанай думкі: *Не ўзвышэнне сябе самога, А ўзвышэнне з самога сябе. Непадсільная перамога У няскончанай барацьбе* [4, с. 84].

Псалмы Рыгора Барадуліна – яскравы прыклад высокага майстэрства, мастацкага таленту, калі мова дапамагае спасцігаць глыбіню філасофскай думкі, прымушае задумацца. Як стылістычная фігура, шматпрыназоўнікавасць надае радку панарамнасць, шырыню для сцвярджэння простаі ісціны – пустая душа не можа ўзвысіцца, усё жыццё неабходна напаўняць яе і ўзвышацца *над забытасцю, над імшою, Над прадоннем цёмнай маны, Над спустыненаю душою* [4, с. 85].

Праз аўтарскія перыфразы паэт сцвярджае, што *«душа – гняздоўе Прыцемку й святла»*, а *«вусны – вусце думкі, Што сама На выйсце просіць у душы дазволу»* [4, с. 84], мы ж *Часовыя, Не ведаем, калі Душа пакіне нас, Як думка высі* [4, с. 84].

Даволі шырока паўстае ў псалмах параўнанне, як «мастакоўская своеасаблівасць пісьменніка, яго станаўленне таго, што адлюстроўваецца ў творы» [1, с. 223]. Найчасцей у Рыгора Барадуліна параўнанні вербальныя, якія характарызуюць працэс дзеяння, і інверсіраваныя, структурныя кампаненты якіх размешчаны ў адвольным парадку: *Шыю катаву, як маладая каханка, Абаўе непаслабна Вярхоўка старая* [4, с. 87]; *Поўніцца вока старое бяссонна Смуткам, Як поўня на скразняку* [4, с. 97]; *Высахнуць цяжка воку, Як мору* [4, с. 97]; *Вычэрпвае, Як з чаўна ваду* [4, с. 97] і г. д.

Пэўная група псалмоў заснавана на антытэзе: *Бачыць далей маладое вока, Вока старое глядзіць глыбей* [4, с. 97]; *Ноч з галавы, А дзень жыве з вачэй, Ноч грэшна бавіць час, А*

дзень пацешна [4, с. 98]. Супастаўленне – гэта кантраст, які дазваляе глыбей зазірнуць у пэўную праблему, раскрыць аўтарскую асноўную думку: *Слаўлю цябе І жыву я табой, Госпад, А смерці гэта няміла* [4, с. 96].

Нестандартныя спалучэнні слоў, што складаюць аснову метафарычных пераносаў, дазваляюць ствараць думку, у якой хаваецца дадатковы змест: *Мы зараслі Лясамі хлусні. Пачуй нас і пакарчуй Пакоры нашае пні* [4, с. 91] і г. д.

Спалучэнне вялікай ідэі і не меншага майстэрства яе ўвасаблення прывяло да поспеху: псалмы Рыгора Барадуліна – філасофская паэзія, якая прымушае думаць і разважаць. Умела скарыстаныя сродкі мовы накіраваны на сцвярджэнне ідэй любові да Бога, да людзей, ачышчэнне душы і нараджэнне ў ёй святла.

Такім чынам, у заключэнні можна зрабіць высновы, што ў цэлым беларуская прафесійная песенная лірыка знаходзіцца ў творчым працэсе, у выніку якога адбываюцца зрухі ў стылі (нездарма яшчэ ў старажытнасці гаварылі *saepe stilum vertas iterum quae digna legi sunt scripturus* – часцей паварочвай стыль, калі хочаш напісаць нешта годнае для перачытвання), формах і вобразах. Вельмі хочацца, каб і надалей адбывалася развіццё і рабіліся новыя адкрыцці на глебе пашырэння цікавасці і прыцягнення да сябе ўвагі не толькі беларускамоўнага, але і замежнага слухача.

Літаратура

1. Рагойша, В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах : Дапам. / В. Рагойша. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 2001. – 384 с.
2. Башлакоў, М. Матчыны грыбы перабіраю : Вершы / М. Башлакоў. – Мінск : Ураджай, 2000. – 86 с.
3. Пецюкевіч, Ул. Узняўся белы птах. Песні. Вершы. Балады. / Ул. Пецюкевіч. – Віленя, 2004. – 561 с.
4. Барадулін, Р. Ксты. – Мінск : Рым.-катал. Парафія св. Сымона і св. Алены, 2005. – 472 с.
5. Клайв Стейплз Льюис. Размышления о псалмах / С.Л. Клайв // Библиотека Альдебаран. – Режим доступа : <http://lib.aldebaran.ru> . – 30 с.

УДК 811.161.3: 81'373:342.536.4''13/17''

Лексіка сферы справаводства беларускай мовы XIV–XVIII стст.

Л.Р. БЕЛКА

У артыкуле аналізуецца лексіка сферы справаводства XIV–XVIII стст.

Ключавыя словы: лексіка сферы справаводства, лексіка-тэматычная група, запазычанае слова, адназначнае слова.

The article analyzes the vocabulary in the sphere of Belarusian language record management in the XIV–XVIII centuries.

Keywords: record management vocabulary, lexical-thematical group, loan word, monosemantic word.

У XIII – пачатку XIV ст. беларускія землі ўвайшлі ў склад Вялікага Княства Літоўскага. У XIV ст. падчас праўлення князя Альгерда (1296–1377) афіцыйнай мовай канцелярыі і справаводства ў ВКЛ стала беларуская мова. “У той час яе называлі “простая мова” або “русский язык” (у адрозненне ад “языка словенского” – царкоўнаславянскай мовы). Азначэнне “русский” у складзе гэтага тэрміна паходзіць ад назвы “Русь”, якой у ВКЛ абазначалася частка ўсходнеславянскіх земляў, што ўваходзіла ў склад гэтага княства. Назва “белорусский язык” пачала ўжывацца толькі ў сярэдзіне XVII ст.” [1, с. 18]. “Пісьмовая форма беларускай мовы пачала фарміравацца ў XIV ст. на аснове старажытнарускіх моўных традыцый і жывой гаворкі народа” [2, с. 3].

У XVI ст. (6 жніўня 1517 г.) Ф. Скарына выдаў першую ў гісторыі ўсходняга славянства кнігу “Псалтыр”. Распачатае кнігадрукаванне было працягнута Сымонам Будным і Васілём Цяпінскім. Наогул, XV–XVI ст. можна назваць “залатым векам” у гісторыі беларускай дзяржавы, мовы і літаратуры. За гэты час на беларускай мове стварылася шмат летапісаў, хронік, актаў, лінгвістычных прац, мастацкіх і гістарычных аповесцей.

Пачынаючы з падпісання Люблінскай уніі 1569 г., становішча беларускіх земляў змянілася. ВКЛ увайшла ў склад саюза на правах аўтаноміі. Адрозна пасля падпісання ўніі ў афіцыйным ужытку былі дзве мовы – і беларуская, і польская. Аднак у 1696 г. Варшаўскі сейм фактычна забараняе беларускую мову як дзяржаўную, абавязваючы справавыя дакументы пісаць толькі па-польску. З гэтага часу пачаўся “перыяд заняпаду беларускай мовы. Гэта быў час пашырэння польска-лацінскай кніжнасці на нашых землях” [1, с. 23]. А беларуская мова захавалася дзякуючы толькі таму, што ёю працягваў карыстацца просты люд у штодзённым ужытку.

Мэтай даследавання з’яўляецца аналіз лексікі сферы справаводства XIV–XVIII стст., зроблены на аснове “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, ніжэйшую граніцу якога вызначаюць канцом XIV ст., а вышэйшую – XVIII ст. Слоўнік адлюстравваў “лексіку мастацкіх, навуковых, публіцыстычных, рэлігійных, юрыдычных і іншых жанраў старажытнай пісьменнасці” [3, с. 14].

Паводле лексічнай характарыстыкі ўсе помнікі старабеларускай пісьменнасці, якія вядомы ў наш час, утвараюць юрыдычна-дзелаваю, свецка-мастацкую і рэлігійную ўмоўныя групы. “У колькасных адносінах дзелавыя помнікі займаюць першае месца... Аднак лексіка дзелавых помнікаў не вылучаецца багаццем і разнастайнасцю” [3, с. 17]. У склад апісаных у слоўніку дзелавых помнікаў увайшлі розныя “акты, граматы, дагаворы, запісы, кодэксы, законы, позвы, статуты, судзебнікі, уставы, прывілеі, трыбуналы, прапіскі і г. д.” [4, с. 58].

Прааналізаваныя намі словы справаводнай дзейнасці, якія сустракаюцца ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” і захаваліся ў наш час, можна падзяліць на некалькі лексіка-тэматычных груп:

назвы агульных і прыватных паняццяў справаводнай сферы: *доводъ* * 'довад, доказ, аргумент'; *докладъ* 'даклад, паведамленне'; *документъ* 'дакумент, дзелавая папера, якая служыць доказам чаго-н. або пацвярджае права на што-н.'; *законъ* 'устаўленні, прадпісанні свецкай улады'; *инструкция (инструкция)* 'настаўленне, наказ, кіраўніцтва да чаго-н.'; *информация (информаця, информаця)* 'інфармацыя, паведамленне аб чым-н.; разуменне'; *комисия (комисея, комиссыя, комисыя, коммисия, комысия, комыссыя, комысыя, конмисия)* 'група асоб як орган, утвораны для выканання пэўных задач; пасяджэнне гэтага органа; рашэнне камісіі'; *праца* 'праца, стваральная дзейнасць чалавека; намаганне; клопат; вынік, плод работы';

назвы, якія характарызуюць арганізацыю дзяржаўнага кіравання, выканаўчую дзейнасць чыноўніцкага апарату, абазначаюць паняцці і рэаліі са сферы дзяржаўна-адміністрацыйнага кіравання: *администрация (администраця)* 'распараджэнне, кіраўніцтва'; *атестация (атестаця, атестация, аттестация)* 'атэстацыя, пісьмовае пасведчанне'; *власть* 'улада, панаванне; органы ўлады; асобы, надзеленыя ўладай; паўнамоцтва, права'; *держава* 'дзяржава, краіна; улада, кіраванне'; *конституция (конституция, конституция, конституция, конституция)* 'звод, збор законаў, пастановаў'; *начальство (началство)* 'улада; кіраўніцтва'; *невыконанье* 'невывананне'; *обязокъ* 'абавязак'; *порядокъ (порадокъ)* 'закон, правіла; канон звод законаў, правіл; кіраванне, праяўленне; установа, лад, улада; згода, мір, спакой; добры, належны стан чаго-н., дзе-н., парадак; чарга, чарговасць, пэўны парадак, паслядоўнасць у адбыванні чаго-н.; метада, спосаб, правілы ажыццяўлення чаго-н.; распарадак, ход, цячэнне чаго-н.; распараджэнне; воля';

назвы прадметаў або з'яў для сістэматызацыі іх ў пэўным парадку: *артикуль (артикуль)* 'артыкул, параграф, раздзел; збор правіл, палажэнняў, статут'; *взоръ (узоръ)* 'узор, прыклад'; *выписокъ* 'спіс, рукапісная копія'; *глава* 'раздзел кнігі'; *календаръ* 'сістэма лічэння дзён у годзе; кніга або брашура, якая змяшчае пералік дзён года'; *каталогъ* '(каталіогъ) каталог';

назвы відаў дакументаў і дзелавых папер: *актъ* 'дакумент, які змяшчае пастанову, дагавор'; *декретъ (дикретъ, дэкретъ, дэкретъ)* 'пастанова ўрада або вышэйшай духоўнай улады, якая мае сілу закона'; *договоръ* 'дагавор; умова'; *картка* 'лісток, пісьмо, запіска'; *квитация (квитанция, квитация, квитация)* 'квітанцыя, распіска, запіс'; *листъ (лысть)* 'ліст, пісьмо, пасланне; афіцыйны дакумент (указ, паведамленне, сведчанне, грамата і г. д.)'; *опись (опись)* 'дакумент аб якім-н. юрыдычным акце'; *оригиналь (ориналь, оригиналъ, оригиналъ, ориналъ, орыгиналъ, орыналъ, орыналъ, орыналъ, орыналъ, орыналъ)* 'арыгінал'; *перепись (перепись)* 'копія'; *письмо (писмо)* 'пісьмо, ліст, пасланне; пісьмовы дакумент';

назвы прадметаў, прылад працы, іх дэталей і прыстасаванняў для механізаванай працы: *аркушь* 'ліст паперы'; *листъ (лысть)* 'асобны аркуш паперы'; *папера (паперъ, папиръ)* 'папера'; *печатка* 'пячатка, невялікая пячаць'; *печать (печеть, печять)* 'прылада з выразнымі выпуклымі знакамі для адціскання на паперы, пергаменце, воску, свінцы, сургучы; пячаць, пячатка; тое, чым апячатваюць што-н., каб забараніць доступ';

назвы элементаў і знакаў, якія выкарыстоўваюцца пры афармленні дакументаў: *надпись* 'надпіс';

назвы рэквізітаў (састаўных элементаў) дакументаў і іх частак: *дата* 'дата'; *додатокъ* 'дадатак, дабаўленне'; *печать (печеть, печять)* 'адбітак пячаці (пячаткі) на паперы, пергаменце або на прывешаным да дакумента кавалку воску, свінцу, сургучу для сведчання чаго-н.'; *подпись (подпись)* 'подпіс для пацвярджэння, пасведчання чаго-н.';

назвы адміністрацыйных і дзяржаўных органаў і ўстаноў: *канцелярия (канцелерея, канцелерыя, канцеллярия, канцелярея, канцелярыя)* 'канцылярыя';

назвы асоб-удзельнікаў справаводнага працэсу па адміністрацыйных пасадах, выканаўчых службовых функцыях, па прафесіі, спецыяльнасці, роду заняткаў: *администраторъ* 'кіраўнік'; *директоръ* 'дырэктар'; *кондидатъ* 'той, хто намечан для выбарання'; *наместникъ*

* захоўваецца арфаграфія слоўніка

(*намесникъ*) 'намеснік (асоба, якая замяшчае каго-н.); службовая асоба (свецкая або духоўная), якой даручана кіраванне якім-н. горадам, акругай'; *начальникъ* (*началникъ*) 'кіраўнік, начальнік; праводыр'; *працуючий* 'у знач. наз. той, хто працуе';

назвы вытворчых і працоўных працэсаў: *вписанье* (*уписанье*) 'дзеянне па дзеясл. впісати'; *друкованье* 'друкаванне'; *зписанье* 'дзеянне па дзеясл. зпісати (169)'; *перенось* 'перадача справы на разгляд у іншую судовую інстанцыю; сама гэта справа'; *подписанье* (*подписание*) 'дзеянне па дзеясл. подпісати'; *посведчанье* 'дзеянне па дзеясл. посведчыць';

назвы прымет і якасцей працэсаў і прадметаў: *атестацейный* (*аттестацийный*) 'прым. ад аттестация'; *вышейозначоный* 'вышэйадзначаны'; *вышейописанный* (*вышейописанный, вышэйописанный*) 'вышэйназваны, вышэйапісаны'; *вышейписанный* (*вышейписанный, вышэйписанный, вышэйписанный*) 'вышэйназваны, вышэйпамянёны, вышэйпрыведзены, вышэйнапісаны'; *вышейпомененый* (*вышейпомененый, вышэйпомененый, вышэйпомененый*) 'вышэйпамянёны, вышэйназваны, вышэйуказаны, вышэйсказаны'; *вышейнаписанный* 'вышэйнапісаны'; *годовый* 'гадавы (які паўтараецца праз год); гадавы (які дзейнічае на працягу года)'; *головный* 'галоўны, асноўны'; *державный* 'магутны'; *директорский* 'прым. ад директор'; *документальный* 'прым. ад документ'; *досконалий* 'дасканалы, узорны, ідэальны; законны, прадугледжаны законам'; *законный* 'які адносіцца да закону; законны'; *канцелярский* 'канцелярскі'; *названный* 'упамянута раней'; *невыконанный* 'нявыкананы, няўчынены, няздзейснены'; *особистый* 'асабісты'; *паперовый* 'прым. ад папер'; *переписанный* 'дзеіпрым. ад перапісати'; *персональный* (*персональный*) 'асабісты, персанальны'; *письменный* 'пісьмовы, напісаны; пісьменны, адукаваны'; *подписанный* 'падпісаны, пастаўлены подпіс для пацвярджэння чаго-н.; зроблены які-н. подпіс, паметка на чым-н.';

назвы дзеянняў розных груп і станаў грамадства: *вписовати* (*вписывати, уписовати, уписывати*) 'упісваць'; *вызволити* 'зняць з каго-н. цяжар грамадскіх павіннасцей або нагрузак'; *вызволити* (*вызвляти, вызвляць*) 'здымаць з каго-н. цяжар грамадскіх павіннасцей або нагрузак'; *выконати* 'выканаць, здзейсніць'; *выписати* 'выпісаць, спісаць, перапісаць, зрабіць выпіску; апісаць, выкладзі пісьмова'; *выписовати* (*выписывати*) 'выпісваць, перапісваць; апісваць, выкладаць пісьмова'; *вытиснути* 'прыкладзі пячатку, адбіць'; *докладывати* 'апавяшчаць, даводзіць да ведама'; *друковати* 'друкаваць'; *загадovati* (*загадывати*) 'загадваць, аддаваць загад; распараджацца'; *информовати* 'інфармаваць, даваць інфармацыю, азнаямляць з чым-н.'; *обовязати* (*обовезати, обовезать, обовязать*) 'абавязваць; патрабаваць ад каго-н. што-н. выканаць; ускласці на каго-н. якія-н. абавязкі'; *описати* 'апісаць, падрабязна расказаць пра каго-, што-н., запісаць, напісаць дакументальна; скласці поўны спіс якіх-н. рэчаў з мэтай іх уліку; запісаць на каго-н. што-н., скласці дакумент аб перадачы каму-н. чаго-н, завяшчаць'; *описовати* (*описовать, описывати*) 'апісваць; падрабязна расказваць пра каго-, што-н. сродкамі пісьмовай мовы; рабіць вопіс, складаць спіс чаго-н.; запісваць на каго-н. што-н., апісваць, завяшчаць што-н. каму-н.'; *переписати* 'напісаць тэкст нанова, яшчэ раз; зрабіць копію з якога-н. тэксту, спісаць; перапрацаваўшы, напісаць інакш; скласці спіс, рэестр каго-, чаго-н.; апісаць; пералічыць'; *переписовати* (*переписывати*) 'пісаць тэкст нанова, яшчэ раз; складаць спіс, рэестр каго-, чаго-н.'; *пересылати* 'перасылаць, перадаваць'; *писати* (*писать*) 'перадаваць на паперы або на іншым матэрыяле графічныя знакі, пісаць; звяртацца да каго-н. пісьмова, паведамляць аб чым-н., выказваць што-н. у пісьмовай форме; складаць які-н. пісьмовы тэкст; апавядаць, апісваць; весці дакументацыю, выконваць іншую канцелярскую работу; запісваць, уносіць у спіс, дакумент, канцелярскую кнігу'; *подписати* 'падпісаць, паставіць подпіс для пацвярджэння чаго-н.'; *подписовати* (*подписывати*) 'падпісваць, паставіць подпіс для пацвярджэння чаго-н.'; *посведчати* (*посветчати, посвечати, посвядчати, посвятчати*) 'сведчыць, паказваць; даказваць'; *посведчити* (*посветчити, посвечыти, посвечити*) 'засведчыць, пасведчыць, паказаць; даказаць'; *постановити* (*постановити, постановить*) 'пастанавіць, узаконіць; вырашыць; вызначыць; устанавіць, увесці'; *працовати* (*працевати, працовать*) 'працаваць, рабіць'; *приписовати* (*приписовати*) 'дапісваць да асноўнага тэксту'.

Аналіз лексікі сферы справаводства "Гістарычнага слоўніка беларускай мовы", акрамя вышэй сказанага, паказаў, што ў XIV–XVIII стст. сярод адзначанай лексікі сустракалася

шмат запазычаных слоў. Яны неабходны “як для намінацыі новых рэалій і паняццяў, якія пастаянна ўзнікалі ў рэчаіснасці пад уплывам знаёмства з грамадска-палітычным, гаспадарча-эканамічным і навукова-культурным жыццём іншых народаў, так і для замены многіх назваў, што становіліся непрыгоднымі ў выніку грамадскага прагрэсу” [5, с. 3]. Амаль 90% з іх былі лацінскага паходжання. Да гэтай групы адносяцца і словы, якія і зараз захавалі свае значэнні: *администраторъ, администрация (администрацыя), актъ, артыкулъ (артикуль), атестация (атестацыя, атестачия, аттестация), дата, декретъ (дикретъ, дэкретъ, дэкретъ), директоръ, документъ, инструкция (инструкцыя), информация (інфармацыя, інфармацыя), календаръ, канцелярия (канцелерея, канцелерыя, канцеллярия, канцелярея, канцелярыя), квитація (квитанция, квітацыя, квітацыя), комиссия (комисея, комиссыя, комисыя, коммисия, комысия, комыссыя, комысыя, конмисия), кандидатъ, констытуцыя (конституция, конституцыя, констытуцыя, констытуцэя), оригиналь (орыиналь, орикгиналь, орикгналь, ориналъ, орыгиналь, орыиналь, орыйналь, орыкгиналь, орыналь)* і інш.; і словы, якія раней выкарыстоўваліся ў іншых значэннях: *дисциплина (дисцыпліна, дысцыпліна), инспекторъ, инстанция (інстанцыя)* і інш. Сустрэкаліся запазычаны і з іншых моў: нямецкай: *друковати, друкъ*; грэчаскай: *каталогъ (каталіогъ)*; чэшскай: *праца*.

Частка слоў, якія выкарыстоўваліся ў XIV–XVIII стст. для абазначэння справаводных паняццяў, у наш час не захаваліся. Напрыклад: *администровати* ‘загадваць, кіраваць’; *вданье (уданье)* ‘запіс; дазвол’; *видымусъ (видемусъ, видимусъ, выдымусъ)* ‘копія, выпіска’; *визитаторъ (визытаторъ)* ‘інспектар’; *вицерегентъ* ‘намеснік начальніка канцылярыі’; *владованье* ‘кіраванне, праўленне, распараджэнне’; *возставляти* ‘устаўляваць’; *врядность* ‘распарадак’; *вспоможитель* ‘памочнік’; *всправити* ‘аформіць (аб дакуменце)’; *вступка* ‘уступленне на пасаду’; *вызнанный* ‘засведчаны, прызнаны, зацверджаны’; *выконывачъ* ‘выканаўца’; *вытисокъ* ‘спіс, рукапісная копія’; *выпись* ‘выпіска з дакумента, копія’; *выроковати* ‘пастанаўляць’; *вырокъ (вирокъ)* ‘рашэнне, пастанова, указ; меркаванне, разважанне, думка; дагавор, пагадненне; дазвол, распараджэнне’; *вырчение* ‘пастанова, загад’; *гайный (кгайный)* ‘які адбываецца ва ўстаноўлены тэрмін і з захаваннем прадугледжаных законам правіл’; *дейца* ‘выканаўца, вытворца дзеяння’; *канцелярь* ‘чыноўнік пры высокай урадавай асобе, сакратар’ і інш.

Сустрэкаюцца ў складзе лексікі “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” і такія словы, якія зараз выкарыстоўваюцца ў сферы справаводства, але ў XIV–XVIII стст. абазначалі зусім іншыя паняцці. Напрыклад: *апаратъ (аператъ, аппаратъ, апператъ, опаратъ)* ‘царкоўны рэквізіт; амуніцыя; знакі каралеўскай улады’ – у “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” (у суч. бел. мове ‘спецыяльны прыбор для выканання якой-н. работы; сукупнасць органаў, якія выконваюць пэўную функцыю ў арганізме; сукупнасць дзяржаўных устаноў, якія абслугоўваюць пэўную галіну кіраўніцтва ці гаспадаркі’ [6, с. 244]); *бланкъ* ‘зубец замкавай вежы’ – (‘ліст паперы з друкаваным загалоўкам установы, прадпрыемства або з часткова надрукаваным тэкстам, астатняя частка якога запаўняецца пры неабходнасці’ [6, с. 383]); *дисциплина (дисцыпліна, дысцыпліна)* ‘бізун; удар бізуна’ – (‘цвёрда ўстаноўлены парадак, абавязковы для ўсіх членаў якога-н. калектыву; асобная галіна якой-н. навукі; вучэбны прадмет’ [7, с. 224]); *экземплярь* ‘арыгінал’ – (‘асобная адзінка, узор з ліку аднародных рэчаў (звычайна пра друкаваны ці рукапісны тэкст)’ [8, с. 446]); *инспекторъ* ‘наглядчык’ – (‘службовая асоба, якая ажыццяўляе нагляд і кантроль за правільнасцю дзеянняў падведаных органаў і асоб; памочнік дырэктара па выхаваўчай і навучальнай рабоце ў мужчынскіх навучальных установах дарэвалюцыйнай Расіі’ [7, с. 547]); *инстанция (інстанцыя)* ‘хадайніцтва, садзейнічанне’ – (‘асобная ступень у сістэме падначаленых адзін другому органаў дзяржаўнага кіравання, партыйных, прафсаюзных, судовых і інш. арганізацый’ [7, с. 548]); *отдель* ‘аддзяленне (у выніку падзелу маёмасці, гаспадаркі); выдзелены надзел зямлі; адасобленасць’ – (‘падраздзяленне ў структуры якой-н. установы або прадпрыемства; адна з частак, на якія падзяляецца што-н. цэлае на аснове пэўных прыкмет; састаўная частка чаго-н. (магазіна, музея, выстаўкі), дзе знаходзяцца аднародныя прадметы; раздзел у навучы, прысвечаны пэўнаму колу пытанняў; уст. выдзелены бацькам сыну надзел зямлі’ [6, с. 130]) і інш.

Таксама неабходна адзначыць, што побач з адназначнымі словамі ў вызначанай намі лексіцы значная частка ўжывалася не толькі ў адным справаводным значэнні, але яшчэ і ў іншых, якія выкарыстоўваліся ў розных сферах дзейнасці (часта – у рэлігійнай, таксама ў грамадскай, ваеннай, юрыдычнай і інш.). Напрыклад: *актъ* 'адзінкавае дзеянне, учынак; абрад, цырымонія; дакумент, які змяшчае пастанову, дагавор; актавая кніга?'; *декретъ* (*дикретъ*, *дэкгретъ*, *дэкретъ*) 'пастанова ўрада або вышэйшай духоўнай улады, якая мае сілу закона; прыгавор боскага суда; прадвызначэнне боскай волі?'; *доводъ* 'довад, доказ, аргумент; прысяжны павераны, адвакат?'; *законный* 'які адносіцца да рэлігіі, веравызнання; ордэнскі (які адносіцца да манаскага ордэна), манаскі, манастырскі; які служыць рэлігійнаму культу; які адносіцца да закону; законны?'; *законъ* 'рэлігія, вера, веравызнанне; сукупнасць прадпісанняў якой-н. рэлігіі; манаскае таварыства, ордэн каталіцкай царквы з пэўным статутам; устанаўленні, прадпісанні свецкай улады; сувязь паміж з'явамі, закон развіцця прыроды; правіла, звычай; шлюб?'; *календаръ* 'сістэма лічэння дзён у годзе; сістэма царкоўных свят, якая вызначалася паводле сістэмы лічэння дзён у годзе; кніга або брашура, якая змяшчае пералік дзён года?'; *листъ* (*лысть*) 'ліст (частка расліны); зб. лістота; асобны аркуш паперы; ліст або старонка ў кнізе; ліст, пісьмо, пасланне; афіцыйны дакумент (указ, паведамленне, сведчанне, грамата і г. д.)?'; *наместникъ* (*намесникъ*) 'наследнік, пераемнік; намеснік (асоба, якая замяшчае каго-н.); службовая асоба (свецкая або духоўная), якой даручана кіраванне якім-н. горадам, акругай; памочнік настаяцеля манастыра?'; *письмо* (*писмо*) 'сістэма графічных знакаў, якія ўжываюцца для пісання; почырк; уменне пісаць, а таксама працэс пісання; пісьмовая мова, пісьмовая фіксацыя; пісьменнасць; пісьмовы твор; пісьмовае сведчанне; пісьмо, ліст, пасланне; пісьмовы дакумент; свяшчэннае пісанне?'; *постановити* (*пастановити*, *постановить*) 'пастанавіць, узаконіць; вырашыць; вызначыць; дамовіцца; уладкаваць, прывесці ў належны парадак; устанавіць, увесці; прыцягнуць (да адбывання воінскай павіннасці), вылучыць (для ўдзелу ў бітве, паядынку); прызначыць (на пасаду, прастол); стварыць, заснаваць; збудаваць; узвесці (помнік); заключыць (мір); усталяваць; накіраваць; паставіць каго-н. стойма дзе-н.; размясціць; паставіць, пакласці што-н., дзе-н.; забяспечыць яўку? і інш.

Адназначнымі ў той час з'яўляліся такія словы, як *документъ* 'дакумент, дзелавае папера, якая служыць доказам чаго-н. або пацвярджае права на што-н.?'; *инструкция* (*инструкция*) 'настаўленне, наказ, кіраўніцтва да чаго-н.?'; *информация* (*информацяя*, *информация*) 'інфармацыя, паведамленне аб чым-н.; разуменне?'; *кондидатъ* 'той, хто намечан для выбарання?'; *констытуция* (*конституция*, *конституция*, *констытуцяя*, *констытуцэя*) 'звод, збор законаў, пастаноў?'; *невыконанье* 'невыкананне?'; *печатка* 'пячатка, невялікая пячаць?'; *подписовати* (*подписывати*) 'падпісаць, паставіць подпіс для пацвярджэння чаго-н.? і інш.

Яшчэ адной асаблівасцю лексікі XIV–XVIII стст., адзначанай у "Гістарычным слоўніку беларускай мовы", было тое, што яна мела шмат формаў. Напрыклад: *вышейописанный* (*вышэйописанный*); *декретъ* (*дикретъ*, *дэкгретъ*, *дэкретъ*); *информация* (*информацяя*, *информация*); *канцелярия* (*канцелерея*, *канцелерыя*, *канцелярия*, *канцелярея*, *канцелярыя*); *комисия* (*комисея*, *комиссыя*, *комисыя*, *коммисия*, *комысия*, *комыссыя*, *комысыя*, *коммисия*); *оригиналь* (*орииналь*, *орикгиналь*, *орикгналь*, *ориналь*, *орыгиналь*, *орыиналь*, *орыйналь*, *орыкгиналь*, *орыналь*); *подписовати* (*подписывати*); *подпись* (*подпись*); *постановити* (*пастановити*, *постановить*) і інш.

Такім чынам, як паказвае аналіз, значная частка лексікі сферы справаводства "Гістарычнага слоўніка беларускай мовы" захавалася і ў наш час, але сустракаюцца і такія словы, што не выкарыстоўваюцца ў сучаснай мове (*выконывачъ* 'выканаўца?'; *выписокъ* 'спіс, рукапісная копія? і інш.). Акрамя гэтага, намі адзначаны словы, якія зараз выкарыстоўваюцца ў сферы справаводства, але ў XIV–XVIII стст. абазначалі зусім іншыя паняцці (*бланкъ* 'зубец замкавай вежы? – (у суч. бел. мове – 'ліст паперы з друкаваным загалоўкам установы, прадпрыемства або з часткова надрукаваным тэкстам, астатняя частка якога запаўняецца пры неабходнасці? і інш.)). Да адметнасцей лексікі сферы справаводства можна таксама аднесці шырокае выкарыстанне запазычаных слоў, у асноўным – лацінскага паходжання і мнагазначнасць, прычым, да справаводства адносілася толькі, як правіла, адно значэнне.

Літаратура

1. Смольская, Т.М. Беларуская мова: юрыд. лексіка : вучэб. дапам. для студэнтаў юрыдычных спецыяльнасцей устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / Т.М. Смольская, Л.У. Хрышчановіч. – Мінск : ТетраСистемс, 2006. – 240 с.
2. Анічэнка, У.В. Гісторыя функцыяніравання беларускай мовы : міжвед. зб. / У.В. Анічэнка // ГДУ імя Ф. Скарыны. – Гомель, 1996. – Вып. 11 : Беларуская мова. – С. 3–9.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1. А–Біенье / Акадэмія навук БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа ; склад. Т.І. Блізнюк [і інш.]; рэд. А.М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 296 с.
4. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск : Інтэрпрэсэсэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.
5. Булыка, А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А.М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 1. А–В. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1977. – 608 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 2. Г–К / рэд. тома А.Я. Баханькоў. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 5. Кн. 2. У–Я / рэд. тома М.Р. Суднік. – Мінск : Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1984. – 608 с.

Гомельскі дзяржаўны
універсітэт ім. Ф. Скарыны

Поступило 21.11.11

УДК 81'373.23 (476.2–37 Ветка) : 81'373.6

Прозвішчы Веткаўскага раёна адапелятыўнага паходжання

У.А. БОБРЫК

У артыкуле даецца семантычны аналіз прозвішчаў жыхароў Веткаўскага раёна. Вылучана 13 лексіка-семантычных груп слоў, што сталі асновай для ўтварэння прозвішчаў. У выніку аўтар даследавання прыйшоў да высновы, што найбольш ужывальнымі з'яўляюцца прозвішчы, утвораныя ад назваў прафесій, роду заняткаў, фізічных і разумовых характарыстык чалавека. Меншую частку складаюць прозвішчы, утвораныя ад прадуктаў харчавання, геаграфічных назваў.

Ключавыя словы: прозвішча, семантыка, адапелятыўнае прозвішча, адыменнае прозвішча, адтапанімічнае поле, словаўтварэнне, лексіка-семантычная група.

The article gives the semantic analysis of the surnames of Vetka region citizens. Thirteen lexico-semantic word groups that have become the basis for surname formation are singled out here. As a result the researcher has come to the conclusion that the most common surnames are the ones formed of trades, occupations, physical and mental characteristics of a person. The smaller part includes the surnames formed of food products and geographical names.

Keywords: surname, semantics, appellative surname, name surname, toponymic field, word-formation, lexico-semantic group.

У апошні час моваведамі звернута асаблівая ўвага на даследаванне гісторыі і этымалогіі беларускіх антрапонімаў (імён і прозвішчаў). Гэта звязана з тым, што антрапанімічная лексіка з'яўляецца важнейшай даследчай базай для такіх навук, як гісторыя мовы, гістарычная лексікалогія і этымалогія.

Прозвішча мае свае спецыфічныя асаблівасці. У самым агульным плане можна сказаць, што гэта атрыманае ў спадчыну імя цэлай сям'і, “устойлівае і нязменнае не менш, – як адзначае Васіль Шур, – чым у трох пакаленнях” [11, с. 31]. У наш час прозвішча – гэта юрыдычна ўзаконенае найменне чалавека.

Намі сабрана і прааналізавана каля дзвух тысяч прозвішчаў жыхароў Веткаўскага раёна. Фактычны матэрыял сведчыць, што ўсе прозвішчы паходзяць ад двух класаў лексікі: адапелятыўнага і аданамастычнага паходжання. Найбольш прадуктыўна ў якасці матывацыйнай базы задзейнічана апелятыўная лексіка.

Багацце і стракатасць асноў прозвішчаў адапелятыўнага паходжання жыхароў Веткаўскага раёна нагадваюць энцыклапедыю мовы. Яны адлюстроўваюць дачыненне чалавека да навакольнага асяроддзя і разнастайных заняткаў, сведчаць аб стане сацыяльнага і культурнага жыцця грамадства ў пэўны гістарычны перыяд, даносяць характар узаемаадносін паміж людзьмі.

У складзе прозвішчаў Веткаўскага раёна найбольш часта сустракаюцца словы, звязаныя з назвамі жывёльнага свету. Сярод іх можна вылучыць: назвы свойскіх жывёл: *Быкаў*, *Бычкоў*, *Жарабцоў*, *Казлоў*, *Казлоўскі*, *Трусевіч*, *Цапаў* (цап ‘казёл’ [3, с. 436]), *Целеш* (целеш ‘цяля’ [9, с. 195]), *Худобін* (рэг. худаба ‘дамашняя жывёла, скаціна’ [3, с. 435]); назвы дзікіх звяроў і грызуноў: *Бабук* (рус. ‘земляны заяц, тушкан’ [3, с. 29]), *Барсук*, *Барсукоў*, *Баброў*, *Бірукоў* (рэг. бірук ‘адзінокі воўк, які жыве па-за стаі’ [9, с. 34]), *Вількін* (параўн. польск. wilk ‘воўк’ [3, с. 87]), *Кажанаў* (кажан ‘лятучая мыш’ [3, с. 167]), *Норкін* (заал. ‘норка’ [3, с. 300]), назвы насякомых: *Біндзюкоў* (укр. биндюк ‘чмель’ [3, с. 54]), *Жукоўскі*, *Казека* (рэг., рус. ‘вош’ [3, с. 168]), *Мятлікаў* (разм. мятлік ‘матылёк’ [6, с. 355]), *Паплеўкін* (рус. поплёвка ‘вялікая пакаёвая муха’ [3, с. 314]), назвы земнаводных: *Казюлькін* (рус., казюля ‘змья’ [3, с. 169]); назвы свойскіх птушак: *Індзюкоў* (рэг., рус. индюк ‘індык’ [3, с. 164]), *Квакуха* (‘курыца з куранятамі’ [3, с. 197]), *Куранкоў* (рус. куран ‘індык’ [3, с. 232]), *Курчанка* (рус. курч ‘кураня’ [4, с. 173]), *Пеўнеў*, *Пырко* (параўн. рэг. пырка ‘курачка’ [3, с. 341]; пырка ‘індык, кура’ [4, с. 264]); назвы дзікіх птушак: *Арлоў*, *Вараб’ёў* (*Вераб’ёў*), *Варонкін* (ад варона [3, с. 83]), *Галкоў* (ад галка [3, с. 99]), *Дзятлаў*, *Драздоў*, *Дудак* (рэг. ‘драфа’ [3, с. 139]; драфа

‘буйная стэпавая птушка з доўгай шыяй і моцнымі нагамі’ [6, с. 184]), *Жураўлёў*, *Жураўчанка* (рэг. жураў ‘журавель’ [3, с. 148]), *Зуеў* (рус. рэг. зуй ‘балотная птушка з сямейства кулікоў’ [9, с. 85]; *Кавулькін* (укр. памянш. кавулька ‘зязюля, кукушка’ [3, с. 166]), *Какушкін* (рус. кокушка ‘тое ж, што кукушка’, ‘зязюля’ [9, с. 102]), *Коришыкаў* (рэг. каршук ‘коршак’ [3, с. 19]), *Клачко* (ад клак ‘тое, што і пыж’ [6, с. 292]), *Крумкачоў*, *Пагарцаў* (укр. погарець ‘птушка ўдод’ [3, с. 304]), *Пугачоў* (пугач ‘філін, які палохае сваім крыкам’ [9, с. 162]), *Сакалоў*, *Сарокін*, *Селязнёў* (бел. рэг., рус., укр. селезень ‘качур’ [3, с. 370]), *Сініцкі*, *Слукін* (рус. слуга ‘птушка вальдшнеп, слонка’ [3, с. 382]), *Стрыжанкоў* (ад стрыж [3, с. 393]), *Сураў* (магчыма ад сур ‘сурок’ [4, с. 306]), *Сычоў* (сыч ‘птушка з сям’і савіных’ [8, с. 145]), *Удодаў*, *Хулапаў* (рэг. хулапа ‘палявы голуб’ [3, с. 435]), *Чайкоў*, *Чаплін*, *Чаплінскі* (ад чапля [9, с. 216]), *Чыж*, *Чырकोў*, *Чырок* (чырок ‘невялікая вадаплаўная птушка, разнавіднасць качкі’ [9, с. 220]), *Шпакаў*, *Шчыглоў* (шчыгол [3, с. 488]); *Ястрабоў*; назвы рыб: *Акуневіч*, *Балыкоў* (башк., кірг., тат. балык ‘рыба’ [3, с. 39]), *Карасёў*, *Карпянок* (ад карп [3, с. 187]), *Ляшчоў* (ад лешч [3, с. 251]), *Плоткін*, *Судакоў* (ад судак [6, с. 635]), *Шчукін*, *Шчучкін* (бел. рэг., рус., укр. шчука ‘шчупак’ [3, с. 488]), *Ракаў*, *Рачкоў* (рачко, рачок ‘памянш ад рак’ [9, с. 167]).

Словы, якія абазначаюць назвы частак цела і покрыва цела чалавека і жывёлін, сустракаюцца ў прозвішчах: *Бардукоў* (укр. бордюг, бордюх ‘бурдзюк’, ‘страўнік жывёліны’ [3, с. 42]), *Бародка*, *Волін* (рэг. воле ‘валлэ’ [3, с. 89]; валлэ ‘пашыраная частка стрававода ў птушак, насякомых, малюскаў, дзе папярэдне перапрацоўваецца ежа’ [6, с. 105]), *Глазкоў*, *Дзебаў* (параўн. рэг. дзёб ‘дзюба’ [3, с. 128]), *Капытаў*, *Космыкаў* (космы, косма ‘пасма валасоў’ [4, с. 159]), *Костачка*, *Костачкін*, *Корхаў* (устар. бел. корх ‘кулак’, ‘удар кулаком’ [3, с. 214]), *Крылоў*, *Лапацін*, *Лычкоў* (ад лыка ‘лыч – свіное рыла’ [4, с. 188]), *Наско*, *Носка* (ад нос [3, с. 297]), *Рагавой*, *Ражкоў*, *Рогаў* (ад рог [3, с. 351]), *Рудзін* (руда ‘кроў’ [4, с. 272]), *Ланін*, *Ланіцкі*, *Чачын* (тат. чэч ‘волас, валасы’ [3, с. 449]) і інш.

Назвы хвароб, траўм, паталагічных адхіленняў можна сустрэць у наступных прозвішчах: *Аднавочка*, *Бугроў* (бугор ‘узвышанасць’, ‘пухір, пухліна’ [9, с. 39]), *Бяспалікаў* (беспалы ‘той, у каго няма аднаго ці больш пальцаў’ [3, с. 78]), *Гарбачоў* (гарбач ‘гарбаты’ [3, с. 102]), *Дзеравяшкін* (дзеравяшка ‘штучная драўляная нага’, ‘той, у каго няма нагі’ [3, с. 129]), *Дудукін* (узб. дудук ‘заіка’ [3, с. 139]), *Каўтуноў* (ад каўтун ‘хвароба скуры на галаве, пры якой валасы зблытваюцца і зліпаюцца ў камяк’ [6, с. 285]), *Кізянкоў* (кізя, параўн. тат. кизу ўстар. ‘эпідэмія’ [3, с. 201]), *Лопухаў* (лапуха ‘воспа, шкарлятына’ [9, с. 122]); лопух ‘жоўты збаначнік’ [8, с. 133]), *Рожын* (рожа ‘назва хваробы’ [3, с. 351]), *Рубцоў*, *Самардакоў* (параўн. рэг. сумурдак ‘хвароба поласці рота, боль у сківіцах’ [3, с. 364]), *Сапегін* (параўн. сапач ‘хто сапе, хварэе задышкай’ [8, с. 141]), *Сляпыхін* (рэг. лайл. сляпуха ‘сляпая’ [3, с. 383]), *Шышакоў* (рэг. шышак ‘гузак’ [3, с. 493]), *Шрамаў* і інш.

Значная колькасць прозвішчаў утвараецца ад назваў раслін і іх частак, назваў пладоў: *Арбузаў*, *Асонаў* (разм. форма ад насон ‘расліна, тое ж, што дзікі мак’ [9, с. 148]), *Бакунаў*, *Бакуноў* (ад рэг. бакун ‘сорт тытуню’ [8, с. 38]), *Баравік* (‘назва грыба’ [3, с. 41]); *Баравы* (ад бор [3, с. 41]), *Буракоў* (ад бурак [3, с. 68]), *Верасаў* (ад верас [3, с. 85]), *Вінаградаў*, *Вішнякоў* (ад вішняк ‘вішнёвы сад’ [9, с. 50]), *Галавешкін* (галавешка ‘кусок дрэва, які абгарэў або яшчэ тлее’ [6, с. 141]), *Галайдаў* (рэг. галайда ‘назва гатунку ячменю’ [3, с. 97]), *Грыбоўскі*, *Драп* (параўн. драпа ‘дзікая рэдзька’ [4, с. 102]), *Дубановіч*, *Дубкоў* (ад дуб [3, с. 138]), *Дуброўскі* (ад дуброва ‘ліставы лес са значнай колькасцю дубоў і маладога дубняку’ [6, с. 186]), *Жураў* (жур ‘аўсяны кісель’ [9, с. 79]; рус. жура ‘журавель’, укр. жура ‘журба’ [3, с. 148]), *Каліна*, *Кражаў* (краж ‘калода’ [3, с. 217]), *Лапухоў*, *Луткоў* (памянш. лутко ад лут ‘лыка з маладой ліпы’ [3, с. 258]), *Малінаў*, *Маслюкоў* (рус., укр. маслюк ‘масляк’ [3, с. 278]), *Махавік* (грыб ‘махавік’ [3, с. 280]), *Нявейкаў*, *Нявейкін* (рус. невейка ‘нявеенае збожжа з мякінай’ [3, с. 301]), *Пастарнакаў* (пастарнак ‘агародная і дзікарослая расліна з прыемным пахам, караняплод з жоўтымі кветкамі, ужываецца як прыправа’ [6, с. 449]), *Прышчэпаў* (прышчэп ‘прышчэпленая расліна’ [6, с. 522]), *Рабіна*, *Раціцкі* (ад ракіта [3, с. 348]), *Сасноўскі*, *Струкаў* (ад струк [3, с. 393]), *Чарняк* (рэг. ‘пачарнелае ад удару месца на целе, сіняк’ [3, с. 448]), *Шабалін* (шабалы ‘ачысткі, абрэзкі’ [4, с. 358]), *Шаройкін* (ад рэг. шаройка ‘абдзіркі з грэчкі’ [3, с. 468]), *Шышкоў*, *Ягадкін* і інш.

Прафесіі і розныя віды дзейнасці, заняткі людзей, назвы службовых і ваенных асоб адлюстраваны ў пашыраных прозвішчах: *Алейнікаў* (алеінік ‘той, хто робіць алей’ [3, с. 20]), *Аўчыннікаў* (‘аўчыннік, майстар, які вырабляе аўчыны’ [3, с. 27]), *Ахотнікаў* (рэг. ‘паляўнічы’ [3, с. 27]), *Баброўнікаў* (ст. бел. баброўнік ‘лавец баброў’ [3, с. 29]), *Басаў* (ад слова бас ‘самы нізкі мужчынскі голас, а таксама спявак з такім голасам’ [6, с. 83]; ад рус. рэг. прым. басый ‘прыгожы, прыкметны’ [9, с. 29]), *Бліннікаў* (бліннік ‘чалавек, які выпякае ці прадае бліны’ [3, с. 56]), *Бондар* (бондар ‘майстар, які робіць бочкі’ [8, с. 117]), *Бортнік* (‘пчаляр, які займаецца бортнымі пчоламі’ [8, с. 118]), *Варажбітаў* (варажбіт ‘той, хто займаецца варажбой’ [6, с. 106]), *Васкабойнікаў* (васкабойнік ‘той, хто робіць свечкі’ [10, с. 28]), *Веракса* (рус. варакса ‘пэцкаль, хаўтуршчык’, параўн. рус. вараксаться ‘пэцкацца, вазіцца’ [3, с. 82]), *Ганчароў* (ганчар ‘той, хто вырабляе гліняную пасуду’ [3, с. 101]), *Грабеннікаў* (грабеннік ‘чалавек, які вырабляе грэбні’ [9, с. 62]), *Дворнік*, *Дзехцяроў* (дзягцяр, дзяхцяр ‘той, хто робіць дзёгаць’ [9, с. 67]), *Дудараў* (ад дудар ‘музыка, які грае на дудзе’ [3, с. 139]), *Жарносенка* (параўн. жарнасек ‘чалавек, які насякае жорны’ [6, с. 199]), *Жывадзёраў* (жывадзёр ‘той, хто забівае і здымае скуру з забітай жывёлы’ [6, с. 201]), *Залатароў* (залатар ‘майстар па вырабу розных рэчаў з золата; ювелір’ [12, с. 235]), *Званцаў* (званец ‘царкоўны звонар’, ‘званочак’ [9, с. 83]; званец ‘назва расліны’ [3, с. 159]), *Кажамякін* (‘аўчыннік, майстар, які вырабляе шкуры’ [3, с. 167]), *Кажэўнікаў* (устар. кажэўнік ‘гарбар’ [3, с. 168]), *Казакоў* (рус. рэг. казак ‘батрак, які наймаўся на год на працу’ [9, с. 90]), *Казюкін* (казюк ‘тульскі збройнік, які працуе на дзяржаўных заводах’ [9, с. 91]), *Канавалаў* (ад канавал ‘знахар, які лечыць коней’ [6, с. 271]), *Капачоў* (ад капач [3, с. 179]), *Катляроў* (катляр ‘кацельны майстар’, ‘чалавек, які вырабляе посуд з медзі і інш.’ [9, с. 107]), *Кашавараў* (кашавар ‘повар у воінскай часці або (уст.) у рабочай арцелі’ [6, с. 286]), *Кісельнікаў* (кісельнік ‘чалавек, які гатуе на продаж кісялі’ [9, с. 99]), *Клікуноў* (ст. бел. клікун ‘начны стораж’ [3, с. 206]), *Ключнікаў* (ключнік ‘слуга ў панскім маёнтку, у распараджэнні якога знаходзіліся прадукты харчавання і ключы ад месц іх захоўвання’ [12, с. 702]), *Коўшар* (устар. бел. ковшарь ‘майстар, які вырабляе каўшы’ [3, с. 193]), *Краўцоў* (ад кравец ‘спецыяліст па шыццю адзення, пераважна мужчынскага’ [6, с. 299]), *Куракаў* (укр. курак ‘гноі для паліва’ [3, с. 232]), *Куратнікаў* (куратнік ‘той, хто даглядае курэй’ [3, с. 232]), *Кушняроў* (кушнер ‘скарняк’ [4, с. 175]), *Мазайлаў* (мазаць ‘той, хто мажа’ [3, с. 266]), *Маставы* (‘збіральнік падаткаў за праезд праз мост’ [9, с. 134]), *Матросаў*, *Меднік* (‘спецыяліст па вырабу і рамонту медных рэчаў’ [6, с. 340]), *Мірошнікаў* (мірошнік ‘млынар’ [9, с. 132]), *Міснікаў* (міснік ‘місачкін’ [3, с. 285]), *Музыка*, *Налівайка* (укр. наливайко ‘налівальшчык, той, хто налівае’ [3, с. 296]), *Партны* (рэг. ‘кравец’ [3, с. 315]), *Ратнікаў* (ад ратнік ‘радавы салдат дзяржаўнага апалчэння’ [5, с. 100]), *Рашэтнікаў* (‘той, хто вырабляе рэшата’ [8, с. 140]), *Рэзнікаў* (ад укр. різник ‘прадавец мяса, мяснік’ [5, с. 101]; ад разнік ‘той, хто займаецца рэзаннем жывёлы, мяснік’ [6, с. 546]), *Рубан* (ад рубіць ‘секчы’ [3, с. 353]), *Рудніцкі* (руднік, той, хто здабывае ці плавіць руду [3, с. 355]), *Рыбакоў* (ад рыбак [3, с. 356]), *Сальнікаў* (разм. сальнік ‘гандляр салам’ [3, с. 582]), *Седляроў* (укр. сідляр ‘той, хто вырабляе сёдлы, сёдзельнік’ [3, с. 403]), *Скрыпнік* (рус., укр. скрипник ‘скрыпач’ [3, с. 380]), *Смяляроў* (рэг. смяляр ‘той, хто працуе ў смялярні, смалакур’ [3, с. 384]), *Стукалаў* (стукала ‘той, хто прывык стукаць чым-небудзь’ [9, с. 190]), *Чумачэнка* (‘чумак’ [3, с. 452]; чумак ‘возчык і гандляр на Украіне і поўдні Расіі, які перавозіў на валах соль, рыбу і іншыя тавары’ [6, с. 749]), *Шапавалаў* (шапавал ‘майстар, які вырабляе валеннем шэрсці капелюшы і інш. рэчы’ [6, с. 754]), *Шаўцоў* (шавец ‘майстар па шыццю і рамонту абутку’ [6, с. 753]), *Швараў* (швар ‘кравец’ [9, с. 225]), *Швец* (швед, швец ‘кравец’ [9, с. 225]), *Шклярэўскі* (шкляр ‘работнік шкляной прамысловасці’ [6, с. 758]), *Школьнік* (ст. бел. ‘кіраўнік школы’ [3, с. 475]), *Шорнікаў* (рэг., рус. шорнік ‘рымар’ [3, с. 479]), *Шынкароў*, *Шынкарэнка* (шынкар ‘уладальнік шынка’ [6, с. 768]) і інш.

Не засталіся не заўважанымі і прылады працы чалавека, прадметы бытавога ўжытку і іх часткі, назвы: *Абуховіч* (абух ‘тулая частка сякеры, процілеглая лязу’ [9, с. 145]), *Барылаў* (ст. бел. барила ‘бочачка’ [3, с. 43]), *Брундукоў* (рус. брундук ‘адна з вярвак парусных снасцей’ [3, с. 61]), *Булаўка* (булава ‘кароткае жазло з патаўшчэннем на канцы ў выглядзе шара’ [6, с. 96]), *Гакаў* (гак ‘востры шып у падкове’ [6, с. 140]), *Голікаў* (голік ‘венік без лісця’ [9, с.

59)), *Гунькоў* (рэг. гунька ‘пакрывала на каня’ [3, с. 121]), *Жыгалкін* (рэг. жыгала ‘металічны прут, якім кавалі выпальваюць дзіркі ў дрэве’ [3, с. 149]), *Загароўскі* (магчыма ад рэг. загарак ‘гадзіннік’ [5, с. 59]), *Зыбін* (зыба, зыбка ‘калыска’ [4, с. 125]), *Кадушкін* (кадушка ‘невялікая кадзь’ [6, с. 262]), *Камкоў* (камка ‘шаўковая тканіна’ [4, с. 133]), *Капылоў* (капыл ‘нешта вертыкальнае, напрыклад, брусок, які злучае палазы з санямі’ [9, с. 105]), *Каробушкін* (памянш. каробушка ад каробка [3, с. 186]), *Касякоў* (касяк ‘тое, што і вушак’ [6, с. 284]), *Клецаў* (рэг. клёц ‘зуб бараны’ [3, с. 206]), *Кобаў* (рус. коба ‘кол, пень’ [3, с. 209]), *Кочын* (коча ‘невялікая рачная пасудзіна або ўладальнік такой пасудзіны’ [9, с. 108]), *Кужалеў* (кужаль ‘валакно ачэсанага лёну, а таксама ніткі з такога валакна’ [6, с. 306]), *Кулаеў* (рус. зах. кулай ‘род нажа’ [3, с. 229]), *Латушкін* (рэг. латушка ‘невялікая гліняная місачка з загнутымі ўнутр краямі’ [3, с. 247]), *Лейкін* (лейка ‘пасудзіна для палівання раслін’ [9, с. 119]), *Лемешаў* (ад лемеш ‘рэжучая частка плуга’ [5, с. 62]), *Лубачкін* (бел. лубка ‘кошык з луба, лубянка’ [3, с. 257]), *Лямцаў*, *Лямцоў* (лямец ‘тоўсты, шчыльны матэрыял, звалены з шэрсці, воўны’ [6, с. 325]), *Мацін* (рус. мошна ‘мяшчак для грошай’ [3, с. 282]), *Набатаў* (набат ‘арабскі вялікі барабан, якім папярэджваюць аб небяспецы’ [4, с. 211]), *Обадаў* (вобад ‘вонкавая частка кола, на якую нацягваецца шына’ [6, с. 114]), *Палубакін* (бел., рус., укр. палуба ‘карабельная палуба’, рус. ‘страха, столь, насціл’ [3, с. 310]), *Папрусжкін* (папруга ‘частка збруі для ўмацавання падсядзёлка на спіне каня’ [6, с. 439]), *Пучкоў* (пучок ‘звязка’ [9, с. 163]), *Рагачоў* (рэг. рагач ‘ражон, палка’ [3, с. 345]), *Разанаў* (укр. розан ‘розга’ [3, с. 346]), *Скоблікаў* (скобель ‘цяслярская прылада для скаблення’ [9, с. 183]), *Пушкоў* (ад пух [3, с. 339]), *Судніковіч* (рэг. суднік ‘шафа для кухоннай пасуды’ [3, с. 397]), *Сундукоў* (ад сундук [3, с. 398]), *Тамараў* (сіб. тамар, томар, томарка ‘страла з касцяным тупым наканечнікам для палявання на собаля, куніцу, гарнастая’ [3, с. 407]), *Табакін* (разм. табака ‘тое, што і тытунь’ [6, с. 649]), *Тачылаў*, (тачыла ‘тачыльны камень, а таксама станок для наострывання рэжучых інструментаў’ [6, с. 655]), *Файкін*, *Файкоў* (бел. рэг., рус. файка ‘люлька’ [3, с. 423]), *Хатылеў* (рэг. хатыль ‘катомка’, ‘кошык з бяросты’ [3, с. 428]), *Шыцікаў* (ад рус. рэг. шыцік ‘разнавіднасць лодкі на Поўначы і ў Сібіры’ [5, с. 171]), *Шустаў* (рус., укр. шуст ‘прыстасаванне для выраўнівання ствала стрэльбы’ [3, с. 485]) і інш.

Словы, якія абазначаюць хатнія рэчы, адзенне, абутак, ежу, стравы, напіткі, таксама складаюць даволі вялікі пласт і сустракаюцца ў наступных прозвішчах: *Бурсаў* (рус. бурс, бурса ‘персідская шаўковая тканіна’ [3, с. 70]), *Кацуба* (рэг. ‘качарга’ [3, с. 195]), *Кожанаў* (кожан ‘адзенне з мяккай скуры, без шэрсці’ [4, с. 146]), *Шкуратаў* (ад рус. рэг. шкурат ‘кавалак старой скуры’ [5, с. 172]); *Балахонаў* (балахон ‘халат шырокага крою, які раней насілі сяляне, а таксама (разм.) наогул шырокая бясформенная вопратка’ [6, с. 80]), *Бурносаў* (бел. устар. бурнос ‘плашч’ [3, с. 70]), *Калтак* (каўпак ‘галаўны ўбор конусападобнай, авальнай або іншай формы’ [6, с. 285]), *Каптуроў* (каптур ‘жаночы і дзіцячы галаўны ўбор’ [3, с. 180]), *Лапцеў* (ад лапаць ‘абутак з лыка’ [3, с. 246]), *Самаркоў* (рус. рэг. самара, самарка ‘доўгае, даўгаполае адзенне’ [3, с. 364]), *Цеплякоў* (магчыма ад рэг. цеплякі ‘валёнкі’ [5, с. 131]), *Чугаеў* (ст. бел. чугай ‘плашч ці епанча татарскага фасону’ [3, с. 451]), *Чулкоў* (рус. чулок ‘панчоха’ [3, с. 452]), *Балабкоў* (балабка, балаба ‘хлеб, калабок, бохан’ [9, с. 26]), *Бублікаў* (бублік ‘абаранак’ [3, с. 63]), *Букатаў* (рэг. букатка ‘булка хлеба’ [3, с. 66]), *Булкін* (булка ‘хлеб з пшанічнай мукі; белы хлеб’ [6, с. 96]), *Верашчака* (рэг. верашчака ‘мачанка’ [3, с. 85]), *Гушча* (гушча ‘густая поліўка’ [9, с. 64]), *Калачоў* (калач ‘пшанічны хлеб, выпечаны ў выглядзе замка з дужкай’ [6, с. 265]), *Кельбас* (польск. kielbas ‘каўбаса’ [3, с. 199]), *Кнышаў* (рус. кныш ‘перапечка з маслам, здобная булачка’ [3, с. 209]), *Крупень* (параўн. крупеня ‘крупяны суп’ [6, с. 302]), *Кукін* (кука ‘кулак’, ‘пірог з кашай’ [4, с. 169]), *Кулагін* (кулага ‘мінулагодняя трава пад снегам’ [4, с. 169]; рус., укр. кулага ‘страва з мукі’ [3, с. 228]), *Кулажанка* (рэг. кулага ‘страва з мукі’ [3, с. 228]), *Куляшоў* (‘густая мучная або крупяная каша з салам’ [6, с. 306]), *Лапуноў* (рэг. лапун ‘перапечка, праснак з бульбы і мукі’ [3, с. 245]), *Лапынаў* (ад лапша [3, с. 246]), *Палюхін* (бел. палюхі ‘клёцкі з дрэннай бульбы’ [3, с. 311]), *Помазаў* (рэг. помаз ‘падмазка’ [3, с. 329]), *Сайкоў* (ад сайка ‘белы хлеб’, ‘невялікая рыба, род навагі’ [4, с. 277]), *Саламацін* (саламата ‘народная страва: кісель або рэдкая каша з мукі з салам ці маслам’ [9, с. 176]), *Сушчаў*, *Сушчынскі* (рус. суш, сушник ‘сушаная дробная рыба’ [3, с. 401]), *Юшкін* (юшка ‘заглушка ў коміне’, ‘сок ад чаго-небудзь варанага, жыжка, жыдкая частка стравы, навар з мяса ці рыбы, суп з бульбай, рыб-

ны суп' [3, с. 497]); *Гераловіч* (параўн. літ. *geralas* 'напітак, пітво' [3, с. 107]), *Кулагаў* (ад рус. кулага 'напой з соладу, падобны на піва' [5, с. 59]), *Расолаў* (расол 'вадкасць, насычаная сокамі засоленых у ёй прадуктаў' [3, с. 552]) і інш.

Шырока прадстаўлены ў прозвішчах Веткаўскага раёна фізічныя і разумовыя характарыстыкі чалавека, асабліва сці характару, яго схільнасці і прывычкі: *Астравух* ('які добра чуе, мае вострае вуха' [3, с. 25]), *Бабак* (рэг. 'дурань, безгаловы чалавек' [3, с. 28]), *Барадзін* (ад барада [3, с. 41]), *Басалыка* (параўн. рус. басалыга 'франт, фарсун', 'свавольнік, гарэза' [3, с. 44]), *Батурка* (памянш. ад батура 'балагур, пустамеля' [3, с. 45]), *Брытаў* (рус. брить 'голены ці коратка пастрыжаны чалавек' [3, с. 62]), *Буйневіч* (ад буйны [3, с. 65]), *Галавачоў* (ад 'галавач, галаваты' [3, с. 96]), *Гладкоў* (ад разм. гладкі 'сыты, адкормлены' [6, с. 151]), *Глазуноў* (глазун 'зіркасты' [9, с. 58]; глазун 'разява, гультай' [4, с. 79]), *Глухаў* ('глухі' [3, с. 111]), *Грамыка* (ад гром, гримець, г. зн. 'чалавек з гучным голасам' [8, с. 122]), *Грыбанаў* (грыбака, грывач, грывуня 'таўстагубы' [9, с. 62]), *Губкін* (ад губа, губан 'губаты' [3, с. 119]; губа 'вобласць, акруга' [4, с. 90]), *Даўгайла* ('высокі чалавек' [3, с. 126]), *Даўгулёў* (даўгуль 'высокі чалавек' [3, с. 127]), *Дзюбкачоў* (дзюбан 'насаты, з вялікай дзюбай' [3, с. 131]), *Карзуноў* (карзун 'чалавек, у якога адсутнічаюць прыродныя зубы' [9, с. 105]), *Караткевіч* (ад кароткі [3, с. 187]), *Касмачэўскі* (касмач 'чалавек з доўгімі ўзлажмачанымі пасмамі валасоў' [6, с. 283]), *Кіслякоў* (кісляк 'кіслы, вялы, хваравіты' [9, с. 99]), *Клюеў* (кляў 'чалавек з доўгім, арліным носам' [9, с. 100]), *Крыўцоў* (кывец 'кывы, г. зн. аднавокі чалавек' [9, с. 109]), *Кудлянкоў* (ад разм. кудлы 'доўгія скалмачаныя пасмы валасоў' [6, с. 306]), *Кудраўскі* (рэг. кудравы, кудрач 'кучаравы' [3, с. 226]), *Куцепаў* (цюрк. куцеп 'каратканогі' [9, с. 114]), *Кучаравенка* ('кучаравы' [3, с. 237]), *Луцеў*, *Лунёў* (лунь 'сівавалосы чалавек' [9, с. 123]), *Ляўшоў* (ад ляўша [3, с. 264]), *Малажаўскі* (рэг. малажавы 'маладжавы' [3, с. 270]), *Малей* ('малы, невялікага росту' [3, с. 270]), *Малюшын* ('малы' [3, с. 272]), *Набокін* (набокі 'кывабокі' [9, с. 137]), *Надтачэеў* (параўн. бел. надтачыць 'падоўжыць што-небудзь, зрабіць даўжэйшым' [3, с. 295]), *Прыгожанка*, *Прыгожынкаў* (ад прыгожы [3, с. 334]), *Рагінскі* (літ. *raginis* 'рагавы' [3, с. 345]), *Райкоў* (рус. райкі 'гучны, зычны' [9, с. 166]), *Рослікаў* (рослік 'рослы' [3, с. 352]), *Рудзькоў* ('руды, рыжы чалавек; укр. рудько мянушка, рыжая, дамашняя жывёла' [3, с. 354]), *Рыжанкоў* ('рыжы' [3, с. 356]), *Салагубаў* (рэг. 'чалавек з тоўстымі заўсёды мокрымі губамі' [3, с. 362]), *Салтыкоў* (ад татар, салтык 'кульгавы' [9, с. 176]), *Сілаеў* (сілай 'сілач, асілак' [3, с. 374]), *Сінягрыбаў* (са спалучэння з сінімі грыбамі (губамі) [3, с. 374]), *Суглоб* (рэг. суглоб 'гарбаты чалавек' [3, с. 396]), *Суханаў* (сухан 'худы, сухі' [9, с. 191]), *Сучкоў* (сучок 'нізенькі, сухі чалавек' [9, с. 191]), *Сядоў* (рус. седой, 'сівы' [3, с. 403]), *Усачоў* (рус. усач 'вусач' [3, с. 422]), *Ушанок* (рус. ушан 'чалавек ці жывёліна з вялікімі вушамі' [3, с. 422]), *Храмянкоў* (рус. хромец 'кульгавы' [3, с. 433]), *Целяпнёў* (цэлепень 'няскладны, нязграбны чалавек' [3, с. 437]), *Чалаў* (ад чалы 'шэры з рудым адценнем' [5, с. 154]), *Чарняўскі* (ад 'чарнявы' [3, с. 448]), *Чарнышэвіч* (рус. черныш 'смуглы, чарнявы чалавек' [3, с. 448]), *Чубароў* (параўн. рус. чубарий (аб масці) 'з цёмнымі лапінамі па светлай шэрсці' [3, с. 451]), *Шаўкуноў* (рэг. шаўкун 'той, хто шамкае, невыразна гаворыць з-за адсутнасці зубоў' [3, с. 471]), *Шмаргуноў* (рэг. шмаргун 'той, хто шморгае носам' [3, с. 478]), *Шульгін* (шульга 'ляўша' [9, с. 229]), *Шыраеў* (шырай 'шыракаплечы' [9, с. 228]), *Алымаў* (рэг. алым 'прасцяк' [4, с. 13]), *Байкоў* (памянш. ад слова бай [9, с. 25]; ад рус. слова бойкі [9, с. 36]; ад слова бойка 'так называлі закарпацкіх украінцаў' [9, с. 36]), *Батурын* (батура 'упарты, незгаворлівы' [9, с. 28]; батура 'вартавая вежа', батыр 'асілак, волат' [4, с. 28]), *Башылаў* (башыла 'свавольнік', 'дураслівец' [9, с. 31]), *Болсун* (кірг. 'хай будзе' [3, с. 58]), *Буянкоў* (ад буян, дэбашыр [3, с. 74]), *Гатальскі* (параўн. рэг. гаталый 'гультай' [3, с. 106]), *Глазуноў* (рус. глазун 'разявака, той, хто без справы ходзіць і разглядае' [3, с. 110]), *Глотаў* (глот 'кывдзіцель, вымагальнік' [9, с. 58]; глот 'скнары чалавек, п'яніца' [4, с. 79]), *Гузоўскі* (гуза 'непаваротлівы, няспрытны' [9, с. 64]), *Драчоў* (драч 'задзіра, кывдзіцель' [9, с. 69]), *Дзеравяшкін* (дзеравяга 'цурбан, балван, дурань' [4, с. 90]), *Дзівакоў* (дзівак 'чалавек з незвычайнымі схільнасцямі, звычкамі, поглядамі' [6, с. 178]), *Дзікароў* (ад дзікар 'нелюдзімы чалавек' [3, с. 130]), *Дзюндзікаў* (рэг. дзюндзік 'п'яніца', 'гультай' [3, с. 131]), *Зацеў* (зацей 'выдумшчык, пачынальнік' [3, с. 158]), *Зацюпа* (параўн. рэг. зацюпаць 'заплюхаць, абпаліць

(адзенне)', перан. 'затуркаць, забіць' [3, с. 158]), *Зубкоў* (ад зуб; 'той, хто ўвесь час паказвае зубы, кпіць над іншымі' [9, с. 85]), *Зуеў, Зыкаў* ('чалавек з гучным голасам' [9, с. 85]), *Кепін* (рэг. кеп 'дурань, дурны' [3, с. 199]), *Козыраў* (козыр 'чалавек храбры', 'франт, фарсун' [9, с. 101]), *Круцялёў* ('хітрун, махляр' [6, с. 302]), *Курака* (параўн. цюрк. курак 'скупы, прагны, задумлівы, летуценнік' [9, с. 113]), *Куракін* (ад цюрк. курак 'сухі, задумлівы, або скупы чалавек' [1, с. 47]), *Лынькоў* (рус. лынь 'гультай, хто ўцякае ад справы, бадзяга' [3, с. 260]), *Любезны* (рус. любезный 'ласкавы, мілы, ветлівы' [3, с. 261]), *Мануйлаў* (рус. мануйла 'абманшчык, той, хто ўмее выманіць' [3, с. 274]), *Марачкоў* (рус. марач 'той, хто пэцкае' [3, с. 275]), *Марчанка* (параўн. рэг. марчыць 'мучыць тугою' [3, с. 277]), *Налётаў* (налёт 'крыўдзіцель' [9, с. 138]), *Непіша* (параўн. ст. рус. непьшати 'сумнявацца' [3, с. 299]), *Папсуеў* (папсуй 'той, хто псуе' [3, с. 314]), *Пералыгін* (пералыга 'той, хто распаўсюджвае весткі ў скажоным выглядзе' [9, с. 152]), *Піскуноў* (піскун 'той, хто часта пішчыць' [6, с. 477]), *Плаксін* (плакса 'пра таго, хто любіць скардзіцца, наракаць' [6, с. 478]), *Прастакоў* (рэг. прастак 'прасцяк, просты чалавек' [3, с. 332]), *Рогачаў* (рогач 'магутны або ўпарты чалавек' [9, с. 168]), *Сакуноў* (рэг. сакун 'той, хто вымаўляе [с] замест іншых гукаў ці цвёрдае [с] замест мяккага' [3, с. 361]), *Сігаеў* (параўн. рус. сигала, сигун, сигах 'скакун, прыгун' [3, с. 373]), *Смірноў* (ад 'смірны' [3, с. 384]), *Суганякін* (параўн. рус. сугоняць 'даваць нагонку, ганяць, лаяць, дакараць' [3, с. 396]), *Сулікоў* (параўн. рэг. сулік 'абяцанка, абяцанне', 'пажаданне' [3, с. 398]), *Сычоў* (ад сыч 'маўклівы, пануры чалавек' [6, с. 646]), *Трусаў* ('палахлівы чалавек', 'заяц', 'трус' [9, с. 199]), *Тульжанкоў* (параўн. бел. туляга 'той, хто туляецца' [3, с. 417]), *Філонаў* (жарг. філон 'гультай' [3, с. 423]), *Хазаў* (хаз 'франт, фарсун, марнатравец' [9, с. 209]), *Хамулькін* (параўн. хамуль 'хам' [3, с. 427]), *Хахелька* (рус. хахель 'абманшчык, які прыкідваецца прыстойным чалавекам' [3, с. 429]), *Цікавец* (ад цікавы [3, с. 438]), *Ціхановіч* (ціхан 'ціхі, ціхоня' [3, с. 438]), *Цуканаў* (ад цукан 'дыялектная група людзей, якія вымаўляюць [ц] замест [ч]' [5, с. 153]), *Цымбалаў* (рэг. цымбал лайл. жарг 'грыбазвон' [3, с. 441]), *Цюрыкаў* (ад рус. дзеяслова тюрить 'хлусіць, блытаць' [5, с. 142]), *Частпухін* (ад чыстуха 'ахайны' [9, с. 216]), *Чванькоў* (параўн. укр. чванько, чванька 'ганарлівец, задавака' [3, с. 449]), *Чваркоў* (параўн. бел. рэг. чвэра 'гаварун' [3, с. 450]), *Шастапалаў* (ад рус. шестопаый 'з шасцю пальцамі' [5, с. 167]), *Шахраеў* (укр. шахрай 'ашуканец, круцель, махляр' [3, с. 472]), *Шацілаў* (рэг. шаціла 'той, хто шатаецца, ходзіць без справы, бадзяга' [3, с. 472]), *Шкрэдаў* (рэг. шкрэд 'задзіра, упарты чалавек' [3, с. 475]), *Шчарбакоў* (ад шчарбак 'чалавек з тварам, на якім бачны сляды воспы, або чалавек, які не мае зуба' [5, с. 183]), *Шэметаў* (ад рус. рэг. шэмет 'вельмі хуткі (у хадзьбе і працы); бадзяга' [5, с. 166]), *Юдовіч* (юда 'зdraднік; каварны чалавек, хітрун' [3, с. 496]), *Юркоў* (ад юркі 'хуткі, жвавы, паваротлівы' [5, с. 186]) і інш.

Сустракаюцца прозвішчы, у асновах якіх словы, што абазначаюць музычныя інструменты: *Смыкоўскі* (ад смык [3, с. 385]), *Трасцянкаў* (рус. тростянка 'дудка з чароту' [3, с. 413]); грашовыя адзінкі: *Грошыкаў* (грош 'даўнейшая медная двухкапеечная манета, пазней паўкапеечная' [6, с. 157]), *Злотнікаў* (злоты 'грашовая адзінка ў Польшчы' [6, с. 243]); назвы месяцаў: *Шэвелеў* (татар, шавваль 'назва дзесятага месяца мусульманскага года [9, с. 226]); элементы зямной паверхні, апрацаваныя ўчасткі: *Калуга* (калуга 'гразкае месца', 'вялікая рыба, від бялугі' [9, с. 92]; калуга 'багна, дрыгва' [4, с. 132]), *Калугін* (рус. калуга 'багна, балота' [3, с. 174]), *Рошчын* (рус. роша 'гай', 'запаведны лес, заказнік' [3, с. 352]), *Ручайскі* (ад ручай [3, с. 356]); з'явы прыроды: *Бураў* (ад бура [3, с. 68]), *Заранкоў* (заранка 'ранішняя ці вячэрняя зорка або ўвогуле зорка' [6, с. 224]), *Мяцельскі* (рэг. мяцель 'мяцеліца' [3, с. 293]), *Парошын* (пароша 'снег, які толькі што выпаў' [6, с. 445]), *Старыкаў* (бел. старык 'старое рэчышча' [3, с. 390]), *Студзенка* (рус. студенка 'халодная крынічная вада' [3, с. 395]), *Сухавееў* (сухавей 'сухі гарачы вецер, які нясе з сабой працяглую засуху' [6, с. 639]), *Траскуноў* (разм. траскун 'моцны мароз' [6, с. 661]); з'явы жыцця грамадства: *Вольскі* (ад воля [3, с. 89]), меры вагі ці аб'ёму: *Бекарэвіч* (ст. рус. бекар 'мера вагі ці аб'ёму' [3, с. 49]); месца жытхарства: *Высоцкі* (ад высокі; ад назвы сяла Высокае, Высоке (шмат на Украіне) [9, с. 54]), *Гаравы* ('той, хто жыве на гары, на высокім месцы' [3, с. 101]), *Гарадзецкі* (Гарадзец 'назва некалькіх населеных пунктаў, якія знаходзяцца на старажытных умацаваннях' [9, с. 61]), *Зага-роўскі* (магчыма 'той, хто жыве за гарой' [3, с. 153]) *Загорын* ('той, хто жыве за гарой' [3, с.

153]), *Залуцкі* ('які жыве за лукою ці ў в. Залукі, Залучча' [3, с. 155]), *Запольскі* ('які жыве за полем' [3, с. 156]), *Падгорны* ('які жыве каля гары, пад гарою' [3, с. 306]); рэлігійныя назвы: *Бажкоў* (ад 'бог' [3, с. 57]) і інш.

Невялікая колькасць прозвішчаў утвараецца ад геаграфічных назваў і назваў розных этнічных груп, што некалі жылі або трапілі па розных прычынах на Беларусь, а пазней асіміляваліся сярод беларусаў: *Готаў* (магчыма ад гот, готы 'група старажытнагерманскіх плямён' [6, с. 155]), *Грэцкі* (ад грэк [10, с. 31]), *Данцоў* (ад Дон [5, с. 36]), *Дрыбянцоў* ('з Дрыбіна' [3, с. 137]), *Казарын* (ад рэг. казары 'хазары' [9, с. 91]), *Мазурок* (памянш. ад мазур, мазуры – этнічная група палякаў, што жыве на паўночным усходзе Польшчы [11, с. 37]), *Русакоў* (рэг. і рус. русак 'рускі чалавек' [3, с. 355]), *Цыганок* ('цыган ці чарнавалосы хлапец' [9, с. 214]).

Словы, якія абазначаюць асоб па сваяцтву ці па становішчы ў сям'і, па становішчы ў грамадстве, у калектыве, можна сустрэць у прозвішчах: *Адзінцоў* (адзінец 'адзінокі чалавек, бабыль' [9, с. 146]), *Асадчы* (укр. осадчий 'асаднік, першапасаеянец, заснавальнік паселішча' [3, с. 24]), *Басякоў* (басяк 'прадстаўнік дэкласаваных слаёў насельніцтва' [6, с. 83]), *Батракоў* (батрак 'наёмны рабочы' [3, с. 45]), *Беспразванні* ('які не мае прозвішча' [3, с. 53]), *Блізнічэнка* (ад блізкі [3, с. 55]), *Боцман*, *Варывода* (рэг. 'бедны чалавек' [8, с. 119]), *Войцік* (ст. бел. войт 'старшыня мяшчанскага ці магдэбургскага суда', 'наглядчык за прыгоннымі, прыганяты, прызначаны з сялян памешчыкам' [3, с. 89]), *Гараднічы* ('начальнік горада (у Расіі да сярэдзіны 19 ст.)' [6, с. 144]), *Гарэлаў* (гарэлымі называлі людзей-пагарэльцаў [9, с. 60]), *Гарэленка* (ад гарэлы [3, с. 1051]), *Дворкін* (рэг. дварак, 'шляхціч' [3, с. 128]), *Дзяржаўскі* (параўн. ст. бел. державца 'правіцель вобласці', 'часовы ўладальнік' [3, с. 132]), *Дольнікаў* (уст. дольнік 'удзельнік долі' [3, с. 134]), *Жалдак* (рус. форма желдак, або жолдак 'салдат, воін' [9, с. 77]), *Жданаў* (імя Ждан бацькі давалі доўгачаканаму жаданаму сыну [9, с. 77]), *Жыхараў* (жыхар 'той, хто жыве ў памяшканні, жылец' [6, с. 202]), *Іназемцаў* (іназемец 'іншаземец' [3, с. 164]), *Камісараў* (камісар 'службовая асоба, чыноўнік, якому давалася адказнае даручэнне' [9, с. 103]), *Каплан* (рэг. 'капелан' [3, с. 180]), *Катлабай* (з тат. котлы 'шчасце' і бай 'багаты' [3, с. 192]), *Коханаў* (рус. коханный 'каханы' [9, с. 107]), *Купчыкаў* (ад купец [3, с. 232]), *Лютарэвіч* (рус., укр. лютор, лютер 'лютэранін' [3, с. 262]), *Малышэўскі* (ад малыш [3, с. 272]), *Мамачкін* (ад мама [3, с. 273]), *Навасёлаў* (навасёл 'новы пасяеянец, жыхар' [6, с. 358]), *Нечаеў* (нечай 'той, каго не чакалі' [9, с. 142]), *Новікаў* (ад новік 'новы жыхар, які аднекуль прыйшоў' [5, с. 82]), *Пазнякоў* (рус. поздняяк 'апошняя дзіця ў старых бацькоў, ці дзіця, якое нарадзілася праз доўгі час пасля папярэдняга' [3, с. 308]), *Паноў* (ад пан [3, с. 313]), *Попчанка* (ад поп [3, с. 329]), *Прывалаў* (параўн. рус. привал 'прымак' [3, с. 334]), *Прыходзька* ('той, хто прыйшоў, прышлы' [3, с. 336]), *Самажэнаў* (са спалучэння сам жэніцца [3, с. 364]), *Скарабагаты* (рус. скоробогат 'хто сора разбагацеў' [3, с. 376]), *Спасянкаў* (магчыма ад спасены 'выратаваны, уратаваны' [3, с. 388]), *Страдаеў* (магчыма, 'той, хто шмат пакутаваў'; страда 'гарачая пара для працы' [4, с. 301]), *Субоцін* ('дзіця, якое нарадзілася ў суботу' [9, с. 190]), *Тараканаў* (цюрк. тархан 'чалавек, які за асаблівыя паслугі пазбаўлены падаткаў' [9, с. 194]), *Траянаў* (укр. троян 'бацька траіх блізнят' [5, с. 413]), *Удовін* (ад удава [3, с. 420]), *Ханевіч* (ад хан [3, с. 427]), *Хрычкаў* (рэг. лайл. 'стары хрыч, стары чорт' [3, с. 434]), *Худзякоў* (худзяк 'бедны чалавек' [4, с. 344]), *Цуранкоў* (параўн. рэг. цурацца 'адракацца, выракацца' [3, с. 439]), *Чарнецкі* (чарнец 'манах' [6, с. 744]), *Шляхцінцаў* і інш.

Назвы абстрактных паняццяў сустракаюцца ў прозвішчах: *Бадзюлін* (рэг. бадзюля 'што-небудзь маленькае, як зернетка, крупінка' [3, с. 32]), *Бойка*, *Булдзін* (ад булда, параўн. тат. булды 'досыць, даволі; гатова, усё зроблена' [3, с. 67]), *Гаеў* (рус. гай 'крык, гам, шум' [3, с. 94]), *Гаманкоў* (гамана 'гучная, неразборлівая гаворка' [6, с. 142]), *Гоманаў* (гоман 'гучная невыразная гаворка некалькіх чалавек' [6, с. 154]), *Гукаў* (гук [3, с. 120]), *Гулевіч* (рэг. гула 'глупства, бязглуздзіца, драбніца' [3, с. 121]), *Дзеньдобры* (прывітанне 'добры дзень' [3, с. 129]), *Калейкін* (рэг. памянш. калейка 'чарга' [3, с. 172]), *Каменеў*, *Коўзелеў* (рэг. каўзель 'коўзанка, месца для коўзанання, лёд' [3, с. 215]), *Крэсаў* (уст. бел. крес 'мяжа, граніца, крайняя грань' [3, с. 224]), *Ляпін* (ляпа 'пляскач, аплявуха' [4, с. 190]), *Нерушаў* (неруш 'што-н. некранутае' [3, с. 299]), *Патаеў* (рэг. патай 'тайна' [3, с. 317]), *Перагудаў* (перагуд 'моцны крык, гуд' [9, с. 152]), *Рыкаў* (ад слова рык [9, с. 171]), *Рычкоў* (параўн. рык 'моцны працяглы роў;

злоснае рыканне' [6, с. 569]), *Санкоў* (ад сан [3, с. 364]), *Хабараў* (хабар 'прыбытак, барыш' [9, с. 209]), *Холін* (холя 'догляд, клопат аб кім-небудзь' [9, с. 211]), *Цейкін* (рус. наўг. цейка 'дзірачка, ячэйка' [3, с. 437]), *Чушаў* (рус. чушь 'лухта, глупства' [3, с. 454]), *Шавяленка*, *Шавялёў* (рус. шавель 'шваль, зброд' [3, с. 460]), *Шарамецьеў* (тур. шерemet 'жвавасць, гарчначасць каня' [3, с. 467]) і інш.

Сустракаюцца і прозвішчы, што абазначаюць назвы міфалагічных істот: *Дунаеў* (Дунаем называлі ўсходнія славяне любую быструю паўнаводную раку, а імя давалі дзецям у гонар духа такой ракі [9, с. 71]), *Меркулаў* (ад Меркурый 'старажытнарымскі бог, аякун гандлю' [9, с. 131]), *Чурын* (ад Чур 'славянскі язычаскі бог хатняга ачага' [9, с. 222]). Як сцвярджае Васіль Шур, "такія найменні доўгі час выступалі ў якасці ўласных імён, а ў пазнейшыя перыяды сталі прозвішчамі" [11, с. 33].

Аналіз вышэй разгледжаных прозвішчаў дае нам магчымасць сцвярджаць, што самай прадуктыўнай матывацыйнай базай для ўтварэння прозвішчаў Веткаўскага раёна з'яўляецца апелятыўная лексіка, якая прадстаўлена разнастайнымі лексіка-семантычнымі групамі. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца прозвішчы, што ўтварыліся ад прафесій, фізічных і разумовых характарыстык чалавека, асаблівасцей характару, яго схільнасцей і прывычак, назваў расліннага і жывёльнага свету. Менш пашыраны прозвішчы, што ўтварыліся ад прадуктаў харчавання, геаграфічных назваў.

Літаратура

1. Баскаков, Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения / Н.А. Баскаков. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1979. – 279 с.
2. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М.В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – 327 с.
3. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М.В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 508 с.
4. Веселовский, С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии / С.Б. Веселовский. – М. : Наука, 1974. – 382 с.
5. Никонов, В.А. Словарь русских фамилий / В.А. Никонов ; сост. Е.Л. Крушельницкий. – М. : Школа-Пресс, 1993. – 224 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65000 слоў / пад рэд. М.Р. Суднікі, М.Н. Крыўко ; афармл. А.М. Хількевіча. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.
7. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1987. – 5 т. – 423 с.
8. Усціновіч, Г.К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны (XIV–XVIII стст.) / Г.К. Усціновіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 175 с.
9. Федосюк, Ю.А. Русские фамилии : популярный этимологический словарь / Ю.А. Федосюк. – М. : Детская литература, 1980. – 239 с.
10. Федосюк, Ю.А. Что означает ваша фамилия? / Ю.А. Федосюк. – 3-е изд. – М. : Флинта: Наука, 2008. – 88 с.
11. Шур, В.В. 3 гісторыі ўласных імёнаў / В.В. Шур. – Мінск : Вышэйшая школа, 1993. – 156 с.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Т. 2. Г–К. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энциклапедыі, 1978. – 768 с.

УДК 81'373:398.332.4(476.2–37)

Лексіка каляндарна-абрадавага зімовага цыклу на тэрыторыі Гомельскага рэгіёна

А.М. ВОІНАВА

У артыкуле разглядаюцца намінацыі каляндарна-абрадавага зімовага цыклу, зафіксаваныя на тэрыторыі Гомельскага рэгіёну. Праводзіцца падрабязная лексіка-тэматычная класіфікацыя найменняў, што адносяцца да традыцыйных зімовых абрадаў і свят, якія сустракаюцца на даследаванай тэрыторыі, разглядаюцца шляхі пранікнення лексем у сучасную беларускую мову.

Ключавыя словы: абрадавая лексіка, прадметна-тэматычная класіфікацыя, намінацыі свят і прысвяткаў, традыцыйны абрад, генетычная характарыстыка.

Calendar-and-rite vocabulary of winter period fixed in Gomel region is presented in this article. The detailed thematic classification of the names, referred to traditional winter rites and holidays, spread on the investigated area is carried out. The ways of lexeme penetration in modern Belarusian language are described in the given article.

Keywords: rite vocabulary, object-thematic classification, nomination of holidays, traditional rite, genetic characteristics.

Комплекснае вывучэнне духоўнай спадчыны беларусаў, якое аб'ядноўвае этнаграфію, фальклор і мовазнаўства, з'яўляецца адным з самых актуальных і перспектывных напрамкаў сучасных навуковых даследаванняў. Этналінгвістычныя даследаванні разглядаюць мову праз призму традыцыйнай народнай духоўнай культуры. У аснову ўказанага падыходу пакладзена формула “мова + культура”. Уласцівасць мовы адлюстроўваць адметнасць культуры яе носбітаў абумоўлена кумулятыўнай функцыяй, якая заключаецца ў назапашванні і захаванні традыцый, гістарычных здабыткаў, нацыянальнай свядомасці народа. Мову ў яе кумулятыўнай функцыі даследчыкі разглядаюць як механізм, што спрыяе кадзіраванню і трансляцыі культуры.

У кантэксце ўзаемазвязанага вывучэння мовы і культуры беларускага народа аб'ектам увагі становяцца культурна афарбаваныя моўныя адзінкі, якія з'яўляюцца прадуктам кумулятыўнай функцыі мовы і тым ці іншым элементам сваёй семантыкі або структуры адлюстроўваюць сувязь мовы і культуры, у якой дастаткова дакладна выяўляюцца дыялектныя рысы і многія асаблівасці беларускай гаворкі. У мове захоўваюцца самыя разнастайныя па часе ўзнікнення і функцыянавання лексічныя адзінкі. Цікавай у гэтым плане з'яўляецца абрадавая лексіка, якая звязана са зменамі ў жыцці прыроды і імкненнем чалавека ўздзейнічаць у сваіх інтарэсах на з'явы прыроды, прымусіць працаваць на сваю карысць. Каляндарныя святы беларусаў падпарадкаваны гадавому земляробчаму і жывёлагадоўчаму цыклам і выразна падзяляюцца на восеньскія, зімовыя, веснавыя і летнія. “Галоўным святам беларусаў з часоў Адама Міцкевіча лічацца Дзяды, бо яны адначасова сімвалізуюць не толькі “смерць” прыроды, але і непазбежнае заканчэнне жыццёвага шляху і пераход на той свет, да продкаў, кожнага чалавека” [1, с. 20]. Зімовыя абрады, якія ажыццяўляюцца ў снежні і студзені, даследчыкі звычайна звязваюць з сонцастаяннем [2, с. 389].

Лексіку зімовага абрадавага цыклу можна прадставіць у наступным выглядзе:

1. Назвы зімовых абрадаў і свят: **Святкі** – тыдзень з 6 студзеня па 19 студзеня. *Две недзелі ў нас называюцца святкі. Две недзелі –эта тут Крышчэніе, Новы год і шчадруха. Тут ходзяць шчадраваць і песні пяюць усякія на эту шчадруху. Асобенна перад Новы год увечар сабіраюцца к кождому двару, праз вокны: – Цётка, спець? – Пейце! – Каму? – Івану! І начынаюць песні пець такія красівенныя. А калісь даўно дак яшчэ звязду насілі. Дзелаюць такую звязду. Звязда такая большушчая. Тамака, штоб гарэла свечка такая, і званкі такія, і калакольчыкі такія. І ў кожды дом ходзяць са звездой.* Старае Сяло Ветк. Зімовыя святкі пачыналіся пасля поспай куцці і заканчваліся на Вадохрышча.

Новы год – свята, якое адзначаецца ў ноч з 31 снежня на 1 студзеня. Адметнае комплексам каляднай абраднасці, варажбой, накіраванымі на прадугадванне будучага ў новым годзе; надзяляецца магічнай сілай, якая прыносіць паляпшэнне дабрабыту, шчасце ў сям’ю. Галоўным атрыбутам свята з’яўляецца ёлка як сімвал урадлівасці, жыцця, здароўя. *Кажуць, што калі першым у хату прыйдзёт мужчына, то папашасціць у дабрабыце, а калі жанчына, то нічога хорошага не будзе.* Старае Сяло Ветк. *Вечарам напярэдадні Новага года хадзілі па шчодрыках. У гэты вечар на стале было шмат страў. Існавала такое намер’е: як правядзе сям’я стары год і сустрэне новы, такім для яе будзе ўвесь надыходзячы год.* Лоеў. *В первы дзень новага году і курку, і карову, і свінку накарміць нада, усе далжны быць сытыя і давольныя.* Хальч Ветк.

Каляды [Коледы] [Коляды] – зімовае свята народнага календара, якое адзначаецца 7 студзеня. *Сабіраліся і маладзёж, і старыя. Перад Калядамі ставілі куццю, варылі з розных круп: ілі аўсянка, ілі пшано, ілі грэчка, ілі пярловая крупа. Варылі кампот з груш, з яблык. Потым хадзілі шчадраваць: і бабкі, і хлопцы, і малая дзетвара тожэ хадзіла. Казу дзелалі. Хадзілі ў кожную хату, пелі песні, і каза танцавала. Раньшэ насілі вязду. Гадалі дзеўкі. Усяка-усяка гадалі.* Лоеў. *Калісь калядавалі Каляды, і мы хадзілі на Каляды.* Старае Сяло Ветк. Пачаткам язычніцкага святкавання ў гонар зімовага сонцазвароту лічыліся Каляды, якія ў сувязі з прыняццем хрысціянства супалі з нараджэннем Хрыстовым па новаму стылю. Свята адметнае багатым комплексам абраднасці, варажбой.

Ражаство [Ражство] [Ражэство] [Раждзество] [Раждество] – свята нараджэння Хрыста, 7 студзеня. *На Ражаство, хто постуе, нада сочыва есць, узвар нада піць.* Неглюбка Ветк. *На Ражаство папамыеш усюды, напавешаеш. Штоб было чыста і ўсё харашо было. Абязавальна.* Ветка. *Ражаство – хрысціянскі празнік, у якой святкуецца нараджэнне Ісуса Хрыста і Госпада Бога. У госці ходзяць да родзічаў або друзей з угашчэннямі, з празніка паздраўляюць.* Хальч. *Я знаю, што на Ражаство хаты “абсяваць” нада. Абычна пастухі абсяваюць, абходзяць дама з празніка паздраўляюць. У кожную хату горсць аўса кідаюць.* Ветка.

Па старому стылю беларусы захавалі і святкаванне **Старага новага года** – з 13 на 14 студзеня. *Стары новы год празнуют 14 январа. Тагда ўжэ ходят шчадраваць. Ходят ужэ на дом, пераадзяваюцца ў цыганей, нарядныя такія.* Ветка. *На Стары новы год дзеўкі абдымаюць калкі ў плоце. Калі абніме да пары, то ў етым годзе замуж пойдзе.* Церуха Гом. *На Стары новы год ходзяць засяваць: ходзяць па хатах і абсыпаюць пакой зернем. Пры гэтым гавораць: “Сею, сею, засяваю, з Новым годам паздравляю!” Яго адмячаюць праз дзве нядзелі пасля Новага года.* Хальч Ветк. *На Стары новы год варажылі на зеркала. Я не варажыла. Таво я не застала. А патам бацінак там, сапог через забор перекідаюць. Куды нападёт сапог, значыць аттуда жэніх.* Старае Сяло Ветк.

Апошнім зімовым святам было **Крашчэнне** [Крэшчэнне] [Крэшчэньне] [Крашчэніе] [Крэшчэніе] [Крэшчэненне] [Крэшчэньне] [Крышчэнне] [Храшчэнне] [Хрышчэнне] [Хрышчэненне] або **Вадохрышча** [Вадохрышч] [Вадохрышчанне] [Вадохрышчэнне] [Вадохрышча] [Вадохрышч] – рэлігійнае свята, якое адзначаецца 19 студзеня. *На Вадохрышча нада воду піць, умывацца ёю, таму што вада гэтая ад балезней паможэ.* Хальч Ветк. *На Вадохрышч свецім ваду. Крукавічы Калінк. На Вадохрышчанне несом ваду свеціць, затым п’ём яе ад дурнога вока. Крукавічы Калінк. Вадохрышчэнне – людзі ў гэты дзень рабілі проруб на возеры ці рацэ і ныралі ў яе.* Старае Сяло Ветк. *На Вадохрышчэ ў цэркву ходзім. Казловічы Калінк. Крэсціцель бувае пасля Вадохрышча. Баравое Лельч. На Ражаство ёлку ставяць, украшаюць. Украшу яе рознымі бумагамі і стаіць яна да Крашчэння. Азершчына Рэч. Крашчэнне празнуют 19 январа. У храме крэсцят вадзічку – асвяшчаюць ваду. У цэркве очэнь хорошая служба ідзёт.* Ветка. *На Крашчэнне на раке. На льду высакалі крэст. Бацюшка асвяшчаў ваду і абпырсківаў людзей. Нада схадзіць у цэркву і набраць святой вады. Адмячалі яго 19 январа.* Хальч Ветк.

2. Найменні прысвяткаў: **Андрэй** [Андрэйкі] [Ондрэй] – прысвятак народнага календара, які адзначаецца 13 снежня: дзявочае свята, адметнае варажбой. *Андрэй – і цепер ёто свято.* Аляксандраўка Калінк. *На Андрэйкі дзеўкі гадаюць, хочуць знаць, ці пойдучы ў етым годзі замуж.* Малейкі Браг. *Колісь на Ондрэя і снег, і мецеліца, а дзеўкі бегуць под вокны, коб пос-*

духаць, як зарэ хлопца назовуць. Тады ўжо і суджоного так звацьмуць. Чэрнічы Жытк.; **Аўлас** [Улас] [Уласе] – прысьвятак народнага календара, які адзначаецца 24 лютага: свята жы-вёлы. У святога Аўласа просім здароўя сваёй жыўнасці: коніку, короўцы. Прудок Маз. На Уласа нічагуські не рабілі, а токі даглядалі коровы і коні. Паселічы Хойн. Уласее сільно не гуляем, а не робім, а то карова на вясне не ўстане на ногі. Казанск Калінк. ***каровячы Ўлас** – Каровячы Ўлас на масленай недзелі. Ад каровячага Ўласа да посту мяса не елі. Навасёлкі Петр.; **Варвара** [Варвары] [Варка] [Варуха] [Вары] [Ворвары] – прысьвятак народнага календара, які адзначаецца 17 снежня; жаночае свята. З якога пачынае прыбываць дзень. Варвара ноч уварвала. Хутар Светл. На Варвары дзень большае. Хобнае Калінк. Варка – Міколіна матка. М. Аўцюкі Калінк. Трэшчыць Варуха – берэжы нос і вухо. Завайць Нар. Вары ночы одорвалі. М. Аўцюкі Калінк. Ворвары правім ў цэркве. Града Жытк. ***Варвара-мучэніца**: Варвара-мучэніца за тое так называецца, што Варвару бацько мучаў, шоб вона одрэкла са веры Хрыстовай. Кажуць, што на Варвару-мучэніцу зажываюць усе раны за ноч. Маркоўскае Лельч. ***Варварын дзень**: Таму так празнік назвалі Варварын дзень, што ў еты дзень Варвара багацько мук і здэк перэцэрвала. Хамічы-2 Калінк.

Дзень памінаання святога Васілія, які быў міласэрным епіскапам да нямоглых, адзначаўся 14 студзеня, супадаючы па даце са Старым новым годам і меў назву **Васіллі** [Васілей] [святое Васіллі]: Пасля Новага году атмячаўся Стары новы год, 14 январа, так ён у нас называўся Васіллі. Эта Каляды такія былі. Стаўбун Ветк. Чатырнаццаціга чысла Васіллі, эта зімовы празнік царкоўны. Неглюбка Ветк. Пад Новы год было святое Васіллі. У гэты дзень пераапаналіся па-рознаму, кажухі пераварачвалі. Я надзевала штаны, картуз, рубашку – была Васілём. А яшчэ ў Васіля павінна быць дзяўчына, яе называлі Маланка. Маланку мы ўпрыгожвалі, дзелалі карону, фартух з абруса, а таксама адзявалі ружовыя рукавіцы. Васіль з Маланкай ішлі ў хату і прасіліся пашчадраваць, каб Маланка песні паспявала. Нар. дух. спадч.

Ганны – прысьвятак народнага календара, які адзначаецца 22 снежня і звязваецца з назіраннямі за надвор'ем. На Ганны ўжэ прыбаўляецца багато дня. Загорыны Маз. Ганны – два тыдні до Коляд. Аляксандраўка Калінк. Сл. абр. лекс.

Адметныя назвы мелі прэдадзень Вадохрышча – **Вода**: У нас на туй дзень перэд Крэшчэннем гавораць Вода. Маркоўскае Лельч. і дзень посту перад Хрышчэннем – **Водопошчэ**: На Водопошчэ п'юць толькі воду. Азяраны Жытк. Колісь у Водопошчэ не поілі коней, каб не опоіліся. Замошша Лельч.

3. Найменні ўдзельнікаў абрадаў. Пры правядзенні каляднага абрада абавязковымі ўдзельнікамі былі **баба** 'жанчына, апранутая ў адзенне старой жанчыны': На Стары новы год увечары дарослыя хадзілі калядаваць. Вадзілі з сабой казу, насілі бусла, вадзілі мядзведзя, бабу рабілі. Церахоўка Добр. і **дзед**. Баба, бабулька лавіла свайго дзеда, дзядульку: Казу вадзілі, дзеда, бабу рабілі. Церахоўка Добр.

Не ўяўлялася каляднае свята і без **валачобнікаў** [валачонікі] [волючоўныя] – тых, хто выконвае традыцыйны абрад абходу двароў з велічальна-віншавальнымі песнямі на Вялікдзень: На Вялікдзень у нас раней усегды хадзілі валачобнікі. Гурыны Маз. Ужэ паішлі валачонікі – гатуй каўбасы, чыр і масла. Зімовая Буда Калінк. Волочоўным іейцо давалі, пірага адрэжуць. Грабаў Петр.

Найбольшая колькасць найменняў асоб зафіксавана пры правядзенні каляднага абрада і шчадравання: **вернік** – давераная асоба і адзін з каляднікаў, якому давяралі насіць сабраныя грошы, сала, гарэлку. Булі вернікі такія, ему сало давалі, да шчоб тое сало не з'еў. Сямігосцічы Жытк.; **звездар** – чалавек, які нёс звязду ў час калядавання. Звязду насілі па кожнай хатце. Звездаром пабудуць, а потым зернем хату насыпаюць, каб багатыя былі. Ветка; **калядоўшчык**, **каляднік** [калядоўшчык] [каледоўшчык] – удзельнік каляднага абрада. Увечары сядзяць усе дома: ждуць калядоўшчыкаў. Жмураўка Рэч. Хадзілі на Каляды калядоўшчыкі, песні пелі, шуцілі, у вокны стукаліся. А ім хазяева канфеты, грошы, булкі, калбасу давалі. Ветка; Мы называлі тых, хто каледуе, каляднікі. Ветка. Калядоўшчыкі на Калядкі збіраліся і калядаваць хадзілі па хатах. Станкі Ветк. А тады каледоўшчыкі паюць ва ўвесь голас, ходзяць па хатах да шчадруюць. Старае Сяло Ветк. На Стары новы год ходзяць калядоўш-

чыкі, пяюць шчадроўкі, жалаюць усім шчасця. Плоха, када калядоўшчыкі не заходзяць у хату. Шчасця будзе мала. Церуха Гом.; **Маланка** – персанаж каляднага абраду, шчадроўшчыца. А яшчэ ў Васіля павінна быць дзяўчына, яе называлі Маланка. Маланку мы ўпрыгожвалі, дзелалі карону, фартух з абруса, а таксама адзявалі ружовыя рукавіцы. Васіль з Маланкай ішлі ў хату і прасіліся пашчадраваць, каб Маланка песні паспявала. Нар. дух. спадч.; **маханоша** – удзельнік каляднага свята: той, хто носіць сумку за калядоўшчыкамі. Калядоўшчыкі адзяваюцца па-разнаму, павінна быць каза, маханоша (той, хто носіць сумку), звязда. Жмураўка Рэч.; **шчадроўшчыкі** [шчадроўнік] [шчадрாவальнік] [шчодрык] [шчодрыкі] [шчодры] – людзі, якія хадзілі па дамах і віншавалі з Калядамі: *Ходзяць шчадруюць дзеці. Ім і дзеньгі даюць. А раньшэ і старыя. Эта очэнь багаты дзень, бо людзі бліны пякуць, каўбасы робяць і выносяць тым, хто прыходзіць. Паздравляюць шчадроўшчыкі людзей. Адзяваюцца па-разнаму, там і козлікамі і катамі. Насовічы Добр.; Ой, шчадраваць любілі, то гэты шчодры становіліся пад акно. Яланы Светл.; шчадруха* – жанчына, якая шчадруе. Шчадрухі ходзяць шчадраваць, а потым гуляюць. Ветка.

4. Найменні асобных элементаў абрадаў і свят: **банкет** [банкет] – элемент святкавання каляднага абраду. *Банкет водзяць у гэты дзень, гарэлку п'юць, ходзяць з гармонямі. Банкеты? Во я нагатую стол, ка мне прыйдуць, нагатую ўсяго: варэнікаў, жаркога там, блінчыкаў, салатаў усякіх. Але банкеты водзяць усё радзей. Другія людзі сталі.* Ветка; **Калядкі** – вечар 13 студзеня і ноч на 14 студзеня. *Ну у нас ходзяць па дамам. Песні пяюць і мы ім канхветы і дзеньгі даём. А ну хтось сціхі красівыя чытае, а малыя, дак пляшучь. Тож даём. Эта все на 14 январа дзелалі, о так!* Ветка; **шчадроўкі** [шчодрыкі] [шчодрыкі] [шчэдрікі] [шчадруны] [шчодра] [шчодры] [шчодрык] [шчадруха] – элемент каляднага свята: хаджэнне па дамах з песнямі, каб атрымаць гасцінцы. *Шчадроўкі адбываюцца кожны год пад Новы (Стары) год. Калі наступаў ранні вечар, ужо можна пачуць на вуліцах шчадроўныя песні. Добруш; Маладзёж ходзіць шчадраваць. Пяюць шчадроўныя песні. Заходзяць у кожную хату. Хазяева сустракаюць іх. І хто што ўжо ім дае: хто сала, хто каўбасы, хто грошай.* Маркавічы Добр.

5. Прадметы, якія выкарыстоўваюцца пры правядзенні абрадаў і свят. Найбольшая колькасць такіх магічных прадметаў ужывалася пры правядзенні каляднага абраду. На Каляду насілі **звязду** [зорка], на якой былі намаляваны розныя казачныя фігуркі: *Павінна быць каза, маханоша, звязда. Жмураўка Рэч.; Абязцельна далжна быць каза, мядзведзі і зорка.* Ветка *Насілі зорку. Выраблялі зорку, у сярэдзіну ўстаўлялі ікону і свечку. Свечку запальвалі.* Брагін.

Ноч пад Стары новы год адметная абрадам шчадравання. Самай распаўсюджанай формай правядзення шчадровак быў абход з **казой** [казёл] ‘чалавекам, пераапанутым у казла або з маскай з выявай казла’: *Казу дзелалі. Хадзілі ў кожную хату, пелі песні, і каза танцавала.* Лоеў. *Звязду не насілі, а калі насілі, дык песні пяюць. Перадзяваліся ў казла, штоб не ўгадвалі.* Пералёўка Ветк.; *Добра, калі ў хаце каза скакала, гэты быў багатаму ўраджаю.* Церахоўка Добр. *Казу з кардону дзелалі. Шупейкі Светл. Павадыр, апрануты ў світку: Світку доўгую надзявалі, бараду прыклеім і казу вадзілі.* Яланы Светл., паганяў **пугай** Казу: *Ходзя Ілля на Васіля. Носіць пугу, дрэцена, уплецена, дзе пугай махне, там жыта расце.* Церахоўка Добр. *Казу апраналі ў кажух: Казу вадзілі, кажухом накрывалі чалавека, як каза.* Ветка. *Перапраналіся ў казу з рагамі. Кажух пераварочвалі.* Гардуны. У некаторых раёнах замест казы вадзілі каня.

Традыцыйнай прыналежнасцю абраду шчадравання былі маскі **бусла**: *Вадзілі з сабой казу, насілі бусла, вадзілі мядзведзя.* Церахоўка Добр.; **каня**: *На Стары новы год сабіраліся, выварочвалі шубу, надзявалі шубу. І от каза ідзе дзераза. Насілі ці каня ці зорку на палке. Галаву коньскаю з кардоніны. Ну і ідуць і просяць хазяіна: пусці казу-дзеразу.* Барталамееўка Ветк.

Не ўяўлялася свята Вадохрышча без **святой вады** – вада пасля Хрышчэння, якую пілі і якой свяцілі хату: *На Крешчэнне ўсе ідуць, набіраюць святую ваду, і год, як узялі, так яна і стаіць.* Старае Сяло Ветк.

6. Абрадавыя назвы ежы. Вялікае значэнне ў правядзенні абрадаў надавалася **куцці** – абрадавай стравай з круп. На зімовых святках гатаваліся тры куцці: перадкалядная посная, багатая, шчодрая пры сустрэчы Новага года і галодная перад Вадохрышчам: *Во куцця эта інця-*

рэсна. Куццю рабілі з крупы пярловай, варылі ў печцы. Трэба было ўсім нам, тром дзецям, у той куцці, што мамка зварыла, усім разам набраць па ложке той куцці. З той куццёй бягом па дзярэўні і каго сустрэнеш, так і мужа тваго будучь зваць, ну і бягом далей. Івакі Добр. На першую куццю сена ложкаць на стол, пяком пірог і ложкаць сена. Потым на другую і трэцюю куццю дабаўляюць яшчэ сена. А ўжэ после трэцяй куцці свяцілі сена і яду, якія стаялі на сталё, і сена аддаюць карове. На багатую куццю многа гатовілі. Казалі, чым багацейшы стол, тым багацейшая будзе жыццё далейша. Ветка. ***галодная куцця** Куцці было тры: самая першая – галодная. Азершчына Рэч. Абычна на галодную куццю ячную кашу гатовілі. Хальч Ветк. На галодную куццю ставілі пасныя стравы. Ветка *** бедная** [пасная] **куцця** На бедную куццю елі кіслую капусту, бульбу, малочнае не елі, рыбу тожа. Азершчына Рэч. На пасную куццю жырнае, яечкі не елі. Хальч Ветк. ***багатая куцця** Багатая куцця была, калі пост заканчваецца. Варылі кашу, калі яе елі, казалі: “Дзед Мароз, прыходзь к нам гушчу есці!”. Азершчына Рэч. На багатую куццю рабілі багаты стол. Чым багацейшы стол, тым і ўраджай будзе багацейшы. Ветка. После Раждзества Хрыстова – гэта ўжэ багатая куцця. Кроме кашы, кампоты былі, ладкі былі абізацельна, што-та мясное. Еслі куцця была багатая, то запраўлялі маслам, салам. Хальч Ветк. ***шчадровая куцця** – страва, прыгатаваная на калядныя святы. Шчадровая куцця бывае і пасля Калядаў – 13 студзеня вараць. Некалькі іх бывала. Хальч Ветк. ***раждественская куцця** – Вараць перад Раждеством куццю з ячменю – раждественская куцця. Ветка. На ўсе тры куцці каша варылася ў адным і тым жа гаршку. Магічнае значэнне куцці даследчыкі бачаць у тым, што зерне валодае якасцю доўга захоўваць і зноў аднаўляць жыццё, сімвалізуе земляробчы кругаварот, бясконцасць жыцця [1, с. 164].

Пачастунак для валачобнікаў меў назву **валачонае, вуноска**: Валачобнікам усегда збіраем валачонае. Загорыны Маз.; Опослей господар вуносіць волочоўным вуноску: і сало, і пірогі, і горэлку. Чырвонабярэжжа Лельч.

Харчовыя прадукты, сабраныя пастухом ад гаспадароў жывёлы ўвосень (на свята Варвары), называліся **варваршчына**: Пастух не пасе ўжэ коні, а по договору збірае шчэ варваршчыну. Цераблічы Жытк.

7. Найменні дзеянняў пры правядзенні абрадаў і свят: **абсяваць, абсяванне, засяваць** – абрад на Ражаство, калі хаты аднавяскоўцаў абсыпалі зернем, каб быў добры ўраджай. Я знаю, што на Ражаство хаты абсяваць нада. Абычна пастухі робяць абсяванне: абходзяць дама, з празніка паздраўляюць У кожную хату горсць аўса кідаюць. Ветка. Засяваць ходзяць на Каляды. Засяваюць – эта хазяева выходзяць, выносяць, пякуць бліны, даюць сала, у каго шо е, то і даюць. Івакі Добр.; **варажба** [варожба] – прадказанне будучага. Варажбу пачынаюць у святыя вечары. Баравікі Светл. На варожбу сабіраліся нескалька дзевушэк, пасярэдзіне дома сыпалі пшано, кожная сваю кучку рабіла. Залазілі на печ і пускалі петуха з печы: на якую стане ці будзе кляваць, тая першая замуж пойдзе. Краснае Гом. р.; **варажыць, гадаць** [гаданне] [гадаці] – прадказваць будучае. Вядомы самыя разнастайныя спосабы варажбы: Варажылі яшчэ так: грабяшок пад падушку на ноч клалі, сужаны прасыпаўся. Або курэй збіралі, клалі кучачкі зерня. Каля кожнай кучачкі ставілі куру, якую клюне, тая першая замуж пойдзе. Драва абхапывалі або забор. Калі там двенаццаць паленняў, то ў пары будзеш, а калі нечотна, тады ты будзеш без пары. Вот, усё спаўнялася. Хальч Ветк.; Варылі на гаданне кашу ў махотцы ці глёку і стаўлялі на кут, лажылі сена на кут, а самі ішлі гадаць. Выходзілі ў двор, снімалі з сябе валенкі і кідалі цераз забор. Куды валенак ляжыць – у той бок пойдзеш замуж. Стаўбун Ветк. Дзеўкі гадаці любілі. Ідзеш ад падруг дахаты, дай пагадаю на плоці. Ідзеш і плаціны лічыш: бедны, багаты, хітры, праставаты, прыгожы, непрыгожы, харошы, нехарошы. На якую скончыцца – с такім і будзеш. Гадзічава Раг. Месцам варажбы звычайна з’яўлялася перакрываўанне дарог, лазня, хлеў, печ і парог хаты. Вельмі часта пры гаданні выкарыстоўваюць розныя ўпрыгожанні і прадметы адзення, ручнікі, пярсцёнкі [2, с. 403].

Народныя святы і абрады з’яўляюцца праяўленнем традыцыйнай культуры беларусаў, таму ў генетычных адносінах амаль уся лексіка належыць да агульнаславянскага лексічнага фонду. Гэта такія лексемы, як *Вада, баба, дзед, Ражаство, Крашчэнне, Вадохрышча, Святкі, каза, звезда, шчадроўка, варажыць* і інш. [4] Большасць зафіксаваных лексем з’яўляюцца су-

фіксальнымі ўтварэннямі ад дзеясловаў: *выноска, абсяванне, варажба, Ражаство, Крашчэнне, валачобнік* і ад назоўнікаў: *варваршчына, звездар, калядоўшчык, каляднік*. Зафіксаваны на тэрыторыі Гомельскага рэгіёну і складаныя назвы: *Варварын дзень, святое Васілле, Стары новы год, каровячы Ўлас*. Сустрэкаюцца сярод каляндарна-абрадавых назваў і адзінкавыя запазычанні з розных моў, якія датычаць перш за ўсё ўласных назваў:

- з грэчаскай: *Андрэй* ‘мужны’, *Улас (Аўлас)* ‘просты’, *Варвара* ‘чужаземная’, *Васіль* ‘царскі’; *куцця* ‘зерне’;
- старажытнаўрэйскай: *Ганна* ‘міласць’;
- лацінскай праз пасрэдніцтва польскай мовы: *Каляда* < *calendae* ‘пачатак месяца’ [4, т. 2, с. 300];
- італьянскай: *банкеты*.

Абрадавая лексіка, якая да сённяшняга часу шырока функцыянуе на тэрыторыі Гомельскага рэгіёну, вызначаецца багатай і складанай сістэмай лексічных сродкаў, варыянтнасцю і разнастайнасцю сродкаў з іх семантычнымі і граматычнымі асаблівасцямі, з’яўляецца неад’емнай часткай духоўнай культуры беларусаў, у якой захаваны старажытныя моўныя з’явы.

Літаратура

1. Ліцьвінка, В. Святы і абрады беларусаў / В.Д. Ліцьвінка. – Мінск : Беларусь, 1998. – 190 с.
2. Зеленин, Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 511 с.
3. Лапіцкая, Л.І. Слоўнік каляндарна-абрадавай лексікі Ўсходняга Палесся / Л.І. Лапіцкая. – Мазыр, 2007. – 65 с.
4. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. : пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – М., 1986–1987.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 21.11.11

УДК 811.161.3'42:76.0

Інтэрсуб'ектыўнасць публіцыстычнага тэксту

А.М. ЕРМАКОВА

У артыкуле разглядаецца публіцыстычны тэкст як своеасаблівы тып дыскурсу, арганізацыя якога накіравана на рэалізацыю асноўных функцый тэксту сродкаў масавай інфармацыі: інфармаванне і ўздзеянне.

Ключавыя словы: дыскурс, інтэрсуб'ектыўнасць, ацэнка, перакананні, семантычныя стратэгіі.

The article considers the journalistic text as a special type of a discourse, which organization is directed on realization of the basic functions of a mass media text: informing and influence.

Keywords: discourse, intersubjectivity, assessment, persuasiveness, semantic strategies.

Інфармацыйная праграма любога адрэзка маўлення складаецца з рацыянальнага, ацэначнага і прагматычнага элементаў. Тэксты публіцыстычнага стылю ўяўляюць цікавасць на тых падставах, што ўсе тры праграмы ў іх роўнай сілы пры вядучай ролі ацэначнай, з якой вынікае прагматычная. Іншымі словамі, задача публіцыстычнага тэксту – падаць інфармацыю аб аб'ектыўным свеце такім чынам, каб уплываць на чытача, што адбываецца шляхам ацэньвання суб'ектам аб'ектыўнай інфармацыі.

Прагматыка паставіла ў цэнтр увагі каардынату “я”, што ўспрымаецца як моўны аналаг паняцця інтэрсуб'ектыўнасці, бо кожны чалавек у кожным маўленчым акце ўспрымае яго толькі ў дачыненні да сябе, суадносіць усіх астатніх з “ты”, і ў сваю чаргу, кожны чалавек, вызначаны як “ты”, у сваіх уласных маўленчых актах выступае як “я”. Публіцыстычны тэкст у большай ступені, чым тэкст іншага стылю, выяўляе апазіцыю “я” – “ты”. Выказанае ад імя аўтара будзе рэалізавана толькі тады, калі дасягне “ты” чытача, гэтая апазіцыйная сувязь унутранага Его аўтара з Его чытача (Alter Ego) двухбаковая. Інфармацыя будзе не толькі прынята Его чытача, але і апрацавана ім. Індывіды, што стаяць за “я” і “ты”, пастаянна мяняюцца, займаюць месца адзін аднаго. Публіцыст, свядома ці не, заўсёды разлічвае на рэакцыю чытача, спрабуе пабудаваць тэкст так, каб выклікаць пажаданую рэакцыю. Катэгорыя “я” адпавядае працэсу кадавання сэнсу ў тэксце, “ты” – працэсу дэкадавання. Такім чынам, тэорыя прагматыкі ў якасці адной са сваіх задач павінна даць тлумачэнне нашай здольнасці не толькі ствараць і разумець тэксты, а і “ўздзейнічаць” на гэтае разуменне. Якая ж інфармацыя з'яўляецца неабходнай для рэцыпіента ў працэсе ідэнтыфікацыі маўленчых актаў?

1. Асаблівасці граматычнай структуры выказвання.
2. Паралінгвістычныя характарыстыкі (тэмп, націск, інтанацыя, жэсты, міміка, рухі...).
3. Асаблівасці камунікатыўнай сітуацыі (прагматычны кантэкст).
4. Веды і погляды, што захоўваюцца ў памяці, стэрэатыпы.
5. Веды пра суб'ект маўлення (аўтар, яго рэпутацыя).
6. Веды пра аб'ект маўлення, што атрыманы з папярэдніх маўленчых актаў (інтэртэкстуальны характар маўлення) і г. д.

Названыя кампаненты і многія іншыя неабходны для прагматычнай інтэрпрэтацыі, “ідэальны” публіцыстычны тэкст павінен іх улічыць. Тэкст, прызначаны ўздзейнічаць, арыентуецца на ход чытання, асаблівасці ўспрымання, чаканні. Структурыраванне па прынцыпу рэлевантнасці – значная, аднак не адзіная заканамернасць пабудовы тэкстаў, разлічаных на ўздзеянне. Чытачу цікава, калі адбываецца нешта нечаканае (не сабака ўкусіў чалавека, а чалавек сабаку), таму элемент здзіўлення – дзейсны прагматычны сродак. Здараецца нешта нечаканае, не тое, што бачылі, прадказвалі – усе напружана чакаюць вынікаў. Трывалая цікавасць забяспечана. З другога боку, чытач “любіць” пацвердзіць свае “горшыя страхі”.

Разнастайныя перакананні – гэта псіхалагічная, індывідуальная з’ява. Аднак падчас іх утварэння значную ролю адыгрываюць сацыяльныя формы пазнання, а значыць, групавыя ацэнкі, што фарміруюцца ў рамках шырокіх міжгрупавых зносін. Можна меркаваць пра наяўнасць механізмаў выкарыстання і функцыянавання ацэнак, якія робяць погляды распаўсюджанымі групавымі ацэнкамі. Існуюць стратэгіі, характэрныя для прадужага маўлення. Стратэгія ёсць “выбар”, што дазваляе дасягнуць мэты вербальнага ўзаемадзеяння. Семантычныя стратэгіі маюць на мэце атрыманне “станоўчых” вынікаў дэкадавання тэкстаў чытачамі. Аўтар кантралюе семантыку выказванняў, пры гэтым могуць быць выкарыстаны разнастайныя кагнітыўныя трансфармацыі. Ён можа апусціць інфармацыю, дадаць інфармацыю, выкарыстаць рэкамбінацыю або перастаноўку. Усе гэтыя прыёмы схаваныя ад чытача. Экспліцытным застаецца толькі моўны ўзровень дыскурсу.

Моўны ўзровень – відавочны ўзровень дыскурсу, бо змест закладзены ў адпаведную моўную форму, якая з’яўляецца знешнім праяўленнем структуры. Моўны ўзровень апісваецца метадамі лінгвістычных граматык (сістэм правілаў і катэгорый аналізу гукаў, лексем, сінтаксічных структур і іх значэнняў). Такім чынам атрымліваем фаналагічнае, марфалагічнае, сінтаксічнае і семантычнае апісанне. Наша задача не проста апісаць магчымыя мікраструктуры публіцыстычнага тэксту, а структуры пажаданыя і тыповыя.

У тэкстах “якаснай” прэсы, як правіла, выкарыстоўваюцца вялікія, складаныя сказы (*Невыпадкава менавіта тут, у знакавым для ўсёй Беларусі старажытным кутку Мінічыны, убачыў свет першы культурна-асветніцкі праект Нацыянальнага акадэмічнага канцэртнага аркестра Беларусі – пачатак мэтанакіраванага фестывальнага руху, які на ініцыятыве мастацкага кіраўніка калектыву, маэстра Міхаіла Фінберга, ахапіў ужо шэраг невялікіх гарадоў і мястэчак у розных абласцях краіны* [“Літ”, 3 чэрвеня 2011 г., с. 1]); у іх шмат наміналізацый (*Яна адлюстроўвае адмысловы склад мыслення, аналітычныя адносіны да свету, вострае разуменне і бачанне яго, арыгінальны падыход да прафесійных задач* [“Літ”, 3 чэрвеня 2011 г., с. 5]); дастаткова часта ўжываецца і “афіцыйны” жаргон, запазычаны ў палітыкаў (*Вось неўзабаве павінны адбыцца выбары, пра нацменьшасці абавязкова ўспомняць і паклічуць кагосьці “падпіраць”, каб не звалілі* [“Літ”, 3 чэрвеня 2011 г., с. 4]. *Маецца на ўвазе ільготны рэжым развіцця прадпрымальніцтва ў дадзенай сферы, ільготы на арэндзе вытворчых плошчаў, рэспубліканскім і мясцовым падаткаабкладанні* [“Літ”, 27 мая 2011 г., с. 4]).

У публіцыстычных тэкстах ужываюцца сінтаксічныя структуры, рэдкія ў іншых формах дыскурсаў. Гэта тычыцца і інверсаваных апавядальных сказаў.

Паказальна, што, аналізуючы інверсію, мы маем справу са стылістычнай перастаноўкай, а не граматычнай трансфармацыяй, бо на першае месца выступаюць не столькі правілы граматыкі, колькі правілы рэалізацыі. Найбольшае адрозненне канструкцый з інверсіяй ад звычайных – у іх вобразнасці. Такая фігура сінтаксічных пабудов, як інверсія, – гэта спосаб гаварыць «жывой», у параўнанні з «нарматыўнай», мовай.

Агульнавядома, што змест у мове можа быць перададзены рознымі спосабамі. У нашым выпадку як стылістычныя варыянты выступаюць канструкцыі з прамым і адваротным парадкам слоў. І любы з прыведзеных прыкладаў можа мець варыянт з прамым парадкам слоў.

Люблю я пачытаць гэтых ліберальных журналістаў. – ‘Я люблю пачытаць гэтых ліберальных журналістаў’. У якасці зместу ў абедзвюх фармулёўках выступае адзін і той жа дэнатат. Пры наяўнасці элементаў суб’ектыўнасці ў адным з іх (інверсіі) адлюстраванне рэчаіснасці ў асноўным аб’ектыўнае, бо зафіксаваныя вобразы ў пераважнасці супадаюць. Са структурных адрозненняў сказаў вынікаюць нюансы змесава-суб’ектыўнага характару, што і дае падставы гаварыць пра варыянт выказвання.

У другім варыянце прыведзенага вышэй выказвання ўсе элементы падаюцца раўнапраўнымі ў прагматычным плане. У першым жа з дапамогай інверсіі вылучаецца той элемент, на якім у першую чаргу павінен засяродзіць увагу рэцыпіент. Аўтар акцэнтуюе найбольш значную, на яго погляд, частку выказвання, інверсія спрыяе выражэнню аўтарскіх адносін да рэчаіснасці, становіцца адным са сродкаў перадачы катэгорыі ацэначнасці. *Да трох год абмежавання волі прыгаварыў Глыбоцкі раённы суд 30-гадовага мясцовага жыхара. Антымізм беларускі ў тым, што калі мы, нягледзячы на ўвесь песімізм і безнадзейнасць мінулага, усё ж жывём, значыць, у нас ёсць падставы гаварыць аб лепшым будучым* [“Літ”, 3 чэрвеня 2011 г., с. 24].

Агульнай структурнай асаблівасцю публіцыстычных тэкстаў з'яўляецца імкненне паставіць на першае месца найбольш значную інфармацыю. Гэтую якасць вызначаюць як “утварэнне структуры па прынцыпу рэлевантнасці”. Такая структурная частка публіцыстычнага тэксту, як Галоўны змест (загалолак і лід), нясе асноўную інфармацыйную нагрузку. У *святле літаратуразнаўства* (загалолак). У *Магілёўскім дзяржаўным педагагічным універсітэце* прайшла міжнародная навукова-практычная канферэнцыя “Куляшоўскія чытанні”. Адна з секцый была незвычайнай, яна называлася “Інтэлектуальная проза А. Андрэева як феномен рускамоўнай літаратуры Беларусі” і была цалкам прысвечана творчасці аднаго пісьменніка (лід) [“Літ”, 27 мая 2011 г., с. 6]. Другое жыццё фаліянта (загалолак). Гэтая падзея – трыумф беларускай школы рэстаўрацыі. Больш таго, гэта магчымасць пабачыць на свае вочы адноўлены старажытны фаліянт 16 стагоддзя ў амаль першапачатковым выглядзе (калі глядзіш на яго ачышчаныя ад пылу і плям старонкі, складаецца ўражанне, што выданне пашкадаваў час, на яго не паўздзейнічалі натуральныя працэсы разбурэння рэчываў). Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь прэзентаваў адрэстаўраваную кнігу “Апостал”, выдадзеную знакамітай віленскай друкарняй братоў Мамонічаў пасля 1595 года (лід) [“Літ”, 27 мая 2011 г., с. 20].

Сінтаксіс сказа адлюстроўвае падзел семантычных роляў удзельнікаў падзей (парадам слоў, разнастайнымі суадносінамі суб'екта і аб'екта, выкарыстаннем актыўных і пасіўных форм).

Еўрасаюз аказаўся бездапаможным

Еўрасаюз на першым месцы – месцы суб'екта, што ўказвае на ролю агенса, утваральніка дзеяння. *Бездапаможнасць Еўрасаюза*. У трансфармаваным намі загаловку *Еўрасаюз* застаецца ў ролі агенса, аднак *бездапаможнасць* стаіць на першым месцы, месцы суб'екта. Гэта сведчыць пра тое, што *бездапаможнасць* семантычна вылучана. Варыянт *Бездапаможнасць*, якую дэманструе *Еўрасаюз* ілюструе магчымасць імпліцытнага агенса. Сказ становіцца двухсэнсавым: або *Еўрасаюз* бездапаможны, або ён дэманструе нечыю бездапаможнасць. Такія імпліцытныя сінтаксічныя структуры выкарыстоўваюцца, каб стварыць падтэкст, зняць відавочную станоўчую або адмоўную ацэнку і г. д. *Восеньская адзінота цёці Зіны* [“Гомельская праўда”, 1 лістапада 2011 г., с. 6]. *Пора жыць в другом – экономическом – измерении* [“Гомельская праўда”, 1 лістапада 2011 г., с. 2]. “...*На 90 процентов спровоцированы извне...*” [“Гомельская праўда”, 1 лістапада 2011 г., с. 2].

Найбольшую цікавасць для лінгвістычнага аналізу публіцыстычнага дыскурсу ўяўляе імпліцытная тэкставая мадэль. Яна з'яўляецца адначасова спосабам максімальнага выражэння суб'ектыўнасці ў тэксце і, пабудаваная на асацыятыўных пераходах, семантычнай шматзначнасці, прымушае чытача “расшыфроўваць” тэкст, з пэўнай колькасці магчымых значэнняў выбіраць адно.

Публіцыстычны тэкст як своеасаблівы тып сацыяльнага дыскурсу з'яўляецца складаным адзінствам моўнай формы, значэння, што закладзена ў гэтую форму, і дзеяння, якое можна выклікаць з дапамогай гэтага тэксту. Граматычны аналіз выкарыстання мовы ў тэкстах прэсы здольны выявіць агульную накіраванасць паведамлення журналіста або ўсяго выдання.

Літаратура

1. Булыгина, Т.В. Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев. – М. : Наука, 1992. – 287 с.
2. Ван Дейк, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.

Метанімія ў беларускай літаратурнай мове

В.У. КЛИМЕНКА

У артыкуле аналізуецца метанімічныя адносіны паміж значэннямі мнагазначнага слова, прадстаўлена класіфікацыя тыпаў метаніміі ў беларускай мове.

Ключавыя словы: семантыка слова, метанімія, прасторавая, часавая сумежнасць, сінекдаха, рэальная метанімія, атрыбутыўная метанімія.

The paper establishes metonymical relations between the meanings of a polysemantic word, it presents the classification of types of metonymy in the Belarusian literary language.

Keywords: meaning, metonymy, space, time contiguity, synecdoche, real metonymy, attributive metonymy.

Метанімія з’яўляецца адным з самых распаўсюджаных спосабаў узбагачэння і пашырэння семантыкі слова. Пры метанімічным пераносе актуалізуюцца аб’ектыўныя сувязі прадметаў і з’яў. У той жа час метанімія выконвае задачу спрашчэння, палягчэння камунікацыі.

Традыцыйна метанімія вызначаецца як пераасэнсаванне на аснове сумежнасці, метанімічныя сувязі – гэта «кагнітыўны аналаг рэальных сувязей прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці» [1, с. 37].

У лінгвістычнай літаратуры адлюстравана вялікая колькасць мадэляў метанімічных пераносаў [2, с. 86–90], [3, с. 221], [4, с. 190–191], [5, с. 106–136].

Звычайна метанімічны перанос грунтуецца на дакрананні рэчаў у прасторы або ў часе, а таксама на прычынна-выніковых сувязях. Такую метанімію можна назваць рэальнай, таму што яна заснавана на незалежных ад чалавечай свядомасці суадносінах прадметаў і з’яў.

Прасторавая разнавіднасць метаніміі прадстаўлена ў беларускай літаратурнай мове наступнымі абагуленымі мадэлямі:

1) «адно ў другім». Гэты тып адлюстроўвае адносіны ўключэння. У літаратурнай мове існуюць наступныя разнавіднасці гэтага тыпу:

– “змест дакумента – дакумент”: *даведка* ‘звесткі аб чым-небудзь, дадзеныя ці атрыманыя ў адказ на запытанне; дакумент з такімі звесткамі’, *даручэнне* ‘справа, даручаная каму-небудзь для выканання, заданне; дакумент, які дае каму-небудзь права дзейнічаць ад імя асобы, што выдала яго’, *дазвол* ‘згода на што-небудзь; права зрабіць, выканаць што-небудзь’, *камандзіроўка* ‘службовае заданне, даручэнне, звязанае з паездкай куды-небудзь; камандзіраванае пасведчанне’;

– “змест (падзея) – форма яго перадачы на пісьме”: *жарт* ‘забаўная выхадка, востры дасціпны выраз; кароткае апавяданне з забаўным, смешным зместам’, *акт* ‘учынак, падзея; афіцыйны дакумент, пратакол, запіс аб якім-небудзь юрыдычным факце’, *анекдот* ‘кароткае апавяданне пра смешнае або незвычайнае здарэнне; незвычайнае смехатворнае здарэнне’; *лозунг* ‘заклік, які выражае ў кароткай форме кіруючую ідэю, задачу, патрабаванне; плакат з такім заклікам’;

– “ёмістасць – колькасць рэчыва, што змяшчаецца ў ёй”: *збан* ‘высокая гліняная пасудзіна; колькасць чаго-небудзь, што змяшчаецца ў такой пасудзіне’, *вагон* ‘транспартны сродак; колькасць груза, якая змяшчаецца ў ім’, *жменя* ‘далонь і пальцы рукі, складзеныя так, каб імі можна было зачарпнуць або ўтрымаць што-небудзь; колькасць чаго-небудзь, што змяшчаецца ў далоні са сціснутымі пальцамі’.

Адзначаная мадэль таксама рэалізуецца для наймення устарэлых мер: *бочка* ‘вялікая цыліндрычная пасудзіна з двума плоскімі днішчамі; руская мера вадкіх і сыпкіх цел, роўная сарака ведам (каля 500 л), якой карысталіся да ўвядзення метрычнай сістэмы’, *вадро* ‘пасудзіна цыліндрычнай формы з дужкай; уст. мера вадкасцей, роўная 12,3 літра’, *бутэлька*

’шкляная пасудзіна; руская мера вадкасцей, роўная 0,6 л, якой карысталіся да ўвядзення метрычнай сістэмы’.

– “матэрыял – выраб з яго”. У літаратурнай мове гэта схема прадстаўлена наступнымі разнавіднасцямі: “дрэва – яго драўніна” (*асіна, дуб, кедр, арэшына, бярэзіна*), “хімічны элемент, сплаў – выраб з яго” (*бронза* ’сплаў; мастацкі выраб з такога сплаву; бронзавы медаль’, *золата* ’хімічны элемент; залатыя рэчы, манеты’), “тканіна – выраб з яе” (*дзяруга* ’тоўстая грубая тканіна; поцілка з такой тканіны’), “расліны, карняплоды – стравы (лекі) з іх” (*бульба* ’агародная расліна; страва, прыгатаваная з клубняў гэтай расліны’; *шчаўе* ’шматгадовая травяністая расліна; страва, прыгатаваная з лісця гэтай расліны’; *беладонна* ’шматгадовая травяністая ядавітая расліна; лякарства з карэнняў і лісцяў гэтай расліны’ [5, с. 110–113]);

– “памяшканне – тое, што ў ім знаходзіцца”: *архіў* ’установа, якая зберагае, сістэматызуе і апісвае пісьмовыя і графічныя помнікі мінулага; збор пісьмаў, рукапісаў, фатаграфій і пад.’; *бібліятэка* ’установа, якая збірае і захоўвае кнігі; збор кніг’, *балоган* ’часовы будынак для тэатральных, эстрадных, цыркавых паказаў на кірмашах, народных гуляннях; старадаўні народны вандроўны тэатр; тэатральнае відовішча з прымітыўным сцэнічным афармленнем’; *аракул* ’месца, храм, дзе ў Старажытнай Грэцыі, Рыме і краінах старажытнага Усходу жрацы прарочылі ад імя бога; бажаство, якое прарочыць; жрэц, што дае адказы, прароцтвы, быццам ад імя бога’. У межах адзначанай мадэлі ў літаратурнай мове значнае распаўсюджанне мае схема “памяшканне – людзі, якія ў ім знаходзяцца, жывуць, працуюць”. З такімі значэннямі ў літаратурнай мове ўжываюцца словы *аўдыторыя, клас, зала, дом, хата* і інш.

2) “адно на другім”. Гэта мадэль прадстаўлена наступнымі разнавіднасцямі:

– “калектыў – месца, прызначанае для яго”: *брыгада* ’група работнікаў, якая выконвае пэўнае заданне на заводзе, у калгасе, ва ўстанове і інш.; месца, дзе размяшчаецца і працуе гэты калектыў’; *аркестр* ’калектыў музыкантаў, якія сумесна выконваюць музычны твор; месца перад сцэнай у тэатры, дзе знаходзяцца музыканты’; *кардон* ’пагранічны або загараджальны атрад; месца, дзе знаходзіцца такі атрад, варта’;

– “прадмет – колькасць рэчыва, што можа змяшчацца на ім”: *воз* ’сродак гужавога транспарту; колькасць таго, што можа змясціцца на калесах, санях і пад.’; *лапата* ’прылада для капання; аб колькасці чаго-небудзь, змешчанага на лапаце’.

3) «адно побач з другім»: *гумно* ’вялікая халодная будыніна для складвання і абмалоту збожжа; пляцоўка перад гэтай будынінай’; *абрубак* ’адсечаная частка чаго-небудзь; тое, ад чаго адсечана частка’.

Многія даследчыкі выдзяляюць прычынна-выніковыя (каузальныя) метанімічныя сувязі, такія, як «дзеянне – суб’ект дзеяння», «дзеянне – аб’ект дзеяння», «дзеянне – сродак дзеяння», «дзеянне – месца дзеяння» [5, с. 120–122], [4, с. 190–191], [6, с. 195–196]. Напрыклад, лексіка-семантычныя варыянты тыпу *сушка* ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова *сушыць*’ і *сушка* ‘малы абаранак’ звычайна лічацца звязанымі метанімічнай сувяззю па схеме «дзеянне – вынік дзеяння». Такім чынам, працэсуальнае значэнне назоўніка кваліфікуюць як першаснае, а іншыя (значэнні выніку, аб’екта, сродку, суб’екта, месца) – як другасныя, г. зн. вытворныя. Прычыну такой кваліфікацыі можна бачыць у тым, што «значэнні непрадметных аддзеяслоўных назоўнікаў, як найбольш блізкія да дзеяслова па сваёй намінальнай структуры, папярэднічаюць значэнням прадметных назоўнікаў» [7, с. 30]. Працэсуальнае значэнне назоўніка больш блізкае да значэння дзеяслова, ад якога яно ўтворана, – з гэтым можна пагадзіцца, але гэта не падразумявае абавязкова адносін вытворнасці паміж непрадметным і прадметным значэннямі аддзеяслоўнага субстантыва. Яны, хутчэй за ўсё, утвараюцца паралельна, незалежна, і зыходнай, матывавальнай адзінкай для абодвух значэнняў з’яўляецца непасрэдна дзеяслоў, г. зн. прадметнае, непрацэсуальнае значэнне – вынік не ўнутрыслоўнай, а міжслоўнай дэрывацыі [8, с. 16–17].

На наш погляд, бясспрэчна метанімічная сувязь можа быць толькі паміж працэсуальным і непрацэсуальным значэннямі **невыводнага** слова. Напрыклад, у наступных словах сумяшчаюцца значэнні дзеяння і сродку дзеяння: *ванна* ‘вялікая прадаўгаватая пасудзіна для мыцця; працэс мыцця, купання ў такой пасудзіне’, *клізма* ‘ўвядзенне якой-небудзь вадкасці ў

прамую кішку; прыбор для ўвядзення вадкасці ў прамую кішку', *крэкінг* 'перапрацоўка нафты і цяжкіх нафтапрадуктаў; устаноўка для такой перапрацоўкі'.

Значэнні дзеяння і месца дзеяння, звязаныя метанімічнай сувяззю, сумяшчаюцца ў наступных словах: *кухня* 'памяшканне для гатавання ежы; гатаванне ежы', *лазня* 'спецыяльнае памяшканне, дзе мыюцца і парадца; мыццё ў такім памяшканні'.

Своеасаблівая метанімічная сувязь назіраецца паміж значэннямі слоў *гудок*, *званок*, *звон*: *гудок* 'механічнае прыстасаванне для падачы сігналаў шляхам гудзення; працяжны аднастайны гук, сігнал, пададзены з дапамогай такога прыстасавання'; *званок* 'невялікі звон; гукавы сігнал, створаны такім звонам'; *звон* 'ударны сігнальны падвясны інструмент; гук, які ўтвараецца падобным інструментам'. Схему падобнага пераасэнсавання можна паказаць наступным чынам: "прылада – гук, які ўтвараецца пры дапамозе гэтай прылады" ("сродак дзеяння – вынік дзеяння").

Метанімія, заснаваная на дакрананні рэалій у часе, падразумявае адначасовасць, суіснаванне рэалій. Можна выдзеліць найбольш распаўсюджаныя віды часавай метаніміі:

– "абрад – атрыбуты, якія выкарыстоўваюцца падчас гэтага абраду" (*вяселле* 'абрад шлюбу; шлюбны поезд', *грамніцы* 'свята ў хрысціян; свечка, якую асвятляюць у царкве або касцёле на грамніцы', *каляда* 'абрад хаджэння па хатах у калядныя вечары; падарункі, атрыманыя ад гаспадара за віншаванне, песні', *куцця* 'ўрачыстая вячэра напярэдадні каляд; каша з ячных або іншых круп як традыцыйная абрадавая ежа');

– "гульня – атрыбуты, якія выкарыстоўваюцца падчас гульні" (*бадмінтон* 'спартыўная гульня; камплект рэчаў для такой гульні', *гарадкі* 'спартыўная гульня; драўляныя цыліндрычныя цуркі для такой гульні', *лапта* 'руская народная гульня; лапатка, якой б'юць па мячы ў гэтай гульні');

– "музыка – танец" (*балеро* 'іспанскі народны танец; музычны твор у рытме гэтага танца', *вальс* 'плаўны парны танец трохдольнага размеру; музычны твор трохдольнага размеру', *мазурка* 'польскі нацыянальны танец; музычны твор у рытме гэтага танца');

– "ежа – час, калі яна спажываецца" (*абед* 'яда сярод дня, полудзень; ежа для спажывання ў абедзенны час; час, у які звычайна абедуюць', *падвячорак* 'яда паміж абедам і вячэрай; ежа для спажывання паміж абедам і вячэрай; час сутак перад вечарам');

Адным з тыпаў рэальнай метаніміі з'яўляецца **сінекдаха**, але разам з тым у яе ёсць шэраг адметных уласцівасцей. Метанімічная сувязь мае факультатыўны, верагоднасны характар, сумежныя рэаліі тут толькі дакранваюцца, іх можна даволі лёгка раз'яднаць, аддзяліць адну ад другой. Пры сінекдасе дэнатат-крыніца пераносу і дэнатат-рэцыпіент цесна ўзаемнадэтэрмінаваны, цэлае падразумявае частку і наадварот. Сінекдахічны спосаб перайменавання патрабуе адпаведных пазалінгвістычных абставін: частка цэлага пры пераносе, як правіла, павінна быць вызначальнай, функцыянальна значымай, істотнай для дадзенага цэлага.

У літаратурнай беларускай мове сінекдаха праяўляецца ў наступных мадэлях:

– "расліна – плады (карняплоды)" (*абрыкос*, *баклажан*, *кукуруза*, *грэчка*, *бручка*);

– "жывела – яе поўсць" (*альпака* 'свойская млекакормячая жывеліна роду ламаў сямейства вярблюдавых; поўсць гэтай жывёліны', *гарнастай* 'пушны драпежны звярок сямейства куніцавых; футра гэтага звярка', *заяц* 'звярок атрада грызуноў; футра гэтага звярка');

– "прылада – частка прылады" (*вальцы* 'прэс у выглядзе двух або некалькіх цыліндраў; машына, асноўнай рабочай часткай якой з'яўляюцца такія вальцы', *буда* 'верх, пакрыцце воза, брычкі, карэты і інш.; крыты дарожны воз');

– "фарбы – карціна, напісаная такімі фарбамі" (*акварэль*, *гуаш* 'фарбы; карціна ці малянак, напісаныя такімі фарбамі').

Сінекдахічнаму пераасэнсаванню ў літаратурнай мове часам падвяргаюцца часткі цела чалавека: *горб* 'ненармальная пукатасць на спіне або грудзях чалавека; спіна', *мурло* 'твар чалавека; чалавек з мурлатым тварам', *бяльмо* 'белаватая непразрыстая пляма на рагавой абалонцы вока'; *бельмы* 'вочы'.

Метанімічныя і сінекдахічныя пераасэнсаванні як іх разнавіднасць, заснаваныя на рэальнай сумежнасці дэнататаў у прасторы або ў часе, у большасці выпадкаў з'яўляюцца двухбаковымі залежнасцямі, захоўваюць двухчленную, закрытую структуру. Аднак у сучасным мовазнаўстве выдзяляецца якасна іншы ў параўнанні з вышэйадзначанымі від метаніміі – атры-

бутыўная [5, с. 122–124], [9, с. 16], [10, с. 34]. Яе адметнасць яскрава праяўляецца ў тым, што сэнсавая структура полісемантаў, як правіла, характарызуецца адкрытасцю, яны могуць суадносіцца з шырокім колам рэалій. Усе формы атрыбутыўнай метаніміі, што звычайна выдзяляюцца («уласціvasць, стан – прычына гэтага стану», «уласціvasць – учынак, які характарызуецца гэтай уласціvasцю», «якасць – суб’ект, якому належыць гэтая якасць» і інш.), могуць быць звязаны да адзінай – «уласціvasць – яе канкрэтнае ўвасабленне; тое, што характарызуецца гэтай уласціvasцю». Тут, відавочна, зусім іншы характар сувязі значэнняў слова ў параўнанні з *рэальнай* метаніміяй (заснаванай на сумежнасці ў прасторы і часе). Атрыбутыўная метанімія звязана з працэсамі абстрагавання і канкрэтызацыі ў чалавечай свядомасці, гэта *ідэальная* сумежнасць. Пры кваліфікацыі пераносаў такога тыпу менавіта як метанімічных рашаючым аказваецца семасіялагічны аспект: пры метаніміі ўвесь змест першаснага значэння (пры атрыбутыўнай метаніміі – абстрактнага значэння прыметы, уласціvasці) пераходзіць у другасны лексіка-семантычны варыянт, дзе выконвае ролю дыферэнцыяльнай, неасноўнай, пабочнай семы [11, с. 85], [12, с. 83].

В.Д. Тарычонак выдзяляе наступныя віды атрыбутыўных метанімічных пераносаў [5, с. 122–124]:

– «уласціvasць, стан – прычына гэтага стану» (*радасць* ‘пачуцце вялікай асалоды, задавальнення; падзея, абставіны, якія прыносяць асалоду, шчасце’; *гора* ‘стан глыбокага смутку, душэўнага болю, выкліканы якім-небудзь няшчасцем; няшчасце, бяда, якія выклікаюць такі стан’; *дурман* ‘тое, што адурманьвае, ап’яняе; памутненне свядомасці, розуму, адурэнне, ап’яненне’);

– “уласціvasць – учынак, які характарызуецца гэтай уласціvasцю” (*бестактоўнасць* ‘уласціvasць бестактоўнага; бестактоўны ўчынак’, *гнуснасць* ‘уласціvasць, якасць гнуснага; гнусны ўчынак’, *нядбайнасць* ‘уласціvasць нядбайнага; нядбайныя, неруплівыя адносіны да каго-небудзь, чаго-небудзь’);

– “уласціvasць, стан – месца” (*пакатасць* ‘уласціvasць пакатага; пакатая паверхня’, *выпукласць* ‘уласціvasць выпуклага; выпуклае месца, пукатасць’, *круцізна* ‘уласціvasць крутога; крутое месца, абрыў’);

– «якасць – суб’ект, якому належыць гэтая якасць» (*бяздарнасць* ‘уласціvasць бездарнага; бездарны чалавек’, *выдатнасць* ‘уласціvasць выдатнага; выдатны ў нейкай справе спецыяліст’, *нікчэмнасць* ‘уласціvasць нікчэмнага; нікчэмны чалавек’, *геній* ‘самая высокая ступень творчай адаронасці; чалавек, надзелены такой адаронасцю’).

Акрамя адзначаных, можна выдзеліць такую агульную мадэль атрыбутыўнага пераносу, як “уласціvasць – прадмет, з’ява, здарэнне, якое характарызуецца гэтай уласціvasцю” (*гарката* ‘горкі смак, горкі пах; пра што-небудзь горкае’, *гушчыня* ‘ўласціvasць і стан густога; густы ўчастак лесу; густы асадак на дне пасудзіны’, *мудрасць* ‘уласціvasць і якасць мудрага; мудрыя думкі, выказванні, жыццёвы вопыт’). Словы, якія абазначаюць здарэнне, што характарызуецца пэўнай уласціvasцю, часта ўжываюцца з прыстаўкай *не-* (*незвычайнасць* ‘уласціvasць незвычайнага; незвычайная з’ява, здарэнне’, *неспадзяванасць* ‘уласціvasць неспадзяванага; нечаканае здарэнне, выпадак і пад.’, *нечаканасць* ‘уласціvasць нечаканага; нечаканая падзея, з’ява’, *неверагоднасць* ‘уласціvasць неверагоднага; што-небудзь неверагоднае, немагчымае’).

У літаратурнай мове прадстаўлены таксама прыклады адваротнага пераносу – ад прадмета да ўласціvasці:

– “хімічны элемент – уласціvasць (колер)” (*бронза* ‘сплаў медзі з волавам, свінцом і іншымі металамі; назва колеру, падобнага да колеру бронзы’, *медзь* ‘хімічны элемент; пра колер, які нагадвае колер медзі: чырвона-жоўты’). У некаторых выпадках пры пераходзе ад прадмета да ўласціvasці змяняецца лексіка-граматычны разрад слова: слова са значэннем уласціvasці становіцца прыметнікам (*індыга* ‘фарбавальнік цёмна-сіняга колеру; у значэнні прыметніка – цёмна-сіні, кубавы’, *марэнга* ‘тканіна чорнага колеру з белымі варсінкамі; у значэнні прыметніка – чорнага колеру з сіваватым адлівам’);

– “частка цела чалавека – яе ўласціvasць” (*мозг* ‘орган мыслення ў чалавека; розум, разумовыя здольнасці’, *вока* ‘орган зроку; здольнасць бачыць, зрок’, *вуха* ‘орган слыху; слых’).

Акрамя адзначаных тыпаў пераносаў, у літаратурнай мове можна вылучыць некалькі адметных мадэляў з метанімічнай суаднесенасцю:

– “званне, тытул – той, хто яго мае”. Званні могуць быць воінскія, царкоўныя, навуковыя, дваранскія і інш. (*адмірал* ’воінскае званне; асоба, якая мае такое званне’, *кардынал* ’духоўны сан у каталіцкай царкве; асоба, якая мае гэты сан’, *дацэнт* ’вучонае званне і пасада выкладчыка; асоба, якая мае гэта званне і займае гэту пасаду’, *лорд* ’наследны тытул вышэйшага дваранства ў Англіі; асоба, якая носіць гэты тытул’);

– “сукупнасць з’яў, якія вывучае пэўная навука – навука” (*марфалогія* ’сукупнасць форм слоў якой-небудзь мовы; раздзел граматыкі, які вывучае формы слоў’, *граматыка* ’сукупнасць правіл пабудовы слова і сказа, уласцівых якой-небудзь мове; раздзел мовазнаўства, які вывучае будову слова і сказа’);

– “навука – практыка” (*акушэрства* ’галіна медыцыны, якая вывучае дзетародную функцыю жанчыны; дзейнасць акушэра, акушэркі”, *навігацыя* ’суднаходства, мараплаванне; адзін з асноўных раздзелаў навукі аб суднаваджэнні’, *вінаградарства* ’развядзенне вінаграду; раздзел сельскагаспадарчай навукі аб развядзенні вінаграду’);

– “прадмет – адцягненае паняцце (прадмет сімвалізуе гэта паняцце)” (*карона* ’галаўны ўбор з каштоўнымі ўпрыгожаннямі; улада манарха’, *кішэнь* ’частка адзення ў форме мяшочка для дробных рэчаў і грошай; дабрабыт, багацце, грошы’, *ачаг* ’прыстасаванне, дзе распальваюць і падтрымліваюць агонь; сімвал роднага дому, сям’і’, *бізун* ’арапнік або пуга; сімвал грубай сілы, прымусу’).

Такім чынам, у літаратурнай мове можна выдзеліць два якасна разнародныя тыпы метанімічных пераасэнсаванняў – рэальны і атрыбутыўны. Першы з іх існуе толькі пры прасторавым, часавым або прычынным, г. зн. рэальным, дакрананні дэнататаў і мае пераважна двухкампанентную структуру. Атрыбутыўная метанімія абумоўлена імкненнем гаворачых да асэнсавання рэчаіснасці ў канкрэтных, матэрыяльных формах. Пры атрыбутыўнай метаніміі адцягненыя паняцці апрадмечваюцца, назвы ўласцівасцей становяцца назвамі прадметаў, якія валодаюць гэтымі ўласцівасцямі.

Літаратура

1. Никитин, М.В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика) : учеб. пособие для пед. вузов по спец. № 2103 «Иностр. яз.» / М.В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1983. – 127 с.
2. Реформатский, А.А. Введение в языковедение : учебник для вузов / А.А. Реформатский. – 5-е изд., испр. – М. : Аспект пресс, 2005. – 536 с.
3. Шмелев, Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д.Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.
4. Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю.Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 368 с.
5. Старычонак, В.Д. Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў) / В.Д. Старычонак. – Мінск, 1997. – 232 с.
6. Новиков, Л.А. Семантика русского языка : учеб. пособие / Л.А. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 272 с.
7. Казаков, В.П. К типологии вторичных значений отглагольных существительных в современном русском языке / В.П. Казаков // Исследования по семантике: семантика слова и словосочетания : межвуз. науч. сб. – Уфа : Изд-во Башкирского университета, 1984. – С. 26–33.
8. Грушко, Н.Е. К вопросу о полисемии имен действия / Н.Е. Грушко // Вопросы структуры и функционирования русского языка : сб. ст. / под ред. В.К. Янцена. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1984. – Вып. 5. – С. 15–24.
9. Неклюдова, М.К. К вопросу об изучении метонимии / М.К. Неклюдова // Русское и зарубежное языкознание. – Алма-Ата, 1970. – Вып. 3. – С. 14–18.

10. Королева, О.Э. Метонимия как тип значения : семантическая характеристика и сферы употребления / О.Э. Королева. – Обнинск : Институт муниципального управления, 2002. – 158 с.

11. Гак, В.Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания / В.Г. Гак // Семантическая структура слова: психолингвистические исследования : сб. статей / под ред. А.А. Леонтьева. – М. : Наука, 1971. – С. 78–96.

12. Зимин, В.И. Метафора и метонимия / В.И. Зимин, Э.А. Модебадзе // Русский язык в национальной школе. – 1977. – № 2. – С. 77–84.

Гомельский инженерный институт МЧС

Поступило 21.11.11

Языковая личность писателя-«билингва»

Ю.В. КРАВЦОВА

В статье рассматривается проблема языковой личности писателя. На основе анализа лингвистических работ по теории языковой личности и метапоэтики, а также результатов исследования автором произведений русских поэтов-прозаиков первой половины XX в. разработана модель языковой личности писателя-«билингва», выявлены причины обращения поэта к прозе, определяющие специфику его художественного мышления.

Ключевые слова: языковая личность, метапоэтика, писатель-«билингв», проза, художественное мышление.

The article examines the problem of language personality of a writer. On the basis of the analysis of the linguistic works on theory of language personality and metapoetics, together with the results of the author's research of the works of Russian poets-prosaists of the first half of the XXth century, the model of language personality of a "bilingual" writer is developed, the motives of the poet's appeal to prose that determine a specificity of his artistic thinking are discovered.

Keywords: language personality, metapoetics, "bilingual" writer, prose, artistic thinking.

Изучение языковой личности писателя, владеющего двумя формами словесно-художественного творчества – стихотворной и прозаической – его литературного наследия, представляется важным для определения своеобразия индивидуально-авторского осмысления действительности, особенностей реализации смыслового потенциала слов, характера взаимосвязи и степени взаимопроникновения образных средств в его поэзии и прозе.

Понятие языковой личности относится к числу наиболее сложных, емких, «многослойных» понятий лингвистики. Основы исследования языковой личности были заложены в трудах В. Гумбольдта, Г. Гердера, И.А. Бодуэна де Куртенэ, А.А. Потебни, В.В. Виноградова, Г.О. Винокура, Ю.Н. Караулова, М.М. Бахтина и др. Так, В.В. Виноградов [2] рассматривал языковую личность в контексте проблем художественной речи, осозная, что за каждым текстом стоит личность автора, поэтому под языковой личностью он понимал личность писателя, владеющего системой языка. Теория языковой личности основательно разработана Ю.Н. Карауловым и продолжает активно развиваться в работах С.Г. Воркачева, В.З. Демьянкова, В.И. Карасика, К.Ф. Седова и др.

В лингвистических исследованиях термин «языковая личность» имеет различные интерпретации: личность автора, который, используя свой тезаурус, создает тексты на основе индивидуальных знаний о мире, зафиксированных в значениях слов и ассоциативно-вербальных комплексах, соответствующих национально-психическому состоянию ума и личной заинтересованности в интерпретации определяемых фактов [5]; человек как носитель языка, взятый со стороны его способности к речевой деятельности [3]; человек, участвующий в коммуникации [4] и др. Определяя личность как языковую, исследователи дают характеристику способностям человека к речемыслительным действиям, объективируя «черты личности, актуализированные с помощью языковых средств» [7, с. 36]. Основным признаком личности является, как известно, наличие сознания и самосознания, следовательно, главный признак языковой личности – наличие языкового сознания и языкового самосознания. Под сознанием и самосознанием понимается общее мировидение, выражающееся в языке и речи, включающее в себя два взаимосвязанных аспекта – представления о мире (во всех материальных и духовных проявлениях), закрепленные в языке, и представления о языке, включая вопросы прагматики. Поэтому языковая личность, социальная по своей сути, неизбежно отражает и национально-культурный компонент своего сознания, т. е. она этноспецифична.

Ю.Н. Караулов трактует языковую личность как «вид полноценного представления личности, вмещающий в себя и психический, и социальный, и этнический и др. компоненты,

преломленные через ее язык, ее дискурс» [5, с. 16]. В разработанной ученым модели языковой личности выделяются три уровня: 1) вербально-семантический (запас слов и словосочетаний, используемый индивидуумом в процессе общения и демонстрирующий как уровень владения языком в целом, так и субъективность выбора языковых средств, степень нарушений литературных норм); 2) лингвокогнитивный (совокупность концептов, отражающих индивидуальные представления носителя языка об окружающей действительности); 3) мотивационный («коммуникативно-деятельностные потребности», определяющие индивидуальные особенности языковой личности). Критериями выделения данных уровней соответственно являются типовые единицы – слова, концепты и коммуникативно-деятельностные потребности, отношения между этими единицами и стереотипы их объединения в определенные комплексы [5]. Такая трехуровневая модель позволяет рассматривать разнообразные качественные признаки языковой личности в рамках трех релевантных характеристик – собственно языковой, когнитивной и прагматической.

В лингвистических исследованиях последних лет используются различные подходы к изучению языковой личности. Так, В.И. Карасик [4] все имеющиеся по данной проблеме работы группирует по таким направлениям: 1) психологическое (разработаны различные классификации характеров: от античной модели темпераментов до теории акцентуированных личностей); 2) социологическое (выделены и описаны языковые индикаторы определенных общественных групп: от индикаторов социальной идентичности в малых группах до индикаторов коммуникативного поведения больших групп); 3) культурологическое (разработаны модели лингвокультурных типажей, которые демонстрируют нормы коммуникативного поведения данной лингвокультуры); 4) лингвистическое (описаны модели коммуникативного поведения разных носителей языка, дана их характеристика с позиций языковой компетенции и др.). И.А. Сеница [7], анализируя существующие работы по проблемам языковой личности, подразделяет их на две основные группы: 1) работы, ориентирующиеся на принципы анализа, предложенные Ю.Н. Карауловым, и соответственно рассматривающие языковую личность как одну из обобщающих категорий лингвистики, которая обладает признаками системной организации с соответствующим набором средств реализации; 2) работы, опирающиеся на тезисы В.В. Виноградова и трактующие языковую личность как личность, обладающую коммуникативными, социально-историческими, этнонациональными и другими особенностями, отраженными в системе специфических языковых средств.

Синтезируя и развивая идеи В.В. Виноградова и Ю.Н. Караулова, будем рассматривать языковую личность поэта-прозаика как личность, обладающую высоким уровнем языковой компетенции, имеющую способности к литературному творчеству и художественным обобщениям, наделенную особым восприятием окружающей действительности и владеющую двумя формами словесного искусства – стихотворной и прозаической. Поэзия и проза в творчестве одного автора – это уникальное лингвохудожественное явление, получившее название литературного «билингвизма» [9]. Суть такого явления состоит в том, что поэт активно использует в своем творчестве прозаическую форму для решения художественно-эстетических задач в области поэтического языка и расширения способов образного воплощения своего замысла, не уместяющегося в границах стихотворной формы (или наоборот, прозаик применяет стихотворную форму как средство реализации его творческих поисков, хотя это более редкое явление в литературе). Особенно ярко подобный «билингвизм» проявляется в русской литературе первой половины XX в. – в это время практически невозможно найти поэта, который бы не стремился к прозаической форме выражения (И. Анненский, А. Ахматова, А. Белый, В. Брюсов, И. Бунин, З. Гиппиус, В. Инбер, М. Кузмин, О. Мандельштам, Б. Пастернак, И. Сельвинский, М. Цветаева и др.).

В содержание понятия языковой личности писателя-«билингва» включаем такие компоненты, как: 1) собственно языковой (речевой), подразумевающий совокупность языковых средств, которыми владеет данная личность и использует в своей литературно-творческой деятельности, – при этом важными показателями выступают уровень владения языком, индивидуальный выбор различных языковых средств, обладающих большим экспрессивным потенциалом, вариативность словоупотребления и определенная степень нарушений норма-

тивных правил литературного языка, проявляющаяся в случаях окказионализации, семантической трансформации и др., что присуще писателю вообще, а также ориентация на «память слова», реализуемая в «близнечных» контекстах, использование одинаковых приемов словоупотребления в разных формах словесно-художественного творчества, расширение диапазона семантических средств, ритмическая организация не только поэзии, но и прозы; 2) лингвокогнитивный, характеризующий интеллектуальные способности личности, особенности его познавательно-мыслительной деятельности, уровень и специфику образного (в том числе метафорического) мышления; 3) лингвокультурологический, отражающий этно- и социокультурную компетенцию автора, степень освоения концептосферы данного лингвокультурного сообщества, в котором формируется творческая личность, ее умение адекватно интерпретировать значимые для данного социума события, способы репрезентации действительности в поэзии и прозе; 4) художественно-эстетический, представляющий собой систему художественных ценностей и творческих принципов, которая обнаруживается в следовании определенным правилам и законам словесного творчества, литературным традициям и в то же время в способности данной личности к индивидуально-специфическому видению мира, проявляющемуся в многообразии способов художественного отражения действительности в поэзии и прозе; 5) мотивационный (прагматический), реализуемый в способности данной личности творчески интерпретировать приобретенный опыт, выражать свое личностное отношение к тем или иным социокультурным явлениям, свободно выбирать факты, события, ситуации в качестве объектов художественного осмысления, субъективно оценивать описываемое, а также в потребности личности-поэта выразить свои мысли и идеи в прозе, которая становится как бы продолжением его поэзии. Критериями выделения данных компонентов являются типовые единицы – слова и их сочетания (языковой компонент), модели ситуаций, концепты (лингвокогнитивный и лингвокультурологический компоненты), приемы использования языковых единиц (художественно-эстетический компонент) и мотивации (мотивационный компонент), отношения между этими единицами и стереотипы их объединения в определенные комплексы.

Обращение поэта к прозе может быть обусловлено целым рядом причин. В психологии поэта-прозаика часто заложено понимание прозы как продолжения не высказанных и недосказанных в поэзии мыслей, поэтому их проза становится своеобразным комментарием к стихам. Так, поэт-прозаик И. Бродский отмечал: «В обращении поэта к прозе есть всегда некий мотив снижения темпа, переключения скорости, попытки объясниться, объяснить себя» [1, с. 29], т. е. проза для поэта становится способом психологического и стилистического раскрепощения, а также расширения возможностей языка. В процессе такого развития поэзии в прозе писатели-«билингвы» (А. Белый, И. Бунин, М. Цветаева и др.) не стирают, а как бы перемещают грань, существующую между двумя формами словесно-художественного творчества в массовом сознании. И. Бродский, анализируя творчество М. Цветаевой, отмечал, что проза была для нее «всего лишь продолжением поэзии», что обусловлено «перенесением методологии поэтического мышления в прозаический текст, с развитием поэзии в прозу» [1, с. 66]. Сама М. Цветаева свои произведения в прозе тоже относил к работе поэта: «Я поэт, умеющий и думать (писать прозу)» [8, с. 126]. Она писала о поэзии и прозе, о работе поэта и прозаика следующим образом: «работа прозаика протекает, главным образом, в мысли, а не в слове, в замысле, а не в слове – мысль переводится в слово – у поэта мысль и слово рождаются одновременно»; «проза поэта – другая работа, чем проза прозаика, в ней единица усилия (усердия) – не фраза, а слово, и даже часто слог» [8, с. 158]. Творчество поэта в прозе, создающей иллюзию более последовательного развития мысли, чем поэзия, само по себе оказывается как бы косвенным доказательством того, что эмоционально-духовное переживание является иногда менее существенным, что возможны переживания более высокого, интеллектуального порядка, заставляющие читателя не только сопереживать, но как бы соразмышлять с автором. Проза поэта выглядит как продолжающийся монолог лирического героя, требующего собеседника.

Существуют и другие причины обращения поэта к прозе. По мнению М. Цветаевой, это «любопытство, страсть к познанию и страх его» [8, с. 13]. Обращаясь к прозе, поэт дока-

зывает свою «царственность», свою поэтическую сущность. «Поэт в прозе – царь, наконец снявший пурпур: Два вопроса: сумеешь ли ты и без пурпура быть царем (и без стиха быть поэтом)? Сумеешь ли ты им – царем или поэтом – не быть? Есть ли поэт (царственность) – неотъемлемость, есть ли поэт в тебе – суть?» [8, с. 14]. Иначе говоря, проза поэта позволяет по-другому увидеть суть поэтического творчества и разные грани писательского таланта.

Одной из таких причин является и внутренняя природа творчества, когда переход к прозе является органичным процессом продолжения характерных особенностей поэтической технологии. «Проза поэта является лучшей лабораторией для исследования психологии поэтического творчества» именно потому, что «в прозе поэта все стадии процесса явлены чрезвычайно крупным планом» [1, с. 66]. Так, Р.О. Якобсон описывает логику творческого развития Б. Пастернака: «Параллельно тому, как растет автономность литературного призвания Пастернака, его язык перестраивается: романтический и эмоциональный в своем начале, он становится языком об эмоциях, и этот описательный аспект находит самое яркое выражение в прозе поэта» [9, с. 331].

И. Бродский называет также другие причины обращения поэта к прозе: «поэту может просто захотеться в один прекрасный день написать что-нибудь прозой: существуют сюжеты, которые ничем, кроме прозы, не изложить: размышления на исторические темы, воспоминания детства в свою очередь выглядят естественнее в прозе»; «нужда или невежество рецензента, не говоря уже о простой почте, рано или поздно заставят его [поэта] писать в строчку, как все люди» [1, с. 65–66], т. е. творческое вдохновение или, напротив, материальная необходимость. Следовательно, обращение к прозе возникает на определенном этапе жизненного пути поэта и обусловлено в значительной степени причинами личностного характера. Однако чаще всего это связано с необходимостью переосмысления сделанного, поиска нового состояния, «ибо только оглянувшись можно перевести дыхание» [1, с. 70].

Анализ литературы по проблеме литературного «билингвизма» (Р.О. Якобсон, Н.А. Кожевникова, Л.А. Новиков, Н.А. Фатеева, А. Юнггрен и др.) и наши наблюдения [6] свидетельствуют о том, что такое творческое «двуязычие» проявляется в: 1) существовании некой «памяти слова», наличии «близнечных» контекстов; 2) увеличении степени «свободы» художественного слова, свободном перемещении его из поэзии в прозу и наоборот; 3) расширении диапазона языковых средств; 4) многообразии способов художественного отражения действительности; 5) своеобразии ритмики, особой лирической интонации. При этом возвращение к одним и тем же образам, темам и приемам не исключает стремления поэта-прозаика к обновлению способов изображения – возникает сложное сочетание постоянного и переменного, свидетельствующее о самобытном таланте поэта-прозаика.

Таким образом, языковая личность поэта-прозаика представляет собой личность, обладающую высоким уровнем языковой компетенции, имеющую способности к литературному творчеству и художественным обобщениям, наделенную особым восприятием окружающей действительности и свободно владеющую разными формами словесного искусства. Последнее проявляется в том, что проза для поэта становится логическим продолжением его поэзии, своеобразным комментарием к стихотворным текстам, попыткой рассказать и объяснить то, что осталось недосказанным в стихах. Однако это не означает, что проза поэта является менее ценной в художественном отношении, преимущественно она так же талантлива, как и поэзия. Кроме того, при вариативности форм творческого выражения единство языковой личности писателя-«билингва» сохраняется, что раскрывает сущность его художественного мышления.

Литература

1. Бродский о Цветаевой : интервью, эссе / Вступ. ст. И. Кудровой. – М. : Независимая газета, 1997. – 208 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. О языке художественной прозы / В.В. Виноградов. – М. : Наука, 1980. – 360 с.

3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт : становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
4. Карасик В.И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 260 с.
6. Кравцова Ю.В. Явление поэтического «билингвизма» в русской литературе / Ю.В. Кравцова // Південний архів. Філологічні науки : зб. наук. праць / Отв. ред. Ю.І. Беляєв. – Херсон : Вид-во ХДПУ, 2002. – Вип. XV. – С. 194–197.
7. Сеница И.А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века / И.А. Сеница. – К. : Изд. Дом Д. Бураго, 2006. – 350 с.
8. Цветаева М.И. Неизданное. Семья : история в письмах / М.И. Цветаева ; сост. Е.Б. Коркина. – М. : Эллис Лак, 1999. – 592 с.
9. Якобсон Р. Заметки о прозе поэта Пастернака / Р. Якобсон ; пер. с нем. О.А. Седаковой // Якобсон Р. Работы по поэтике. – М. : Прогресс, 1987. – С. 324–338.

Национальный педагогический университет
им. М.П. Драгоманова, Киев, Украина

Поступило 21.11.11

УДК 821.111-144:821.161.3-144:[582.091:82-98]

Дендрологическая символика в английской и белорусской литературных балладах

О.А. Лиденкова

Дендрологическая символика играет важную роль в текстах английских и белорусских литературных баллад. В статье рассматриваются наиболее значимые растительные символы, дается их интерпретация в контексте национальной фольклорной традиции, а также трансформация их значений в текстах конкретных авторов.

Ключевые слова: литературная баллада, символ, фольклор, притча, дендрология, менталитет.

The article focuses on the tree symbolism in the texts of English and Belarusian literary ballads. Most common and important tree images are interpreted depending on the context, and the cultural background of the author. Special attention is given to folkloristic, mythological and individual connotations acquired by the given tree images.

Keywords: literary ballad, symbol, folklore, parable, tree, mentality.

Жанру литературной баллады свойственна богатая растительная символика. Одним из важных ее компонентов являются дендрологические образы. Исследовательница М. Малюха указывает, что это «результат особенного положения дерева в модели мира» [1, с. 12]. Здесь можно вспомнить, что и в славянской, и в европейской традиции существовали представления о мировом дереве, связывающем подземный мир, мир людей и мир богов. Поэтому дендрологические образы баллад, тесно связанные с мифологией и культурой своей страны, часто несут символическое значение смерти и перехода, а в балладах с фантастическими элементами дерево становится дверью в потусторонний мир. У дерева герой встречает обителей иного мира, как в балладах «Christabel» и «The Foster – Mother's Tale» С. Кольриджа. В первом примере загадочный и даже демонический персонаж, Джеральдина, появляется из-за большого дуба: «On the other side it seems to be, Of the huge, broad-breasted, old oak tree» [2]. Здесь следует вспомнить, что в гаэльском языке (как и некоторых других) само название дерева «дуб», «duir» («dair», «daur», «derw»), по мнению некоторых ученых, восходит к «dorus» и означает «дверь» [3]. В белорусских текстах корни дерева оказываются путем в темный потусторонний мир, как в «Балладе» Ф. Богушевича.

Рост дерева к небу связан не только с умиранием (выходом из этого мира), но и с переходом к бессмертной жизни. Символом вечной жизни, например, является дерево в Священном Писании в христианской культуре. Не случайно героев баллад, как правило, хоронят под деревом или дерево само вырастает на их могилах.

В английской культуре и, соответственно, балладе таким деревом, несущим одновременно символику и смерти, и бессмертия, является тис. Он часто называется просто «the church-yard tree» или «the church-yard Yew», как в балладе У. Вордсворта «The Two April Mornings», так как тисы традиционно растут на британских кладбищах. В балладе «Lines left upon a Seat in a Yew-tree» Вордсворт создает образ человека, которого гордость и презрение к существующим порядкам заставляет покинуть общество. Главный герой строит себе жилище в тени тисового дерева и живет там вдали от всех, тоскуя и страдая от одиночества. Тис как традиционный символ скорби как нельзя лучше подходит для отражения судьбы человека, который умер глубоко несчастным, так и не найдя себе места среди людей. Не случайно само название дерева вынесено в заглавие стихотворения. В балладе В. Скотта «The Eve of St. John» в герб рыцаря, убитого бароном, входит изображение ветви тисового дерева: «And his crest was a branch of the yew» [4]. В балладе У. Вордсворта «Lewti; or the Circassian Love Chant» герой сравнивает девушку, в которую он безответно влюблен, со скалой, скрытой от

его взора за ветвями тиса: «The rock half-sheltered from my view, By pendant boughs of tressy uew» [5, с. 361].

Кипарис, подобно тису и другим хвойным деревьям, также совмещает, казалось бы, противоположные значения. Изначально – это символ смерти и скорби. Кипарис также служил материалом для гробов. Одновременно считалось, что он сохраняет тело от тления и устойчив к разрушению временем. Отсюда его символизм выносливости, доблести и надежды на загробную жизнь. В балладе «The Lake of the dismal swamp» Т. Мур использует все эти значения, создавая игру слов. Его герой намеревается при приближении смерти спрятать девушку в кипарисе: «And I'll hide the maid in a cypress tree, When the footstep of death is near» [6]. В начале баллады эта фраза относится к смерти героини и ее похоронам, к финалу же раскрывается второй заложенный в ней смысл: любовь героев побеждает смерть.

В белорусских балладах хвойные деревья связаны, прежде всего, с ритуалами погребения и символикой смерти. Темный еловый лес всегда несет негативную семантику. Героя часто хоронят «пад хвой»: «Знайшлі сёння Янку-стральца У зялёненькім ельнічку», «Гэй, сасонка над ім шуміць»; «Там курган стаіць Кругом хвойнікі»: Я. Купала «Два браты» [7, с. 211].

Символика сосны, кроме смерти, тесно связана с долголетием и неизменностью. В балладе Я. Коласа «Над магілай партызана» на кургане, где хоронят солдата, растут «тры хвоі». Преобладающим настроением становится скорбь и траур: «Журботна стаялі тры хвоі». Одновременно реализуется значение сосны как символа долголетия и бессмертия, что отмечается автором: «Ад даўняга часу стаяць» [8, с. 65]. В данном случае их функция – сохранить подвиг героя в вечности. В балладе Дж.Б. Моррита «The Curse of Moу» сосна над могилой становится символом воскресения и вечной жизни. К тому же в Шотландии сосны часто являлись отличительным символом могилы вождя клана и воина. В балладе М. Богдановича сравнение героини с сосной означает ее верность и постоянство: «Была Ингеборг, як сасонка, страйна» [8, с. 24].

Ива в русских балладах является символом скорби и смерти, в английских, кроме того, ассоциируется с колдовством: «Два гроба» В. Кюхельбекера, «Jaspar» Р. Саути, «Eleu loro», «The Erl-King» В. Скотта, «The willow-tree» У.М. Теккерея, «The Romance of the Swan's Nest» Э. Браунинг.

Деревом, связанным со значением перехода, пути и смерти, является береза. Она может просто означать путешествие в другие, неизведанные уголки этого мира, как в балладе Т. Кемпбелла «The Child and the Hind». Но также символизирует и переход в загробный мир. Определенную роль в таких ассоциациях, вероятно, сыграл и белый цвет коры, который в данном жанре часто означает небытие. В балладе «The Lake of the dismal swamp» герой отправляется на поиски умершей возлюбленной по озеру, делая лодку из березовой коры. Сама же девушка плывет в белом каноэ, вполне вероятно, тоже сделанном из березы. Во многих текстах образ березы связан с трауром и оплакиванием: «Курган» К. Буйло, где березы вырастают на могильном кургане. В балладе Я. Купалы «Чатыры крыжы» береза выступает в нескольких значениях. В первый раз герой, покидая дом, оплакивает свою тяжелую жизнь под березой: «На мяжу, як сноп, зваліўся / Пад крывой бярозкай» [7, с. 233]. Здесь береза символизирует отправку в неизведанные края и скорбь: «Пад крывой бярозкай Паліліся самі слёзы». Затем под теми же березами хоронят героя и его близких, здесь уже этот символ земного путешествия преобразуется в путь к иной жизни, то есть смерть: «бярозкі ля крыжоў стаялі». С теми же коннотациями горя и плача появляется образ березы в балладе Я. Барщевского «Дзве бярозы», где «Самотная... бяроза» стоит «Плачай над нечаю доляй» [9]. Березы становятся своеобразными плакальщицами по героям. В английской балладе «The Cout of Keilder» Джона Лейдена она уподобляется девушке: это серебристое дерево с распущенными растрепанными волосами, которое рыдает над могилой: «Where weeps the birch of silver bark, With long dishevell'd hair» [10]. В тексте Я. Барщевского береза на самом деле является заколдованной девушкой: «Глянулі тут з-за галінкі Сінія вочы Марылі ласкава» [9].

Дерево вообще также символизирует преемственность поколений, людей как представителей единой семьи. В балладе Я. Лучины «Горсць пшаніцы» жители деревни, говоря о

герое и его сыновьях, употребляют сравнение: «Які пень, така галіна» [8, с. 97]. Особенно широко подобные ассоциации дерева с семьей и человеком представлены в английских текстах. В балладе У. Вордсворта «The Force of Prayer; or, the Founding of Bolton Priory» семья описывается как гордое дерево, корни которого – отец, а ветви и крона – сын: «And the root of this delightful tree Was in her husband's grave» [11]. В балладе В. Скотта «Glenfinlas, Or, Lord Ronald's Coronach» смерть героя как главы клана представлена как падение могучего дерева: «fall'n Glenartney's stateliest tree» [3]. Подобным же образом в другой балладе «The Battle of Sempach» ветви деревьев с увядшими листьями у ног воюющих сторон символизируют погибших воинов. Сломанная ветвь – универсальный балладный символ преждевременной смерти: «The boughs of many a stately tree Lay shiver'd at their feet» [3]. В балладе Я. Купалы «Я бачыў» ветер «Ламаў на бярозцы жывыя галінкі», что символизирует скорую гибели его героини [7, с. 58].

Близка к значению связи между поколениями символика дерева как звена, связующего прошлое, настоящее и будущее. В белорусских текстах в подобной роли выступает липа. В балладе Я. Купалы «Песня» она, в отличие от людей, погруженных в собственные заботы, хранит память о судьбах матери и сына, «Ліпа шуміць» «аб той птушцы, і аб матулі» [7, с. 140]. То есть, как это часто происходит в текстах Купалы, природа оказывается более внимательной и чуткой к людям, чем они друг к другу: «... ходзяць там людзі... б'юцца, ўпіваюцца, скачуць. Ані той птушкі, ані матулі, Ані той ліпы не бачаць».

С понятием семьи тесно связан и образ груши. В балладе Я. Купалы «Рунь» груша, которая в белорусской культуре связана с плодородием, материнством, засыхает как знак умирания здоровых родственных отношений и приобретает отрицательную семантику, соседствуя с образом хищного ястреба (сухая груша также считалась местом обитания нечистой силы): «На ўзмежку, збыўшыся кары, Тырчыць ігруша, як сухотнік, Над грушай ястраб угары» [7, с. 321]. Впоследствии на этой же груше вешается хозяин дома, что констатирует окончательный распад семьи. Таким образом, сначала автор выражает эту ситуацию иносказательно, через разрушение традиционного символа, а затем описывает ее прямо. Тема саморазрушения здесь звучит на всех уровнях: факт убийства отца сыном, затем самоубийства, и даже то, что герой использует для этого собственный пояс: «Ён, зняўшы пояс-саматкан, Павіс над руняю на йгрушы».

Возвращаясь к функции дерева как хранителя памяти, можно привести пример баллады М. Богдановича, где липа с вырезанным на ее коре именем девушки становится «живым памятником»: «... надпіс "Вераніка", На ліпе ўрэзаны ў кары, Казаў вачам аб тэй пары». Вырастающая, липа поднимает надпись ввысь, к небу, и этим уносит события прошлого героя из измерения времени в вечность: «Як манумент жывы, ўставай / І к небу надпіс падымай» [8, с. 15].

В английских текстах в подобной роли хранителя памяти выступает бук. Баллада Т. Кемпбелла «The beech's tree petition» построена как обращение дерева к людям с просьбой пощадить, не рубить его. Ведь это будет равносильно уничтожению памяти о клятвах всех бесчисленных влюбленных, чьи давно забытые имена вырезаны на коре: «By all that Love has whispered here ... Spare, woodman, spare the beechen tree» [12].

Важным универсальным дендрологическим символом является дуб. И в западноевропейской, и в славянской культурах он всегда был самым почитаемым деревом. Поэтому, чтобы выделить важность какой-либо детали повествования, используется образ дуба. Так, в балладе В. Скотта «The Orphan Maid» такой персонаж, как маленькая девочка-сирота кажется на первый взгляд незначительным и второстепенным. Однако остальные герои впервые встречают девочку у дуба: «The orphan by the oak was set» [3]. Этим автор дает подсказку читателю обратить внимание на героиню, которая впоследствии и оказывается разыскиваемой наследницей хозяйки поместья. Под дубом в балладах хоронят выдающихся героев и людей в знак уважения, как в балладе Я. Купалы «Братка і сястрыца». Дуб также связан с наказанием преступников и откровением, выявлением истины. В балладе Т. Кэмпбелла «Glenara» замысел Гленары об убийстве жены раскрывается у «седого дуба»: «where the oak-tree grew lonely and hoar».

Образ бузины в английских текстах является эмблемой смерти, предательства, предвестником несчастья: «Goody Blake and Harry Gill, a true story» Р. Саути. Это не случайно, так как по некоторым народным представлениям она растет там, где пролилась кровь человека, и именно на ней повесился Иуда. На это поверье ссылаются в своих произведениях У. Шекспир и Бен Джонсон. Некий Сэр Джон Мэндвилль в 1364 году, описывая свои путешествия, утверждает, что ему показали точно такое дерево в Иерусалиме [13, с. 85]. В балладе Р. Саути «Mary» девушка Мэри, чтобы выиграть спор, соглашается принести ветку бузины, которая растет в заброшенном аббатстве: «the elder that grows in the aisle». Как только она отламывает веточку дерева, она слышит шаги. Мэри прячется и из случайно увиденной сцены понимает, что ее жених Ричард, которому она верила и с которым у нее уже назначена свадьба, преступник и убийца. В результате девушка сходит с ума.

В белорусских балладах в сходной роли выступает осина, которая ассоциируется со злом, испугом, смертью и предательством. На осине в балладе Я. Купалы «Забытая карчма» вешается сын, убивший отца, такая участь уготована всем захватчикам и преступникам: «Няхай жа гад-фюрэр крывавы, Кат-Гітлер запіша на лбе: Здабудзе ен толькі той славы, Што знойдзе асіну сабе»: «Магіла партызана» Я. Коласа [8, с. 66].

В русских и белорусских текстах распространенным дендрологическим образом является калина, связанная с любовной семантикой. Часто сюжет строится на параллелизме этапов влюбленности героини и цветения или опадания калины: «Над ракою ў спакою» Я. Купалы, «Белым кветам адзета каліна» М. Богдановича. Каждый поворот в судьбе героини вместо прямого комментария изображается символически. В тексте проводится параллель между цветением и увяданием дерева и судьбой девушки: «А калі абляцела каліна, – Атруцілася зеллем Марына» [8, с. 16]. В английских балладах с любовной тематикой связан бук: «The Beech Tree's Petition» Т. Кемпбелла, «The Romance of the Swan's Nest» Э. Браунинг, «Ellen Irwin, or the Braes of Kirtle» У. Вордсворта.

Рябина и остролист в английских текстах означают защиту от врагов и неуязвимость: «In my plume is seen the holly green, With the leaves of the rowan-tree»: Джон Лейден «The Cout of Keilder» [10].

Стоит отметить, что английские баллады отличаются, пожалуй, наиболее богатым и разнообразным растительным кодом. Русские и белорусские авторы не придают такого большого значения названиям конкретных видов и достаточно часто ограничиваются просто наиболее общим словом «роща», «лес». Если в русской балладе герой может идти просто «меж дерев», в английской балладе, скорее всего, автор уточнит, что это были вязы или ивы. Таким образом, английские поэты гораздо больше полагаются на язык растений в развитии сюжета и раскрытии внутреннего состояния и характера героя. Эта группа символов, в отличие от топографических образов, значительно сильнее связана с фольклором и религией конкретного народа. В то время как часть из этих образов (дуб, береза, сосна) являются универсальными для жанра, ряд дендрологических символов оказывается характерен лишь для текстов определенной культурной традиции. Уже упомянутые груша, осина, например, встречаются преимущественно лишь в белорусских текстах, в которых в свою очередь не фигурируют вяз, тис или боярышник. Сравнительный анализ этой группы образов показывает достаточно большое расхождение по видам растений, которые считаются значимыми и приобретают символическое значение.

Литература

1. Малоха, М. Фразеологизмы с концептом «дерево» в зеркале народной культуры : на материале восточнославянских и польских языков / М. Малоха. – Минск : Тэхналогія, 1998. – 140 с.
2. Coleridge, S.T. Christabel / S.T. Coleridge [Electronic resource]. – 2011. – Mode of access : <http://www.erudit.org/revue/ron/1998/v/n10/005806arp003.html>. – Date of access : 19.03.2011.

3. Fraser, Simon. Myth and lore : Duir / Simon Fraser // Botanical lore [Electronic resource]. – 2011. – Mode of access : <http://www.celtictreealphabet.co.uk/index.php/lore/duir>. – Date of access : 15.03.2011.
4. Scott, Walter. Ballads / Sir Walter Scott // The literary ballad archive [Electronic resource]. – 2007. – Mode of access : <http://literaryballadarchive.com/en/a-list-of-s-u/133-sir-walter-scott.html>. – Date of access : 26.11.2010.
5. Wordsworth, William. Lyrical ballads / William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge ; edited with introduction, notes, and appendices by R.L. Brett, A.R. Jones ; with a new introduction by Nicholas Roe. – Taylor & Francis, 2005. – 403 p.
6. Moore, Thomas. Poems / Thomas Moore // Poet's corner [Electronic resource]. – 2011. – Mode of access : <http://theotherpages.org/poems/moore01.html>. – Date of access : 01.03.2011.
7. Купала, Я. Вершы. Паэмы. П'есы / Янка Купала ; прадм. У. Гніламёдава. – Мінск : Харвест, 2007. – 704 с. (Бібліятэка Саюза пісьменнікаў Беларусі).
8. Беларуская балада : анталогія / Уклад Я. Саламевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1978. – 512 с.
9. Баршчэўскі, Ян. Вершы / Ян Баршчэўскі // Выбраныя творы [Электронны рэсурс]. – Менск : МФ «Беларускі кнігазбор», 1998. – 2009. – Рэжым доступа : <http://old.knihi.com/barsceuski/biarozy>. – Дата доступа : 02.02.2011.
10. Leyden, John. The Cout of Keilder / John Leyden // The literary ballad archive [Electronic resource]. – 2007. – Mode of access : <http://literaryballadarchive.com/en/a-list-of-j-l/97-john-leyden.html>. – Date of access : 08.03.2011.
11. Wordsworth, William. The Force of Prayer; or, the Founding of Bolton Priory / William Wordsworth // The literary ballad archive [Electronic resource]. – 2007. – Mode of access : <http://literaryballadarchive.com/en/a-list-of-v-x/162-william-wordsworth.html>. – Date of access : 26.11.2010.
12. Campbell, Thomas. The beech's tree petition / Thomas Campbell [Electronic resource]. – Mode of access : <http://oldpoetry.com/opoem/41515-Thomas-Campbell-The-Beech-Tree-s-Petition>.
13. Ellacombe, Henry Nicholson. The Plant-Lore & Garden-Craft of Shakespeare / Henry Nicholson Ellacombe. – BiblioLife, 2009. – 452 p.

УДК [811.161.3:81'373:398.9] : 159.942.4

Эмоцыя здзіўлення ў беларускай фразеалогіі: лінгвакагнітыўны і лінгвакультуралагічны аспекты

В.А. ЛЯШЧЫНСКАЯ

У артыкуле на матэрыяле фразеалагізмаў з эмасемай ‘здзіўленне’ праследжваюцца шляхі і спосабы канцэптуалізацыі і катэгарызацыі гэтай эмоцыі, устанаўліваецца месца і роля здзіўлення ў эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў як аднаго з фрагментаў фразеалагічнай карціны свету. Выяўляецца заканамернасць паміж асаблівасцямі праяўлення эмоцыі здзіўлення і яе абазначэння пры дапамозе фразеалагізмаў-выклічнікаў, радзей – фіксацыяй адлюстравання саматычных змен, г. зн. выяўляецца схема пазнання невядомага праз вядомае, абстрактнага праз канкрэтнае.

Ключавыя словы: фразеалагізм, эмоцыя здзіўлення, канцэптуалізацыя, катэгарызацыя, пазнанне, культурная інфармацыя.

On the material of the phraseological units with the meaning of ‘surprise’ the ways and means of conceptualization and categorization of this emotion are retraced in the article, the place and role of surprise in the emotional concept-sphere of the Belarusians as one of the fragments of the phraseological view of the world are determined in the article. The appropriateness between particularity of the manifestation of the emotion of surprise and its sign by means of phraseological units-interjection, fixation of the reflection of the somatic modification is revealed, i.e. the scheme of the cognition of the unknown through the known, abstract through concrete is exposed.

Keywords: phraseological unit, emotion of surprise, conceptualization, categorization, cognition, cultural information.

Ва ўсіх мовах маюцца абазначэнні эмоцый і пачуццяў, і за кожным з іх стаяць існуючыя ў соцыуме ўяўленні пра характар пэўнай эмоцыі, яе месца сярод іншых эмоцый, пра прычыны, што яе выклікаюць, і наступствы, якія бываюць у выніку яе дзеяння і інш. І хоць эмоцыі, як вядома, з’яўляюцца фактамі ўнутранага свету чалавека, яны недаступныя непасрэднаму назіранню, дзякуючы моўным сродкам людзі могуць дзяліцца сваім эмацыянальным вопытам, асэнсоўваць яго і даваць яму найменні. Ужо толькі вызначэнне, як чалавек адлюстравваў у мове свой унутраны свет, дакладней, свае эмоцыі ў розных умовах іх праяўлення, абумоўлівае цікавасць і неабходнасць вывучэння моўных знакаў пэўнай мовы. Асаблівую цікавасць выклікае даследаванне такіх адзінак, як фразеалагічныя адзінкі, якія не толькі абазначаюць, даюць найменне, але, і ў большай ступені, характарызуюць, ацэньваюць эмоцыі і пачуцці чалавека і якія складаюць дастаткова прадуктыўны пласт адзінак мовы. Не менш важна ўстанавіць, якія эмоцыі выдзяляюцца ў мове пэўнага народа, пры дапамозе якіх спосабаў і сродкаў катэгарызуюцца і канцэптуалізуюцца тыя ці іншыя эмоцыі ў пэўнай мове, як адбываецца працэдура пазнання абстрактных, нябачных з’яў і паняццяў і іх захаванне ў мове. А ў выніку можна высветліць і ўстанавіць, якую ацэнку, якія каштоўнасці арыенціры вызначаюцца пры абазначэнні эмоцый з дапамогай фразеалагічных адзінак, а значыць, становіцца магчымым пазнаць народ, які па-свойму канцэптуалізаваў свае пачуцці і эмоцыі як адзін фрагмент сваёй карціны свету.

У сучаснай лінгвістыцы эмацыянальнасць разглядаецца як асобная кагнітыўная катэгорыя, якая рэалізуецца на розных узроўнях мовы і маўлення, напрыклад, на лексічным, граматычным, сінтаксічным. Аднак, паводле заўваг многіх даследчыкаў (Л.І. Райзензона, Ю.Ю. Аваліані, М.А. Красаўскага, Д.А. Дабравольскага, Ю.М. Караулава і інш.), менавіта фразеалагічны ўзровень мовы найперш і ў значнай ступені характарызуецца накіраванасцю на выражэнне эмоцый, пачуццяў і псіхалагічнага стану чалавека, што і абумовіла выбар фразеалагізмаў як аб’екта даследавання. Неабходнасць вывучэння эмацыянальных канцэптаў абумоўлена іх значнасцю і каштоўнасцю для стварэння эмацыянальнай карціны свету, якая “малюецца” з дапамогай канцэпту як “згустку культуры ў свядомасці чалавека” (Ю.С. Сцяпанаў).

У беларускім мовазнаўстве гэта праблема да апошняга часу не ўздымалася, што і абумовіла зварот да яе і, у прыватнасці, да асвятлення аднаго пытання, узнятага ў артыкуле, мэта якога – вызначыць, як успрымаюцца, асэнсоўваюцца і характарызуюцца ўяўленні беларусаў пра здзіўленне як адну з эмоцый чалавека, рэпрэзентаваную ў фразеалагічных адзінках беларускай мовы, якія ў складзе семантычнага поля ‘эмоцыі і пачуцці’ складаюць асобнае мікраполе фразеалагічных адзінак (ФА) з агульным значэннем ‘эмоцыя здзіўлення’. Падставай для яго выдзялення паслужыла меркаванне псіхолагаў, што, паводле тэорыі дыферэнцыяльных эмоцый, кожная эмоцыя “разглядаецца асобна ад іншых як самастойны перажывальна-матывацыйны працэс, які ўплывае на кагнітыўную сферу і на паводзіны чалавека” [1, с. 55]. Хаця менавіта псіхологі, у прыватнасці К.Э. Ізард, сярод базавых эмоцый, да якіх адносяцца цікавасць, радасць, туга, гнеў, агіда, пагарда і страх, выдзяляе і эмоцыю здзіўлення [1, с. 64], а на аснове адсутнасці набору характарыстык, што ўласцівы базавым эмоцыям, лічыць, што здзіўленне “нельга назваць эмоцыяй ва ўласным сэнсе гэтага слова, паколькі яно не валодае тым наборам характарыстык, якія ўласцівы такім базавым эмоцыям, як радасць ці туга” [1, с. 190]. Для нас найбольш важкім аргументам выдзялення фразеалагічнага канцэпту ‘здзіўленне’ служыць значная колькасць ФА (усяго зафіксавана амаль 60 фразеалагічных адзінак) як выніку актаў катэгарызацыі і канцэптуалізацыі гэтай эмоцыі ў працэсе жыццядзейнасці беларускага грамадства.

Як вядома з навуковых крыніц, прычынай узнікнення эмоцыі здзіўлення ў чалавека з’яўляецца рэзкая змена стымуляцыі, а знешняй прычынай яе можа быць раптоўная, нечаканая падзея, як, напрыклад, удар грому, рэзкі і нечаканы стук, нечаканасць з’яўлення сябра і пад. Чалавек у гэты момант не ведае, што рабіць і як рэагаваць. І яшчэ адной важнай навуковай інфармацыяй пра эмоцыю здзіўлення з’яўляецца тое, што яна ацэньваецца высокай ступенню задавальнення і выконвае выключную функцыю ў жыцці чалавека, ва ўсякім разе гэта асабліва відавочна з пункта гледжання эвалюцыі чалавека: яна служыць для падрыхтоўкі чалавека да эфектыўнага ўзаемадзеяння з новай, раптоўнай падзеяй і яе наступствамі. Вось такія асноўныя характарыстыкі эмоцыі здзіўлення пачэрпнуты намі з псіхалогіі.

А якую ж інфармацыю нясуць нам ФА, што вербалізуюць канцэпт ‘здзіўленне’ ў фразеалогіі беларускай мовы, якія аспекты значэння выяўляюцца ў выніку адбору і адлюстравання прататыповых сітуацый, сцэнарыяў у ФА, якія механізмы выкарыстоўваюцца для пазнання ўнутранага стану чалавека і яго моўнага абазначэння, якое месца займае эмоцыя здзіўлення ў агульнай карціне свету беларускага лінгвакультурнага грамадства? На гэтыя і іншыя пытанні мы пастараемся адказаць, правёўшы структурна-семантычны і лінгвакультуралагічны аналіз ФА, выяўленых метадам суцэльнай выбаркі на аснове супастаўлення слоўнікавых дэфініцый ФА паводле лексем-намінацый эмоцый і выдзялення сярод іх намінацыі здзіўлення, ці, паводле тэрміна В.І. Шахоўскага, намінацый, што ўтрымліваюць эмасему ‘здзіўленне’. Крыніцай выбаркі ФА стаў найбольш дакладны і поўны “Слоўнік фразеалагізмаў” І.Я. Лепешава [2].

Выяўленыя ФА, што рэпрэзентуюць канцэпт ‘эмоцыя здзіўлення’ ў эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў, паводле марфалага-сінтаксічнай характарыстыкі прадстаўляюць нешматлікую колькасць марфалагічных тыпаў: дзеяслоўныя ФА (напрыклад, *дзіву давацца* ‘крайне здзіўляцца’), адвэрбіяльныя (напрыклад, *як гусь на бліскавіцу* (глядзець / паглядаць) ‘нічога не разумеючы, здзіўлена, разгублена’), выклічнікавыя (*ну і ну!* (вокліч здзіўлення, захаплення, ганьбавання і пад.)) і ФА-сказы (напрыклад, *якая муха ўкусіла* ‘што здарылася з кім-н., як усё гэта растлумачыць? Выказванне здзіўлення з прычыны неразумнення паводзін каго-н.’; *які вецер загнаў / занёс* ‘як, пры якіх абставінах аказаўся хто-н. дзе-н. Выказванне здзіўлення пры нечаканай сустрэчы’ і інш.).

Сярод чатырох тыпаў ФА колькасна пераважаюць выклічнікавыя – амаль 40 ФА, што складае 2/3 ад усёй колькасці і выяўляе найбольш адметную асаблівасць канцэптуалізацыі эмоцыі здзіўлення ў беларускай фразеалогіі.

Тлумачэнне пераважнай большасці выклічнікавых ФА бачыцца ў цеснай сувязі паміж эмацыянальным станам чалавека ў час адчування эмоцыі здзіўлення, яго мысліцельнай дзейнасцю і яе вербалізацыяй. Справа ў тым, што калі чалавек у выніку ўздзеяння раздражняльні-

ка ці пэўнай прычыны прыходзіць у стан здзіўлення, які працякае хутка, то ў гэты час паралізуецца і спыняюцца ўсе працэсы мыслення. Менавіта па гэтай прычыне рэакцыя здзіўлення не атрымлівае дастатковага асэнсавання, г. зн. чалавек, адчуваючы эмоцыю здзіўлення, у кароткі час яе працякання здольны толькі выразіць яе, але назваць, вызначыць пэўныя прыкметы, уласцівасці яе, асэнсаваць свае ўчынкі і пачуцці шляхам сама-ці ўзаемааналізацыі ў большасці выпадкаў не можа. Такая сітуацыя, з аднаго боку, тлумачыць тое, чаму так шмат выклікавых ФА, якія перадаюць душэўны стан чалавека і служаць эмацыянальнай ацэнкай таго, хто ці што выклікае такую рэакцыю, хаця выклікавыя фразеалагізмы, як і выклічнікі, аб якіх пісаў В.У. Вінаградаў, “асэнсаваныя як калектыўныя знакі эмацыянальнага выражэння душэўнага стану” [3, с. 585]. З другога боку, апісаная вышэй сітуацыя працякання эмоцыі здзіўлення тлумачыць і тое, чаму сярод ФА з агульным значэннем ‘эмоцыя здзіўлення’ амаль адсутнічаюць ФА-намінацыі, ФА-дэскрыптары і інш., ці тыя ФА, якія абазначаюць, называюць ці апісваюць эмоцыю здзіўлення, даюць ёй характарыстыку і якія найбольш выяўляюць псіхічную дзейнасць чалавека па асэнсаванні сваёй эмоцыі, як гэта характэрна, напрыклад, ФА з агульным значэннем ‘злосць’.

Адзначаецца і яшчэ адна асаблівасць канцэптуалізацыі, якая, праўда, датычыць ужо менавіта выклікавых ФА: толькі ў 5 ФА (*бачыш / бач ты і глядзі ты!* (выказванне здзіўлення ад нечаканасці чаго-н.); *вось дык так!* (вокліч здзіўлення з-за чаго-н. нечаканага); *вось / вунь <яно> што!* і *вось / вунь <яно> як!* (вокліч моцнага здзіўлення з выпадку чаго-н. нечаканага) дыферэнцыруецца выражэнне эмоцыі здзіўлення. Ва ўсіх астатніх ФА-выклічніках, наадварот, эмоцыя здзіўлення асобна не выдзяляецца, дакладней, не аддзяляецца, а, наадварот, падаецца ў спалучанасці з іншымі эмоцыямі. Так, выклікавай ФА могуць выражацца:

- 1) здзіўленне і расчараванне – *вось дык штука! вось табе <бабка> і Юр’еў дзень; вось табе <і> маеш! вось табе на! вось табе і раз! на табе;*
- 2) здзіўленне і абурэнне – *скажы (-це) калі ласка; смех у зале;*
- 3) здзіўленне і захапленне – *падумаць толькі;*
- 4) здзіўленне і радасць – *каго я бачу!*
- 5) здзіўленне і недавер – *што ты кажаш! што вы кажашце!*
- 6) здзіўленне і незадавальненне, неразуменне – *што за хвароба! што за чартаўшчына! што за ліха! што за трасца!*
- 7) здзіўленне і захапленне, прыкрасць – *ёлкі зялёныя; ёлкі-маталкі; ёлкі-палкі;*
- 8) здзіўленне і захапленне, раздражненне – *фу ты <ну-ты>; халера ясная;*
- 9) здзіўленне і недавер, сумненне – *не можа быць;*
- 10) здзіўленне і незадавальненне, здавальненне – *нішто / нічога сабе;*
- 11) здзіўленне і захапленне, ганьбаванне – *ну і ну!*
- 12) здзіўленне і незадавальненне, захапленне – *ядуць мухі з камарамі;*
- 13) здзіўленне і незадаволенасць, абурэнне – *хрэн у вочы;*
- 14) прыкрасць, абурэнне ці захапленне, здзіўленне – *чорт вазьмі!*
- 15) здзіўленне і радасць, абурэнне, распач і інш. – *Божы / божачка мой; Божы <мой> літасцівы.*

Некалькі ФА выклікавага тыпу служаць для выражэння спалучэнняў некалькіх і нярэдка не проста розных, а нават кантрасных выражэнняў эмоцый. Так, адной ФА могуць выражацца:

- 1) незадавальненне, абурэнне або здзіўленне, захапленне (*трасца яго / яе / іх / тваёй / вадай матары*);
- 2) прыкрасць, абурэнне або захапленне, здзіўленне (*чорт бы яго / яе / іх / цябе / вас набраў!*);
- 3) абурэнне, злосць, гнеў або здзіўленне, захапленне (*кадук яго / цябе / вас / іх вазьмі / бяры*);
- 4) незадавальненне, абурэнне, прыкрасць або здзіўленне, захапленне (*ліха матары*).

А вось ФА *авохці мне!* можа выражаць эмоцыю здзіўлення ў спалучэнні з задавальненнем, захапленнем, спачуваннем, абурэннем.

У сувязі з гэтым узгадаем адно выказванне фразеолога І.Я. Лепешава, які піша: “Некаторыя фразеалагізмы, напрыклад, *авохці мне, вось табе і раз, чорт вазьмі*, поліафектыўныя: імі, вар’іруючы інтанацыю, выказваюць то здзіўленне, то захапленне, то страх, спачуванне, абурэнне і інш. У пісьмовым маўленні выражаная фразеалагізмам эмоцыя падказваецца, вызначаецца кантэкстам” [4, с. 137]. Аналіз вышэй пералічаных выклічнікавых ФА дазваляе ўдакладніць прыведзенае выказванне даследчыка. Справа ў тым, што чалавек адчувае эмоцыю здзіўлення ў сувязі з пэўным стымулам – станоўчым ці адмоўным, дзякуючы якому не толькі выражаецца эмацыйны стан, але і даецца яго эмацыянальная ацэнка. Паводле менавіта гэтай эмацыянальнай ацэнкі здзіўленне можа быць радасным, абуральным, гнеўным і інш., г. зн. здзіўленне не можа быць аддзеленым ад станоўчага ці адмоўнага паказчыка па шкале ацэнкі пэўнай сітуацыі і заўсёды выступае ў патэрне (спалучанасці) з іншымі эмоцыямі. Так, на пэўны негатыўны раздражняльнік, адмоўную прычыну здзіўлення з пункта гледжання суб’екта можа быць патэрн здзіўлення і распачы, здзіўлення і абурэння, здзіўлення і незадавальнення і інш., а станоўчы стымул выклікае, напрыклад, патэрн здзіўлення і радасці, здзіўлення і захаплення, здзіўлення і задавальнення. Гэта падмацоўваюць і прыклады выкарыстання такіх ФА. Так, ФА *божа мой* у розных кантэкстах выражае розныя патэрны эмоцыі здзіўлення з іншымі эмоцыямі:

1) у сказе *О, як холадна, божа мой, як мне холадна, як мне сумна!..* (Я. Брыль) назіраем выражэнне здзіўлення ў спалучэнні з распаччу;

2) у сказе *І – божа мой! – якім духмяным навее водарам яна [скарынка]* (П. Глебка) выражаецца эмоцыя здзіўлення ў спалучэнні з радасцю і задавальненнем.

Зразумела, што ад таго, з якой эмоцыяй утварае патэрн эмоцыя здзіўлення, залежыць і інтанацыйнае вар’іраванне ФА пры вымаўленні і выбар кантэксту для яе выкарыстання ў пісьмовай форме прадстаўлення.

Такім чынам, мы прызнаём поліафектыўнасць некаторых выклічнікавых ФА, але ўдакладняем, што асобна, без выражэння іншых эмоцый, якія нясуць плюсавую ці мінусавую характарыстыку і ацэнку яе, яны, як правіла, не выступаюць.

З пункта гледжання асноў катэгарызацыі і канцэптуалізацыі эмоцыі здзіўлення найбольшую цікавасць, акрамя выклічнікавых, выклікаюць астатнія (1/3) ФА, што вербалізуюць канцэпт ‘эмоцыя здзіўлення’. Гэта абумоўлена тым, што ў іх выдзяляюцца спосабы катэгарызацыі дадзенай эмоцыі, яны складаюць у межах фразеалогіі канцэпт ‘здзіўленне’. А яшчэ гэта магчымасць выяўлення сувязі мовы і культуры, той культурнай інфармацыі, якую яны нясуць, захоўваюць і перадаюць ад пакалення да пакалення новым носьбітам беларускай мовы адносна эмоцыі здзіўлення.

Так, у некалькіх ФА з агульным значэннем ‘эмоцыя здзіўлення’ даецца апісанне гэтай эмоцыі, як можна меркаваць, не толькі праз назіранне чалавека за ўласным адчуваннем эмоцыі, але і на аснове назірання за мімікай і жэстамі пры здзіўленні іншых асоб. Іншымі словамі, эмоцыя здзіўлення найперш выяўляецца на аснове сімптоматычных прыкмет, тых найбольш выразных саматычных змен, што яе суправаджаюць і дамінуюць у свядомасці чалавека, тым самым ілюструючы пазнанне чалавекам невядомага праз вядомае, абстрактнага праз канкрэтнае, пазнанне свайго ўнутранага адчування, стану эмоцыі здзіўлення праз сябе, свае органы і часткі цела, паколькі асноўным паказчыкам у канцэптуалізацыі эмоцыі здзіўлення выступаюць кампаненты-саматызмы.

Першым і найбольш адметным паказчыкам і сродкам канцэптуалізацыі эмоцыі выступаюць вочы, якія, як адзначаюць псіхолагі, “расшыраюцца і акругляюцца”, выражаючы здзіўленне [1, с. 190], што і знайшло адлюстраванне ў ФА: *вочы на лоб лезуць / лезлі / палезуць / вылазяць / вылазілі* ‘хто-н. выказвае вялікае здзіўленне, моцны спалох, страх’; *рабіць вялікія вочы* ‘выражаць крайняе здзіўленне, недаўменне’; *лытаць вачамі (-ыма)* ‘бяссэнсава, тупа глядзець (ад разгубленаці, здзіўлення, страху і пад.)’. Як можна заўважыць ужо з лексікаграфічных дэфініцый прыведзеных ФА, такі сімptom, як расшыраныя вочы, характэрны і для выражэння эмоцыі страху, што дазваляе меркаваць аб блізкасці і саміх эмоцый.

Крыху інакш, але зноў з выкарыстаннем саматызма вочы як важнейшага органа зрокавага ўспрымання і адлюстравання вынікаў яго паводле таго ўздзеяння, якое яно аказала на

чалавека, пабудаваны ФА *не верыць* <сваім> вачам і *не даваць веры* <сваім> вачам з агульным значэннем ‘вельмі здзіўляцца, убачыўшы што-н. нечаканае’. Да іх прымыкае і ФА *не даваць веры* <сваім> вушам ‘вельмі здзіўляцца, пачуўшы што-н. нечаканае’, дзе задзейнічаны яшчэ адзін орган успрымання – вушы.

Відавочна, што пра частотнасць такой рэакцыі чалавека пры здзіўленні сведчыць частотнасць выкарыстання кампанента *вочы*, наяўнасць такой колькасці – 5 ФА, у якіх зафіксавана рэакцыя расшыраных вачэй як знешняга праяўлення і выражэння рэакцыі чалавека пры адчуванні здзіўлення і ўвогуле ФА з кампанентам *вочы* ў беларускай мове, у аснове якіх зафіксаваны гэты вобраз. Дарэчы, і маўленчая дзейнасць на прыкладзе аднаго твора (апавесць “Гандлярка і паэт” І.П. Шамякіна) сведчыць пра найбольш пашыранае праяўленне эмоцыі здзіўлення розных персанажаў з дапамогай чатырох розных моўных адзінак, але з ілюстрацыяй аднаго сімптаматычнага паказчыка здзіўлення чалавека:

1. *Але калі гэты лысаваты, хоць і не стары яшчэ, тып, ... паспрабаваў даверліва загаварыць, Вольга адказала яму так, што ў таго наблеклыя вочы на лоб палезлі.*

2. *У дядка расшырыліся вочы, ён не адразу адважыўся перакласці яе [Вольгі] словы.* (У адказ на прапанову падарыць афіцэру кветкі Вольга адказала, што ён багаты і можа купіць).

3. *У яе [Вольгі] зрабіліся круглыя – на яблыку – вочы.* (Пасля прапановы паслухаць па прыёмніку Маскву).

4. *Увайшоў ён [вусаты] смела, з грукатам, як вандроўны кравец, толькі, адчыніўшы дзверы, па-інтэлігенцку спытаў дазволу: – Можна? Убачыў Вольгу – здзіўся, зрабіў вялікія вочы...*

Іншыя сімптаматычныя саматызмы-паказчыкі знешняга праяўлення здзіўлення адзначаны ў адзінкавых ФА. Гэта міміка рота, які ў час моцнага здзіўлення “прымае авальную форму” [1, с. 190] (*паразюляць* / *паразюць раты* ‘крайне здзіўцца, стаць моцна ўражаным (пра ўсіх, многіх)’), твару (*твар выцягваецца* / *выцягнуўся* ‘хто-н. вельмі здзіўлены, расчараваны і пад.’). А яшчэ гэта жэсты рукамі (*разводзіць рукамі* ‘даходзіць да крайняга здзіўлення, недаўмення; не ведаць, як выйсці з цяжкага становішча’) ці плячамі (*паціскаць плячамі (-ыма)* ‘выказваць здзіўленне, неразуменне, няведанне і пад.’).

Яшчэ ў адной ФА эмоцыя здзіўлення перадаецца праз апісанне фізічнага стану чалавека – унутранае яго адчуванне (*затаіць* / *стаіць дыханне* ‘прыціхнуць у вялікім напружанні, здзіўленні і пад.’), што падмацоўвае адзначаную псіхалагамі паралізацыю чалавека, праўда, не толькі мыслення, але і работы асобных органаў, у прыватнасці, органаў дыхання, якое спыняецца на пэўны момант.

Як бачым, усе ФА з саматычнымі кампанентамі выяўляюць выток свайго ўтварэння – метафарычную мадэль ‘эмоцыя здзіўлення – фізіялагічныя змены чалавека (міміка, жэсты, успрыманне на зрок, слых, работа органаў дыхання)’, дзякуючы якім найбольш відавочным выступае перавод фізіялагічных адчуванняў чалавека ў эмоцыю здзіўлення, якая набывае пэўныя прыкметы, уласцівасці, і такім чынам выяўляецца спосаб пазнання чалавекам эмоцыі як нябачнай з’явы праз сябе.

Астатнія ФА мікраполя ‘эмоцыя здзіўлення’ па-рознаму абазначаюць эмоцыю, але абавязкова пры гэтым характарызуюць, даюць пэўную эмацыянальную ацэнку, а ў выніку суадносяцца з пэўнымі культурнымі нормама і стэрэатыпамі паводзін, прынятых у сацыюме, напаяўняюцца аксіялагічным зместам.

Так, пра тое, што не адпавядае звычайнаму, пэўным нормам і выклікае здзіўленне, кажуць: *нешта ў лесе здохла* ці *воўк / мядзведзь у лесе здох / здохне* ‘здарылася штосьці неспадзяванае. Выказванне здзіўлення чым-н. рэдкім, нечаканым’, тым самым прадстаўляючы неверагоднасць такой вядомай чалавеку з’явы, як магчымасць здохнуць чаму-небудзь у лесе, і веды чалавека пра лес, у якім усяго ўдосталь для жыццядзейнасці найперш воўка, мядзведзя і чагосьці іншага.

Адзінкавыя ФА выяўляюць ступень інтэнсіўнасці праяўлення эмоцыі здзіўлення – *дзіву давацца* ‘крайне здзіўляцца’ і *выпадаць у асадак* ‘празмерна здзіўляцца, востра рэагуючы на што-н. недарэчнае, дзіўнае, смешнае’, але пры гэтым кожная мае свае дадатковыя семы,

што і адрознівае іх адну ад другой і адпаведна патрабуе свайго кантэксту ці рэгульнае сітуацыю іх выкарыстання.

У аснове першай ФА задзейнічаны кампанент *дзіва*, які ў складзе ФА захоўвае значэнне ‘здзіўленне’ [5, т. 2], што выяўляе матывацыю ФА: давацца ці падпадаць пад эмоцыю здзіўлення ў высокай ступені яе праяўлення.

У другой ФА – *выпадаць у асадак* – высокую ступень праяўлення эмоцыі здзіўлення выклікае не проста дзіва як ‘нешта незвычайнае, тое, што выклікае здзіўленне’ [5, т. 2], а дзіўная недарэчнасць, штосьці смешнае і нават непатрэбнае, як асадак ад чаго-небудзь, дзе ў вызначэнні эмоцыі пераважае найперш ацэнка таго, што яе выклікае, на аснове аналогіі.

Адна ФА ўтворана паводле метафарычнай мадэлі ‘эмоцыя здзіўлення – рэакцыя чалавека паводле падабенства, аналогіі з прадстаўніком фауны’: *як гусь на бліскавіцу* (глядзець / паглядаць) ‘нічога не разумеючы, здзіўлена, разгублена’, якая камічным і незвычайным вобразам перадае стан чалавека ў сукупнасці яго эмоцый і перажыванняў.

А вось фразеалагізмы, пабудаваныя ў выніку метафарызацыі, другаснага ўспрымання сэнсу сказаў, даводзяць аб з’яўленні эмоцыі здзіўлення на аснове розных паказчыкаў, што яе выклікаюць.

Так, у ФА *якая муха ўкусіла* ‘што здарылася з кім-н., як усё гэта растлумачыць?’ гэта штосьці незвычайнае ў паводзінах каго-н., каго ўкусіла муха, але, як правіла, такія паводзіны не стасуюцца з нормамі і правіламі, яны незвычайныя і нядобрыя. Адносна вобразы мухі і яе дзеяння ўзгадаем пра існаванне забабоннага ўяўлення аб мухах, у якія, як і ў іншых насякомых, могуць абарочвацца д’яблы, а ўкусіўшы чалавека, муха рабіла яго беснаватым, прымушала выходзіць з сябе ці капрызнічаць [6, с. 455]. Менавіта адсюль ФА ўжываецца ў сітуацыі, калі апісваецца стан здзіўлення чалавека з прычыны неразумнення няправільных, нязвычайных і такім чынам здзіўляльных паводзін каго-небудзь.

У дзвюх ФА з адным вобразам і значэннем (*які вецер загнаў / занёс // якія вятры загнаналі / занеслі і якім ветрам <занесла, прынесла>* ‘як, пры якіх абставінах аказаўся хто-н. дзе-н.’) перадаецца здзіўленне чалавека пры нечаканай сустрэчы з кім-небудзь, каго “прынёс” вецер (паводле народных павер’яў вецер прыносіць гасця ці з ветрам суадносіцца нечаканая сустрэча з кім-небудзь). Выкарыстанне варыянтных дзеяслоўных кампанентаў *загнаў / занёс* ці *заганалі / занеслі* ў першай ФА – сведчанне функцыянальна-стылістычнай і экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі ФА: іх ужыванне залежыць ад менш ці больш роўных, простых, сяброўскіх адносін з тым, каму адрасуецца ФА, але пры гэтым варта падкрэсліць, што чалавек адчувае эмоцыю здзіўлення ў спалучэнні з радасцю. А вось замена кампанента *вецер* на *чорт* ў аднаструктурнай да папярэдніх ФА *які чорт занёс / прынёс* ‘як, пры якіх абставінах аказаўся хто-н. дзе-н.’ яшчэ ў большай ступені выражае экспрэсіўна-ацэначную афарбоўку і стылістычную дыферэнцыяцыю гэтай ФА ад вышэй названых ФА, паколькі яна выражае зневажальныя адносіны да агенса ФА праз кампанент *чорт*. Акрамя таго, тут эмоцыя здзіўлення выступае ў патэрне са злосцю, раздражненнем, незадавальненнем і пад.

Такім чынам, у эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў эмоцыя здзіўлення катэгарызавана, вылучана як асобная эмоцыя, дзякуючы адлюстраванню яе ў адносна вялікай колькасці (усяго амаль 60) ФА. Эмоцыя здзіўлення займае значнае месца ў эмацыянальным жыцці чалавека, ФА з эмасемай ‘здзіўленне’ даводзяць аб адкрытасці выражэння гэтай эмоцыі, асабліва праз наяўнасць выяўленых ў сваёй большасці выклічнікавых ФА як сведчання “неадчування” чалавекам работы мыслення, свядомасці ў час адчування эмоцыі, што падмацоўвае вывады псіхолагаў, ці супадзенні наіўнага і навуковага ўяўлення пра эмоцыю здзіўлення.

Праз абраныя вобразы, вобразныя складнікі значэння астатніх, акрамя выклічнікавых, ФА выяўляецца характарыстыка гэтай эмоцыі ў жыцці чалавека, становячая і адмоўная ацэнкі тых прычын, што яе выклікаюць, тыя веды, якія захоўваюць і ўзнаўляюць менталітэт беларусаў.

Мы не прэтэндуюем адносна апошняга выказвання на поўную і тым больш завершаную інфармацыю, для чаго патрабуецца далейшае вывучэнне іншых моўных сродкаў выражэння эмоцыі і асабліва неабходнасці параўнальна-супастаўляльнага даследавання фразеалагізмаў і іншых адзінак беларускай мовы вербалізацыі гэтай эмоцыі з адпаведнымі адзінкамі іншых моў.

Літаратура

1. Изард, К. Психология эмоций / Кэррол Э. Изард. – СПб. : Питер, 2011. – 461 с.
2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : У 2 т. Т. 1. А–Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.; т. 2. М–Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 794 с.
3. Виноградов, В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.
4. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : Вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
5. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь : ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ ; Межкаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина; А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 926 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. Г–К / Рэд. тома А.Я. Баханькоў. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 21.11.11

Структурна-граматычная трансфармацыя тэрміна ў спецыяльнай лексіцы беларускай мовы (на матэрыяле тэхнічнай тэрміналогіі)

Л.М. МІНАКОВА

У артыкуле вывучаецца структурна-граматычная трансфармацыя тэрміна ў спецыяльнай лексіцы беларускай мовы.

Ключавыя словы: трансфармацыя, трансфармацыйны метад, варыянт, варыянтнасць, структурна-граматычны ўзровень, эліпсіс, абрэвіатура.

The article deals with the structural-grammatical transformation of a term in special vocabulary of the Belarusian language.

Keywords: transformation, transformational method, option, variance, structural and grammatical level, ellipsis, abbreviation.

Упершыню тэрмін *трансфармацыя* ў лінгвістыку прыйшоў з імем З. Харыса ў пачатку 50-х гг. XX ст. Даследчыкам быў прапанаваны метад прадстаўлення сінтаксічнай структуры сказа, заснаваны на выяўдзенні складаных сінтаксічных структур з больш простых з дапамогай невялікага набору правіл пераўтварэння. Вучоны прапануе аперацыі, шляхам якіх скажы з дзеясловамі незалежнага стану можна перабудаваць у пасіўныя канструкцыі і наадварот, ядзерная дзеяслоўная структура сказа падвяргаецца пэўнаму віду наміналізацыі. Гэтыя аперацыі З. Харыс, у адпаведнасці са сваёй схільнасцю да матэматычных тэрмінаў, назваў *трансфармацыямі*. Пазней ён і яго вучні працягвалі вызначаць і вывучаць мноства падобных суадносін паміж тыпамі сказаў і іх частак. Так узнік трансфармацыйны метад даследавання.

Існуе адрозненне паміж ранейшым паняццем трансфармацыі, прапанаваным З. Харысам, і сучаснай канцэпцыяй трансфармацыйнага правіла, выкарыстанай у працах Н.А. Хомскага, М. Хале, Р.Б. Ліза і інш. У еўрапейскай лінгвістычнай традыцыі аналагам трансфармацыйнага метаду з'яўляецца канцэпцыя сінтаксічнай (функцыянальнай) транспазіцыі (работы Ш. Балі, О. Есперсена, А. Фрэя, Л. Тэньера, Е. Курыловіча і інш.).

У сучасным мовазнаўстве трансфармацыяй называюць: 1) адзін з метадаў параджэння другасных моўных структур, які характарызуецца заканамерным змяненнем асноўных мадэлей (або ядзерных структур); канстатацыю суадносін ядзернай і вытворнай мадэлей, якія з'яўляюцца асновай іх узаемных пераўтварэнняў; 2) сімвалічна выражаныя морфасінтаксічныя адпаведнікі паміж падобнымі сказамі і фразамі, што выяўляюцца ў даным корпусе [1, с. 480]; заканамерную замену адной моўнай мадэлі (структуры) іншай пры захаванні тоеснага ці блізкага значэння [2, с. 149]. Даследаванне данай з'явы на структурна-семантычным узроўні знайшло адлюстраванне ў працах Ю.Д. Абрэсяна, В.Г. Гака, М.Г. Комлева, А.С. Кубраковай, Д.Н. Шмялёва і інш. Трансфармацыйны метад у тэрміналогіі часткова аналізаваўся ў працах А.А. Рэфармацкага, Б.М. Галавіна, В.П. Даніленка, Р.Ю. Кобрына, Д.С. Лотэ, В.М. Прохаравай, А.В. Супранскай, Л.А. Антанюк, В.П. Краснея, Т.В. Капейко і інш.

Традыцыйна трансфармацыі ў лінгвістыцы падзяляюцца на лексіка-семантычныя, лексіка-граматычныя і структурна-граматычныя. У лексіка-семантычных адносінах сутнасць трансфармацыі заключаецца ў наданні тэрміналагічнай адзінцы новай семантычнай функцыі пры захаванні яе знешняй формы. Лексіка-граматычныя трансфармацыі закранаюць як граматычную будову моўнай адзінкі, так і яе семантычную напоўненасць. Пры структурна-граматычных трансфармацыях пераўтвараецца фармальная будова выказвання і застаецца абсалютна нязменным яго лексічнае значэнне. Сярод данага тыпу трансфармацый можна вылучыць словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, а таксама ўмоўна, улічваючы пэўную

ступень відазмянення знешняй будовы наймення, фанетычныя і фанетыка-словаўтваральныя. Структурна-граматычныя трансфармацыі прадугледжваюць наяўнасць варыянтаў – “разнавіднасцей тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі і словаўтваральнымі элементамі ці сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і поўнасю супадаюць сваім значэннем” [3, с. 27].

Мэта артыкула – аналіз структурна-граматычных пераўтварэнняў моўных адзінак у межах тэхнічнай тэрміналогіі. У задачы работы ўваходзіць характарыстыка фанетычных, словаўтваральных, фанетыка-словаўтваральных, марфалагічных, сінтаксічных варыянтаў (варыянтных радоў) тэрміна, а таксама трансфармацый, якія побач са зменай структурна-граматычнай арганізацыі адлюстроўваюць пэўныя змены ў семантыцы спецыяльнага наймення.

Параўнальна невялікай колькасцю ў тэхнічнай тэрміналогіі прадстаўлены фанетычныя варыянты – словы, якія маюць “у сваёй гукавой абалонцы асобныя відазмяненні з агульным захаваннем тоеснасці слова” [3, с. 27]: *барказ* – *баркас* ‘самаходнае судна невялікіх памераў, прызначанае для разнастайных перавозак’ [4, с. 47]; *блум* – *блюм* паўпрадукт металургічнай вытворчасці, які ўяўляе сабой сталёную загатоўку квадратнага сячэння [4, с. 29]; *гіробус* – *жыробус* ‘від акумулятарнага бязрэйкавага транспарту, які рухаецца за кошт кінетычнай энергіі, назапашанай у махавіку; з’яўляецца дапаможным пасажырскім транспартам для кароткіх трас’ [4, с. 169] і інш., як разнавіднасць іх – фанетыка-акцэнталагічныя: *стартэр* – *старцёр* ‘устройства для пуску рухавіка ўнутранага згарання; у светатэхніцы – устройства для запальвання люмінесцэнтных ламп’ [4, с. 496] і інш.

Словаўтваральныя варыянты аб’ядноўваюць пары слоў з афіксальнымі адрозненнямі без семантычных, стылістычных, эмацыянальна-экспрэсіўных адценняў. Нязначнай колькасцю прадстаўлены пары словаўтваральных варыянтаў з аднолькавай утваральнай асновай і тоеснымі ў лексічным плане прэфіксальнымі тэрмінаэлементамі (утваральнымі фармантамі): *дысбаланс* – *дэбаланс* ‘неўраўнаважанасць вярчальных дэталей машыны адносна восі’ [4, с. 148] і інш. Сярод суфіксальных варыянтаў пераважаюць тэрміны-назоўнікі на *-нн-е* і *-к-а*: *заточванне* – *заточка* ‘аперацыя, якая забяспечвае атрыманне інструменту з аптымальнай геаметрыяй рэжучай часткі’ [4, с. 174]; *накатванне* – *накатка* ‘апрацоўка металаў пластычнай дэфармацыяй знешняга слою пры дапамозе спецыяльнага інструменту’ [4, с. 319]. Існуе думка, што спецыяльныя адзінкі з названымі варыянтнымі суфіксамі выступаюць як граматычныя дублеты [5, с. 52]. Варыянтныя пары з іншымі суфіксальнымі адрозненнямі не вызначаюцца актыўным ужываннем: *-нн-е* / *-ызацый-*: *азатаванне* – *азатызацыя* ‘дыфузнае насычэнне азотам паверхневага слою сталёвых і тытанавых вырабаў’ [4, с. 18] ; *-нн-е* / *-яцый-* : *купеліраванне* – *купеляцыя* ‘аддзяленне высакародных металаў ад свінцу шляхам акісляльнага плаўлення’ [4, с. 257]; *грануляванне* – *грануляцыя* ‘наданне рэчыву формы дробных кускаў – гранул’ [4, с. 131] ; *-асць* / *-ый-*: *інертнасць* – *інерцыя* ‘ўласцівасць цел пры адсутнасці знешніх уздзеянняў (або пры ўздзеяннях, узаемна ўраўнаважаных) захоўваць нязменным стан свайго руху, а пры знешніх сілавых уздзеяннях змяняць рух толькі паступова, г. зн. набываць канчатковае паскарэнне’ [4, с. 192–193]; *-ятк-* (а) / *-яць*: *рукаятка* – *рукаяць* ‘1) частка якой-н. прылады (ручнага інструменту, зброі і пад.), за якую бяруцца рукою для перамяшчэння, пераключэння, павароту і пад.’ [6, IV, с. 725] і інш.

Тэхнічная тэрміналогія прадстаўлена і фанетыка-словаўтваральнымі варыянтнымі радамі: *дуралюмін* – *дзюраль* – *дзюралюмін* – *дзюралюміній* ‘сплаў алюмінію з магніем і марганцам’ [4, с. 161].

Марфалагічныя варыянты ўключаюць ў сябе пары тоесных слоў, якія вар’іруюцца граматычна: *абак* (м. р.) – *абака* (ж. р.) ‘пліта, якая складае верхнюю частку капіцелі калоны і непасрэдна ўспрымае нагрузку ад перакрыцця’ [4, с. 9]; *завусенец* (м. р.) – *завусеніца* (ж. р.) ‘1) залішні метал на адліўцы або штампойцы; 2) рубчык, заліў, выступ на паверхні адліўкі, які атрымліваецца пры няшчыльным злучэнні паўформ або несупадзенні ліцейных знакаў; няроўнасці ад дэталі ў месцах выхаду інструменту пры апрацоўцы рэзаннем’ [4, с. 175] і інш.

Практычнае выкарыстанне тэрмінаў-словазлучэнняў у радзе выпадкаў сутыкаецца з праблемай пошуку скарочанага варыянта полікампанентнай назвы. Даследчыкі выдзяляюць

тры найбольш распаўсюджаныя моўныя спосабы ўтварэння кароткіх варыянтаў тэрміна: 1) лексічнае скарачэнне; 2) скарачэнне сродкамі словаўтварэння; 3) скарачэнне сродкамі сімволікі.

Вынікам лексічнага скарачэння могуць быць наступныя суадносіны поўнага і кароткага варыянта тэрміна: словазлучэнне – слова, словазлучэнне – словазлучэнне. Ажыццяўляецца лексічнае скарачэнне двума спосабамі: 1) апушчэннем слова ў словазлучэнні; 2) заменай словазлучэння словам, суаднесеным па ўтваральнай аснове з пэўным кампанентам словазлучэння [7, с. 77].

Аналіз тэхнічнай тэрмінасістэмы паказаў, што самая шматлікая разнавіднасць варыянтных пар “поўны тэрмін – кароткі тэрмін” узнікае ў выніку эліпісісу. Гэта выяўляецца звычайна ў пропуску пэўнага элемента, які выражае атрыбутыўную прымету, што прыводзіць да замены відавочна тэрміна родавым: *вытворчая тэхніка, невытворчая тэхніка, ваенная тэхніка – тэхніка; самалёт ваеннага прызначэння, самалёт вучэбна-трэніровачны, самалёт спецыяльнага прызначэння, самалёт транспартны – самалёт* і інш.

У тэрмінах, што з’яўляюцца спалучэннямі двух і больш прыметнікаў з назоўнікамі, можа апускацца прыметнік, які на пэўны момант нясе меншую сэнсавую нагрузку і яго атрыбутыўная прымета выступае як другарадная ў адносінах да асноўнай: *абсарбцыйны спектральны аналіз – спектральны аналіз* [4, с. 10], *аўтаматычная дугавая зварка – аўтаматычная зварка, адзіная аўтаматызаваная сістэма – аўтаматызаваная сістэма* [4, с. 163] і інш.

На нашу думку, даныя варыянтныя пары выступаюць прыкладам трансфармацый лексіка-граматычнага ўзроўню, паколькі, па-першае, адлюстроўваюць гіпера-гіпанімічныя (рода-відавочныя адносіны); па-другое, маюць розную структурную арганізацыю (тэрмін-слова – тэрмін-полікампанентная назва; трохкампанентны тэрмін – двухкампанентны тэрмін).

Прыём замены полікампанентнай назвы аднаслоўнай тэрмінаадзінкай мы таксама адносім да разраду лексіка-граматычнага скарачэння, паколькі слова-тэрмін кароткага варыянта знаходзіцца ў становішчы “зваротнай вытворнасці” з адным з кампанентаў (часцей за ўсё прыметнікам) поўнага варыянта [7, с. 78]: *водазаборнае збудаванне – водазабор* ‘гідратэхнічнае збудаванне, што ажыццяўляе забор вады задкрытага вадаёма для мэт гідратэхнікі, водазабеспячэння, ірыгацыі і інш.’ [4, с. 85]; *карданны механізм – кардан* ‘шарнірны механізм, які забяспечвае вярчэнне двух валаў пад пераменным вуглом дзякуючы рухомаму злучэнню звенняў або пругкім уласцівасцям спецыяльных элементаў’ [4, с. 210]; *сатэлітная шасцярня – сатэліт* ‘зубчастае кола планетарнай перадачы з рухомай воссю вярчэння’ [4, с. 462] і інш. “У такіх выпадках ствараецца ўражанне, быццам адбываецца адваротны працэс: з кароткага (зыходнага) варыянта робіцца поўны, а потым да поўнага варыянта зноў дадаецца кароткі” [7, с. 78].

Афіксацыя, словаскладанне (асноваскладанне) і абрэвіяцыя таксама выступаюць актыўнымі сродкамі ўтварэння кароткіх варыянтаў тэрміна. У радзе выпадкаў у тэхнічнай тэрміналогіі на базе відавочнага паказчыка (прыметніка) састаўной тэрмінаадзінкі суфіксальным спосабам утвараюцца назоўнікі, якія аб’ядноўваюць у сабе родавыя і відавочныя прыметы полікампанентнай назвы: *абсарбцыйная калона – абсорбер* ‘асноўны апарат устаноўкі, у якой ажыццяўляюць абсорбцыю’ [4, с. 10]; *махавое кола – махавік* ‘кола з масіўным вободам, якое ўстанаўліваецца на вале машыны з нераўнамернай нагрузкай’ [4, с. 288] і інш.

Асаблівай прадуктыўнасцю ў тэхнічнай тэрміналогіі вызначаецца аснова- і словаскладанне – утварэнне складанаскарачанага або складанага слова шляхам скарачэння асновы залежнага кампанента (прыметніка) тэрміна-словазлучэння: *газавае сховішча – газасховішча* ‘прыродны або штучны рэзервуар для захоўвання газу’ [4, с. 101]; *кабельны кран – кабель-кран* ‘збудаванне, прызначанае для пад’ёму (спуску) грузу на пэўную вышыню і перамяшчэння яго на пэўную адлегласць’ [4, с. 203] і інш. У радзе выпадкаў пры гэтым назіраецца замена ўтваральнай часткі залежнага кампанента словазлучэння сваямоўнага паходжання класічным тэрмінаэлементам – лексічным адпаведнікам уласнай назвы: *наветраная навігацыя – аэранавігацыя* ‘навука пра метады і сродкі ваджэння лятальных апаратаў – самалётаў, верталётаў; сукупнасць аперацый на наземных пунктах кіравання палётамі і на борце лятальных апаратаў’ [4, с. 318]; *токавыя вагі – ампер-вагі* (ампер – адзінка сілы электрычнага току ў СІ) ‘сродак вымярэння, які выкарыстоўваецца для ўзнаўлення адзінкі сілы электрычнага току’

[4, с. 530] і інш. Даны тып абрэвіяцыі папаўняецца і за кошт складання першых усечаных частак асноўнага і залежнага кампанентаў тэрмінаў-словазлучэнняў: *герметычны кантакт – геркон* ‘герметызаванае ўстройства з кансольнымі спружынамі, запаянымі ў шкляную трубку’ [4, с. 112], а таксама аб’яднання ўсечанай часткі залежнага кампанента і ўсечаных частак (першай і апошняй) асноўнага кампанента: *эскадрыны мінаносец – эсмінец* і інш.

Вялікае распаўсюджанне ў тэхнічнай тэрміналогіі набыло выкарыстанне ініцыяльнай абрэвіяцыі: *гарадская тэлефонная сетка – ГТС* ‘комплекс устройства для забеспячэння тэлефоннай сувязі паміж абанентамі ўнутры горада і выхаду на міжнародную тэлефонную сетку’ [4, с. 127]; *касмічны апарат – КА* ‘агульная назва апаратаў, прызначаных для палёту ў космас або ў космачасе’ [4, с. 245]. У радзе выпадкаў назіраецца колькаснае несупадзенне літарных і слоўных кампанентаў у варыянтных парах: *газатурбінны аўтамабіль – ГТА* ‘аўтамабіль з газатурбінным рухавіком; *домабудаўнічы камбінат – ДБК* ‘прадпрыемства будаўнічай індустрыі, якое ажыццяўляе камплектны выраб элементаў жыллёвых і грамадзянскіх пабудов, іх транспартаванне, мантаж і паслямонтажныя работы’ [4, с. 157]. Гэта абумоўлена наяўнасцю ў складзе словазлучэнняў складанааформленых дапаможных кампанентаў, а таксама выкарыстаннем у скарачаных назвах дзвюх літар аднаго наймення. Асобныя даследчыкі, улічваючы блізкароднасны характар рускай і беларускай моў і абумоўленае гэтым супадзенне раду элементаў у складзе рускіх і беларускіх абрэвіятур, адносяць утварэнні такога тыпу да паўкалек. Мы прытрымліваемся думкі, што “больш мэтазгодна было б лічыць гэтыя словы поўнымі калькамі, таму што супадзенне ў рускім і беларускім эквівалентах асобных структурных элементаў не дае дастатковых падстаў лічыць іх запазычанымі” [8, с. 27]. З’яўленне варыянтных словаўтваральных радоў тыпу *аўта транспартнае прадпрыемства – аўтапрадпрыемства – АТП, гідраэлектрычная станцыя – гідрастанцыя – ГЭС* – працэс фарміравання аптымальнага знака навуковага паняцця, звязаны з агульнамоўнай словаўтваральнай сістэмай. Абрэвіятуры “змешанага” ініцыяльна-слоўнага (*вал залежнага адбору магутнасці – залежны ВАМ, вал сінхроннага адбору магутнасці – сінхронны ВАМ*) і ініцыяльна-лічбавага (*першае тэхнічнае абслугоўванне – ТА-1, другое тэхнічнае абслугоўванне – ТА-2*) тыпу ў складзе тэхнічнай тэрміналогіі адлюстроўваюць фарміраванне новых сімвалічных абазначэнняў навуковых паняццяў.

Адметнасцю тэхнічнай тэрміналогіі ў сферы фіксацыі з’яўляецца ўтварэнне кароткіх варыянтаў спецыяльных адзінак сродкамі сімвалікі. У адным выпадку ўтварэнне тэрмінаў такога тыпу адбываецца пры дапамозе сімвалаў, што суадносяцца з першымі часткамі складаных слоў (*бэта-распад – β-распад* ‘радыёактыўнае пераўтварэнне атамных ядраў, у працэсе якіх ядры выпускаюць электроны і антынейтрыны або пазітроны і нейтрыны’) [4, с. 54]; *дэльта-функцыя – γ-функцыя* ‘сімвал, які часта ўжываецца ў матэматычнай фізіцы пры рашэнні задач, у якія ўваходзяць засяроджаныя велічыні’ [4, с. 142], у другім сімвалы не суадносяцца са словамі або першымі літарамі слоў поўнага тэрміна (*дзіркавая праходнасць – праходнасць р-тыпу* ‘анамальная па знаку носбітаў зараду электронная праводнасць некаторых цвёрдых цел’ [4, с. 162]; *электронна-дзіркавы пераход – р-п-пераход* ‘галіна монакрышталічных пераходаў, у якой за кошт змены легіраваных прымесей ажыццяўляецца пераход ад аднаго тыпу праводнасці да другога’ [4, с. 369] і інш.

Трансфармацыя тэрміна на структурна-граматычным узроўні часта тлумачыцца асаблівасцямі фанетычнай адаптацыі запазычаных тэрмінаадзінак: стратай або заменай не ўласцівых беларускай мове сістэме гукаў, рэдукцыяй галосных, аглушэннем канцавых зычных. Выкарыстанне кароткіх варыянтаў шматслоўных тэхнічных намінацый сведчыць аб тым, што ўжыванне поўных форм уступае ў супярэчнасць з прынцыпам моўнай эканоміі, згодна якому ў маўленні рэалізуюцца толькі асобныя, найбольш аптымальныя для камунікацыі тэрміны. Таму ў сферы фіксацыі і найбольш функцыянавання актыўна выкарыстоўваюцца скарачаныя назвы спецыяльных моўных адзінак: усечаныя і эліптычныя формы, рознага роду абрэвіятуры.

Літаратура

1. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.

2. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск : Вышэйшая школа, 1990. – 222 с.
3. Красней, В.П. Аб сінонімах, дублетах і варыянтах у тэрміналогіі // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1995. – № 1. – С. 25–27.
4. Политехнический словарь. Изд. 2-е. – М. : Советская энциклопедия, 1980. – 656 с.
5. Квитко, И.С. Термин в научном документе / И.С. Квитко. – Львов : Вища школа, 1976. – 127 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : выд-ва “Беларуская Савецкая энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1977–1984. – Т. 1–5.
7. Даниленко, В.П. О кратком варианте термина / К вопросу о синонимии в терминологии // Русская речь, 1972. – № 5. – С. 75–81.
8. Лукашанец, А.А. Складанаскарочаныя словы ў сістэме беларускага словаўтварэння // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1995. – № 2. – С. 26–30.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 21.11.11

УДК 821. 161.3 – 14. “192”: 711.4

Урбаністычныя матывы ў беларускай паэзіі 20-х гг. XX стагоддзя

Н.М. ПАЗНЯК

Артыкул прысвечаны разгляду ўрбаністычных матываў у беларускай паэзіі 1920-х гг. Гэтыя матывы разглядаюцца як частка нацыянальнай і еўрапейскай культурнай традыцыі.

Ключавыя словы: горад, матывы, урбанізм, пейзаж, футурызм.

This article provides with the analysis of urban motives as they are represented in Belarusian poetry of the 1920s. These motives are viewed as a part of both national and European cultural tradition.

Keywords: city, motive, urbanism, landscape, futurism.

Урбаністычную праблематыку ў літаратуры сёння трактуюць не толькі як тэму, матывы ці вобраз, а яшчэ як сімвал і міф. У шырокім сэнсе горад – гэта спосаб акультурвання інтэлектуальнай прасторы, увядзенне чалавечага вымярэння ў прыродны свет.

Горад у кантэксце сучаснай літаратуразнаўчай думкі разглядаецца не проста як топас ці тып пейзажу, часта ён паўстае як носбіт пэўнага тыпу свядомасці аўтара, уласцівасць новага, мадэрновага тыпу лірычнага героя ў паэтычным тэксце.

Перыяд развіцця беларускай літаратуры 20-х гадоў мінулага стагоддзя з’яўляецца адным з самых плённых у плане мадэрнізацыі эстэтычнай формы, наватарскіх пошукаў шляхоў далейшага мастацкага самаўдасканалення.

Сярод навацый гэтага часу не апошняе месца займае актывізацыя звароту пісьменнікаў да апісання гарадской прасторы і гарадскіх топасаў, што ў выніку прывяло да стварэння ў гэты перыяд нацыянальнай версіі лакальнага гарадскога тэксту (віленскага, полацкага), а ў межах паэтычнай традыцыі да фарміравання асобнай урбаністычнай плыні.

У сучасным літаратуразнаўстве адсутнічае адзінае навуковае тлумачэнне тэрміна “матывы”. Большасць навукоўцаў схільныя да сумяшчэння ў межах аднаго даследавання розных тэарэтычных канцэпцый гэтага паняцця. Большасць беларускіх даследчыкаў звязвае тэорыю апошняга з разглядам генетычна ўстойлівых для беларускай літаратуры фальклорных, антычных і біблейскіх матываў.

Як заўважае І. Жук, сёння даволі спрэчнымі застаюцца многія тэарэтычныя пытанні функцыянавання матываў у літаратурным тэксце, так, у прыватнасці, “...шмат удакладненняў патрабуе цікава намечаная дыферэнцыяльная паняццевая вось “матывы – тэма” [1, с. 10].

На нашу думку, у абагуленым сэнсе, матывы ў літаратурным творы найбольш правільна трактаваць як пэўны адносна ўстойлівы фармальна-змястоўны кампанент твора, які фарміруецца навокал ключавога слова (паняцця) і характарызуецца прасторава-часавай паўтаральнасцю.

На пачатку XX стагоддзя горад у еўрапейскай літаратуры атрымлівае прызнанне як крыніца лірычных перажыванняў, настолькі ж багатая, як і прырода. Па сутнасці, у гэты перыяд у еўрапейскай паэзіі фарміруецца некалькі фармальна адрозных мадэляў успрымання лірычным героем гарадскіх топасаў. Міфалагізаваны вобраз горада ствараецца ў паэзіі французскага сімвалізму, горад-спрут і горад-пачвара, які адштурхоўвае ад сябе, паўстае ў творчасці Э. Верхарна, эсхаталагічнымі і тэхнакратычнымі настроямі поўняцца ўрбаністычныя творы экспрэсіяністаў і футурыстаў.

Зварот да тэмы горада ў беларускай літаратуры, заснаванай на вясковых традыцыях, адбываецца даволі позна і няўпэўнена. Аднак інтэнсіўнасць звароту беларускіх паэтаў да гарадской тэмы ў першай палове XX стагоддзя робіць актуальным пошук агульных заканамернасцей яе разгортвання ў лірычнай плыні, прымушае па-новаму глядзець на функцыю ўрбаністычных матываў у рэчышчы нацыянальнай мастацкай традыцыі.

Запознены зварот да ўрбаністычнай праблематыкі ў беларускай паэзіі, у параўнанні з літаратурамі еўрапейскімі, сёння можна тлумачыць рознымі фактарамі: паскоранасцю развіцця на пачатку стагоддзя, “недапраяўленасцю” ў сувязі з гэтым некаторых агульнаэстэтычных тэндэнцый, актыўным культываваннем модуса вясковасці ў перыяд паўстававання беларускага нацыянальнага Адраджэння, незавершанасцю працэсаў фарміравання асяроддзя гарадской інтэлігенцыі.

Супрацьстаянне дзвюх агульнаэстэтычных тэндэнцый – урбаністычнай і вясковай – можна назіраць і ў літаратурным жыцці дваццатых гадоў. Для беларускай літаратуры гэтага часу тэматычна горад звязваецца з гістарычным зломом, прагай пабудовы новага жыцця і адмаўленнем ад папярэдняй традыцыі, вёска ў сваю чаргу – са старым занябаным мінулым, адсутнасцю культурнай традыцыі.

Пэўную мадэрнізацыю ўяўленняў пра горад у тагачаснай літаратуразнаўчай думцы можна назіраць ужо ў крытычных артыкулах А. Луцкевіча. Па словах крытыка, “...сярод нашых наймалодшых няма ўжо выключна сялянскіх ці выключна работніцкіх паэтаў. Ім роўна блізкія і вёска, і места. Ці выхаджэнцы з вёскі на мясцовым бруку, ці сыны места – яны выяўляюць сынтэз ідэалёгіі ўсяго беларускага працоўнага народу” [2, с. 186].

Урбаністычная праблематыка знайшла сваё адлюстраванне ў гэты перыяд і ў рамках непасрэдных кантактных літаратурных сувязей, у прыватнасці беларуска-ўкраінскіх. Так, К.Р. Хромчанка адзначае, што ў “...маладой украінскай паэзіі беларускіх пісьменнікаў асабліва прываблівала павышаная ўвага да тэмы горада, якая ў нашай літаратуры распрацоўвалася тады надзвычай слаба. М. Байкоў у рэцэнзіі на зборнік вершаў У. Сасюры “Місто” (1923) і першы нумар альманаха “Кварталы” за 1924 г. шырокі зварот украінскіх паэтаў да ўрбаністычнай тэматыкі вытлумачваў бурным развіццём індустрыялізацыі ў рэспубліцы... Вопыт У. Сасюры ў мастацкім апісанні вытворчай праблематыкі, яго дасягненні і пралікі браліся пад увагу беларускімі паэтамі пры распрацоўцы гэтай, па сутнасці, новай для беларускай літаратуры тэмы ў іх уласнай творчасці” [3, с. 37].

Да тэмы горада ў беларускай паэзіі дваццатых гадоў звяртаюцца аўтары самых розных эстэтычных поглядаў, сярод іх А. Дудар, А. Александровіч, М. Багун, А. Вольны, М. Чарот, А. Звонак, В. Маракоў, Ю. Лявонны, М. Лужанін, С. Дарожны, В. Казлоўскі, М. Хведаравіч, Я. Відук, У. Дубоўка, Т. Кляшторны, П. Шукайла, П. Броўка і інш.

Найбольшай мастацкай інтэнсіўнасцю ў галіне новай урбаністычнай вобразнасці ў перыяд дваццатых гадоў вылучаюцца творчыя эксперыменты самага шматлікага беларускага літаратурна-мастацкага аб’яднання “Маладняк”.

Наватарскімі для беларускай паэзіі гэтага часу сталі зборнікі паэзіі А. Дудара і А. Александровіча, А. Вольнага, дзе аўтары перш за ўсё “...імкнуцца перадаць водгулле барыкад, рытмічны гул машын, станкоў, фабрычных гудкоў, настрой людзей гарадскіх вуліц” [4, с. 31], сцвердзіць пафас адмаўлення старога даіндустрыяльнага свету.

Так, у паэтычным цыкле А. Дудара “Горад”, другім урбаністычным цыкле ў гісторыі беларускай літаратуры пасля “Места” М. Багдановіча, паступова выкрышталізоўваецца іншае, не варожае і адмоўнае, як у творах Я. Лучыны, Ф. Багушэвіча і Я. Коласа, а хутчэй рамантычна-ўзнёслае ўспрыманне лірычным героем гарадскога ладу жыцця.

На думку І.Э. Багдановіч, згаданы вышэй паэтычны цыкл, нягледзячы на наватарства для беларускай літаратуры, адлюстравваў “...традыцыйнае для паэтыкі 20-х гадоў апяванне заводскіх гудкоў і фабрычных труб, сталёвага грукату варштатаў і будаўнічых рыштаванняў – усіх гэтых індустрыяльных вобразаў, якія ўспрымаліся як фетышы сацыялістычнага будаўніцтва, як пераможныя крокі рэвалюцыі ў заўтра” [5, с. 282].

Аднак для лірычнага героя А. Дудара ўласціва не толькі статычнае назіранне за новым сацыяльным будаўніцтвам, але і пэўная культурна-гістарычная перспектыва паўстававання гарадской свядомасці, як, напрыклад, у вершы “Менск” / То ня месяц 3-за хмар прычаліў / ды над Сьвіслаччу лёг у траву. / Будаваці Менск палачане, / будаваці на сваю галаву. / А Менск толькі бровы нахмурыў, / ашчацініўся стрэламі труб. / Глянь-жа, глянь, як пад белым мурам / за слупом бліскавічыць слуп / [6, с. 39].

Узнёслы настрой ад падарожжа “па беларускім бруку” адчувае і лірычны герой А. Александровіча / Адно што сэрца радуе бязмежна: / вечны гоман вуліц гарадзкіх / [7, с. 30]. Паэт знаходзіцца ў палоне новай рэчаіснасці, якая праяўляецца ў апісанні бесперапыннага гарадскога руху, бляску вітрын, афіш, ліхтароў, грукату трамвая / Горад як горад: вуліцы, гоман... / Хвалямі плешча спакойна Дзівіна. Электро-свёту, / як ноччу зорак / і шылды: / рэкламы “Віна” / Па рэйках трамвай прабяжыць, / загрузоча... / [7, с. 52].

Па сутнасці, “даніну літаратурнай модзе” па паэтызацыі гарадскіх рэалій у гэты час так ці інакш сплочваюць амаль усе значныя постаці эпохі.

Невыпадкава А. Звонак, дыскусуючы пра мэтазгоднасць празмернага захаплення ўрбаністычнай праблематыкай, у адным з вершаў пад назвай “Наконт гораду” з іроніяй адзначаў: / “Горад! / Пратры ліхтаровыя вочы! / Вочы ў сто дваццаць вольт. / Я сягоньня нястрымана хочу / Разгадаць сон таемны твой. / О міганьне электрычных зорак! / Нязлічоныя іх агні... / Адчуваю, што стану скоро / Самы ўрбанісцейшы урбаніст. / Мне больш уласцівы настрой лірычны / І спляценьне цвітучых надзей, / Чым пяняньне пра дым фабрычны, / Які – я ня знаю адкуль ідзе...” / [8, с. 45].

Таксама захапленне ўрбаністычнай вобразнасцю ў пачатку XX стагоддзя цесна звязана з фарміраваннем на еўрапейскім кантыненте мастацкай плыні футурызму, найбольш яскрава праяўленай у італьянскай і рускай літаратурных версіях.

Футурыстычная ўстаноўка на пабудову новага свету, ваяўнічая апантанасць барацьбой з папярэдняй мастацкай традыцыяй, спроба стварыць вобраз Горада Будучыні прысутнічае і ў беларускай літаратуры 20-х гг.

Як сцвярджае В. Жыбуль, пра футурызм у беларускім варыянце ў гэты час можна разважаць як пра плынь, якая канчаткова так і не аформілася.

Упершыню ў гісторыі беларускай літаратуры свядома футурыстамі сябе абвясціла “Беларуская Літаратурна-Мастацкая камуна”. У склад гэтай арганізацыі ў розны час уваходзяць У. Прыбыткоўскі, М. Бацюшкаў, Я. Відук, В. Казлоўскі, М. Калачынскі і М. Хведаравіч, ідэйным натхняльнікам становіцца П. Шукайла. Галоўным друкаваным органам Камуны – літаратурна-мастацкае выданне “Росквіт”, прычым аб’яднанне адным з асноўных творчых арыенціраў абвясчала “...суполку ўкраінскіх футурыстаў “Новая генерацыя” і аднайменны часопіс” [9, с. 9–10].

Па словах Г. Білай, украінскі футурыстычны часопіс галоўнай тэмай абраў “маляванне дынамікі сацыялістычнага будаўніцтва, тытанічнага змагання чалавека са стыхіяй (у тым ліку ўрбаністычнай, як, напрыклад, завод, чыгунка, аэра)... увогуле матыў тэхнічнага прагрэсу” [10, с. 179].

Падобныя эстэтычныя тэндэнцыі могуць быць заўважаны ў вершах Я. Відука (Скрыгана), В. Казлоўскага, М. Хведаравіча, для якіх зварот да ўрбаністычнай тэмы з’яўляецца арганічнай часткай новай паэтычнай свядомасці, неад’емным складнікам футурыстычнага адлюстравання свету.

Напрыклад, падарожжа лірычнага героя М. Хведаравіча па горадзе амаль заўсёды ператвараецца ў апісанне новай сацыялістычнай рэчаіснасці, паэт засяроджваецца на апісанні чалавечага натоўпу: / Іду, / Перазвону трамвайных званкоў / Фізматаўцу нат ня злічыць. / Кепак, / Пастэркаў, / Капляюшоў, / Манто, / Паліто – / Не пералічыць... / Вуліца, / Трамвай, / Крыклівы аўто, / Снапамі праменьні / З ліхтаровых арбіт... / І чую, / Заводы вядуць пераклік / [11, с. 179]; цікавіцца тэхнічнымі паведамі ў новай беларускай сталіцы: / Ізноў растуць мury. / Цьвіце, / Красуе Менск, / Захараўская тая / І ня тая... / І хутка, хутка / Паласьне прамень / Ад новага / Бліскачага трамвая / [11, с. 107]; звяртаецца да вобразаў сімафора, вакзала, чыгункі, пазначаных матывамі ростані і мяжы: / І мёртвая постаць / Рукой сэмафора / Стрымала разьбежнасць / Паслушных вагонаў / А з Вільні да Менску / Вужакамі рэйкі / Змыкалі пляцформы / Разьбітых вакзалаў / [11, с. 81].

Паэтызацыя ідэальнага горада адбываецца ў вершах В. Казлоўскага: / Урываецца / сонца / праз / шыбы вакон / І мяне / з-за стала / выганяе ў горад / – Трэба падслухаць / машын акорд / Каб заспакоіць / лірычны голад. / Карпусы гарадоў!.. / Карпусы гарадоў!.. / Вы ўрась-

лі / ў карпусы / маіх / вершаў. / Кожная літара / Кожны радок – / гэта музыка / цэплы / і вапны / [12, с. 7]. Лірычны герой вершаў Казлоўскага гарманічна адчувае сябе ў гарадскім асяроддзі, для яго горад – гэта ўжо ўласная прастора, для якой не характэрны матыў адчужанасці: / Сустрэкаюць цягнікі / Людзі йшлі на пэрон. / Неспакой узнімаўся / У шумным натоўпе. / Ад’яжджаў на кур’ерскім / Я позняй парой, / Калі дзень паміраў / У туманным патоце. / Адчыніў я вакно / На дзясятая вярсьце / І ўглядаўся на профіль / Далёкага Менску. / Прада мной ўсплывалі / У думках яшчэ / Адвітальныя / Вуліц усмешкі / [13, с. 65].

У стане вечнага падарожніка, які ўважліва прыслухоўваецца да руху новага горада, знаходзіцца лірычны герой Я. Відука: / Іду па вуліцы / шлёпаючы / па гразішчы / сваімі вычышчанымі / як тратуар / ботамі / [14, с. 75]. Рытм паўсядзённасці перадаецца праз апісанне мастацкіх дэталей, тэлеграфных слупоў, электрычных правадоў, візуалізацыі гарадской прасторы пры дапамозе афіш, шылдаў, вітрынаў / Вецер узрывае сьвішча / па тэлеграфі / знямым / дроту / [14, с. 78]; / Залажыўшы / ў кішэні рукі, / шалыгаючы / заглядаю ў вітрыны; / паглядзець можна: / купіш ня купіш / астатні крык моды, / навіны. / Усё перасыпана / брыльянтамі / удасканалення / з самай чыстай / парыскай пробай, / з самымі танчэйшымі / прысмакаў адценнямі / пад электрыкі / вячэрні проблеск / [14, с. 78].

Такім чынам, фарміраванне ўрбаністычнай плыні паэзіі ў беларускай літаратуры дваццатых гадоў 20-га стагоддзя было абумоўлена грамадскімі фактамі існавання ў новых гістарычных умовах, пазначана непасрэднымі літаратурнымі кантактамі. У беларускай літаратуры ўрбаністычныя матывы праявіліся ў якасці з’явы наватарскай, але ў адносінах да бягучага літаратурнага працэсу перыферыйнай. Вобраз горада ў беларускай паэзіі гэтага часу часта ідэалізуецца, звязваецца з матывамі радасці, ухвалення і захаплення, аднак часам набывае адценні неразумення і іранічнага непрымання.

Літаратура

1. Матыўная прастора беларускай літаратуры пачатку XX стагоддзя : манаграфія / І.В. Жук [і інш.]; пад агульнай рэд. І.В. Жука. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 255 с.
2. Луцкевіч, А. Эвалюцыя: беларускае адраджэнскае ідэалёгіі і адбіццё яе ў літаратуры / А. Луцкевіч // Выбраныя творы : праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / А. Луцкевіч ; уклад., прадм., пераклад з польск. і ням. А. Сідарэвіча. – Мінск : Кнігазбор, 2006. – 460 с. – С. 187–203.
3. Хромчанка, К.Р. Скрыжаванні шляхоў Адраджэння. Беларускі-ўкраінскія літаратурныя ўзаемасувязі 20–30-х гадоў XX стагоддзя / К.Р. Хромчанка. – Мінск : БДУ, 2009. – 158 с.
4. Беларускія пісьменнікі і літаратурны працэс 20–30-х гадоў / АН БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 328 с.
5. Багдановіч, І.Э. Паэт будучыні з сінімі крыламі (Алесь Дудар) // Авангард і традыцыя: беларуская паэзія на хвалі нацыянальнага адраджэння / І.Э. Багдановіч. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – 387 с. – С. 278–302.
6. Дудар, А. Беларусь бунтарская : зборнік вершаў / А. Дудар. – Мінск : ДВБ, 1925. – 86 с.
7. Александровіч, А. Угрунь / А. Александровіч. – М. : Бел. дзярж. выд-ва, 1928. – 126 с.
8. Звонак, А. Буры ў граніце / А. Звонак. – Мінск : Белдзяржвыд БССР, 1929. – 110 с.
9. Жыбуль, В.В. Ідэйна-мастацкія пошукі ў беларускай паэзіі 20-х – пачатку 30-х гадоў XX стагоддзя : аўтарэф. дыс. ... канд. філ. навук : 10.01.01 / В.В. Жыбуль; – Беларуская літаратура. – Мінск, 2003. – 21 с.
10. Біла, А. Украінскі літаратурны авангард : пошукі, стыльовы напрамкі. Монографія. Вydання друге, дапоўнена і перероблена / А. Біла. – К. : Смолоскип, 2006. – 464 с.
11. Хведаровіч, М. Тэмп-кантрасы / М. Хведаровіч. – Мінск : БДВ, 1931. – 112 с.
12. Казлоўскі, В. Музыка працы / В. Казлоўскі. – Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1932. – 64 с.

13. Казлоўскі, В. Слова аб юнай краіне / В. Казлоўскі. – Мінск : Дзярж. выд-ва Беларуска, 1932. – 97 с.

14. Відук, Я. Вершы / Я. Відук // Росквіт. – 1927. – № 1. – С. 74–79.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 21.11.11

Вобразнасць мастацкага слова Анатоля Сыса

Л.В. ПАПЛАЎНАЯ

Артыкул прысвечаны даследаванню тропай у паэтычнай мове Анатоля Сыса. У артыкуле разглядаюцца асноўныя тыпы метафар, параўнанняў і эпітэтаў, вызначаецца іх стылістычная роля ў паэтычным тэксце.

Ключавыя словы: троп, метафара, параўнанне, эпітэт, прыдатак, семантыка, экспрэсіўнасць, ампліфікацыя, персаніфікацыя.

The article covers the investigation of the types of the tropes in the language of Anatoly Sys's works. The main types of metaphors, comparison and epithets are considered; their stylistic function in poetic texts is defined.

Keywords: trope, metaphor, simile, epithet, appendage, semantics, expressiveness, amplification, personification.

Анатоль Сыс – яркі і арыгінальны беларускі паэт, творчасць якога прыпадае на канец ХХ стагоддзя. Нягледзячы на тое, што жыццё паэта было адносна нядоўгім, ён здолеў унесці значны ўклад у развіццё беларускай літаратуры. Гэта сапраўдны майстар слова, майстар стварэння паэтычных вобразаў. Моўныя сродкі мастацкай выразнасці займаюць важнае месца ў яго паэтычнай спадчыне і садзейнічаюць экспрэсівізацыі паэтычнага маўлення. Сярод іх галоўнае месца належыць метафары – самаму дасканалому паэтычнаму тропу, у аснове якога ляжыць перанос назвы з аднаго прадмета на другі на падставе падабенства іх прымет.

Метафарычнае бачанне свету з'яўляецца прыкметай неардынарнага таленту пісьменніка або паэта. Гэта падкрэсліваў яшчэ Арыстоцель у сваёй “Паэтыцы”. Паводле Арыстоцеля, “асабліва важна быць майстрам у метафарах, бо толькі гэтаму нельга навучыцца ў іншых, і гэта здольнасць служыць прыкметай таленту. Бо ствараць добрыя метафары, значыць заўважаць падабенства” [1, с. 1101].

Выключнай метафарычнасцю здзіўляе нас паэтычная творчасць Анатоля Сыса. Сваёй адметнасцю і непаўторнасцю асабліва вылучаюцца індывідуальна-аўтарскія метафары, якія з'яўляюцца мастацкімі знаходкамі, падобнымі іншы раз на загадкі, галаваломкі. Прапушчаныя праз прызму аўтарскага светаадчування, звычайныя прадметы, з'явы і падзеі набываюць новыя адценні, новае, часта сімвалічнае значэнне: *Я ўспомніў, што калі з прасёлкавай дарогі павярнуць на брукаваны шлях – стаяць могілкі, а пасярод іх, як свечка, белаю бярозай свеціцца бацькава магіла* [2, с. 95]; *Журавы спяваюць паланез і іх не шкада над беднай Беларуссю* [2, с. 210]; *Дзьмухаўцамі ўміралі поўні* [2, с. 59]; *І калі адлюбіць ліпень сонца з мёдам на губах, – пчолы ў жніўняўскіх лугах не памянуць ліхам ліпу* [2, с. 298]; *Шрыфтам Брайля на калядным снезе птушкі вершы пішуць* [2, с. 334]; *І ад хутара да вёскі мову родную жабрую, за вяснянкі праўлю косы, за былічкі ладжу збрую* [2, с. 21]. Менавіта праз такія метафары выяўляецца творчая арыгінальнасць бачання свету Анатолем Сысам.

Паводле характару аб'ектаў, на аснове якіх адбываецца перанос, самым пашыраным у паэзіі А. Сыса з'яўляецца тып метафары “нежывому – жывое” або перанос уласцівасцей жывых істот на прадметы, з'явы, адцягнення паняцці. У межах гэтага пераносу ўзнікае персаніфікацыя, калі неадушаўлёным з'явам прыпісваюцца дзеянні і ўласцівасці чалавека: *Жоўты, жоўты вецер пчолаў лапчыць, лапчыць* [2, с. 83]; *Шэпчаўца ў траве мурашы* [2, с. 179]; *Бы вузжак, маланка смактала ў полымя грудзі і плявала адрыжкі на самых прыгожых жанчын* [2, с. 81]; *А на спіцах стары павук павуцінкаю ружу вышыў* [2, с. 93]; *Восень – калі дождж сячэ туманы, калі вочы хмарыць небасхіл* [2, с. 292].

У залежнасці ад часціны мовы, якая метафарызуецца, метафары ў паэтычнай мове А. Сыса падзяляюцца на вербальныя, субстантыўныя і ад'ектыўныя. Самую вялікую групу

складаюць вербальныя метафары, у якіх асноўная сэнсавая і эмацыянальная нагрузка прыпадае на дзеяслоў. Такія метафары будуцца па ўзоры прэдыкатыўнага словазлучэння, якое складае граматычную аснову сказа: *Лістанад вандруе па лясках, як па стрэхах – па дрымучых спінах* [2, с. 298]; *І поўня княжною ў ваду глядзіцца ў зорных сваіх каралях* [2, с. 159]; *Белы ветах ноччу зоркі ў небе косіць* [2, с. 151]; *Не азірайцеся, людзі, гэта цвітуць радзімкі* [2, с. 54]; *Не выракалася жыта валашкаў, не выракалася поле бяроз* [2, с. 17]; *Мова тчэцца лясная з мільярдаў лясных галасоў* [2, с. 137].

Дзеяслоў у творчасці паэта нясе найбольшую сэнсавую і эмацыянальную нагрузку. З дапамогай вербальных метафар выяўляюцца:

а) асабліваці зрокавага асэнсавання прыродных з’яў:

З воч блакітных блакітныя слёзы... акварэлі цвітуць сінічавыя [2, с. 59]; *І глядзелі мне рыбы ў вочы, бы русалкі* [2, с. 100]; *Поўня княжною ў ваду глядзіцца* [2, с. 159];

б) слыхавыя асацыяцыі:

Птах па-воўчаму завяў, як вярнуўся з выраю [2, с. 188]; *І стогнуць амфары стомленымі быкамі* [2, с. 64]; *Па чарназёмах гудуць каменні, душы – па сухадолах* [2, с. 143]; *Напалохана рэха войкнула* [2, с. 63]; *Ажываю, калі сосны каля Рэчыцы спяваюць* [1, с. 22]; *І галосцяць знічкі над пустою хатай* [2, с. 151]; *Што шапталі карані – паўтарала крона* [2, с. 189];

в) асацыяцыі руху, перамяшчэння:

Лістанад вандруе па лясках, як па стрэхах – па дрымучых спінах [2, с. 299]; *Сонца коціцца са стрэх* [2, с. 292]; *І брыдуць па Беларусі цэрквы, як жабрачкі* [2, с. 241]; *І стрэхі хат, як прывіды, плылі* [2, с. 90]; *Плыў белы дзень – крыло самотнай птушкі нас ратавала незямным святлом* [2, с. 193].

Даволі пашыраны ў паэзіі Анатоля Сыса і генітыўныя метафары, якія па сваёй структуры двухкампанентныя і будуцца па мадэлі: “метафарызаваны назоўнік у назоўным склоне” + “залежны назоўнік у родным склоне”: *Мы не будзем дажджы дзяліць і масты залатых вясёлак* [2, с. 273]; *Прыручыла зямля карэнні дум маіх і калоссяў сумных* [2, с. 61]; *Сохне трыснёг маёй памяці* [2, с. 28]; *Бы вужака, маланка смактала ў полымя грудзі* [2, с. 81]; *Я трапіў у сіло журбы, я сам у гэтым вінаваты* [2, с. 145]; *Поле ў німбах сланечнікаў* [2, с. 83]; *На чорныя, цёплыя грудзі зябліва зярнятамі падаюць зоркі* [2, с. 26].

Адметнымі ў паэтычнай мове Анатоля Сыса з’яўляюцца і ад’ектыўныя метафары, дзе метафарызаваным словам з’яўляецца прыметнік або дзеепрыметнік, а назоўнік выступае ў якасці метафарызавальнага кампанента. Некаторыя даследчыкі адносяць такія тропы да метафарычных эпітэтаў: *Вясна, журботныя буслы на паўдарозе з выраю* [2, с. 67]; *І першы раз у жыцці я задумаўся не бесклапотным ябам, а сівым верлібрам* [2, с. 73]; *А з параненай травы сочыцца злёная кроў на рудых мурашоў, на рудую глебу* [2, с. 179]; *Валацужлівы воблак за сонца сплыве, як паром* [2, с. 110].

Адметнасць паэтычнай мове Анатоля Сыса надаюць індывідуальна-аўтарскія эпітэты, арыгінальныя па сваім змесце, эмацыянальна-экспрэсіўным уздзеянні на чытача. Гэта метафарычныя вобразныя азначэнні, якія выражаюць аўтарскую ацэнку навакольнага асяроддзя. Вобразнасць такія эпітэты набываюць у выніку незвычайнай спалучальнасці з паяснёным назоўнікам: *Кожны свой дзень назязюлены бачу наперад, але памяць пабіў нехта кулямі, памяці мне не стае* [2, с. 28]; *Развярэджаныя метафары: ногі збітыя бальшакамі, глухнуць студні, і стогнуць амфары* [2, с. 64]; *А ты, Страцім, адзін у евангельскім небе Радзімы* [2, с. 327]; *Гром, распяты на маланках: зліццё прыроды і душы* [2, с. 191].

Паводле марфалагічнага выражэння ў паэзіі Анатоля Сыса пашыраны эпітэты, выражаныя прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і назоўнікамі.

Большасць эпітэтаў выражаецца якаснымі прыметнікамі: *Журботныя буслы на паўдарозе з выраю* [2, с. 67]; *Прыручыла зямля карэнні дум маіх і калоссяў сумных* [2, с. 61]; *Эх ты, скруха мая без’языкая* [2, с. 57]; *Па абразе сляза, як памяць, за сівыя дажджы глыбей* [2, с. 65].

Інфармацыйнасць, сэнсавая напоўненасць эпітэтаў, выражаных такой дзеяслоўнай

формай, як дзеепрыметнік, “грунтуецца на яе спецыфічнай дэрывацыі: у адной лексеме сінтэзуюцца два значэнні – дзеянне або стан як прымета ці ўласцівасць прадмета, асобы” [3, с. 22]. Эпітэт-дзеепрыметнік адначасова раскрывае і дзеянне, і прымету, ствараючы тым самым метафарычны вобраз: *Заіклёны дзень*, як дом заіклёны – дажджу самотнасць у вакне [2, с. 291]; *Гром, распяты на маланках*: зліццё прыроды і душы [2, с. 191]; *Калі ў хату зайду – анямелы сабор* [2, с. 94]; *І раптам скончыўся асфальт і пачалася брукаванка. Сівая і стомленая*, як калісьці бацькаў Орлік у канцы дарогі [2, с. 95].

Адной з найбольш кампактных і эканомных форм выражэння эпітэтаў з’яўляецца прыдатак. У такіх эпітэтах супастаўляюцца два розныя паводле семантычнага напаўнення назоўнікі, адзін з якіх надзяляе другі своеасаблівай лексіка-семантычнай характарыстыкай: *Мядзаны конь ішоў адвечным кругам пад Князем-Сонцам, Поўняю-Княжной* [2, с. 90]; *Якія цяжкія, гнятлівыя радкі, нібы іх напісаў паэт-расстрыга* [2, с. 117]; *Снапы-хваравекі ў клуні чакаюць сваёй нядзелі* [2, с. 52]; *Я прагледзеў бы ўсе вочы, я б сачыў Птушыны Шлях, у кожнай зорцы-патарочы пазнаў бы жураўля* [2, с. 279]. Эпітэты-прыдаткі ў паэтычнай мове А. Сыса з’яўляюцца індывідуальна-аўтарскімі ўтварэннямі, з дапамогай якіх паэт стварае яскравыя і запамінальныя вобразы.

Для таго, каб надаць паэтычнаму выказванню большую эмацыянальную насычанасць, Анатоль Сыс выкарыстоўвае прыём ампліфікацыі эпітэтаў: *Вырасце трава і траву адишкае раса, Вырасцем мы і нас адишкаюць слёзы цярновыя і палыновыя самотныя і радасныя цяплыя і сцюдзёныя. І праз слёзы мы ўбачым свет белы і чорны зямны і нябесны ішчаслівы і някельны* [2, с. 186]. Эпітэты-прыметнікі з’яўляюцца сэнсавым ядром верша.

Адным з пашыраных сродкаў мастацка-вобразнай канкрэтызацыі з’яўляюцца параўнанні, якія трапна характарызуюць прадметы, з’явы, дапамагаюць ствараць яркія і запамінальныя вобразы.

Сутнасць параўнання заключаецца ў супастаўленні аднаго прадмета, з’явы, дзеяння з другім па інтэгральных прыметах з мэтай тлумачэння сутнасці аднаго праз характэрныя прыметы, уласцівасці другога, што абумоўлена пэўным падабенствам.

У залежнасці ад спосабу граматычнага афармлення параўнання падзяляюцца на злучнікавыя і бяззлучнікавыя. Найбольш пашыраны ў паэзіі А. Сыса злучнікавыя параўнанні, якія граматычна афармляюцца пры дапамозе злучнікаў *як*, *нібы*, *бы*, *быццам*. Злучнікі выконваюць не толькі ролю фармальнага паказчыка тропа, але і выражаюць пэўныя сэнсава-граматычныя адносіны паміж суб’ектам і аб’ектам параўнання.

Так, параўнанні са злучнікам *як*, якіх найбольшая колькасць у паэзіі А. Сыса, выражаюць супастаўленне суб’екта і аб’екта параўнання на аснове сцвярджальнага характару іх падабенства: *А ў небе нейкі вырай, угледзеўшы ваду, ажыў – і вецер крылы, як ветразі, надзьмуў* [2, с. 31]; *Не праклінай – птушкі літасцівыя, як людзі* [2, с. 115]; *Сто разоў па сябрах бедаваў я самотна, дождж, як слёзы, сцякаў на расчыненых вокнах* [2, с. 316]; *Жанчыны, як пчолы, ляцяць на язмін* [2, с. 252]; *Стуленыя бацька з маці, як тыя два птахі* [2, с. 92]; *Як дзеці, мае вершы растуць* [2, с. 265].

Параўнанні са злучнікамі *нібы*, *быццам*, *бы* выразна не выяўляюць катэгарычнасць падабенства. Яно выражаецца з адценнем меркавання, няпэўнасці: *Гараць камяні ў маім вогнішчы, расцвеленыя агнём, нібы ваўчаныты ў логвішчы сонечным прамянем* [2, с. 191]; *Вясёлка над Белай Руссю – гэта мая мара, ляцяць пад вясёлку гусі, нібы пад вянец, па парох* [2, с. 41]; *Словы, быццам куслівыя пчолы* [2, с. 94]; *Крылы чорныя, быццам мячы, паласуюць няшчадна долю* [2, с. 115]; *Наўзбоч сосны – бы посахі змораныя* [2, с. 64]; *У маленстве, бы ў першым снезе, Басаногі дзіцячы след* [2, с. 62].

Сустрэкаецца адзіны выпадак афармлення параўнальнай канструкцыі пры дапамозе злучніка *што*: *Бязродная песня паэтава, што птах са сляпымі вачыма* [2, с. 168].

Акрамя параўнанняў, аформленых пры дапамозе злучнікаў, пашыраны ў мове паэта і бяззлучнікавыя параўнанні, сярод якіх пераважаюць канструкцыі з творным параўнаннем.

Творны параўнання – гэта бяззлучнікавае дзеяслоўнае параўнанне, сродкам выражэння якога з’яўляецца назоўнік у форме творнага склону з пераносным значэннем, які адначасова абазначае якасць дзеяння суб’екта параўнання і яго метафарычную характарыстыку: *На*

чорныя, цёплыя грудзі зябліва **зярнятамі** падаюць зоркі [2, с. 27]; Задрамалі ў палёце крылы, цемра лашчыцца **чорным плюшам**. Не прызнала зямля свой вырай – ноччу княжыч здаецца **птушкай** [2, с. 58]; І луска заіскрыцца пад сонцам **жывым серабром** [2, с. 110]; І поўня **княжэсною** ў ваду глядзіцца У зорных сваіх каралях [2, с. 159]; Блукае **прывідамі** шэры дым на небе [2, с. 126].

Бяззлучнікавыя параўнанні могуць выражацца назоўнікам у назоўным склоне: *Буслян-ка – вянок роднай хаце* [2, с. 72]; *Лес – гэта храм* [2, с. 138]; *Вочы – суклон*. *Сэрца – ўзыход*. Так і *жыву паміж дзвюма сонцамі* [2, с. 50]; *Жыццё – камень на баране*, цягну і нешта сею [2, с. 287]; *Паэт – боская птушка*, яго нельга чапаць [2, с. 262]; *Маё жыццё – гняздо з калючых руж* [2, с. 209]. Такія параўнанні выконваюць функцыю прыдатка, вобразна і непаўторна характарызуюць прадметы і прыродныя з’явы.

Сярод параўнанняў, зафіксаваных у паэтычнай мове А. Сыса, значную групу складаюць параўнанні ў форме параўнальнай ступені прыметніка або прыслоўя: *Мне не трэба няродных кветак*. *Мне б – вяргіню бялей за снег* [2, с. 58]; *У матулі маёй вочы выцвілі, слёзы сталі нішчымней вады* [2, с. 306]; *Снеў жа танней за мядзак* [2, с. 47]; *Па абразе сляза, як памяць, за сівыя дажджы глыбей* [2, с. 65]; *І заплакаў вусцішны раяль аб каханні, што гарчэй ад мёду* [2, с. 294].

Значна радзей сустракаюцца параўнанні, выражаныя параўнальнымі даданымі сказа-мі. Даданыя параўнальныя сказы з’яўляюцца прэдыкатыўнай адзінкай, што змяшчае ў сабе пэўнае паведамленне, якое шляхам параўнання паясняе і ўдакладняе тое, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы: *Не з Дняпра, гэта з воч рыбакоў вырастае вяселька, вось-вось-вось перакуліцца воблак з цыганскім дажджом, быццам з дробнаю рыбай кульнецца кашолка*, і луска заіскрыцца пад сонцам **жывым серабром** [2, с. 110]; *Але балюча за ўсё зямлі, як той маці за самае пакутнае дзіцятка* [2, с. 180]; *Распаўзліся маланкі на лесе нябёсным, быццам ніткі чырвоныя з матчыных кроснаў* [2, с. 246].

Розныя паводле структуры параўнанні ў паэзіі Анатоля Сыса маюць разнастайную семантыку. Найбольш пашыраны ў мове паэта параўнальныя канструкцыі, лексічнымі напам’янальнікамі якіх выступаюць:

а) назвы жывёл і птушак:

Злачыныцы брыдуць на споведзь, як коней, вядуць грахі [2, с. 160]; *Кажух, як алень руды*, маячыць у шчыльных соснах [2, с. 86]; *Можса, гоніць цябе па ўсім свеце, быццам ястраб*, шалёная куля, **быццам коршак**, драпежны вецер [2, с. 149]; *Ні адно жыццё не паўторыцца, не паўторыцца і маё, дзень апошні мой, нібы горліцу*, у небе высачыць груганне [2, с. 305]; **Быццам бусел з абпаленымі крыламі**, я стаю на папалішчы [1, с. 70]; *Я ўсё адно, як бусел*, да гэтай зямлі прыкуты [2, с. 41]; *І я ўспомніў, што ў мяне яшчэ ёсць родная хата, а ў ёй адна, як зязюля, маці* [2, с. 95]; *І тады ўсе мае душэўныя болькі як бяздомныя чорныя галубы* каля цёплага коміна туляцца [2, с. 187];

б) назвы прыродных з’яў:

Ані ветру, ані грому, і толькі расінкі бліскаюць, як маланкі [2, с. 79]; *На белай, як снег, паперы сузор’е ўзышло з трох зорак* [2, с. 215]; *Там крыўская пагоня скача, і німб над ёй, як зорны шлях* [2, с. 167]; *Толькі будуць скрыпецъ завесы, як маразы скрыпелі ў лютым* [2, с. 65]; *Там птушка белая, як снег*, і цень яе, **як снег**, халодны [2, с. 129]; *Яна сочыць па сённяшні дзень з вайны праз слязу, як праз дождж, дарогу* [2, с. 306]; **Як на зорках**, на расе твай апошні шлях праляжа [2, с. 101];

в) назвы канкрэтных прадметаў:

Лёд расце на шыбе, востры, як лязо [2, с. 14]; *І вецер крылы, як ветразі*, надзьмуў [2, с. 31]; *Чаму ж ты, мой народ, падатлівы, як гума?* [2, с. 44]; *Наўзбоч сосны – бы посахі змораныя* [2, с. 64]; *Патоп спадаў, і вецер, як пергамент*, сушыў палі і ажыўляў лугі [2, с. 90]; *Стаяць могілкі, а пасярод іх, як свечка*, белаю бярозай свеціцца бацькава магіла [2, с. 95]; *А поўня прасвечваецца, як парожняя шклянка* [2, с. 96]; *І косткі, нібы нажы*, вандроўнікам ранаць ногі [2, с. 162].

У паэтычнай мове Анатоля Сыса найбольш пашыраны простыя параўнанні, пабудаваныя на збліжэнні дзвюх з’яў або прадметаў па адной якой-небудзь агульнай прыкмеце. Нап-

рыклад: *Не праклінай – птушкі літасцівыя, як людзі* [2, с. 115]; *Ляцяць пад вясёлку гусі, нібы пад вянец, на парах* [2, с. 41]; *Расцялі ручнікі, як сцяжыны, можа, здарыцца так, я заблудну ў жыцці, тагды выйду па іх да Айчыны* [2, с. 94]. Але большай экспрэсіяй напоўнены разгорнутыя параўнанні, якія ўказваюць на некалькі падобных рыс у супастаўляемых прадметах. Дзякуючы такім параўнанням раскрываецца шэраг якасцей з'явы ці прадмета: *Там птушка белая, як снег, і ценё яе, як снег, халодны, і спеў яе, як крык галодны, і плач яе, як д'яблаў смех* [2, с. 129]; *Калі абуджаецца ўва мне мова скандынаваў мяккая і белая, як поўсць белых мядзведзіц, таямнічая, як паўночнае ззянне, павольная, як жанчына цяжарная* [2, с. 70].

Для большага ўздзеяння на чытача, перадачы эмоцый, пачуццяў паэт часта карыстаецца прыёмам ампліфікацыі параўнанняў, што значна ўзмацняе экспрэсію верша: *Ды пёры твае не радзеюць, і словы ад сэрца твае, як слёзы, як зоркі, ірдзеюць, як кроплі расы на траве* [2, с. 168]; *Мне не трэба няродных кветак, мне б – вяргіню бялей за снег, каб плыла нада мной, як ветах, каб я маме была прыкметнай* [2, с. 58]; *У матулі маёй вочы выцвілі, слёзы сталі нішчымней вады, косы зблытаны навуцінкамі, нібы ў бабіна лета сады* [2, с. 306]; *Маё жыццё – гняздо з калючых руж. Не Беларусь, маё жыццё – Радзіма. О Божа-мазахіст – і я, бы вуж, дзяру з сябрамі скуру каля Рыма* [2, с. 209]; *Я жжэр бы свой народ, бы зерне ў недарод, і, як віном, сваёй крывёй запіў бы* [2, с. 211].

Асобным відам параўнання ў паэзіі Анатоля Сыса з'яўляецца адмоўнае параўнанне, у якім пры знешнім супрацьпастаўленні двух паняццяў ці з'яў маецца іх глыбокае ўнутранае супастаўленне: *Я ж у песні – не пан, толькі служка* [2, с. 26].

Паводле граматычнай пазіцыі аб'екта параўнання падзяляюцца на прысубстантыўныя, прыад'ектыўныя і прыдзеяслоўныя. Найбольш пашыраныя ў паэтычнай мове А. Сыса прысубстантыўныя параўнанні, якія вобразна характарызуюць прадмет і паясняюць дзейнік у сказе, выражаны назоўнікам: *І глядзелі мне рыбы ў вочы, бы русалкі* [2, с. 100]; *Наўзбоч сосны – бы посахі змораныя* [2, с. 64]; *Расцялі ручнікі, як сцяжыны, можа, здарыцца так, я заблудну ў жыцці* [2, с. 64]; *Словы, быццам куслівыя пчолы* [2, с. 64]; *Паэзія – як рэлігія, паэт – яе вечны бог* [2, с. 312].

Даволі распаўсюджаны ў паэзіі А. Сыса і прыдзеяслоўныя параўнанні, якія адносяцца да дзеяслова і вобразна характарызуюць працэс дзеяння: *Заіхлянеюць і кроў, і вены, мозг раструшчыцца, быццам шкло* [2, с. 125]; *Крынічная бруа пульсую, быццам жыла забітага каня* [2, с. 31]; *Толькі будуць скрыпец завесы, як марозы скрыпелі ў лютым* [2, с. 65]; *А паходня, як сонца, палае* [2, с. 149]; *Там далягляд слязіўся, быццам вока* [2, с. 194].

Прыад'ектыўныя параўнанні характарызуюць прымету прадмета і маюць цесную сувязь з прыметнікам у сказе. Гэта вобразныя адзінкі, якія метафарычна характарызуюць прымету якасці суб'екта параўнання: *Лёд расце на шыбе, востры, як лязо* [2, с. 14]; *Мова скандынаваў белая, як поўсць белых мядзведзіц* [2, с. 69]; *На каленях ручнік чырвоны, быццам самы каханы сын* [2, с. 93]; *Не праклінай – птушкі літасцівыя, як людзі* [2, с. 115]; *А мая душа будзе чорная, небяспечная, як лязо* [2, с. 249]; *Няхай будзе чыстым свята, як Дняпро крынічны наш, як святло палескіх хатаў* [2, с. 47].

Вельмі часта Анатоль Сыс спалучае ў вершаваных радках некалькі тропай, напрыклад, метафару і параўнанне: *Ажываю, калі сосны каля Рэчыцы спяваюць, быццам маёй маці кросны чаўнаком прашылі памяць* [2, с. 23]; *Лістапад вандруе па лясках, як па стрэхах – па дрымучых спінах* [2, с. 299]; *На чорныя, цёплыя грудзі зябліва зярнятамі падаюць зоркі* [2, с. 27]; эпітэт і параўнанне: *Мова скандынаваў мяккая і белая, як поўсць белых мядзведзіц, таямнічая, як паўночнае ззянне, павольная, як жанчына цяжарная* [2, с. 69]; *Па абразе сляза, як памяць, за сівыя дажджы глыбей* [2, с. 65]; метафару, параўнанне і эпітэт: *Не! Не звёўся, не сышоў з Беларусі дух народны, грай музыкаў-святароў – як вятры з сівой Гародні, як нябесны гул званіц над нямымі курганамі, не, народны дух не знік нават з продкамі, ён з намі* [2, с. 46]. Адзін троп у паэтычным кантэксце дапаўняе другі, што спрыяе павелічэнню выяўленчасці апісання, яго нагляднасці, канкрэтнасці.

Праведзены аналіз моўных сродкаў вобразнасці дазваляе зрабіць вывад, што тропы – гэта адзін з самых актыўных і частотных сродкаў экспрэсівізацыі паэтычнай мовы Анатоля

Сыса, з дапамогай якога аўтар дасягае трапнай характарыстыкі прадметаў і з'яў рэчаіснасці, стварае яркія і запамінальныя вобразы.

Літаратура

1. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Минск : Литература, 1988. – 1392 с.
2. Сыс, А. Лён : выбраныя творы / А. Сыс. – Мінск : Кнігазбор, 2006. – 436 с.
3. Дзянісаў, У.С. Эпітэт у мове сучаснай беларускай мастацкай прозы. Марфалагічнае выражэнне і лінгвапрагматычная характарыстыка : Матэрыялы да спецкурса / У.С. Дзянісаў. – Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2003. – 44 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 21.11.11

УДК 811.161.3:81'282(476.2)

Прадметны код вясельнай абраднасці і яго моўнае выражэнне ў гаворках Гомельшчыны

А.А. СТАНКЕВІЧ

Артыкул прысвечаны апісанню дыялектных назваў рытуальных прадметаў, што выкарыстоўваюцца ў вясельнай абраднасці на Гомельшчыне, якім надавалася магічнае дзеянне і прыпісваліся функцыі замяшчэння, абароны, аховы або пажадання.

Ключавыя словы: вясельная абраднасць, прадметны код, сямейна-абрадавая лексіка, вясельная лексіка, рытуальныя прадметы, абрадавая сімволіка, магічныя функцыі.

The article is devoted to the description of the names of ritual things in different dialects which are used in the marriage traditions in the Gomel region and have magic power and which perform the functions of substitution, protection, care or wish.

Keywords: marriage traditions, item code, family-tradition vocabulary, marriage vocabulary, ritual things, traditional symbols, magic functions.

Матэрыяльная і духоўная культура ўсходніх славян, у якой знаходзяцца вытокі нашай нацыянальнай самабытнасці і адметнасці, заслугоўвае беражлівых і ўважлівых адносін да сябе як з боку яе стваральнікаў і носьбітаў, так і з боку даследчыкаў. Сістэмны падыход да вывучэння разнастайных з'яў народнай культуры дае магчымасць паказаць іх узаемасувязь і ўзаемадзеянне, дазваляе вызначыць фактары, якія абумовілі агульнае і лакальнае, традыцыйнае і рэгіянальнае ў фарміраванні і развіцці фальклорна-этнаграфічнай і лінгвістычнай спадчыны.

Важнай часткай духоўнай культуры нашага народа, якая адлюстроўвае яго традыцыі, вопыт, светапогляд і светаўспрыманне, з'яўляецца народна-дыялектная мова. Лексічная сістэма народнай мовы ўключае розныя тэматычныя групы слоў, у тым ліку і абрадавыя назвы, адзін з самых старажытных і аксіялагічна значных пластоў народнага слоўніка.

У складзе абрадавых намінацый вызначаецца сямейна-абрадавая лексіка, якая называе найбольш важныя падзеі ў жыцці чалавека ад нараджэння да пахавання. Самым насычаным, змястоўным і важным у жыцці чалавека з'яўляецца вясельны абрад. Як адзначаюць даследчыкі, багаты матэрыял для вывучэння значэння і сутнасці абрадавага фальклору дае сялянскае вяселле, якое аб'ядноўвае ў адзінай структуры з'явы розныя па сваёй прыродзе: кампаненты матэрыяльнай культуры, абрадавыя дзеянні, удзельнікаў абраду, слоўны і музычны фальклор і інш. Адным з найбольш развітых, самабытных, яркіх ва ўсходнеславянскім свеце з'яўляецца беларускае вяселле [1, с. 3].

Аб'ект нашага даследавання – назвы рытуальных прадметаў, якія выкарыстоўваюцца ў вясельнай абраднасці Гомельшчыны. Матэрыялам для даследавання паслужылі дыялекталагічны архіў кафедры беларускай мовы Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны, складзены па выніках дыялекталагічных практык студэнтаў філалагічнага факультэта ў розных раёнах Гомельскай вобласці, а таксама выданні фальклорна-этнаграфічных зборнікаў, прысвечаных сямейнай абраднасці нашага рэгіёна [2]–[7].

Вясельны рытуал, як вядома, мае складаную структуру, яго кодавая сістэма ўключае ўстойлівыя слоўныя, дзейсныя і прадметныя кампаненты. Састаўнымі элементамі вясельнага абраду адпаведна з'яўляюцца абрадавыя акты, выканаўцы рытуальных дзеянняў і інвентар рэалій [8], [4]. Адзінства ў вясельным рытуале гэтых элементаў патрабуе комплекснага падыходу пры яго апісанні. Таму аналіз вясельнай лексікі неабходна праводзіць з улікам напоўненасці, знакавай сутнасці і зместу самога вясельнага абраду.

Назвы прадметаў, якія выкарыстоўваюцца ў вясельнай абраднасці, складаюць рэчывы код як састаўную частку рытуалу. Гэта намінацыі розных матэрыяльных кампанентаў вя-

сельнага рытуала. Яны абазначаюць прадметы паўсядзённага ўжытку, якім прыпісваецца асаблівы, магічны сэнс. Многім з гэтых прадметаў надавалася замяшчальная, ачышчальная, засцерагальная, ахоўная, абарончая або пажадальная функцыі, за імі замацоўваліся канкрэтныя станючыя якасці і абрадавая сімволіка.

Яшчэ да вяселля, у час сватання, выкарыстоўвалі такія атрыбуты, як *гарбуз*, *лапаць*, *платок*. Гарбуз сімвалічна абазначаў нязгоду дзяўчыны выйсці замуж за хлопца: *У нас раньшэ было так. Ідуць па дагаворы, бяруць самы бальшы гарбуз і як пусцяць у хату, а з той стараны нявеставы радзіцелі стаяць. І ежаль гарбуз схвацяць і паставяць на стол, то госці заходзяць, а калі назад пусцяць, то ўсе расходзяцца і пара не састаіцца* (Старое Сяло, Ветк. – В., с. 224); *Гарбуз давала дзеўка, калі не хацела выхадзіць замуж* (в. Азершчына, Рэч.). Такую ж ролю мог выконваць і лапаць: *Колісь казалі: малады адчыніць дзверы да лапці кіне; як возьме яна тыя лапці, прыме значыць, пойдзе замуж, а як вукіне назад за дзверы, значыць, к другой ідзі* (в. Малыя Зімовішчы, Маз. – ВНГ, с. 325). Сімвалічнае значэнне згоды мела хустачка: *У нас раньшэ ходзілі сваты. Када жаніху платок дадуць, гавораць, ідзем к надзежнай, ну. Она ўжэ за цябя пайдзёт, а то іце можа гарбуз катануць, што не пайду за цябе. А еслі платок, то ўжэ пайдзёт* (г. Ветка).

Сімвалічнымі былі асобныя традыцыйныя элементы вясельнага ўбору нявесты. Так, вясельны *вянок*, *венчык*, *вяночак* сімвалізаваў дзявоцтва, маладосць і прыгажосць нявесты. Сяброўкі маладой перад вяселлем плялі ёй вянок і спявалі вясельныя песні: *Мы спявалі вясельныя песні перад свадзьбай у маладой, калі плялі вянок* (в. Радуга, Ветк. – В., с. 230); *Ужо ў жаніха свякрова снімае з нявесты вянок і фату і кладзець іх за іконай, а нявесці на галаву адзявае свой платок* (г. Ветка); *Вяночкі дзелалі самі з красівых такіх бумажак* (в. Дуброўнае, Браг. – Б., с. 119); *Першы вянок адзявалі на лоб. Потым рабіўся брыжык, затым вянок, потым зноў брыжык. Затым шлі ленты разнацветныя, атласныя ленты* (в. Гарошкаў, Рэч.); *Цяпер відна, што нявеста, а тады ж не: плацце проста купіць, тутакж як венчык на галаву зделаюць. Ну і ўсё – і нявеста* (в. Старое Сяло, Ветк.).

Стужка (лента), заплеценая ў касу нявесты, таксама сімвалізавала яе дзявоцтва, дзявочую прыгажосць, маладосць, цнатлівасць (яна звязвала, “замыкала” дзявочую касу): *Сама меншы брат распятаў касу. Яму даюць дзесятку дзенегаў і канхвет. Нявеста ў гэты час сядзіць пад ёлкай. А запяталі дзеўкі. Запяталі маладую ў адну касу, ленту ўпляталі* (в. Рэчкі, Ветк. – ВНГ, с. 103); *Такі вяночак – сплятуць яго аб галаве, а ззады нада штоб многа многа була лентаў* (в. Дуброўнае, Браг. – Б., с. 119).

Асаблівае значэнне меў і галаўны ўбор нявесты – *вэлюм*, *фата*, белізна якога сімвалізавала яе нявіннасць, цнатлівасць: *Фату на вяселлі рабілі з марлі і плялі вяночак. Назаўтра фату не адзявалі* (в. Івакі, Добр.); *Заканчвалася всё тым, што свякруха снімала фату з нявесту, як бы гаворачы, што яна прасцілася з маладым жыццём. У канцэ вечара свякруха снімае з нявесты фату і мерае яе ўсім незамужнім, дзеўкам. Эта штоб дзеўкі скарэй замуж павыходзілі* (в. Церуха, Гом.); *У зборную суботу сяброўкі маладой збіраюцца ў яе хаце і рыхтуюць нявесту да замужжа. Яны робяць кветкі, вэлюм. Сяброўкі адзяваюць нявесту* (в. Карані, Светл. – ВНГ, с. 410). Такім чынам, як бачна з прыкладаў, фата – сімвал дзявоцтва, і, развітваючыся з ёю на шлюбнай цырымоніі, нявеста падкрэслівае змену свайго сямейнага статусу.

Абавязковым атрыбутам вясельнай абраднасці з’яўлялася вясельнае дрэўца, якое ўпрыгожвалі перад вяселлем. Вясельнае дрэўца адлюстроўвала раслінны код абраду. Яно сімвалізавала маладосць і прыгажосць, здароўе і ўрадлівасць, пладавітасць. Вясельнае дрэўца ў гаворках Гомельшчыны мела розныя назвы: *велка*, *велца*, *вельцэ*, *вельца*, *велечка*, *елец*, *ельца*, *ёлка*, *елка*, *ёўка*, *ёлачка*, *яліца*.

Рытуал прыгатавання і ўпрыгожвання вясельнага дрэўца ў розных раёнах Гомельшчыны мае як агульныя, так і адметныя ўласцівасці. Адрозненні звязаны з выбарам дрэва, характарам яго ўпрыгожвання, месцам размяшчэння, умовамі выкарыстання. Найчасцей у ролі вясельнага дрэўца ў даследуемым рэгіёне выступала ёлка: *На вяселле ёлку стаўлялі* (в. Хальч, Ветк.); *На свадзьбу ставілі і ўкрашалі ёлку* (в. Старое Сяло, Ветк.). Ёлка, паводле меркаванняў інфарматараў, сімвалізавала нявесту, яе маладосць і прыгажосць: *Ёлка – эта нявеста*

(в. Барталамееўка, Ветк.). Як правіла, ёлку прыносілі з лесу сяброўкі нявесты: *Дзеўкі ідуць у суботу, адсякаюць ёлку* (Рэчкі, Ветк.); *Вот у падругі свадзьба. Ана збірае нас, вырабліваем у лесе ёлку* (в. Барталамееўка, Ветк.); *У суботу перад свадзьбай збіраліся дружкі нявесты і нявеста, хадзілі па ёлку. Прыходзілі ў лес... і выбіралі ёлку, каб была добрая, не крывая, пушыстая* (в. Данілавічы, Ветк. – ВНГ, с. 108). Цікава, што ў Нараўлянскім раёне ўдзел у гэтым рытуале прымаў і малады са сваімі сябрамі: *Свідзецель з маладым ідуць шукаць гарну ёлку. Вырубаюць, робяць крэст, пратыкаюць і замацоўваюць* (в. Белая Сарока, Нараўл. – С., с. 102).

Акрамя ёлкі, у якасці вясельнага дрэўца выкарыстоўвалі таксама вярбу, якую называлі *велка, велца, вельца, велечка*: *Свадзьбу гулялі красіва. Яшчэ на свадзьбу ставілі такую, як называюць велца, велечка з вярбы, кучаравую такую* (г. п. Церахоўка, Добр.); У некаторых вёсках вясельнае дрэва замяняла галінка або букет, кветкі: *Ельца – цвяты, прыдзеланыя к палцы з рагуліны. Ельца стаяла ўсю свадзьбу* (в. Насовічы, Добр.); *Сяброўкі дзелалі букецікі з яліцы. Кветкі адзявалі на яловую ветку* (в. Жгунь, Добр. – ЗЧД, с. 252); *Вясельнае вельца ў нас было такое – булку хлеба должен прінесці дружок, у цэнтры ставілі цветы* (г. п. Церахоўка, Добр.). У наш час ролю вясельнага дрэўца ў некаторай ступені выконвае “букет нявесты”, які спецыяльна падбіраюць, упрыгожваюць да вяселля, які захоўвае нявеста ў час вячання або роспісі ў загсе, а пасля кідае сваім незамужнім сяброўкам. Якая з іх падхопіць букет, тая ў хуткім часе замуж выйдзе.

Абавязковым элементам вясельнага рытуалу быў абрадавы пірог, які называецца *каравай*: *Каравай выпякала спецыяльная жанчына – каравайніца, у якой было ўладкаванае асабістае жыццё, шчаслівы шлюб, харошыя дзеці: Да свадзьбы пяклі каравай. Яго ўчынялі ў каструлі ўночы, цеста падходзіць. Патом цеста замешваюць і няюць: “Каравай, мой раю, я ж цябе ўчыняю”. Гатовы каравай украшалі хресцікамі, кружкам і фігуркамі з таго ж самага замеса каравая* (в. Новы мір, Ветк. – В., с. 227). З падрыхтоўкай каравая былі звязаны асобныя магічныя дзеянні і прыкметы. Так, у в. Аравічы Хойніцкага раёна “*дружка нявесты тройчы прыносіла ваду, тройчы сыпала муку ў замес, цеста вымешваюць тры жанчыны, дзяжу накрываюць трыма кажухамі. Усё робяць тройчы, каб была тройка – мужык, жонка і дзеці. Цеста на каравай нельга было мясіць кулакамі, бо мужык будзе жонку біць*” [С., с. 143]. Калі было пахмурнае надвор’е, цеста на каравай не рашчынялі, чакалі, каб выглянула сонейка, а то жыццё маладых будзе змрочным. Каравай пяклі напярэдадні вяселля, у суботу. Іншы раз і раніцай у нядзелю. *Кожны чалавек можа мець каравай толькі адзін раз на вяселлі. І калі замуж выходзіла ўдава або жаніўся ўдавец, каравай не пяклі* (в. Данілавічы, Ветк. – ВНГ, с. 105). Крыжыкі, фігуркі, кветкі, лісточкі і шышкі, якімі ўпрыгожвалі каравай, таксама мелі сімвалічнае значэнне. *Стол, за які садзяцца госці, – сімвал згоды, сяброўства, гасціннасці гаспадароў*.

Важным і абавязковым на Гомельшчыне быў абрад *пасаду*. У вясельным абрадзе пасаду, калі маладых паасобку або разам у час вяселля ўсаджвалі на вывернуты *кажух, шубу, падушку, шкуру з цялёнка*, выражаліся матывы ініцыяцыі. Вывернуты мехам наверх кажух прысутнічаў у розных рытуалах вясельнага абраду: *Дзяжу для цеста ставілі пасярод хаты на вывернутым кажусе, сыпалі ў яе муку і лілі ваду за адзін прысест* (в. Данілавічы, Ветк. – ВНГ, с. 105); *Дружкі садзяць маладу на ўслон, падложаны кажухом, вывернутым шэрыцю наверх* (в. Лескі, Акц. – ВНГ, с. 6). У хаце жаніха маладых на парозе сустракала свакроў або хросная ў вывернутым кажусе: *Калі маладыя прыедуць да дома жаніха, на парозе іх сустракаюць свекар і свакруха з хлебам і соллю. Сустракае іх і кросна матка маладога ў кажухе. Кажух вывернуты, каб былі маладыя багаты* (в. Белая Сарока, Нараўл. – С., с. 108). Як сцвярджаюць інфарматары, сэнс абрадавых дзеянняў, звязаных з вышэй названымі рытуальнымі прадметамі, – у пажаданні маладым багацця, шчасця, прыгажосці: *У доме маладых садзілі на шубу. Эта штобы дзеці кучаравыя былі* (в. Залаты Рог, Ветк. – В., с. 223); *Абязцельна садзілі нявесту з жаніхом на вывернуты кажух, штоб жыццё харошае была, добрая, багатая* (в. Хальч, Ветк.); *Маладых садзілі на шубу пад іконай, каб яны былі багатымі* (г. п. Церахоўка, Добр.); *Пасля цэрквы маладыя прыязджаюць і іх садзяць на падушку, кажучь, дзеці будуць кудравыя* (г. п. Церахоўка, Добр.). Сакральнае ж значэнне гэтага абраду – сімвалізацыя даросласці, полаўзроставай спеласці і пладавітасці. Як

адзначаюць даследчыкі беларускага вяселля, абрад выкарыстання кажуха, вывернутага мехам наверх, вельмі старажытны. Вывернуты кажух (футра, пер’е падушкі, шкура) – рэха татэмістычнага культу мядзведзя, мех сімвалічна замяняў былую мядзведжую шкуру. У старажытнасці такі ўбор абазначаў, што чалавек, які яго апрануў, пераўтвараўся ў мядзведзя. Шкуры татэма прыпісвалася лекавая сіла – выганяць з чалавека хваробы, а таксама магічная здольнасць прыцягваць духі [8, с. 105–108]. Цікава, што абрад пасаду мог суправаджацца дадатковымі рытуальнымі дзеяннямі. Напрыклад, у в. Дуброўнае Брагінскага раёна адзначана, што калі маладую вялі на пасаду, “*паядуць етыя дружскі вакол, а буў ад маладога такі дружска, палаценцам перавязаны, браў кнут. І вот етыя дзевачкі ўжэ пасядзелі за сталом, а гэты дружок уганяе гэтых дзевачак з-за стала. Сячэ іх пугаю. І іх крэпка паб’е, але ж такая вот мода була*” (в. Камарын, Браг., – Б., с. 120). Як адзначаецца ў літаратуры, гэта вельмі архаічны абрадавы рытуал, які адносіцца да патрыярхальнай эпохі: “Маханне і шчоўканне бізуном падчас магічных абрадаў было шырока распаўсюджана і мае абсалютна пэўнае значэнне – адганяць злых духаў” [8, с. 124].

Галоўнай ідэяй шлюбнага абраду з’яўляецца яднанне жаніха і нявесты. М.М. Нікольскі называе рытуал “злучэння маладых” “асноўным абрадам вясельнага рытуалу ўсіх часоў і народаў” [8, с. 109]. Аб’яднанне маладых, іх сувязь, шлюбны саюз, стварэнне ся-м’і сімвалізавалі стужкі, рушнік, пояс, якімі перавязвалі маладых, пярсцёнкі, якімі яны абме-няваліся, і іншыя прадметы: *Бацюшка рушніком связвае рукі маладых і вядзе іх вакол ямвона тры разы* (в. Гарошкаў, Рэч.); *Маладых садзяць на кажух або шубу. Рукі накрываюць ручні-ком* (в. Елянец, Буда-Кашал. – ВНГ, с. 65); *Калі толькі маладую пачынаюць выводзіць з ха-ты, бацька знімае ікону, і дае ёй у рукі, а жаніху – кулітку хлеба. Перавязвае рушніком рукі, тры разы вакол таго стала абвядзе і прывядзе да самых калёс. Вядзе к возу і там знімае рушнікі* (в. Заспа, Рэч.); *Бацюшка абменьвае пярсцёнкамі тры разы, у апошні раз маладыя забіраюць і надзяваюць сваі пярсцёнкі* (в. Заспа, Рэч.); *Поп чытае малітвы. Патом поп зні-мае з іх персні, каторыя жаніх і нявеста далжны купіць сабе самі* (в. Новы мір, Ветк. – В., с. 227); *Бацькі жаніха, родныя і хросныя ішлі ў сваты, пры етым вязалі вілкі і качэргі, штоб маладыя жылі ўмесці* (в. Шырокае, Буда-Кашал. – С., с. 45); *У час заручын ... абвязвалі кача-рэжнік платком, каб маладыя ўсё жыццё былі разам* (в. Стрэшын, Жлоб. – С., с. 76). Існава-ла і да гэтага часу існуе агульнапрынятая прыкмета: паміж маладымі на працягу ўсяго вясел-ля ніхто не павінен прайсці, каб у сваім сямейным жыцці яны заўсёды былі разам і ніхто не змог іх разлучыць. Як відаць з прыкладаў, гэта быў скразны абрад, які выконваўся на розных этапах вяселля: у час сватання, пасаду, вячання, ад’езду маладой з дому і інш.

Рытуальнае значэнне мела ў вясельным абрадзе дзяжа, якая сімвалізавала, з аднаго боку, чыстату, цнатлівасць нявесты, з другога боку – давала праекцыю на прыбытак і плада-вітасць. У дзяжы расчынялі каравай, на дзяжу, накрываную вывернутым кажухом, садзілі ня-весту, калі яна была цнатлівая: *Пасаду – ета дзяжа, якую накрывалі вывернутай шубай, і на яе садзілі нявесту. Калі нявеста чэсная, то садзілася, а калі не – то садзіцца нільзя было, грех балышэй* (г. Ветка). Лічылася, што калі нявеста, якая страціла сваю нявіннасць, сядзе на дзяжу, яна абразіць каравай і ў жыцці ёй ніколі не будзе шчасця [8, с. 128].

Абавязковым атрыбутам вясельнага абраду быў рушнік, ручнік, палаценцэ, набожнікі. На яго клалі хлеб-соль, якім сустракалі маладых: *Бацька, матка, маладых сустракаюць. Хлеб-соль на палаценцы нясуць* (г. п. Церахоўка, Добр.), становіліся ў царкве ў час вячання: *Вянчанне праводзілася пасля службы ў царкве. Расцілалі рушнік тканы, вышываны, па баках клалі капейкі, сведкам у рукі давалі венчыкі, і яны іх трымалі над галавамі маладых усю службу* (в. Гарошкоў, Рэч.); *Свадьба – калі ў царкве вячаліся, дак на рушнік становіліся* (г. Ветка); *Бацюшка рушніком связвае рукі маладых і вядзе іх вакол ямвона тры разы. А сведкі ў гэты час нагамі цягнуць рушнік за імі (гэта каб дзеўкі выходзілі замуж), а служба царквы адбірае гэты рушнік тры разы і расцілае пад ногі маладых рушнік на месца* (в. Гарошкаў, Рэч.); *Знаю, што кагда венчаюць, гаваряць: Станавісь быстрой сама, первай ногу ставь. Па-лаценцэ падстелена. Вот, будзеш сама хадзяйкай у нево, а еслі он первы станет, то ты будзеш падчыняцца всю жыцнь* (г. Ветка); звязвалі рукі маладых: *Бацюшка рушніком связвае рукі маладых і вядзе іх вакол ямвона тры разы* (в. Гарошкаў, Рэч.); *ручніком абвязвалі кара-*

вай: *Каравай ложкаць на абрус, на які сыплюць зерне аўса або пшаніцы. А сам каравай абвязваюць ручніком* (в. Вязок, Браг. – ВНГ, с. 30); *Каравайніцы ўпрыгожаныя галінкі ўтыкаюць у каравай. Сам каравай абвязваюць рушніком* (в. Любавічы, Жытк. – ВНГ, с. 224); ручніком накрывалі талерку на грошы: *Грошы кладуць на талерку, накрываную ручніком ..., а дружка нявесты забірае іх у мяшчак або сумачку* (в. Елянец, Буда-Кашал. – ВНГ, с. 65); ім упрыгожвалі абразы ў хаце: *Старшая дружка абвешвала вышываныя палаценцы* (г. Ветка). Ручніком перавязвалі сватоў, падкрэсліваючы іх асаблівыя паўнамоцтвы на вяселлі: *Абвязвалі усіх сватоў ручнікамі. Папам і мамам давалі падарункі: рубашкі, мацерыял* (в. Жмураўка, Рэч.). Да вяселля нявеста павінна была пашыць новыя ручнікі, якімі ўпрыгожвала абразы ў сваёй хаце і ў хаце свайго жаніха пасля прыезду туды вясельнага поезду: *На іконы вешалі набожнік і хвіранкі на вокны. Яны далжны былі ўжо прывесці і сваё навесіць* (п. Сямёнаўскі, Добр.). Гэта павінна было паказаць заможнасць нявесты і яе здольнасць да рукадзелля, хаця архаічная функцыя гэтага рытуала, як адзначаюць даследчыкі, была абарончай і выклікана імкненнем задобрыць духаў-продкаў, стварыць добразычлівы мікраклімат у доме мужа [9, с. 121]. Рушнік, які ўпрыгожваўся традыцыйным арнамантам (як вышывалі маці і бабулі), паказваў таксама прыналежнасць маладой да свайго роду, ён, акрамя таго, сімвалізаваў жыццёвы шлях, дарогу.

Важнае месца ў вясельным абрадзе адыгрывае *выкуп*, які адносіцца да архаічнага звычаю, што паходзіць ад старажытнай абрадавай формы “купля – продаж” нявесты як плата за дзяўчыну-працаўніцу. Як адзначаецца ў навуковай літаратуры, вядомы дзве старажытнейшыя формы заключэння шлюбу: першая – выкраданне нявесты і больш позняя – “купля-продаж” нявесты [8, с. 51–52]. Рэшткі першай формы заключэння шлюбу на Гомельшчыне сустракаюцца вельмі рэдка. Выкуп як перажытак другой формы заключэння шлюбу (“купля-продаж” нявесты) ужываецца паўсямясна. Старажытнае абрадавае значэнне выкупа ўжо значна аслаблена, таму ён выкарыстоўваецца некалькі разоў на вяселлі і яго асноўная функцыя – матэрыяльная дапамога сям’і нявесты, кампенсацыя за выдаткі на вяселле. Выкуп плацілі не толькі за нявесту, але і за вясельную ёлку, пасцель і пасаг маладой, праезд на шляху вясельнага поезда і інш.: *Выкупалі нявесту ўжо у жаніха. Хто большэ дзенег дасць. Эта ж дружок должэн выкупіць. Крычаць, што мала дзенег даеш. Ну выцяне ешчэ там рубль, пецёрку* (в. Старое Сяло, Ветк.); *Як маладых вязуць, дак дарогу перагароджваюць людзі – выкуп так просяць за невесту. Ім ужэ вынясуць бутылку, закусі, што напросяць людзі* (в. Гарошкаў, Рэч.); *Прыданае везлі ўжо к маладой ... Ну, прывязуць еты сундук. Во, едзе сват, выкупае ... Бутылку пастанове. Там па чарцы налье. Выкупіць* (в. Рэчкі, Ветк. – ВНГ, с. 100).

Абавязковымі атрыбутамі вясельнай абраднасці былі *пасаг*, (*прыданае*), *пасцель* маладой: *Пасах – эта абавязкова. Мае радзіцелі карову падарылі. Парасёнка дораць. Цялёнка дораць. Коз, пчол дораць* (в. Грабаўка, Гом.); *У прыданае нявесце давалі две падушкі. Посцілкі, радны – тканья, настольнікі, набожнікі на іконы, фіранкі з марлі ці з гардзін* (п. Сямёнаўскі, Добр.); *Прыданае нявесты – клункі. Было шмат добра, але калі быў шкаф, то яна лічылася багатай нявестай* (в. Гарошкаў, Рэч.).

Абрад перавозу *пасцелі* маладой і яе *пасагу* ўзмацняў сімвалічнае значэнне пераходу нявесты ў іншы статус, звязаны з яе пераездам у дом жаніха: *Пасля поўначы нявесту з пасцелью вязуць у дом жаніха, дзе яна будзе жыць, а назаўтра прывозяць адзежу* (Залаты Рог, Ветк. – В., с. 223). *Пасцель* маладой магла быць асобным рытуальным прадметам, а магла і з’яўляцца састаўной часткай *пасагу*.

Маладых праважалі з хаты і сустракалі бацькі з іконай: *Ікона была абязцельна. Мая мамка стол пасярод хаты паставіла і ікону зняла, і міне вакол стала абвясла. І дарогу паказала на дзверы* (в. Хальч, Ветк.); *Сустракалі маладых з царквы з віконаю* (в. Гарошкаў, Рэч.); *Пасля вячання, калі маладыя прыехалі дамой, яны спачатку даўжны пацалаваць ікону, потым радзіцелей, а потым – хлеб-соль* (в. Церуха, Гом.). Свечкі, якія маладыя трымаюць у царкве, сімвалічна асвятляюць іх будучы жыццёвы сумесны шлях.

Рытуальным дзеяннем было абсыпанне маладых пры іх сустрэчы зернем, макам, цукеркамі, манетамі, што сімвалізавала пажаданне дастатку, дабрабыту, заможнасці і здароўя: *Абсыпалі маладых макам і зярном. Зярно – эта жыццё. І мак сыпалі і гаварылі: “Сыплю мак,*

штоб было всё так” (г. п. Церахоўка, Добр.); *Абсыпалі маладых пшаніцай, штоб багата жылі* (в. Хальч, Ветк.); *Абсыпалі аўсом і просам, жадалі ўсяго харошага* (в. Гадзічава, Гом.); *І кагда в церковь атправляюцца, тожэ зернем асыпают* (г. Рэчыца). Абавязковым быў таксама рытуал сустрэчы маладых хлебам з соллю: *Маладых устречалі бацькі. У маці ў руках хлеб-соль. Она насыпала зерном іх, і конешно ж благасловіла на ўсю жызн. Маці молодого давала мёд (чтоб жызн была сладкая)* (в. Маркавічы, Гом.).

Неад’емным элементам вяселля з’яўляюцца *падаркі, дары ўдзельнікам вясельнага абраду* – маладым і членам іх сямей: *Палаценцы дарылі, пелі, гулялі так свадзьбу маю. Шчэ і пасуду маглі дарыць* (в. Гарошкаў, Рэч.); *У першы дзень свадзьбы падаркі дарылі маладой. Дарылі ў каго што было: хто грошы, хто хустку, хто курыцу. На другі дзень свадзьбы маладая дарыла падаркі радне маладога* (д. Івакі, Добр.); *Папам і мамам давалі падарункі: рубашкі, мацерыял. Сваты прыносілі хлебушак, бутылку* (в. Жмураўка, Рэч.); *Каравай раздзялілі, і нявеста давала падаркі бацьку і матке хрэснай, бацьку хрэснаму свайму і жаніха. А патам нявесце давалі падаркі матка і бацька хрэсныя і ўсе, каму нявеста давала падаркі* (Новы мір, Ветк. – В., с. 227).

Сэнс выкарыстання большасці апісаных вышэй рытуальных прадметаў у працэсе вясельнага абраду інфарматары звязваюць з пажаданнем маладым здароўя, дастатку, дабрабыту, дружнай, шчаслівай сям’і, здаровых дзетак, заможнай гаспадаркі. Многія вясельныя атрыбуты сімвалізавалі маладосць, прыгажосць, нявіннасць нявесты, мужнасць, сілу і моц жаніха, адлюстроўвалі іх даросласць, полаўзроставую спеласць, праецыравалі на дзетароднасць.

Такім чынам, рэчыўныя атрыбуты, якія выкарыстоўваліся ў вясельных абрадах, мелі сімвалічнае значэнне і складалі своеасаблівую сяміятычную сістэму. Іх знакавы характар мае старажытныя вытокі і звязаны з выражэннем розных магічных функцый.

Умоўныя скарачэнні

Б. – Народная духоўная культура Брагіншчыны : фальклорна-этнаграфічны зборнік / Склад. В.С. Новак, У.І. Коваль / Навук. рэцэнзенты А.У. Марозаў, А.С. Ліс. – Гомель : Белдрук, 2007. – 240 с.

Браг. – Брагінскі р-н.

В. – Вечнае : Фальклорна-этнаграфічная спадчына Веткаўскага раёна / Аўт. уклад. : І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Гомель : УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2003. – 362 с.

Ветк. – Веткаўскі р-н.

ВНГ – Вяселле на Гомельшчыне : фальклорна-этнаграфічны зборнік / Уклад. І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Мінск : ЛМФ “Нёман”, 2003. – 472 с.

Гом. – Гомельскі р-н.

Добр. – Добрушскі р-н.

ЗЧД – Зямля чароўная дабра : Добрушскі край: гісторыя і сучаснасць / Пад аг. рэд. А.А. Станкевіч. – Гомель : ААТ “Полеспечать”, 2008. – 280 с.

Маз. – Мазырскі р-н.

Нараўл. – Нараўлянскі р-н.

Р. – Фальклорна-этнаграфічная і літаратурная спадчына Рэчыцкага раёна / Аўт. уклад. І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Мінск : ЛМФ “Нёман”, 2002. – 383 с.

Рэч. – Рэчыцкі р-н.

С. – Спрадвечнае : Фальклорны зборнік ліквідаваных у выніку катастрофы на Чарнобыльскай АЭС населеных пунктаў / Аўт. укл. : І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Гомель : УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2005. – 230 с.

Літаратура

1. Варфоломеева, Т.Б. Северобелорусская свадьба : обряд, песенно-мелодические типы / Ред. З.Я. Можейко. – Минск : Наука и техника, 1988. – 156 с.

2. Вечнае : Фальклорна-этнаграфічная спадчына Веткаўскага раёна / Аўт. уклад. : І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Гомель : УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2003. – 362 с.
3. Вяселле на Гомельшчыне : фальклорна-этнаграфічны зборнік / Уклад. І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Мінск : ЛМФ “Нёман”, 2003. – 472 с.
4. Зямля чароўная добра : Добрушскі край: гісторыя і сучаснасць / Пад аг. рэд. А.А. Станкевіч. – Гомель : ААТ “Полеспечать”, 2008. – 280 с.
5. Спрадвечнае : Фальклорны зборнік ліквідаваных у выніку катастрофы на Чарнобыльскай АЭС населеных пунктаў / Аўт. уклад. : І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Гомель : УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2005. – 230 с.
6. Фальклорна-этнаграфічная і літаратурная спадчына Рэчыцкага раёна / Аўт. уклад. І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Мінск : ЛМФ “Нёман”, 2002. – 383 с.
7. Народная духоўная культура Брагіншчыны : фальклорна-этнаграфічны зборнік / Склад. В.С. Новак, У.І. Коваль / навук. рэцэнзенты А.У. Марозаў, А.С. Ліс. – Гомель : Белдрук, 2007. – 240 с.
8. Никольский, Н.М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности / Н.М. Никольский. – Минск : Изд-во АН БССР, 1956. – 273 с.
9. Зорин, Н.В. Русский свадебный ритуал / Н.В. Зорин. – Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 2004. – 248 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 21.11.11

УДК 821.161.3Колас:[81'373:82-1]

Лаканічнасць і сцісласць маўлення ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля»

К.С. УСОВІЧ

У артыкуле зроблена класіфікацыя лексікі эканомнага характару паэмы Якуба Коласа “Новая зямля”, і на гэтай аснове зроблены канкрэтныя вывады аб ролі класіка беларускай савецкай літаратуры ў распрацоўцы і ўдасканаленні сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Адным з прыёмаў і метадаў яе распрацоўкі і ўдасканалення з’явілася павышэнне яе эканомнасці.

Ключавыя словы: беларуская мова, лаканічнасць і сцісласць маўлення, паэма “Новая зямля”, сродак зносін, мыслення і пазнання; навуковая мова, навукова-тэхнічная тэрміналогія, удасканаленне мовы, эканомнасць мовы, эканомія моўных сродкаў, Якуб Колас.

The article gives the classification of economic vocabulary in the poem “Novaya Zyamlya” by Yakub Kolas. The classification was used to make conclusions about the role of the classic in Belarusian Soviet literature and in the development and improvement of modern Belarusian literary language. One of the techniques and methods of the language development and improvement was vocabulary economization.

Keywords: Belarusian language, speech laconism and conciseness, poem “Novaya Zyamlya”, means of communication, thinking and cognition; scientific language, scientific-technical terminology, improvement of language, economy of language, economy of language devices, Yakub Kolas.

З’яўляючыся, побач з Янкам Купалам, галоўным і самым буйным класікам беларускай мастацкай літаратуры, стваральнікам сучаснай літаратурнай мовы беларускага народа, Якуб Колас дапамог удасканаліць беларускую народную мову да самага высокага ўзроўню – літаратурнага.

Адным са спосабаў удасканалення беларускай мовы было павелічэнне яе эканомнасці. Дастаткова наглядна і поўна гэта паказвае мова, правільней, лексіка яго самай галоўнай паэмы – “Новая зямля” [1].

Даследаванне яе дэталёва і рэльефна адлюстроўвае разуменне Я. Коласам неабходнасці моўнай эканоміі, выкарыстання многіх моўных з’яў (якія ёсць не што іншае, як параджэнне закона эканоміі, як моўнае адлюстраванне аб’ектыўнай рэчаіснасці).

Намі выяўлена ў гэтай паэме больш чым 500 прыкладаў ашчадных адносін Я. Коласа да роднай мовы, яго імкнення зрабіць яе як мага больш манейраным, вёрткім, лёгкай і зручным інструментам адлюстравання рэчаіснасці, мыслення, пазнання і зносін. Сістэматызацыя выпісаных прыкладаў дае магчымасць вылучыць наступныя напрамкі ці прыёмы лексічнай эканоміі:

1. Ужыванне кароткай і ўсечанай форм прыметнікаў.
2. Ужыванне кароткай формы дзеепрыметнікаў.
3. Ужыванне дзеясловаў зваротнай формы не з постфіксам **-ся**, а з яго варыянтам – **-сь**.
4. Ужыванне звартных дзеепрыслоўяў з постфіксам **-сь**.
5. Ужыванне слоў розных часцін мовы з адкінутымі прыстаўкамі або з апушчанымі ўнутранай марфалагічнай часткай ці асобнай літарай.
6. Ужыванне кароткай формы займеннікаў.
7. Ужыванне назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду ў родным склоне множнага ліку з нулявым канчаткам.
8. Выкарыстанне сінанімічных, больш эканамічных прыназоўнікаў **к** замест **да** і **у** замест **ва**.
9. Ужыванне слоў розных марфалагічных разрадаў рускай мовы замест больш матэрыялаёмістых і грувацкіх беларускіх.
10. Іншыя прыклады дасягнення лексічнай эканомнасці.

1. Ужыванне кароткай і ўсечанай форм прыметнікаў.

Не ставячы перад сабой канкрэтнага і яснага пытання ўдасканалення беларускай мовы як сродку адлюстравання аб'ектыўнай рэчаіснасці ў свядомасці людзей, мыслення, пазнання і зносін, Я. Колас усё рабіў магчымае, каб хутчэй закончыць фарміраванне літаратурнай формы беларускай мовы, паляпшаў яе функцыянальна-выяўленчыя магчымасці і нават рабіў яе больш эканомнай, што само па сабе было ўдасканаленнем інструментальных уласцівасцей беларускай мовы. Хоць меры па павышэнні яе эканомнасці Колас прымаў у сувязі з іншымі мэтамі, толькі інстынктыўна адчуваючы неабходнасць эканоміі. Так, ён з усёй пераканаўчасцю паказваў заканамернасць ужывання ў беларускай мове кароткай формы прыметнікаў. У адным са сваіх выступленняў, абвяргаючы нападкі аднаго з нацыяналістаў, Якуб Колас гаварыў: “Ён кінуў такі закід, што ў перакладзе я ўжываю кароткія формы прыметнікаў. Ён сцвярджае, што гэтыя прыметнікі не ўласцівы беларускай мове. Я з гэтым не згодзен. Кароткімі формамі беларуская мова багатая. Прывяду прыклады: “І сама малада, і дзяцей чарада”, “Горка рэдзька, ды ядуць, кепска замужам, ды йдуць”, “Свая сіла сабе міла” – гэта запісана на Чэрвеньшчыне.

Іх багата, гэтых прыкладаў, я лічу лішнім затрымліваць вашу ўвагу і прыводзіць іх далей. Уводзячы гэтыя кароткія формы ў беларускую літаратурную мову, я проста меў на ўвазе рассунуць межы нашай літаратурнай мовы – няхай мова расце, развіваецца. І гэта на законнай падставе, паколькі аб гэтым кажуць тысячы прыкладаў фальклору (Я. Колас. Выйсці на прасторы жыцця // ЛіМ. – 1937. – № 19)” [2, с. 136].

Як сцвярджае і даказвае далей М. Барсток, выдатная даследчыца мовы і творчасці Якуба Коласа, “у сваіх мастацкіх творах як дакастрычніцкай, так і савецкай эпохі Якуб Колас шырока ўжывае кароткую (і ўсечаную. – К.У.) форму прыметнікаў: дзед стары быў, як *аглушан* (дзеепрыметнік. – К.У.), *непаслушан* (дзеепрыметнік. – К.У.), змучан горам твар; вёў смелы Каманін *арліна* (усечаная форма. – К.У.) звяно; *ацесліва* (усечаная форма. – К.У.), хлопцы, знаць, ваша натура; *бедна* (усечаная форма. – К.У.) вопратка мая; як ты *бедна*, як ты *цёмна*, родная краіна; *бедны* мы і *цёмны*, сякерка *востра*, кара *крохка*; дарожка і *вузка* і *цесна*; *высок*, *высок* паркан-сцяна, нам песня волі не дана; *вялік* разгон, *шырок* размах; *вясенька галодненька* (усечаная форма. – К.У.); *лепша* (усечаная форма. – К.У.) музыка на свеце, як і ў дні *дзяціны* (усечаная форма. – К.У.); *каротка* (усечаная форма. – К.У.) памятка аб людзе; *крэпак* ты, Якім, як дуб; і *люб* і *смуцен* (усечаная форма. – К.У.) час прыгоды; праца *марудна*, *бясконца*, *цяжка*; *міл* майму сэрцу гоман *далёкі*; *непрыкмецен* ды *вялік* (усечаная форма. – К.У.) жаночы труд; жыццё *пад’ярэмна*; *смутна* іх песня, плачу *падобна*; *сумен* крык ваш, гусі; гай, бы *зачарован*; жыццё ты *чалавечча* (усечаная форма. – К.У.); *чырвон* (усечаная форма. – К.У.) месяц” [2, с. 136].

У паэме “Новая зямля” кароткія і ўсечаныя прыметнікі складаюць самую шматлікую групу прыкладаў эканоміі:

а) кароткія прыметнікі: *аксамітны* (беражкі), *атрутна* (роскаш), *багата* (леснікова пасада), *багаты* (агароды, лясы), *блізак* (заход той маўклівы, час сканання), *бязжаласна* (бяды), *важна* (мінута), *варожа* (тое, што заключана ў слове “паны”), *варта* (яна не вартая), *вінаваты* (самі: Міхал і Антось), *вольны* (людзі, сцежкі), *востра* (сякерка), *выразны* (копкі жыта), *высока* (гара), *высокі* (торп-палацы), *вяліка* (важнасць, мінута), *глух* (на вуха), *глуха* (неба), *глыбока* (ночка), *гожа* (мясцінка), *горды* (паны ў Вільні), *горка* (гэта ўсведамленне), *дабёр* (тхор), *дармы* (пераходы ад палонкі да палонкі), *дарэмны* (вушэй натужэнні), *дробна* (справа), *здаровы* (будзьце, ідзіце), *ёмак* (дзядзька Антось), *жорстка* (неба), *жыва* (паветра, усё ў лесе), *замецен* (след чарвяточыны), *засмучоны* (песні), *заўзята* (юха, хоць малое – дзядзька Антось пра Алеся), *зацята* (неба), *зацяты* (хмары), *знаёма* (Парэчча, правіла), *значны* (мае знаёмыя нічым не значны), *каротка* (песня жыцця, справа), *крэпенькі* (будзьце), *мёртва* (усё), *міла* (зімовая рэчка для Костуся, жонка Міхала, мясціна), *мнагалучны* (жыццё і свет), *моцны* (скрэпы ледзяны), *невысок* (дзядзька), *непрыступны* (паны), *нецікава* (жыццё для паміраючага Міхала), *няроўна* (зямля ў хаце), *няміла* (жыццё для паміраючага Міхала), *няўзрачны* (знаёмыя аўтара паэмы), *смачны* (клёцкі з сокам), не *страшан* (чорт у балоце), *ціха* (усё ў зімовым лесе);

б) усечаная і сцягнутая формы прыметнікаў: *барані* (рог), *бедны* (дзеці), *без'языка* (бядя), *бела* (кашуля), *белы* (кофты), *божа*, *божжа* (вока, воля, жаваранка), *вакольны* (дарогі), *воўча* (мяса), *выключны* (свет, жыццё), *гаварлівы* (жнеі), *гадальна* (рэч), *гарача* (зямяля), *густаваты* (вусы), *дзяціна* (душа), *доўгі* (вусы), *задуменны* (дарогі), *злосны* (бровы), *знаёмы* (гамоняць, бы даўно знаёмы), *зрэбна* (кашуля), *крохка* (кара), *куравы* (сцены), *ладны* (бярвенні ў сценах хаты), *марны* (турботы), *маўкліва* (неба), *маўклівы* (сведкі, хмары), *міл* (луг), *мілы* (сناпы жыта), *мнагавобразны* (жыццё і свет), *мнагадумны* (дарогі), *музычна* (гудзенне цапоў у час малацёбы жыта), *найлепіша* (свята), *наравіста* (надвор'е), *настраёвы* (дарогі), *невялічка* (крынічка), *невялічкі* (вочы ў дзядзькі Антося), *нему* (жывёлу), *навабна* (усё), *пагана* (мардасіна), *падслепавата* (хата ў Хадыкі), *пануры* (грыбы), *непрывецен* (выгляд хаты), *пякуча* (крапіва), *рашучы* (погляды), *рухлівы* (усе ў сям'і Міхала перад святам), *сакавіты* (ліпы і таполі), *самавіты* (копкі жыта), *сабача* (морда), *сабачча* (слава), *смела* (маці), *смуцен* (луг), *спакойна* (вада), *срэбралітны* (хвалі), *сур'ёзны* (баравікі), *тлуста* (зямяля), *удатна* (сядзіба), *фацэтны* (сناпы), *хараош* (чалавек), *хмур* (Міхал), *хмура* (выраза Антося), *хмуры* (думкі ў Міхала), *цвёрды* (погляды паноў), *цікава* (рэчанька, снеданне, справа), *цікавы* (свет, жыццё, справы), *цэла* (жыццё), *цямны* (чалавечыя лёсы), *чалавеча* (урода), *чалавечы* (лёсы), *чорны* (сцежкі ў лесе ад чарніц), *чутка* (штучка, глушэц), *чуткі* (струны цішыні), *шалудзіва* (страха), *шумлівы* (жнеі), *шчаслівы* (святам усе ў сям'і Міхала), *шырокі* (бярвенні ў новым зрубе), *шэры* (вочы), *япручча* (доля).

З матэрыялу відаць, што кароткія і ўсечаныя формы прыметнікаў *багаты* (агароды, лясы), *блізак* (заход той маўклівы, час сканання), *вакольны* (дарогі, сцежкі), *вольны* (людзі, сцежкі), *вяліка* (важнасць, мінута), *вясёлы* (мы, усе), *гладак* (тхор, ты будзеш), *здаровы* (будзьце, ідзіце), *знаёма* (Парэчча, правіла), *каротка* (песня жыцця, справа), *маўклівы* (сведкі, хмары), *міл* (луг, ты каму-небудзь у бядзе), *міла* (зімовая рэчка для Костуся, жонка, мясціна), *мілы* (праявы, снапы жыта), *нова* (з'ява, хлявец і гуменца для новай сядзібы), *новы* (дарогі, людзі, шапкі ў зімовых хвоек), *надак* (дзядзька на тхараў, Костусь да аладак, ляснічы Ракоўскі да прыдзірак), *повен* (панскі двор жывёлы), *ружовы* заход ласкі, шчасця (Міхал у дзяцінстве), *сабача* (*сабачча*) (морда, слава), *фарсісты* (коміны, снапы), *цікава* (рэчачка, снеданне, справа), *цікавы* (свет і жыццё, справы), *чортава* (панчоха, пыца) ужываюцца па два-тры разы. Тут скарачаюцца як якасныя (у пераважнай большасці), так і прыналежныя прыметнікі.

Асноўная частка кароткіх і ўсечаных прыметнікаў утворана шляхам адкідання паловы канчатка множнага ліку і прывядзення гэтага прыметніка такім чынам да варыянту, супадаючага з формай адзіночнага ліку: *аксамітны* – я = *аксамітны*, *багаты* – я = *багаты*, *бедны* – я = *бедны*, *выкольны* – я = *вакольны* і г. д. – 81 прыклад са 159-ці. Некалькі кароткіх і ўсечаных прыметнікаў утвораны шляхам адкідання часткі канчатка жаночага роду адзіночнага ліку і звязання такога прыметніка да формы, супадаючай з прыслоўем: *атрутна* – я = *атрутна*, *багата* – я = *багата*, *бедна* – я = *бедна*, *бязжаласна* – я = *бязжаласна* і г. д. (63 прыклады)

У сучасным беларускім мовазнаўстве амаль паўсюдна дзеепрыметнікам і кароткім, усечаным формам прыметнікаў адмаўляецца ў праве на жыццё. На нашу думку, гэта не паляпшае і не ўзбагачае беларускую мову як інструмент мыслення, пазнання і зносін, абмяжоўвае яе выяўленчыя магчымасці.

На вялікі жаль, у адносінах ужывання кароткіх і ўсечаных форм прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, выкарыстання нулявых канчаткаў сучасны правапіс, па нашым глыбокім перакананні, у значнай ступені з'явіўся адступленнем назад па параўнанні з папярэднім, 1957-га года правапісам.

І таму глыбокі і ўсебаковы зварот Якуба Коласа да кароткай формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў трэба лічыць заканамерным. Кароткія формы прыметнікаў хоць і “складаюць непрадуктыўную катэгорыю ў граматычнай сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы” [3, с. 173], але, тым не менш, існуюць і павінны ўзбагачаць беларускую мову, павышаць яе эканомнасць і выяўленчыя, адлюстравальныя, інструментальныя магчымасці.

Непараўнальна менш кароткіх і ўсечаных прыметнікаў утворана шляхам адкідання канчаткаў адзіночнага ліку мужчынскага роду і ўстаўкі беглага галоснага гукі ў спалучэнне двух зычных асновы: *блізак* – *блізк-і*, *гладак* – *гладк-і*, *ёмак* – *ёмк-і*, *повен* – *поўн-ы*, *прывецен* – *прыветн-ы*, *прыхілен* – *прыхільн-ы*, *смуцен* – *смутн-ы*, *страшан* – *страшн-ы* (10 прыкладаў).

Яшчэ менш у мове паэмы прыкладаў адкідання канчатка ў прыметніках мужчынскага роду і часткі канчатка ў прыметніках ніякага роду адзіночнага ліку: *заўзята* – *заўзята-е*, *зацята* – *зацята-е*, *міл* – *міл-ы*, *невысок* – *невысок-і*.

Я. Колас добра ўсведамляў зручнасці і перавагі кароткіх і ўсечаных формаў прыметнікаў. Яму яны былі патрэбны не толькі для захавання рытму і стварэння рыфмы, але і для перадачы спецыфікі мясцовай мовы, юнацкага і сялянскага жыцця, паўнейшага і хутчэйшага ўсведамлення чытачамі зместу паэмы.

Тое ж можна сказаць і пра выкарыстанне ім кароткай формы дзеепрыметнікаў.

2. Ужыванне кароткай формы дзеепрыметнікаў.

Іх Якуб Колас выкарыстаў значна менш, чым прыметнікаў, але яны яшчэ ў большай ступені паказваюць, як патрэбны для мовы, для выканання ёю сваіх функцый, гэтыя прыметна-часавыя абазначэнні аб'ектыўнай рэчаіснасці і яе праяўленняў: “Адам і Ева, збойца Каін Разоў пятнаццаць ім *аблаен*” (151)¹, “І толькі шкода: *абмяжован* ты, круг жыцця, і ў пугты *скован*” (282), “Была *адчынена* камора І сені насцеж. Як папала Надоба розная стаяла. Была ўсё *зрушана, сарвана*” (46), “Міхал *ахоплен* цёмнай хваляй” (328), “[Міхал] моцна *выбіт* з каляіны” (326), “Ужо конь *запрэжан* і чакае” (49), “...безбілетным ход *запынен*” (310), *зашыта* (губа – пра патрэбу маўчаць), “Але цяпер марозам *скован* І ад людскіх вачэй *захован*” (174), “І імі розум твой *начынен*” (212), “быў мак *павешан* яшчэ з лета” (204), “У гору чуць канцы *падняты* (162), Вуглы *падпёрты* пірагамі?” (29), “І стрэхі сонцам *пазлачоны*” (248), “А хто *пахован*, я не знаю” (52), “Зямля на ямы ўся *пабіта*” (54), “Малюнкi, з’явы, абразкі, калісь *прачуты, перажыты*” (324), “Няхай яна (служба) будзе *праклята!*” (98), “Ды будзь ты тры разы *праклята* І служба панская і ласка” (219), “І гора *схована* ліхое” (52), “А губы шчыльна-шчыльна *сцяты*” (ІІ), “І ногі й рукі *ўдзеты* ў пугты” (29), “І гэтай рэчкі від *усцешан*” (278).

Калі Якуб Колас пісаў паэму “Новая зямля”, беларуская літаратурная мова толькі заканчвала сваё фарміраванне. У тым ліку і дзякуючы моўным пошукам пісьменнікаў. Таму з прыведзеных кароткіх дзеепрыметнікаў некаторыя і не ўвайшлі ў літаратурную мову: *замецен* (заўважан), *падхвачан* (падхоплен). Большасць жа прыжылася і характэрна сучаснай літаратурнай мове.

Скарачэнне дзеепрыметнікаў адбылося тымі ж спосабамі, што і прыметнікаў: адкіданнем канчатка мужчынскага (**-ы**), ніякага (**-е**) і жаночага (**-я**) родаў адзіночнага ліку: *аблаен*, *абмяжован*, *выбіт*, *завязан*, *заказан*, *замецен*, *запрэжан*, *запынен*, *заснован*, *захован*, *збудован*, *зняможан*, *начынен*, *павешан*, *падхвачан*, *пахован*, *скован*, *усцешан*; *сарвана*, *схована*; *адчынена*, *забрана*, *зрушана*, *сарвана*, *параскідана*, *прыбрана*, *насыпана*, *пабіта*, *праклята*.

Заўважаны таксама прыклады кароткай формы дзеепрыметнікаў множнага ліку, дзе адкінута частка **-я** канчатка **-ыя**: *убраны*, *засланы*, *падняты*, *падпёрты*, *перажыты*, *прачуты*, *сцяты*. Гэтыя дзеепрыметнікі супадаюць з поўнымі дзеепрыметнікамі мужчынскага роду адзіночнага ліку і ў значнай ступені выкліканы і імі.

Скарачаныя дзеепрыметнікі выклікаюць яшчэ большае пярэчанне з боку сучасных змагароў за “нацыянальную самабытнасць” беларускай мовы, ідэйным лідэрам якіх з’яўляецца вядомы мовавед П.У. Сцяцко з Гродзенскага універсітэта імя Я. Купалы. Праўда, асноўнае вастрыё іх палымянай барацьбы накіравана супраць дзеепрыметнікаў.

Але ў сувязі з тым, што наконт кароткіх дзеепрыметнікаў яны прыводзяць тыя ж аргументы, што і супраць поўных дзеепрыметнікаў, прывядзем узор доказнасці наконт дзеепрыметнікаў: “Ад’ектыўныя структуры з дзеепрыметнымі суфіксамі **-уч-**, **-юч-**, **-ач-**, **-яч-**, **-ем-**,

¹ Тут і далей у дужках указваюцца старонкі паэмы па выданні, указаным вышэй.

-ім-, -ш-, -ўш- штучна перанесены ў беларускую мову з рускай і зусім не стасуюцца з марфалагічным і словаўтваральным ладам нашай мовы” [4, с. 106].

Асабіста мы з гэтым ні ў якой ступені не згодны.

Дзеепрыметнікі “народжаны” нават не рускай мовай, а старажытнаславянскай, што яны шырока ўжываюцца ў многіх славянскіх мовах, у тым ліку ў рускай, польскай і ўкраінскай.

Каб прыводзіць такі аргумент, патрэбна вывесці яго са спецыяльнага, глыбокага, усебаковага аналізу ўсіх пісьмовых помнікаў (як агульнаўсходнеславянскіх, так і руска- і беларускамоўных) перыяду XIII–XX стагоддзяў, па-жывому разарваць беларускую і рускую мовы, правесці рэзкую мяжу: вось гэта – уласцівасці рукай мовы, вось гэта – асаблівасці беларускай мовы. А паколькі гэта не зроблена і немагчыма яго зрабіць, дык сыходзіць з такіх доказаў па меншай меры памылкова.

Марнасцю і асуджанасцю на няпоспех аргумента, што аспрэчваемыя дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі не ўласцівы беларускай мове, гарантыяй таго, што яны выкарыстоўваюцца і будуць яшчэ шырэй выкарыстоўвацца ў беларускай літаратурнай мове, асабліва ў яе навукова-тэхнічным варыянце, з’яўляецца размежаванне і выкарыстанне ў жыцці і працы таго падзелу аб’ектыўнай рэчаіснасці, які яны абазначаюць, які іх і выклікаў да жыцця. Менавіта гэты падзел з’яўляецца той падставай і гарантыяй, што спецыяльныя моўныя абазначэнні іх будуць існаваць да таго часу, пакуль існуе гэты падзел. Ужо М.В. Ламаносаў усведамляў каштоўнасць гэтых марфалагічных разрадаў лексікі: “Колькі ў высокай паэзіі служаць адным маўленнем славянскім скарачаныя думкі, як дзеепрыслоўямі і дзеепрыметнікамі, у звычайнай рускай мове неўжываемымі, дык кожны можа адчуваць, хто ў напісанні вершаў выпрабаваў свае сілы” [5, с. 22]. Ні больш, ні менш: першы з вялікіх рэфарматараў рускай мовы назваў дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі “скарачанымі думкамі”.

І ў гісторыі рускай мовы былі такія абаронцы, якія не пускалі дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі ў рускую мову. Але неабходнасць удасканалення мовы для лепшага і паўнейшага адлюстравання ёю ўсё новых і новых навуковых дасягненняў змяла гэтых “непушчальнікаў”, і зараз дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі сталі адным з важнейшых сродкаў не толькі ў рускай навуковай мове, але і ў бытавой. Тая акалічнасць, што, у адрозненне ад рускай мовы, такія дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі ў беларускай мове граматычна супадаюць, становяцца аманімічнымі, не можа быць дастатковай падставай для выдалення іх з беларускай мовы. Хоць бы таму, што існуе ўніверсальны інструмент для адрознення значэнняў слоў, разумення сэнсу сказанага – кантэкст. Аманімічнасць прысутнічае ва ўсіх раздзелах беларускай граматыкі – і ў фанетыцы, і ў лексіцы, і ў марфалогіі, і ў сінтаксісе... Гэта нельга не прызнаць дзеяннем закона эканоміі ў мове.

Пакуль вучоныя будуць шукаць апраўданні для неўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове і спрачацца на гэту тэму, сярод насельніцтва будзе зніжацца імідж беларускай мовы.

Кароткая форма сустракаецца ў мове Я. Коласа і ў іншых часцінах мовы – у займенніках і парадкавых лічэбніках: *трэце* лета, *трэця* маці, журба *нейка*, жыццё *нейча*. Яны робяць мову не толькі больш эканомнай, але і больш разнастайнай, стылістычна багатай.

3. Ужыванне дзеясловаў зваротнай формы не з постфіксам *-ся*, а з яго варыянтам – *-сь*.

Адразу хлопцы *схамянулісь*, Што ў нечым моцна *абманулісь* (212), Цяплей мужчыны *абувалісь*, Ё сваю работу запрагалісь (169), Ці то нябёсы *адамкнулісь* І ціха-ціха *адгукнулісь..?* (197), Нясліся зыкі песень здольных, ў лясках раз-пораз *адбівалісь*, І ім узгоркі *адклікалісь* (104), Як бы ім вельмі *падабалась*, што ім увага *аддавалась* (125), Прыветна скрыпнулі вароты, з вясёлым шумам *расчынілісь*. Ё гумне мужчыны *прыпынілісь* (125), – Ёставайце: едуць! – Ёсе *ўсхапілісь*, *захвалывалісь*, *захадзілісь* (229), Але навука *аказалась* не гэтак страшна, як *здавалась* (150), *Вучылісь* толькі да абеду. *Вучылісь* нават не без следу (160), А елкі хмурымі крыжамі Высока ў небе *выдзялялісь*, Таемна з хвоямі *шапталісь* (4), Але трымаюць дзеці згоду. Бо ўжо *вялось* так год ад году (242), За хатай поле *пачыналась*,

Дзе жыта хораша *гайдалась* (10), І як то мы не *дагадалісь*! – І доўга ўсе яны *смялісь*” (232), Калёсы лёгка *закруцілісь*, З вясёлым гукам *пакацілісь* (236–237), А хлопцы проста *збілісь* з тропу (69), Паслухаць [леснікоў] – *здавалась*, Што ўсе яны пасірацелі (77), *Здавалісь* ранай тыя знакі (65), Яшчэ крапчэй яны *здружылісь*, Адзін к другім цясней *хілілісь* (64), А хлопцы зрання *рыхтавалісь*, па добрай згодзе *змеркавалісь* (237). *З’явілася* новая будова (57), *З’яўлялісь* новыя малюнкi (292), Каб у хляве ды ўсё *пладзілася*, Каб жыта ў полі *каласілася* (206), [Саладуха] хлопцу *падабалася*, Бо вельмі добра *удавалася* (235), *Пачулісь* родныя павевы (314), А там мужчыны *ўзварухнулісь*, Ё гумно па сена *пацягнулісь* (193), Каб у хляве ды ўсё *пладзілася* (206), *Пладзілісь* пчолкі з кожным годам (8), Ітак на сэрцы *праяснілася*, як бы гара з плячэй *скацілася* (155), Пад вечар неба *праяснілася*, І ўсё вакол *развесялілася* (227), Але Міхалу не *хацелася* Глядзець на гэта ўсё – *прыелася* (113), Яны [Міхал з Антосем] *прыкльыпалісь* да мэты (271), На час кароткі *прыхілілісь*; Збаны, гаршкі між іх *тулілісь* (46), Кабеты тварамі *самкнулісь*, І так прыемна *усміхнулісь* (128), Тут маці *ўходжвалася* з гаршкамі (57), І ўсе *смялісь*, рагаталі (225), *Спынілісь*, шапкі пазнімалі (268), І доўга *сыпалісь* праклёны (99), *ўзнялісь* грудзі, *чулісь* сілы (55), *Ўзнялася* галоўка і апала (234), Цяпер, здаволіўшыся ядою, Дзяцінай *цешылісь* гульнёю (12), Сядзелі, *цешылісь* ядою (241).

Спецыфіку любой мовы складаюць не толькі элементы, больш эканомныя ў параўнанні з аналагічнымі з’явамі іншых моў, але і больш грувасткія канструкцыі ці элементы. Таму зваротная часціца *-ся* – адна з уласцівасцей беларускай мовы, а *-сь* – рускай. Але ў апошняй, хоць і рэдка, пераважна ў паэзіі, народнай творчасці і жывой мове, ужываецца і постфікс *-ся*. Тое ж самае можна сказаць і пра ўжыванне ў беларускай мове постфікса *-сь*.

Абодва гэтыя постфіксы па колькасці літар аднолькавыя, а вось па колькасці гукаў руская часціца мае перавагу перад беларускай. Таму найбольш гэта перавага праяўляецца ў вуснай мове. Для тых, хто ставіць на першае месца сутнасныя, інструментальныя функцыі і прыгоднасць мовы на першае месца, а яе нацыянальную самабытнасць – на другое, што заканамерна і адзіна правільна, не шкада замяніць постфікс *-ся* на *-сь*. Нацыянальная самабытнасць беларускай мовы ад гэтага не зменшыцца, таму што ў ёй застаюцца тыя элементы, якія валодаюць шэрагам пераваг перад адпаведнымі элементамі іншых моў. Да тых людзей, якія гэта ўсведамляюць, як мы бачым, адносіцца і вялікі беларускі песняр і адзін з найбольш таленавітых даследчыкаў беларускай мовы Якуб Колас.

4. Ужыванне зваротных дзеепрыслоўяў з постфіксам *-сь*.

Такім паэт-пісьменнік часта выступае ў паэме “Новая зямля” не толькі ва ўжыванні дзеясловаў, але і ў выкарыстанні дзеепрыслоўяў: І *азіраючысь* трывожна, Ё вагон [дзядзька] шыбуе асцярожна (288), [Хвойкі] стаяць, як сіраты якія, Ад снегу *выгнуўшысь* дугою (195), Цяпер, *здаволіўшысь* ядою, Дзяцінай *цешылісь* гульнёю (12), А хто, *накрыўшысь* [ад дажджу] халатом..., Сядзіць квахтухаю срэдзь лугу (254), *Напрацаваўшысь*, спачываюць Усе старэйшыя...(58), А *падхадзіўшысь* каля дому, ...едуць ў лес вазіць калоды (193), [Хмары], як бы *спыніўшысь* нерухліва, Усмяшкі кідаюць шчасліва (242), *Схіліўшысь* ціхенька ў куточку, Стаялі дзве вярбы старыя (8), [Хвоі і яліны] стаялі гожай чарадою, *Схіліўшысь* к сонцу галавою (55), *Ўздыхалі, хрышчучысь*, старыя (77).

5. Ужыванне слоў розных часцін мовы з адкінутымі прыстаўкамі або з апушчанымі ўнутранай марфалагічнай часткай ці асобнай літарай.

Тут наглядна вылучаюцца наступныя падгрупы:

а) назоўнікі з адкінутай прыстаўной літарай або прыстаўкай:

Там, брат, *гароды*, чуеш, маці?... (26), Паставіць бы іх [паноў] у *гароды*... (295) Але дабра, палёгкі, толку не прыбыло з таго й на *голку* (92), Бо ноч нябыту, ноч – аблога Сачыць наш час ад дня *раджэння* (282), Міхал выказвае *дагадкі* (72), Калі канец яму, *рушэнне*? (112);

б) дзеясловы з адкінутай прыстаўкай, прыстаўной літарай або карацейшай прыстаўкай замест даўжэйшай:

І *асталіся* [будынкі] так навекі (312), Пустым той кут не *астанецца* (45), Міхаіл ўжо нейк *вайшло* ў моду...(203), ...Як *граў* у карты нешчасліва (98), І як то мы не *дагадалісь*!

(232), Самім нам трудна *дагадацца* (212), У Міхала губы *дрыганулі* (85), І госці свой банкет *канчаюць* (139), Антось на полі *кончыў* дзела (82), Міхал ёй [кадушцы-Зосі] *злазіць памагае* (128), Пытаю: хто тут [у магіле] *пачывае?* (52), Калі такім ліхім *радзіўся* (111), Як бы у горла *сунуў* костку (231), Што наш Амброжык увесь *тае* (78), Наказ такі, каб заўтра зрана твой брат Антось *шоў* да адбору (89).

Як бачым, тут пад уплывам рускай мовы не выкарыстаны пісьменнікам прыстаўкі ці прыстаўныя літары *з-, у-, на-, с-, да-, рас-, і-*, пад уплывам рускай мовы і беларускіх народных гаворак апушчана прыстаўнае *і-* ў словах *іграў, ішоў*;

в) прыметнікі з адкінутымі прыстаўкамі *у-, за-*: З гнілой, *вагнутаю* страхою Стаяў хлявец якраз напроці (9), І Костусь рады і *давольны* (181);

г) дзеепрыметнік і прыслоўі з адкінутымі прыстаўкамі *с-, на-* ці заменай прыстаўкі *ад-* на прыстаўку *з-* пад уплывам рускай мовы і беларускіх гаворак:

Вось *кончан* лес, і Стоўбцы блізка (285), А ўсё *вакол* глядзіць здзіўлена (332), Не надта *зразу* накідайся (205);

д) словы розных часцін мовы аднаго кораня з заменай прыстаўкі *за-* на *з-*:

Казала маці ў *здавальненні* (86), Іх [жней] *пражыць, сушыць* смага тая, Якую трудна ім *здаволіць* (259), Для хлопцаў гэта тлумачэнне Найболей мела *здавалення* (216). У дадзеным выпадку слова *здавальненне* скарачана не толькі шляхам замены даўжэйшай прыстаўкі на карацейшую, але і адкіданнем аднаго склада *-не-* ўнутры слова; Цяпер, *здаволіўшыся* ядою, Дзяцінай цешыліся гульнію (12); Ты *нездаволены*, як бачу (90);

е) словы розных часцін мовы са скарачэннямі ўнутры лексем:

- дзеяслоў: Го, тата! Дзядзька! *вышлі* пчолы (8),

- прыметнік: Вітаць у ранічак спакойны *Златавалосую* багіню... (246),

- назоўнік: Зялёны луг, як скінуць вокам, ..Абапал *Нёмна* расцілаўся (5), Над гэтым *Нёмнам* у купанне (251), А *прохладзь* вечара далёка (258), Такая матчына *прымета* (203), У дзядзькі тут свая *прымета* (247), Абы гарэлка на *прымеце* (110), Бо на *прымеце* іншых маюць (84).

Словы *вышлі, златавалосая, прохладзь, прымета* ўжыты Я. Коласам не толькі дзеля захавання рытму верша, але і пад уплывам рускай мовы і закона эканоміі. У слове *Нёмна, Нёмнам* ужыты прыём чаргавання *а – нуль гук* таксама дзеля захавання зададзенай колькасці складоў у вершы, і з-за закона эканоміі.

6. Ужыванне кароткай формы займеннікаў.

Паэт-мовавед Я. Колас розныя займеннікі скарачае рознымі спосабамі:

а) апускае апошнюю літару канчатка: А для каго ўся роскаш *гэта?* (308), *Бо гэта* смерць – зло неадхільна (323), *Бо гэта* штучка вельмі чутка (233), Была зямля *гэта* прыўдала (28), Тарэсяй звалася цётка *гэта* (63), *Ўся гэта* райская размова (267), О, *гэту* ноч ён памятае! (324), Дзе *наша*, брат, не прападае (44), Каб *наша* ліха не даждала! (311), Але цяпер пра *то* забыўся (215), Не *то*, што б там якія справы (109);

б) адкідае частку *-ці* часціцы *-сьці*: Як бы *чагось* каму смяялася (57), Бы *штось* чуваць, нібы хто плача (331), Ён *штось* сказаць яшчэ імкнецца (329), Сказаць *Штось* хоча і ўздыхае, *штось* за язык яе трымае (31);

в) замяняе частку гэтай часціцы (*-ьці* на *-я*): Аб *чымся* думае тужліва (31).

Усё гэта ён робіць не па сваёй выдумцы, а па прыкладу народных гаворак.

7. Ужыванне назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду ў родным склоне множнага ліку з нулявым канчаткам.

Чаму *аб'ездак, сцежак* многа? (88), *Аладак* грэцкіх, як *пампушак* (21), Глядзіць з-пад *броў* зусім панура (319), *Згрызот* нямала, многа *здавак* (93), Не дам вам *клёцак* і панюхаць! (68), Каб з панскіх выпутацца *пут* (74), З астатніх *слоў* Міхася лае (98), Ён [Антось] *ладзіў* многа *кос* за лета (248), Пра іх і *песень* не спяваюць (51), Сярод *трушчоб* між ельніякамі (63), А выгляд *зорак* крутабок, Лясочкаў, *хвоек* кучаравых (318), Халодных *зор*, снягоў глыбокіх (192), Чаму *цялят* бярэш на пашу? (88), Дзе поўна ўсё свайго значэння, прыгоства, *чар* і глыбіні (282).

У назоўніках жаночага роду ў выпадку збегу апошняга зычнага асновы з суфіксам **-к** паміж імі ўстаўляецца беглы галосны **-а-**.

Якуб Колас шмат сіл і таленту аддаў на паляпшэнне беларускай мовы і яе тэрміналогіі, у тым ліку на выпрацоўку правіл выкарыстання нулявога канчатка ў родным склоне множнага ліку назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага родаў. У сваіх творах Якуб Колас нязменна прытрымліваўся гэтых правіл.

У адпаведнасці з гэтымі прававымі актамі 1933 і 1957 гадоў назоўнікі мужчынскага роду I скланення маюць у родным склоне множнага ліку канчаткі **-аў(-оў)**, **-яў(-ёў)**. Пераважная большасць назоўнікаў ніякага роду з асновай на цвёрдыя зычныя, **р, ж, ш, ч (шч), ц** і на **к, х** “у родным склоне множнага ліку... ужываецца як з нулявым канчаткам, так і з канчаткамі **-аў, -оў**: *акон – вокнаў, гуммён (гумен) – гумнаў, дрэў – дрэваў, праў – правоў, сёл – сёлаў, крыл – крылаў, правіл – правілаў, валокан – валокнаў...*” [3, с. 65]. Астатнія (некаторыя аднаскладовыя і двухскладовыя, якія з нулявым канчаткам супадаюць з аднаскладовымі назоўнікамі і дзеясловамі) – толькі з канчаткамі **-аў, -оў**.

У родным склоне множнага ліку назоўнікі жаночага роду II скланення незалежна ад характару асновы маюць або нулявы канчатак, або, радзей, канчатак **-аў, -яў**.

1. З нулявым канчаткам ужываюцца назоўнікі жаночага роду, аснова якіх заканчваецца адным зычным: *бяроз, кос, калон, паэм, палос, пчол, рам, рыс, скал, стрэл, струн, сцен, школ, моў, ніў, траў, слоў, прамоў, брашур, веж, кватэр, меж, папер.*

2. З канчаткам **-аў, -яў** у родным склоне множнага ліку ўжываюцца назоўнікі жаночага роду, аснова якіх заканчваецца збегам зычных: *адозв-аў, бітв-аў, брытв-аў, кракв-аў, ... лічб-аў, качэрг-аў, чэрг-аў, будоўл -яў...*

Некаторыя назоўнікі са збегам зычных у канцы асновы дапускаюць паралельнае ўжыванне іх як з нулявым канчаткам, так і з канчаткам **-аў (-яў)**: *верб – вербаў, бомб – бомбаў, дамб – дамбаў, форм – формаў, сцiрт – сцiртаў, шахт – шахтаў, рыфм – рыфмаў, тайн – тайнаў, цыстэрн – цыстэрнаў, скарг – скаргаў, вольх – вольхаў, розг – розгаў, фаланг – фалангаў, шарэнг – шарэнгаў, штанг – штангаў, чаромх – чаромхаў і інш.*” [3, с. 72–73].

Гэтая граматыка ў інтарэсах беларускай мовы ўстанаўлівае, што назоўнікі, у якіх паміж канцавымі зычнымі асновы можа паяўляцца беглы або ўстаўны галосны (е, ё, а), выступаюць у родным склоне множнага ліку з нулявым канчаткам; калі ж гэтыя назоўнікі ўжываюцца без беглага або ўстаўнога галоснага паміж канцавымі зычнымі асновы, то яны выступаюць з канчаткам **-аў(-яў)**: *сасна – сосен – соснаў, баразна – баразён – барознаў, сястра – сясцёр – сёстраў, грэбля – грэбель – грэбляў, аглобля – аглобель – аглобляў, кропля – кропель – кропляў, зямля – зямель – земляў, сушня – сушань – сушняў, кухня – кухань – кухняў, сотня – соцень – сотняў.*

Назоўнікі агульнага роду “ў родным і вінавальным склонах множнага ліку... выступаюць з нулявым канчаткам [3, с. 81]: *сірот, паднявал, трудзяг, туляг, падлюг*”.

Па нормах, распрацаваных з удзелам Якуба Коласа, назоўнікі агульнага роду на **-а(-я)** у родным і вінавальным склонах множнага ліку маюць нулявы канчатак, радзей **-аў, -яў**: *калек, сведак (сведкаў), туляг, цiхонь (цiхоняў), пустамель (пустамеляў).*

Па ранейшых правілах назоўнікі жаночага роду ў родным склоне маюць не канчаткі **-аў, -яў**, а **-ей, -эй**: *гусей, касцей, сенажацей, столой, начэй, плячэй, мышэй.* **-Аў, -яў** яны маюць толькі ў ненаціскным становішчы: *рэчаў, далоняў, глыбляў, верфяў.*

Рознаскланяльныя назоўнікі таксама падпарадкаваны непахіснаму ў інтарэсах беларускай мовы правілу выкарыстання нулявога канчатка ў родным склоне множнага ліку пры першым зручным выпадку.

Назоўнікі ніякага роду на **-я(-ё)**, абазначаючыя маладых істот, павінны мець нулявы канчатак: *жарабят, цялят, ягнят, або -ей: дзяцей.* Асабовыя назоўнікі мужчынскага роду з суфіксамі **-ін(-ын), -анін(-янін)** падпарадкоўваюцца гэтаму ж правілу: *сялян, гараджан, грузін, балгар.* Назоўнік *неба* мае два раўнапраўныя канчаткі – *нулявы і -аў: нябёс – нябёсаў.*

Сучаснае безразборнае навязванне канчаткаў **-аў, -яў** нават назоўнікам жаночага роду ў родным склоне множнага ліку не толькі ў значнай ступені ўніфікуе канчаткі, але і збядняе беларускую мову. Уносіць у яе такую негатыўную з’яву, як *аўканне і яўканне.* Якуб Колас

прывсяціў сваё жыццё і барацьбе супраць збыднення беларускай мовы і павелічэння яе неапраўданай матэрыялаёмістасці.

8. Выкарыстанне сінанімічных, больш эканомных прыназоўнікаў: *к* замест *да* і *у* замест *ва*.

Дадыбаў бацька скоро *к* дому (20); І *к* аднаму ўжо прыйсці ладу (30), Схіліўшысь *к* сонцу галавою (55), *К* табе я ў думках залятаю (3), І дзеці бліжай селі *к* тату (44), На крыллях сонца дойдзе *к* хмарам (3), І мець у ўласнасці будынак (126), У ўсіх была тут думка тая (125).

Прыназоўнік *к* сінанімічны *да* ў 5 значэннях: пры выражэнні адносінаў: а) прасторавых; б) часавых; в) мэтавых; г) пры абазначэнні далучэння да чаго-небудзь; д) пры ўстойлівых выразках, грубых зваротах [6, с. 261]. У гэтых выпадках яму павінна аддавацца перавага перад прыназоўнікам *да*, які мае 18 значэнняў па дадзеных гэтага ж слоўніка. Праўда, некаторыя з гэтых значэнняў вылучаны штучна, г. зн. не па тых жа крытэрыях, па якіх вылучаны першыя пяць асноўных значэнняў, г. зн. па сутнасці адносяцца да пяці асноўных значэнняў. Напрыклад, сёмае значэнне прыназоўніка *да* выражае часавыя адносіны, абазначае дзеянне ў часе, як і другое значэнне (параўн.: Працаваў да вечара – у кансерваторыю паступіў да прызыву ў армію), 15-е значэнне таксама супадае з другім, бо выражае тыя ж часавыя адносіны (Працаваць ад раніцы да вечара – Да пабачэння, да новых сустрэч) [6, с. 162]. Здаецца, што такія дадатковыя значэнні прыназоўніка *да*, ды яшчэ па іншых крытэрыях, вылучаны штучна, каб паказаць яго перавагу перад прыназоўнікам *к*, каб і гэтай крупінкай штучна аддаліць беларускую мову ад рускай. Якуб Колас правільна зрабіў, што ўжываў гэтыя прыназоўнікі як сінанімічныя.

9. Ужыванне слоў розных марфалагічных разрадаў.

Ну, думаю, *пажыва*² слаўна (17), Віліся вулачкі так-гэтак Густою *тканню* цёмных клетак (313), Яны *давольны*, яны рады (205), А маці з гора *чуць* не плача (45), Угору *чуць* канцы падняты (162), А то растуць, на лес, вось, *глядзя* (27), Аж смех бярэ, на гэта *глядзя* (302), І не зважаючы, не *глядзя* (45), Ён [Міхал] цяжка *дыша*, духу мала (333), Зацішак поля *дыша* варам (258), Ляціць [поезд] стралою, грозна *дыша* І сівым дымам цяжка *пыша* (292), Само паветра жыва, *дыша* (260), Што наш Амброжык увесь *тае* (78), Ксавэры *так жа* пацвяржае (73), *Зато* між цел прабіў палянку (287).

10. Іншыя прыклады дасягнення лексічнай эканомнасці ў мове паэмы:

а) выкарыстанне больш эканамічных народнадыялектных слоў ці форм замест літаратурных дзеясловаў у загадным ладзе множнага ліку: Быка, карову *прадамо...* (30), Браткі! *Гуляйма!* Калі свята, Дык трэба выпіць хоць багата! (78), Глядзі, *мо* ўжо нераварылісь?... (68), *Мо* з хлебам можна яго [бязрожавы сок] есці? (64), *Мо* пойдзем, братка? – ён гаворыць (60);

б) ужыванне дзеяслова адзіночнага ліку загаднага ладу *ідзі* з пачатковым *й*: *йдзі*, што дае эканомію пры чытанні: Нос абатры *йдзі*, разявяка (23);

в) скарачэнне парадкавага лічэбніка з падаўжэннем унутранага зычнага; хоць можна было абысціся і без падаўжэння, як у літаратурным парадкавым лічэбніку адзіночнага ліку *трэці*: Яе забыў я *трэціце* лета (213), Ды бацька з дзядзькам, *трэця* маці (22);

г) утварэнне новага назоўніка ад аддзяслоўнага назоўніка *абдыманне* (*абніманне*) шляхам адкідання суфікса і канчатка: Праз нейкі час, ужо пад зіму, Міхал у моцным быў *абніму* Хваробы моцнай і паганай (325).

У працы над развіццём і ўдасканаленнем беларускай літаратурнай мовы і яе навукова-тэхнічнай тэрміналогіі Якуб Колас сыходзіў, і гэта ён неаднаразова падкрэсліваў, з таго, што яны з'яўляюцца нябачанай сілы і значэння сродкам, нічым іншым незаменным інструментам жыцця і працы, радасцей і задавальненняў як кожнага чалавека, так і ўсяго народа. Менавіта гэта натхняла і адточвала яго пісьменніцкі талент, падказала найбольш правільныя меры ў

² У “Словаре русского языка” С.І. Ожагава назоўнік *пажыва* падаецца як размоўны.

яго мова- і тэрміналагічнай дзейнасці. Імкнучыся зрабіць нашу мову і тэрміналогію яшчэ больш дасканалымі дзеля яшчэ большага ўзрастання іх ролі ў паляпшэнні жыцця беларускага народа, ён выкарыстоўваў усе сродкі і прыёмы, у тым ліку інтэрнацыяналізацыю, павышэнне эканомнасці, выкарыстанне ўсяго самага лепшага з іншых моў, асабліва з рускай. Гэта з'явілася адным з самых вялікіх складаемых яго моватворчага і пісьменніцкага подзвігу.

Яшчэ адным складаемым поспеху і зыходным момантам у азначанай дзейнасці Якуба Коласа было найглыбейшае пачуццё адказнасці перад беларускім народам, яго будучыняй, перад яго найдаражэйшым скарбам і рухаючай сілай эканамічнага і сацыяльнага прагрэсу – яго нацыянальнай літаратурнай мовай і навуковай тэрміналогіяй, якія яшчэ з'яўляюцца яго вуснамі, цэментуючай беларусаў у дзяржаву і народ сілай, яго крыламі і важнейшым элементам мыслення, якое і гэты інструмент, у першую чаргу, павінен паляпшаць і паскараць, адначасова паляпшаючыся сам.

Пераконваючы тагачасных беларускіх пісьменнікаў і мовазнаўцаў у неабходнасці мець мову прыгожую, простую, гнуткую і выразную, Якуб Колас і сам кіраваўся гэтай задачай у сваёй пісьменніцкай, мова- і тэрмінатворчай дзейнасці. Ён не толькі клапатліва адносіўся да простых і эканомных слоў і тэрмінаў, але імкнуўся як мага кампактней пабудаваць і словазлучэнні і сказы, прыказкі і прымаўкі. Гэта заўважалі і простыя чытачы, і пісьменнікі з мовазнаўцамі. І бралі з яго прыклад, вучыліся ў яго. Як сцвярджае А. Базыленка, “прыказкі ў Якуба Коласа характарызуюцца агульнымі рысамі: структурнай сцісласцю, вобразнасцю думкі...” [7, с. 446–447].

Якуб Колас застаўся ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы і яе тэрміназнаўства самым буйным і таленавітым іх удаканалевальнікам і тэрэтыкам, указаў ім самыя аб'ектыўна правільныя напрамкі развіцця. Толькі цалкам і грунтоўна засвойваючы яго моватворчыя здабыткі, пісьменніцкія дасягненні, укараняючы ў практыку функцыянавання мовы і тэрміналогіі яго рэкамендацыі і пажаданні, народ, пісьменнікі і моваведы не толькі ўздымуць беларускую літаратурную мову і навуковую тэрміналогію да новых вяршынь дасканаласці, але і самі дасягнуць шырокай вядомасці і ўдзячнасці як у сябе на радзіме, так і ва ўсім свеце.

Літаратура

1. Колас, Якуб. Новая зямля. Паэма / Якуб Колас; Іл. : Р.С. Фралоў. – Мінск : Народная асвета, 1975. – 336 с. з іл. (Школьная б-ка).
2. Цытуецца па: Барсток, М. Якуб Колас і праблемы беларускай літаратурнай мовы / М. Барсток // Полымя. – 1954. – № 3. – С. 136.
3. Граматыка беларускай мовы : У 2-х тамах. – Т. I. Марфалогія. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1962. – С. 173.
4. Багдзевіч, А.І. Словаўтваральная структура аддзеяслоўных тэрмінаадзінак – ад'ектываў у сучаснай беларускай мове: праблемы нормы : дыс. ... канд. філалаг. навук : 10.02.01 / А.І. Багдзевіч / Гр.ДУ імя Янкі Купалы. – Гродна, 1998. – 119 с.
5. Ломоносов, М.В. Предисловие о пользе книг церковных в российском языке / М.В. Ломоносов // Русские писатели о языке (XVIII–XX вв.) / Под ред. Б.В. Томашевского и Ю.Д. Левина. – М. : Советский писатель, 1954. – С. 22.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко; Афармленне А.М. Хількевіча. – 2-е выд. – Мінск : БелЭн, 1999. – С. 261.
7. Базыленка, А. Народныя фразеалагізмы ў мове твораў Якуба Коласа / А. Базыленка // Вялікі пясняр беларускага народа: Зборнік артыкулаў аб жыцці і дзейнасці Якуба Коласа. – Мінск : Выдавецтва АН БССР, 1959. – С. 434–456.

УДК 811.161.3:81'282.2:392.51

Трэці дзень вяселля ў лексіцы гаворак Гомельшчыны

К.Л. ХАЗАНАВА

У артыкуле даследуецца лексіка, якая выкарыстоўваецца ў гаворках Гомельскага рэгіёна на заключных этапах вясельнай абраднасці. Па структуры гэта адзінкавыя найменні (*куры, пята, цыганы*) або дзеяслоўныя словазлучэнні (*драць курэй, куўшыны лупіць*). Большасць даследаваных назваў паходзіць ад старажытнарускіх каранёў. Прааналізаваная лексіка нясе на сабе адбітак міжмоўнага (у большасці беларуска-рускага) узаемадзеяння, уласцівага гаворкам Гомельшчыны.

Ключавыя словы: абрад, вяселле, гаворка, лексема, лексіка, найменне, семантыка, словазлучэнне, этымалогія.

The vocabulary which is used on the last day of the wedding ceremony in the dialects of the Gomel region is investigated in the article. By structure these words are individual names (*hens, a heel, gipsy*) or verbal word-combinations (*tear up hens, thrash jugs*). The majority of the investigated names have the Old Russian roots. The analyzed vocabulary bears a trace of the interlingual interaction (basically Belarusian-Russian) peculiar to the dialects of the Gomel region.

Keywords: ceremony, wedding, dialect, lexeme, vocabulary, name, semantics, word-combination, etymology.

Вяселле з'яўляецца адметным мерапрыемствам у жыцці чалавека. Духоўна, матэрыяльна і фізічна пасля вяселля людзі спрадвеку мянялі свой стан і жыццё. Юнацтва змянялася сталасцю, гарэзлівасць – адказнасцю, летуценнасць – мудрасцю. Відавочна таму вяселле ў кожнага народа суправаджалася разнастайнымі рытуаламі, дзеяннямі і працэсамі, як ніводная іншая падзея каляндарнага ці абрадавага цыклу.

Не сталі выключэннем у гэтых адносінах і славяне. Заўжды своеасаблівым было вяселле ва ўсходніх славян. У беларускім, рускім і ўкраінскім вяселлі можна вызначыць агульныя і адметныя рысы, большасць з якіх мае старажытнае магічна-рытуальнае паходжанне, абумоўлена даўнімі язычніцкімі і пазнейшымі хрысціянскімі вераваннямі ўсходніх славян і так ці інакш фарміравалася і мянялася пад уплывам роўных аб'ектыўных гістарычна-сацыяльных абставін.

Гомельская вобласць мае незвычайнае геаграфічнае становішча на памежжы тэрыторыяльнага існавання ўсходніх славян. Такія ўмовы паспрыялі аб'яднанаму захаванню ў духоўнай спадчыне Гомельшчыны шматлікіх элементаў, характэрных для традыцый кожнага з усходнеславянскіх народаў. У першую чаргу разнастайныя ўплывы адзначаюцца ў вясельнай абраднасці Гомельскага рэгіёна. Лексіка вясельнай абраднасці Гомеля і вобласці з'яўляецца вельмі цікавай для лінгвістычнага даследавання. Мэтазгодна звярнуць увагу на лексіку гаворак рэгіёна, якія з'яўляюцца сапраўднай скарбніцай грамадскай свядомасці шматлікіх пакаленняў нашых продкаў.

Мэтай артыкула з'яўляецца даследаванне семантычных, структурных і генетычных адметнасцей лексікі, якая выкарыстоўваецца ў гаворках Гомельскага рэгіёна на заключных этапах вясельнай абраднасці.

Значнасць вясельнай абраднасці ў жыцці чалавека паўплывала на тое, што гэты абрад, як правіла, праводзіўся на працягу некалькіх дзён (а калі ўлічваць сватанне, то і тыдняў). На кожны дзень менавіта вяселля прызначаліся пэўныя дзеянні і адпаведныя паводзіны. А ў мове захоўваліся адметныя найменні кожнага з іх.

Асаблівасцю вяселля Гомельскага рэгіёна з'яўляецца трэці дзень вяселля. Трэці дзень быў адназначна самым вясёлым этапам вясельнага свята. Ужо закончыліся ўсе афіцыйныя цырымоніі рэгістравання новай сям'і (і дзяржаўныя, і рэлігійныя), ужо бацькі і госці сказалі добрыя словы ў пажаданне дабрабыту маладым, і вось тады пачынаецца веселосць для гасцей.

Часта трэці дзень вяселля прыпадаў на *аўторак*, таму што звычайна вяселле ў старыя часы пачыналася з нядзелі: *Трэці дзень вяселля – апошні дзень вяселля, звычайна аўторак. “Ва аўторак ужо ходзяць па хатах тых, хто быў на вяселлі, ловяць курэй”* [1, с. 247].

Гаворкі Гомельшчыны захоўваюць адметныя назвы абрадаў трэцяга дня вяселля. Часта сустракаецца найменне *банкеты*:

*Банкеты – гулянне ў гасцей з вяселля на наступныя дні пасля вяселля: на другі дзень... вяселле працягвалася ўжо не ў хаце маладой і маладога. Усе госці ішлі да хаты хросных бацькоў. Пачаставаўшыся ў іх, ішлі да наступных, хто быў на вяселлі... Таму **банкет** мог працягвацца яшчэ цэлы тыдзень* [2, с. 107];

*А на трэці дзень ужэ, на чацвёрты, на пяты з мае стараны (напрымер, я – нявеста) ўжэ сабіраюцца і гаворуць: “Я **банкет** правяду”. І тыя гавораць: “І я правяду”* (в. Старое Сяло) [3].

Слова *банкет* мае яскравае заходнееўрапейскае паходжанне. Усходнеславянскімі мовамі лексема была запазычана з французскай мовы: *banquet* ‘урачысты абед з удзелам навуковых, грамадскіх, палітычных дзеячаў, які суправаджаецца прамовамі’ [4, с. 89]. Галіцызм замацаваўся ў лексіцы гаворак у выніку пераносу назвы з’явы па падабенству. Слова набыло пэўную стылістычную афарбоўку: іранічнасць і гумар пры метафарызацыі надалі найменню станоўчую ацэнчанасць.

На Гомельшчыне вясельныя *банкеты* хутчэй за ўсё *водзяць*:

*А раней – о, былі свадзібы. Па недзелі гулялі! **Банкеты вадзілі*** (в. Старое Сяло);

*Пасля вяселля **банкеты вадзілі**. Як улетку свадзьба, дык маладых вядуць да калодзежа, вадой паабліваюць. А зімой каталі на санках* [5, с. 286].

Разам з тым сустракаюцца і спалучэнні іншых дзеясловаў з найменнем *банкет*. Так, *банкеты* маглі *дзелаць* і *сабіраць*:

*Сколькі ў каго было родзічаў, яны **дзелалі банкеты** пасля свадзьбы. Не ўсе, хто быў на свадзьбе, гуляюць, ну прымерна, у таго саседа, патам у таго. Будуць там пяць ці шэсць чалавек, гуляюць усё ўрэмя* (д. Хальч);

*Пасля свадзьбы былі **банкеты**. Родственнікі ў канцы свадзьбы дагаворваюцца, калі **банкеты сабіраць**. Ад кожнай пары з гасцей павінна быць літра. У гэта васкрасенне мы вас пасадзілі за стол, ў наступнае васкрасенне – вы нас* [2, с. 134].

Адзначым таксама, што традыцыі Гомельскай вобласці захавалі *банкеты нявесціны* і *банкеты жаніховы*:

*На трэці дзень збіраюць **банкеты** родзічы **водзяць**, сразу **нівесціны**, патам **жаніховы*** (с. Старое Сяло);

***Жаніховы** – раство – **банкеты водзяць**, і **нявесціны банкеты**. От адні атводзяць нядзелю, а тады тыя нядзелю* (д. Старое Сяло).

Як паказваюць прыклады, *банкеты* завяршалі вяселле. *Банкеты* маглі быць і на другі, і на трэці, і на чацвёрты дні, і нават працягвацца адзін-два тыдні. Такія доўгатэрміновыя святы мелі на мэце замацаваць добрае, радаснае, шчаслівае жыццё новай маладой сям’і як мага на большы тэрмін. А таксама гэтыя абрады выражалі патрэбнасць людзей у пэўным відовішчы дзеля разнастайнасці іх цяжкага будзённага жыцця. Такія самыя прычыны ляжаць у аснове з’яўлення яшчэ аднаго “мерапрыемства”, якое звычайна праводзілася менавіта на трэці дзень вяселля. Прыгадаем вясельныя абрады трэцяга дня, звязаныя з своеасаблівымі пагулянкамі са свойскай птушкай:

*На наступны (трэці) дзень мужчыны, якія былі на вяселлі, **убівалі на пяху ці на куры**, што пад руку пападаюцца, і прыходзілі. Тады гатавалі з кураціны галушкі і вечар гулялі. Так заканчвалася вяселле* [6, с. 116]. Магчыма, абрад захаваўся яшчэ з даўніх часоў язычніцтва і політэізму, калі старажытныя народы ахвярапрынашэннем “задобрывалі” паганскіх багоў.

Падобныя абрадавыя дзеянні звычайна мелі асобныя спецыфічныя найменні. У некаторых мясцовасцях такія звычай называўся адным словам паводле наймення “галоўнай ахвяры”: *куры* – этап вяселля, калі смаляць курэй, звычайна апошні этап:

*Трэці дзень – “**куры**”. “**Куры**” таму, што звычайна падстаўныя маладыя пераапрацоўваюцца, бяруць з сабой “цыган”, ходзяць па дварах – крадуць курэй. Увечары з гэтых курэй вараць суп* [6, с. 122];

Курэй – *эта напаследак ужэ, банкет* *последній у каго* (в. Старое Сяло).

Сустракаецца суфіксальнае ўтварэнне ад гэтага самага кораня:

*На трэці дзень была **курыца**. Выбіралі 2–3 чалавека, яны хадзілі па дварах і сабіралі **курэй**, а потым варылі суп і елі* [5, с. 228].

Гомельскія гаворкі захавалі разнастайныя назвы-словазлучэнні гэтага жартаўлівага дзеяння. Часцей фіксуецца двухслоўныя найменні-вербоіды:

*Трэці дзень называўся “**драць куру**”* (в. Івакі);

*На трэці дзень **дралі курэй**. Перапраналіся хто ў што і шлі па вёсцы. Чыю курыцу забяць, забівалі. Шлі дамоў і варылі яе* (в. Гарошкаў);

*На трэці дзень **сабіралі кур**: вот те, кто на свадьбе был, с деревни все, хаділі па дварам, сабіралі курэй, тых курэй засекалі. Скублі іх. Варылі і потым на трэці дзень сабіраліся гуляць. Гаворілі так, што нівеста пакідае радзельскае кубло і ўходзіць жыць к жыніху* (в. Хальч).

У выпадку наймення падобнага абраду дзеяслоўным словазлучэннем ужываўся дзеяслоў, што абазначаў дзеянні ўдзельнікаў:

лавіць курэй**: Ва аўторак ужэ ходзяць па хатах тых, хто быў на вяселлі, **ловяць курэй [1, с. 247]; ***Курэй лавілі**, прывязвалі за нагу ўніз галавой. Параць іх, скубуць. У каструлю клалі тое мяса, прыправу і вараць. А тады і ядзяць. Усю нядзелю гулялі калісь* (в. Заспа);

***красці курэй**: Пасля вяселля, раніцай у панядзелак, госці ходзяць па дварам, **крадуць курэй**. Тады іх вараць, ставяць на стол* [7, с. 163]; *Трэці дзень – “куры”. “Куры” таму, што звычайна падстаўныя маладыя пераапрапаюцца, бяруць з сабой “цыган”, ходзяць па дварах – **крадуць курэй**. Увечары з гэтых курэй вараць суп* [6, с. 122];

***круціць курэй**: Старых надзяюць маладой. І ідуць ужэ, пняюць, **курэй круцяць**, што толькі не выдумляюць* (в. Гарошкаў).

Для наймення абраду выкарыстоўваўся і аддзяслоўны назоўнік:

*На трэці дзень было **прыгатаванне курэй**. На ўсёй дзярэўні ў тых людзей, што булі на свадзьбе* [1, с. 233].

Гэты вясельны абрад на Гомельшчыне фіксуецца і з іншымі назвамі, словамі, утворанымі ад іншых каранёў. Сустракаецца, напрыклад, лексема *карэнне*:

*Апошні дзень вяселля – **карэнне**. Усе госці збіраліся ў маладой. Пасярод двору ў маладой раскладвалі вогнішча, ставілі чугун. Пераапрапнутыя госці лавілі курыцу, абдзіралі яе ў чугуне. Пер’е жанчыны кідалі на галавы мужчынам* [2, с. 107].

Хаця лексема на першы погляд не з’яўляецца роднаснай словам *кура*, *курыца* і не звязана з каранем *кур-*, хутчэй за ўсё найменне з’явілася ў выніку блытаніны паводле блізкага гучання паміж назоўнікамі-паронімамі *куры* – *курэнне* – *карэнне*. Указаная лексема часам ужываецца ў словазлучэнні з тымі самымі дзеясловамі, што і словаформы *куры*, *курэй*:

*Канчаецца свадзьба – **карэнне драць**. Надзяю штаны, надзяю лапці, дзелаю сабе горб на плячах, бараду прышчаплю, шапку выварочваю і пайшла курэй лавіць* [5, с. 234].

Неабходна ўспомніць таксама іншыя найменні абраду, якія адбываліся на трэці дзень вяселля (дакладней – на апошні дзень):

***галоўні: Галоўні** – трэці дзень вяселля, калі збіраюць курэй у людзей, якія ўдзельнічалі ў вяселлі* [1, с. 243]. Відавочна этымалагічная сувязь назвы з лексмай *галава*. Паходжанне наймення здаецца верагодным шукаць у вытворнасці ад старажытнарускага *голованити* ‘рубіць галаву жывёле ці птушцы, напрыклад, індычцы’ [8, с. 368];

***пята**: Два дні гулялі свадзьбу, на трэці дзень – **Пята**. На трэці дзень *эта* самае. Чудовішчэ. Ужэ перадзяемся. Напрымер, паймаюць пеўня, а не, так і два. У нявесты адно есці і ў жаніха. Яшчэ й гарэлкай пайлі *этага* пятаха. Красны бант сюды на ікшыцы завязуць. Убяруць ужэ пятаха *тога*. І за абарачку ўжэ *зачэпіш* [5, с. 242]. Найменне паходзіць ад назвы пеўня, што захавалася ў рускай мове – *петух*. Такая сувязь адлюстроўвае міжмоўнае ўзаемадзеянне, што адзначаецца ў гаворках Гомельшчыны ў выніку цэнтральнага месцазнаходжання паміж іншымі ўсходнеславянскімі гаворкамі.*

Спецыфічным найменнем у вясельнай лексіцы Гомельскага рэгіёна з’яўляецца лексема *пярэзвы*. Слова ўжываецца і ў форме адзіночнага, і ў форме множнага ліку:

***Перазоў**, -у, м., **пярэзвы**. Вясельны абрад: бацькі маладой пасля першай вясельнай ночы ідуць гасцяваць у хату бацькоў жаніха. “Розсунь, свату, хату, бо велікій **перезов** маю”* [9, с. 234];

У гэты дзень вадзілі **“пярэзвы”**: збіраліся радня маладога і маладой і паасобку хадзілі да сваёй радні з хаты ў хаты. Бралі курыцу і няслі яе ў край сяла, з песнямі. Там гэту курыцу скублі, смалілі (в. Івакі);

Пярэзвы – абрад, які выконваўся на чацвёрты дзень вяселля. “Кросны запрашае да сябе, потым кросная запрашае да сябе. На пярэзвы смаляць курэй і носяць іх на палках, што нявеста чэсная” [10, с. 247];

Пасля свадзьбы, у нядзелю, родственнікі жаніха назначылі час, калі да іх далжны былі прыйсці самыя блізкія родственнікі для гульні ў **пярэзвы**. У іх гулялі, то ў свата, то ў сястры на працягу двух нядзель. На гэтую гульню аддзяваліся ў розныя плаці для смеху. Так завяршаецца свадзьба [11, с. 179];

Даждайшы наступнай суботы пасля вяселля бацькі маладой звалі дачку з зяцем і са сватамі к сабе ў госці... А яшчэ цераз нядзелю, таксама ў суботу, ужо бацькі маладога рабілі **пярэзвы**. І на гэтым ужо вяселле заканчваецца [2, с. 43].

Як сведчаць прыклады, **пярэзвы** праводзіліся на трэці ці чацвёрты дні вяселля. У выпадку, калі святкаванне вяселля працягвалася тыдзень або два, **пярэзвы** адбываліся ў выхадныя дні праз тыдзень пасля вяселля. Але ўсе звесткі аднолькавыя ў тым, што **пярэзвы** з’яўляюцца заключным этапам вясельнай абраднасці. Найменне вызначаецца цікавым паходжаннем. Лексема ўзыходзіць ад дзеяслова *з’яваць* ‘клікаць, запрашаць’. Госці, блізкія родзічы маладых, запрошаныя на вяселле, у сваю чаргу запрашалі (зноў запрашалі, перазапрашалі) гаспадароў вяселля да сябе.

Яшчэ адным адметным дзеяннем, якое суправаджала вяселле на Гомельшчыне, было пераапраанне. Гэтыя мерапрыемства таксама звычайна праводзіліся напрыканцы вяселля, у апошні, трэці ці чацвёрты, дзень свята і суправаджала абрад з курамі:

Увечары ўсе збіраюцца, і вяселле працягваецца. Некаторыя людзі **задзелываюцца** пагана: жанічына ў мужчыну, мужчына ў жанічыну, прыходзяць летам на каньках, зімой – босыя, каб смешна было [1, с. 243];

На трэці дзень дралі курэй. **Пераапрааніся** хто ў што і шлі па вёсцы. Чыю курыцу забяць, забівалі. Шлі дамоў і варылі яе (в. Гарошкаў).

Абрад пераапраанання захаваўся пад назвай *цыганы*. Такое найменне, відаць, абумоўлена тым, што апрааніся ў што-небудзь яркае, бліскачае, “каб смешна было”, а такія асаблівасці вопраткі і спецыфіка адзення народнай традыцыяй прыпісваецца менавіта прадстаўнікам гэтай нацыянальнасці, як, дарэчы, і “схільнасць” да крадзяжоў:

Цыганы – абрад пераапраанання ў цыган. Адзначаўся на другі дзень вяселля. **“Пераапрааніся ў цыган**. Мужыкі пераапрааніся ў жаночую вопратку, а жанчыны – у мужчынскую. Хадзілі па хатах, кралі курэй, збіралі яду. Было такое, што залязалі на стол, кралі ў нявесты туфелькі, прыходзілася жаніху дарыць падаркі цыганам, каб выкупіць туфелькі” [10, с. 192].

Як і ў папярэдніх выпадках, гаворкі адлюстроўваць найменне абраду праз словазлучэнне *пераапрааніцца ў цыган*, хадзіць у цыганы:

На трэці дзень **“хадзілі ў цыганы”**. Жанічыны паадзяюцца ў мужское, а мужчыны – у жанскае, паўмазваюцца, паўкрасваюцца. І вот, ідуць па дзярэўне. Ідуць, дзе бяжыць курыца, яны тую курыцу “хлоп!”, да ўб’юць яе, да ў торбу. Прыташчылі ёй к маладому ці к маладой. І ёй зноў гатавалі [6, с. 121].

Звернем увагу на той факт, што ўказаныя абрады адбываліся ўсе разам, адначасова, суправаджалі адзін аднаго:

Трэці дзень – **“куры”**. “Куры” таму, што звычайна **падстаўныя маладыя** пераапрааналіся, бяруць з сабой **“цыган”**, ходзяць па дварах – **крадуць курэй**. Увечары з гэтых курэй вараць суп [6, с. 122].

На трэці дзень вяселля не толькі звярталі ўвагу на курэй або пераапрааніся. Таксама ўспаміналі аб тым, што пасля вяселля ў маладой сям’і трэба чакаць папаўнення, дзіця, а для гэтага неабходна маладой мець здароўе і перш за ўсё моцны живот. Адсюль – яшчэ адзін звычай трэцяга дня, звязаны з посудам:

На трэці дзень па вуліцы ідуць, **пярэдзяюцца**: у штаны бабы, усякае! А калісь, як памыюць пасуду – **кушыны**, на забор **павешаюць**. Шчас нік-нік-нік. Кушыны вісяць! Шчас пой-

дуць, нівесту схвацяць і на жываце **кушыны тыя лупяць**, каб крэпкі жывот быў. Ваду, хто нісе, паразліваюць. Старых парадзівалі ў маладых (в. Старое Сяло);

Парадзяюцца: бабы, і старэйшыя, і ўсякія і ў шуткі выварачуюць, і штаны бабы надзяюць як мужчыны, і картузы: ідуць. Гармоні іграюць, песні пяюць, танцуюць. Людзі ўжо: “Ладна. Банкеты ж водзяці!” Кушыны на заборы вісяць, а то не паспееш убраць – кушыны палкай. І нявесту за рукі, за ногі, распластаюць і на жываце кушыны лупяць, шоб жывот быў крэпкі. Красіва тады гулялі (в. Старое Сяло).

Заўважым, што для назвы гэтага абраду ў гаворках Гомельшчыны выкарыстоўваецца лексема *кушын*, што з’яўляецца фанетычным варыянтам слова рускай мовы *кувшин* ‘збан’.

Разгледжаная лексіка трэцяга дня вясельнай абраднасці Гомельскага рэгіёна сведчыць аб старажытнасці найменняў, як і адпаведных дзеянняў. Гэтыя абрады ў сваёй аснове маюць сувязь са старажытнымі магічнымі рытуаламі. Апошнія дні вясельна адрозніваліся большай веселасцю, смяшлівасцю. Стомленыя штодзённай цяжкай працай і ўзбуджаныя нервовасцю падрыхтоўкі да вясельна ў трэці ці нават чацвёрты дзень і гаспадары, і госці імкнуліся зрабіць сапраўдныя пагулянікі.

Лексіка гэтых абрадаў уяўляе сабой адметную моўную з’яву. Па структуры гэта адзінкавыя найменні (*куры, пята, цыганы*) або дзеяслоўныя словазлучэнні (*драць курэй, куўшыны лупіць*). Назоўнікавыя словазлучэнні фіксуюцца ў адзінкавым выпадку (*прыгатаванне курэй*). Большасць даследаваных назваў мае яскравае паходжанне ад старажытнарускіх каранёў. Лексіка, што адзначаецца ў Гомельскіх гаворках у вясельных абрадах трэцяга дня, нясе на сабе адбітак міжмоўнага (у большасці беларуска-рускага) узаемадзеяння, уласцівага гаворкам Гомельшчыны.

Літаратура

1. Лоеўшчына. Бэзавы рай, песенны край : сучасны стан традыцыйнай культуры Лоеўшчыны / уклад. В.С. Новак. – Гомель : Сож, 2007. – 472 с.
2. Вяселле на Гомельшчыне : фальклорна-этнаграфічны зборнік / рэд. І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Мінск : ЛМФ “Нёман”, 2003. – 472 с.
3. Прыводзіцца фактычны матэрыял картатэкі лінгвістычнай лабараторыі кафедры беларускай мовы УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны” з указаннем у дужках лакалізацыі. Ілюстрацыі прыводзяцца з захаваннем фанетычных і граматычных адметнасцей мясцовага вымаўлення.
4. Словарь иностранных слов / под ред. И.В. Лёхина, Ф.Н. Петрова. – М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1949. – 800 с.
5. Вечнае : Фальклорна-этнаграфічная спадчына Веткаўскага раёна / уклад. І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Гомель : УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2003. – 362 с.
6. Народная духоўная культура Брагіншчыны : фальклорна-этнаграфічны зборнік / склад. В.С. Новак, У.І. Коваль. – Гомель : Белдрук, 2007. – 240 с.
7. Фальклорна-этнаграфічная і літаратурная спадчына Рэчыцкага раёна / уклад. І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Мінск : ЛМФ “Нёман”, 2002. – 384 с.
8. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В.И. Даль. Т. 1: А–З. – М. : Русский язык, 1978. – 699 с.
9. Фальклорны слоўнік Гомельшчыны / У.В. Анічэнка [і інш.]. – Гомель : УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2003. – 346 с.
10. Жаўруковая песня Радзімы : народныя духоўныя скарбы Буда-Кашалёўскага краю / пад аг. рэд. В.С. Новак. – Гомель : Сож, 2008. – 424 с.
11. Народная духоўная спадчына Гомельскага раёна / уклад. В.С. Новак. – Гомель : ААТ “Полеспечать”, 2007. – 456 с.

УДК [811.161.3'36: 811.161.3'37]: 398.8

Семантичны аспект сказа і тыпы суб'ектнасці ў мове беларускіх народных песень

Н.П. ЦІМАШЭНКА

Аўтар даследуе семантичны бок сказа і спосабы прадстаўлення суб'екта ў мове беларускіх народных песень.

Ключавыя словы: семантика, сінтаксіс, суб'ект, сказ, спосаб выражэння, суб'ектнасць.

The author studies the semantic side of a sentence and the ways of the subject presentation in the language of the Belarusian folk songs.

Keywords: semantics, syntax, subject, sentence, ways of expression, subjectness.

Непарыўнасць і ўзаемаабумоўленасць мыслення як спосабу адлюстравання рэчаіснасці і мовы як матэрыяльнай асновы мыслення бяспрэчныя. З гэтага вынікае, што мысленне не можа быць цалкам экстралінгвістычным. Лінгвістыка павінна не толькі абавірацца пры апісанні мовы на разумовыя катэгорыі, але і вывучаць сферу мысленчай дзейнасці. Калі мова і мысленне непарыўныя, а сумнявацца ў гэтым няма падстаў, то «паслядоўнае распаўсюджванне ўласна лінгвістычнага погляду на семантичны аспект мовы павінна прывесці да выяўлення лінгвістычнага боку мыслення» [1, с. 10]. Увогуле, на думку Ю.Д. Абрэсяна, грунтоўная сінтаксічная тэорыя павінна апераваць, па крайняй меры, двума радамі паняццяў – сінтаксічнымі і семантичнымі [2, с. 302]. Паколькі мы даследуем семантичны аспект сказа, то неабходна заўважыць, што пад аспектамі сказа разумеюць, як правіла, «толькі такія, якія звязаны з выражэннем якога-небудзь граматычнага значэння і якія ўмоўна можна назваць змястоўнымі аспектамі сказа» [3, с. 5]. Вычлененне аспектаў аказваецца шматступеньчатым. На першым кроку аналізу вылучаюцца ў якасці галоўных аспектаў сказа яго фармальны і семантичны бакі. Яны падзяляюцца, у сваю чаргу, на прыватныя аспекты, прычым такі падзел аказваецца ў вядомай ступені аўтаномным, паколькі паміж абодвума гэтымі бакамі адсутнічаюць прамалінейныя, адназначныя адпаведнасці [4, с. 61–62]. Шматаспектнае вывучэнне сказа дазваляе лепш пазнаць яго прыроду – сутнасць сказа, яго аснову і канкрэтныя праяўленні.

Сказ як моўная сінтаксічная адзінка, якая служыць сродкам зносін і паведамлення, характарызуецца сэнсавай арганізацыяй, што адлюстроўвае якія-небудзь з'явы аб'ектыўнай рэчаіснасці; фармальнай арганізацыяй, што адлюстроўвае тып, структуру прэдыкатыўнай канструкцыі; камунікатыўнай арганізацыяй, што адлюстроўвае камунікатыўную мэтаўстаноўку паведамлення, якое змяшчаецца ў сказе. Першы і трэці аспекты ўтвараюць змястоўны бок сказа, другі – фармальны. Гэтыя аспекты сказа як складанай, шматпланавай з'явы пераклікаюцца з аспектамі, якія вылучае П.А. Лекант, – структурна-сінтаксічным, логіка-сінтаксічным і камунікатыўна-сінтаксічным [5, с. 197]. Першы аспект, на думку сінтаксіста, «выражаецца ў граматычнай форме сказа, тыпах яго структуры» [5, с. 197]; другі аспект «уяўляе сабою заканамернасці суадносін граматычнай структуры сказа і лагічнай формы заключанай у ім думкі (у прыватнасці, меркавання)» [5, с. 197]; трэці аспект «адлюстроўвае спецыфіку ўжывання канкрэтнага сказа ў пэўных умовах сітуацыі і моўнага кантэксту і выражаецца ў актуальным члененні сказа» [5, с. 197]. Такім чынам, сказ уяўляе сабою «складаную і высокаарганізаваную адзінку, у якой выяўляюцца і ўзаемадзейнічаюць агульнае і асобнае, абстрактнае і канкрэтнае, узаўяляльнае і індывідуальнае, аблігаторнае і факультатыўнае; у ім паказваецца спецыфіка фармальнага і змястоўнага бакоў» [6, с. 325]. Да змястоўнага боку адносяць граматычныя значэнні (структурны аспект), канкрэтны змест выказвання (семантичны аспект), суадносіны кампанентаў «дадзенага» і «новага» (камунікатыўны аспект), выражэнне пэўнай формы думкі-меркавання і інш. (лагічны аспект).

Фармальны бок сказа складаюць набор словаформ (структурная схема, мадэль), паказчыкі граматычных значэнняў, узаемнае размяшчэнне словаформ (членаў сказа), інтанацыйная структура. Усё гэта характарызуе сказ як адзінку, якая належыць адначасова мове і маўленню. Сінтаксіс як лінгвістычная дысцыпліна ў сваім падыходзе да сказа абстрагуецца ад яго канкрэтна-інфарматыўнай семантыкі і, засяроджваючы ўвагу на нязменных, паўтаральных кампанентах значэння, якія выражаюцца ў пэўных граматычных формах, «характарызуе сказ з двух бакоў, якія маюць роўныя правы на разгляд у якасці сістэмна-моўных» [7, с. 16]. Асноўнай праблемай сучаснай лінгвістычнай тэорыі з'яўляецца праблема азначэння ўласцівасцей семантычнага зместу моўных адзінак, асабліва сінтаксічных, і спосабаў іх прадстаўлення ў лінгвістычным апісанні. У сказе можна паведаміць пра любую жыццёвую сітуацыю, з'яву, падзею, а таму разнастайнасць зместу сказаў, якія ўжываюцца чалавекам у працэсе камунікацыйных зносін, практычна неабмежаваная. Пры семантычным падыходзе да аналізу сказа выкарыстоўваюцца «два шляхі даследавання: «ад значэння» і «ад формы». Пры першым падыходзе даследуецца разнастайнасць форм, якія выражаюць пэўнае значэнне, структурна-граматычную разнастайнасць сказаў аднаго зместу» [8, с. 4]. Так, напрыклад, значэнне стану чалавека або іншай жывой ці нежывой істоты можа выяўляцца па-рознаму аформленымі граматычнымі канструкцыямі: ...*Плача дзеўча слёзаннямі* [9, с. 136]; *А мне трудна, хлопцу маладому, / На марозе стоячы* [9, с. 194]; *Ой, не хочацца ды мне, моладзе, / Ні ніці, ні есці...* [10, с. 145] і інш. Пры другім падыходзе «аналізуецца разнастайнасць значэнняў, якія выяўляюцца адной формай» [8, с. 5]. Так, пры дапамозе спрагальнай формы дзеяслова ў прэдыкаце можа выражацца рознае значэнне семантычнага суб'екта: *Як ішла я на падгор'ю, плачуць людзі на бяздоллю* [10, с. 152] (У першай частцы складанага сказа выражаецца значэнне руху, у другой – стану); *Яна заплакала, яшчэ затужыла* [9, с. 178] (значэнні змены стану); *Салавей няе у клетцы, / Плача маладзец на дзеўцы* [9, с. 191] (У першай частцы складанага сказа выражаецца значэнне функцыйнай дзейнасці, у другой – стану) і г. д. Такім чынам, можна пагадзіцца з думкай А.Я. Міхневіча, згодна з якой сутнасць семантычнага сінтаксісу «можа быць раскрыта пры супастаўленні двух аднолькава аформленых, але ў плане сінтаксічнай семантыкі па-рознаму інтэрпрэтуемых выразаў (сінтаксічных амонімаў)» [11, с. 1]. Разгледзім канструкцыі *Ён ка мне плячмі...* [10, с. 145] і *Ка мне гора прыключылася* [10, с. 106], у якіх трэба звярнуць увагу на словаформу ў Д. склоне з прыназоўнікам *ка* 'ка мне'. У першай канструкцыі дадзеная словаформа з'яўляецца семантычным аб'ектам (ён супадае з граматычным аб'ектам), а ў другой канструкцыі гэтая ж словаформа выступае ў ролі семантычнага суб'екта (ён не супадае з граматычным суб'ектам). Адсюль вынікае, што семантычнае адрозненне паміж прыведзенымі канструкцыямі вызначаецца прыналежнасцю словаформ, якія нас цікавяць, да розных лексіка-граматычных разрадаў.

У даследаваннях сэнсавага боку сказа назіраецца ўзаемадзеянне, узаемаўплыў двух асноўных напрамкаў. Адны моваведы разглядаюць сказ як аб'ект граматычнай семантыкі, аналізуючы значэнні розных катэгарыяльных форм сказа, якія ўяўляюць сабою пэўныя відазмяненні ў межах мадальна-часавых парадыгм і г. д. Другія даследчыкі вывучаюць сказ «як прадукт асаблівай, а менавіта прапазіцыйнай намінацыі, звяртаючы ўвагу перш за ўсё на тое, якім чынам ажыццяўляецца камбінаванне асобных лексічных значэнняў, якія суадносяць слоўныя знакі з тымі ці іншымі элементамі пазамоўнага свету, што ў канчатковым выніку прыводзіць да пабудовы цэласнага значэння, што суадносіць дадзенае канкрэтнае выказванне з якой-небудзь адзінкавай пазамоўнай сітуацыяй» [12, с. 244]. Аднак паколькі сэнсавая структура сказа адносіцца перш за ўсё да з'яў мовы, яе элементы могуць быць вызначаны як адзінкі семантычнага плана толькі праз іх суадносіны з планам фармальна-моўнага выражэння. На нашу думку, структура сэнсу простага сказа павінна разглядацца не сама па сабе, а ў суадносінах з моўнай структурна-семантычнай інтэрпрэтацыяй сэнсавых элементаў. Так званая «глыбінная структура» простага сказа ўяўляе сабою, на думку Ч. Філмора, «пабудову, якая складаецца з дзеяслова плюс некаторая колькасць іменных груп, што знаходзяцца ў спецыяльных пазначаных адносінах (склонах) да ўсяго сказа» [13, с. 416]. Прычым адзіная «павярхоўная» структура можа адпавядаць некалькім «глыбінным» структурам.

Трэба адзначыць, што семантычная структура сказа можа супадаць з граматычнай структурай, а можа і адрознівацца складам сваіх кампанентаў. Так, у канструкцыі *Матка ў мяне старая, / Сястра ў мяне мала, / Дзяўчына кахана / Любіць перастала* [9, с. 199] семантычная структура кожнай часткі складанага сказа супадае з граматычнай ('*матка*', '*сястра*', '*дзяўчына*' – суб'екты; '*стара*', '*мала*', '*любіць перастала*' – прэдыкаты). У канструкцыях жа тыпу *Не жаль мне вяночка, / А жаль тае рэчы* [9, с. 333] семантычная і граматычная структура не супадаюць нават па колькасным складзе кампанентаў. З фармальна-граматычнага боку гэты сказ з'яўляецца аднаасастаўным безасабовым (граматычны суб'ект адсутнічае), а з семантычнага – двухасастаўным ('*мне*' – семантычны суб'ект; '*не жаль*', '*жаль*' – семантычныя прэдыкаты). Такім чынам, адносіны паміж фармальным і змястоўным бакамі сказа ў цэлым з'яўляюцца асіметрычнымі, што выражаецца ў адсутнасці ўзаемнай адназначнасці паміж імі, г. зн. адна фармальная структура можа быць носьбітам некалькіх розных семантычных структур і адна семантычная структура можа выражацца некалькімі рознымі фармальнымі структурамі.

Заўважым, што суб'ект выконвае ў сказе дзве камунікатыўныя задачы, адна з якіх звяртае яго тварам да пазамоўнай рэчаіснасці, другая – да прэдыката. У цэлым можна вылучыць наступныя формы выражэння семантычнага суб'екта ў структуры сказа: 1) «прамое выражэнне суб'екта (дзеянікам)» [14, с. 93]: *Стала дзеўка, падумала, / Тры лісты спісала* [9, с. 357]; 2) «звядзенне суб'екта; семантычны суб'ект выражаны не дзейнікам» [14, с. 93]: *Ка мне гора прыкацілася* [10, с. 106]; 3) «апущэнне суб'екта; дапускаемы сітуацыяй суб'ект экспліцытна не выражаны» [14, с. 93]: *Гэй, бяроза, бяроза караністая, / Гэй, даў бог да мне мілага наравістага. / Пакуль нароў яго [я] пераведала, / Не раз [я] слёзкамі паабедала* [10, с. 103]; 4) «устараненне суб'екта; канкрэтны рэальны суб'ект не дапускаецца самой сітуацыяй: *У дажджлівыя ночы добра спіцца. Стукаюць*. Апущэнне і ўстараненне суб'екта могуць супадаць па форме» [14, с. 93]. Аднак мы не згодны з апошнім пунктам У.Р. Гака, па якім суб'екта ўвогуле можа не быць у сказе. Мы лічым, што калі існуе пэўнае дзеянне ці стан, то існуе і суб'ект, які выконвае дадзенае дзеянне або з'яўляецца носьбітам прэдыкатыўнай прыметы стану. У лінгвістыцы існуе пункт гледжання, згодна з якім суб'ект у сказе заўсёды адзін. Але, на думку В.В. Лявонцэвай, «упісаць усю разнастайнасць рэалізаваных нормай магчымасцей моўнай сістэмы ў межы аднасуб'ектных канструкцый надта складана, нават пры тым, што аднасуб'ектных канструкцый у мове – пераважная большасць» [15, с. 29]. Таму пры ўсёй сваёй спрэчнасці пытанне аб суадносінах некалькіх суб'ектаў у межах аднаго простага сказа вырашаецца намі на карысць прызнання існавання полісуб'ектных канструкцый. Так, у сказе *...Ёсць у цябе нова мамачка...* [10, с. 447] у ролі семантычнага суб'екта выступае словаформа '*мамачка*' (суб'ект наяўнасці), аднак да суб'ектнай семантыкі прымешваецца і пэўная доля семантыкі аб'ектнай (аб'ект уладання пры суб'екце ўладання); у той жа час словаформа '*у цябе*' першапачаткова з аб'ектнай семантыкай характарызуецца наяўнасцю значнай долі семантыкі суб'ектнай (суб'ект уладання). Паколькі марфалагічная прымета, як правіла, служыць паказчыкам сінтаксічнага значэння, то словаформа '*мамачка*', якая стаіць у Н. склоне, найбольш характэрным для выражэння суб'ектнай семантыкі, можа разглядацца як асноўны носьбіт семантыкі суб'екта, а словаформа '*у цябе*', якая стаіць ва ўскосным (Родным) склоне, што з'яўляецца заўсёды паказчыкам «зніжэння рангу суб'ектнасці», г. зн. зніжэння актыўнасці суб'екта, прызнаецца перыферычным носьбітам суб'ектнага значэння ў семантыка-сінтаксічнай структуры дадзенага сказа. Трэба звярнуць увагу на канструкцыі, у якіх пры сіметрычным прэдыкаце (тыпу *біцца, спрацацца*) з'яўляецца другі ўдзельнік сітуацыі, так званы «контрагент» (тое самае, што і контрагенс). Контрагент – гэта «актыўны ўдзельнік такой сітуацыі, у якой прымае ўдзел яшчэ і актыўны суб'ект, прычым дзеянні гэтых двух удзельнікаў не супадаюць: прэдыкат апісвае поўнасцю толькі дзейнасць суб'екта, але не дзейнасць контрагента. Так, ... у сітуацыі абароны суб'ект абараняецца, а контрагент нападае і г. д.» [16, с. 287]: *Ох, ізвіўся палын і з травой, / Ажаніўся стары з маладою* [10, с. 134]. Сапраўды, падобныя прэдыкаты патэнцыяльна дапускаюць наяўнасць пры сабе другога ўдзельніка (суб'екта) сітуацыі, але, як правіла, калі абодва патэнцыяльныя суб'екты ўсведамляюцца як актыўныя ў роўнай ступені; аб гэтым сведчыць форма множнага ліку прэдыката

(сказы з множным суб'ектам), а канструкцыя мае наступны выгляд: *Ох, ізвіліся палын і з травой, / Ажаніліся стары з маладою. У сінтаксічных канструкцыях тыпу Пад белаю бяро-заю / Сядзіць браток і з сястрою* [10, с. 355], на наш погляд, прэдыкат 'сядзіць', што стаіць у адзіночным ліку, указвае на наяўнасць у выказванні суб'екта ('браток') і аб'екта ў Тв. склоне з прыназоўнікам з ('з сястрою'). Заканамернае з'яўленне множнага суб'екта тлумачыцца наяўнасцю ў сінтаксічнай пабудове прэдыката, выражанага зваротным дзеясловам, які абазначае ўзаемнае дзеянне (*цалавацца, абдымацца, біцца* і г. д.): *Ах вы, дзевачкі, вы не біцеся, / За мяне, малайца, пагадзіцеся* [10, с. 271].

Размаўляючы пра семантычны суб'ект, мы маем на ўвазе «той элемент тыповай 'суб'ектна-прэдыкатна-аб'ектнай сітуацыі', які выступае як субстанцыя, што з'яўляецца крыніцай прыпісваемай ёй непасіўнай прэдыкатыўнай прыметы. Уласцівасць суб'екта "быць субстанцыяй, што з'яўляецца крыніцай прыпісваемай ёй непасіўнай прыметы" заключае ў сабе дэнататыўна-паняццёвы аспект і аспект моўнай інтэрпрэтацыі» [17, с. 117]. Такім чынам, суб'ектнае значэнне не заўсёды выступае ў чыстым выглядзе. А.У. Бандарка канстатуе: «З пункту гледжання дыскрэтнасці/недыскрэтнасці суб'ектнага значэння ("чыста суб'ектнага" або спалучанага з аб'ектнай і часткова акалічнаснай семантыкай) могуць быць вылучаны два тыпы суб'ектнасці: 1) "чыстая" і 2) "спалучаная суб'ектнасць"» [17, с. 120]. Суб'ектнасць першага тыпу прадстаўлена ў такіх канструкцыях, як: *Яшчэ куры не спалі, / Людзі не вячэра-лі, / Кліча хлопец млоду дзяўчыначку / К сабе на размовачку* [9, с. 194]. Канструкцыі ж тыпу *А ў мяне дома муж ліхі...* [10, с. 138]; *Ёсць у мяне свякравушка / Усё журлівая* [10, с. 105], дзе функцыя суб'екта-носьбіта прыметы (квалітатыўны, дэтэрмінат) спалучана з функцыяй аб'екта ўладання, адносяцца да другога тыпу суб'ектнасці. Трэба адзначыць, што ў такіх сказах побач існуюць два семантычныя суб'екты: 'у мяне' (суб'ект уладання) і 'муж' (суб'ект-носьбіт прыметы), 'у мяне' (суб'ект уладання) і 'свакравушка' (суб'ект-носьбіт прыметы). Яскравы прыклад "спалучанай суб'ектнасці" прадстаўляюць сабой канструкцыі са значэннем стыхійнай сілы (з'явы прыроды, у якіх спайка семантычных функцый настолькі моцная, што няма асобна суб'екта, аб'екта, інструмента і акалічнасці (прычыны)): *Лістом, лістом дарож-нячка запала, / А сястронка да брацейка наслала* [10, с. 200]; *Ой, пайшла б я й палямі – / Ўсе палі папаханы / Ўсякаю сяўбіцаю, / Ячмянём, пшаніцаю* [10, с. 279]; *Зарастуць дарожачкі / Ельнічкам, бярэзнічкам, / Ельнічкам, бярэзнічкам, / Зялёненькім арэшнічкам, / Колкаю шып-шынкаю, / Горкаю калінкаю* [10, с. 279]. У дадзеным выпадку цяжка нават пабудаваць іерархію спалучаных прымет. Паколькі нас у першую чаргу цікавіць суб'ект, то мы можам сцвярджаць, што суб'ектнасць у дадзеных канструкцыях пад уздзеяннем іншых семантычных функцый становіцца ўскоснай, але як элемент семантыкі словаформы ў Тв. склоне яна застаецца, каўзатыўнасць дадзенай словаформы прагледжваецца. Разгледзім інфінітыўныя канструкцыі, якія таксама можна сустрэць у фальклорных тэкстах. Такія канструкцыі, як правіла, характарызуюцца "ўскоснай" (спалучанай) суб'ектнасцю. Суб'ектная семантыка ўласцівая кампаненту, выяўленаму Д. склонам імені або займенніка: *Людзі будуць пасылаці, / А мне на старасць гараваці* [10, с. 30]; *Дзевачкі, падружачкі, лажыцеся спаць, / Дзевачкі, падружачкі, вам некага ждаць, / А мне, маладзенькай, усю ночку не спаць, / А мне, маладзенькай, нялюбага ждаць* [10, с. 94]; *За што мне сваю жынку біці?* [10, с. 113]. Такі кампанент (словаформа ў Д. склоне) сінтэзуе дзве функцыі: 1) функцыю ўскоснага аб'екта (адрасата), да якога звернуты мадальны змест (*мне гараваці; вам ждаць, мне не спаць, мне ждаць; мне біці*); 2) функцыю суб'екта таго дзеяння (*гараваці; ждаць, не спаць; біці*), якое павінна быць выканана. Згаджаючыся з А.У. Бандаркам, мы можам сцвярджаць, што «мадальнае слова можа адсутнічаць, але змястоўныя адносіны аказваюцца аналагічнымі; элемент патэнцыяльнасці ў дадзеным выпадку імпліцытна перадаецца канструкцыяй Д. склон + інфінітыў... Функцыя аб'екта (адрасата), да якога звернуты экспліцытна выражаны або імпліцытна перададзены мадальны змест, уздзеінічае на функцыю суб'екта мадальна характарызава-нага дзеяння такім чынам, што суб'ектнасць набывае ўскосны характар» [17, с. 120]. Зна-чыць, у інфінітыўных сказах агенсіўнасць суб'екта нейтралізавана рознымі мадальнымі зна-чэннямі: *Цяпер мне не хадзіці, куды я хадзіла, / Цяпер мне не любіці, каго я любіла* [10, с. 150]. Давальны суб'екта абазначае асобу, якой неабходна або давядзецца здзейсніць дзеянне,

названае інфінітывам; ён не мае сінтаксічных прымет дзейніка, але ў семантичных адносінах гэты склон паказвае вядомую блізкасць да дзейніка, паколькі з'яўляецца выражэннем суб'екта неадвольнага дзеяння, стану і знаходзіцца на месцы дзейніка.

Развітая сістэма склонавых форм і прыназоўнікава-склонавых злучэнняў, надзеленых суб'ектным значэннем, складае асаблівасць сінтаксічнага ладу беларускага сказа. Аднак істотнай тыпалагічнай характарыстыкай мовы з'яўляецца вядомая самастойнасць суб'екта ў тых выпадках, калі ён не выконвае функцыю дзейніка. Выражэнне семантичнага суб'екта ўскосным склонам імені – адна з тыповых рыс беларускага сінтаксісу. Н. склон не нясе ў сабе інфармацыі аб актыўнасці суб'екта: дадзены склон можа характарызаваць і па-сапраўднаму актыўныя суб'екты (*А ўчора мяне свакор набіў, / Ой, ля-лэй, рана свакор набіў* [10, с. 125]), і суб'екты, актыўныя ўмоўна, г. зн. непасіўныя (*Загневаўся мой міленькі / Да самай жа смерці* [10, с. 134]). Ускосны склон мае больш вузкую спецыялізацыю: ён, як правіла, з'яўляецца паказчыкам зніжэння актыўнасці суб'екта. Аднак традыцыйнае проціпастаўленне Н. склону як суб'ектнага ўскосным як аб'ектным некарэктна. Сінтаксічная прымета незалежнасці суб'екта асноўваецца не на проціпастаўленні Н. склон – ускосныя склоны, апраўданым толькі марфалагічнай умоўнасцю і прывычнасцю, а на проціпастаўленні незалежных (свабодных і абумоўленых) сінтаксем залежным ад іншага слова (звязаным), выведзеным з уласна сінтаксічнага аналізу. Свабодныя і абумоўленыя сінтаксемы ўступаюць у сказ у сваёй уласнай форме, якая служыць у разглядаемых выпадках выражэннем іх суб'ектнай ролі і прызначанай для ўваходжання ў прэдыкатыўную сувязь з прэдыкатнай словаформай. Звязаныя сінтаксемы з аб'ектным значэннем сваёй формай абавязаны кіруючаму дзеяслову, знаходзяцца ў падпарадкаванні ў яго, пагэтану быць выражэннем незалежнага суб'екта не могуць.

Даследаванне праблем сінтаксічнай семантыкі закранае вырашэнне такіх пытанняў, як структура сказа, паняцце галоўных і дадanych членаў, сінтаксічная сінамія і інш. Раскрыццё праблем семантичнага сінтаксісу непасрэдна звязана з вывучэннем важнейшай функцыі мовы як сродку зносін паміж людзьмі, паколькі яно накіравана на высвятленне сапраўднага сэнсу выказванняў. Апісанне семантыкі сінтаксісу павінна быць тым кампанентам апісання мовы, якое дазваляе дапоўніць апісанне лексічнай і марфалагічнай семантыкі да апісання семантыкі сказаў у цэлым. Праблема семантичнай арганізацыі сказа даволі складаная і яе даследаванне звязана з няспыннымі новымі пошукамі.

Літаратура

1. Вардуль, И.Ф. Об изучении семантического аспекта языка / И.Ф. Вардуль // Вопросы языкознания. – 1973. – № 6. – С. 9–21.
2. Апресян, Ю.Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании / Ю.Д. Апресян // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие / редкол.: В.Н. Ярцева, Н.Ю. Шведова. – М. : Наука, 1969. – С. 302–306.
3. Адмони, В.Г. Содержательные и композиционные аспекты предложения / В.Г. Адмони // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков / редкол.: В.Г. Адмони (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1975. – С. 5–12.
4. Сусов, И.П. Формальные и семантические аспекты предложения / И.П. Сусов // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков / редкол.: В.Г. Адмони (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1975. – С. 61–68.
5. Лекант, П.А. К вопросу о синтаксическом субъекте / П.А. Лекант // Вопросы филологии : Учёные записки Московского гос. пед. ин-та им. В.И. Ленина. – № 341. – М., 1969. – С. 197–204.
6. Касаткин, Л.Л. Краткий справочник по современному русскому языку / Л.Л. Касаткин [и др.] / под ред. П.А. Леканта. – М. : Высшая школа, 1991. – 383 с.
7. Блох, М.Я. О различии так называемых глубинной и поверхностной структур предложения / М.Я. Блох // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков / редкол.: В.Г. Адмони (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1975. – С. 16–18.

8. Бондарь, Н.А. Структурно-семантическая характеристика предложений с предикатами лексико-семантической группы глаголов изменения : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Н.А. Бондарь. – Киев, 1990. – 24 с.
9. Песні пра каханне / пад рэд. А.С. Фядосіка, Г.І. Цітовіча. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 616 с.
10. Сямейна-бытавыя песні / пад рэд. А.С. Фядосіка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – 752 с.
11. Михневич, А.Е. Проблемы семантико-синтаксического исследования белорусского языка : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / А.Е. Михневич. – Мінск, 1976. – 44 с.
12. Сусов, И.П. Предложение как объект лингвистической семантики / И.П. Сусов // Проблемы синтаксической семантики : материалы науч. конф. – М., 1976. – С. 244–245.
13. Филлмор, Ч. Дело о падеже (Перев. с англ. Е.Н. Саввиной) / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X : Лингвистическая семантика / сост., общ. ред. и вст. ст. В.А. Звегинцева. – М. : Прогресс, 1981. – С. 369–496.
14. Гак, В.Г. Номинализация сказуемого и устранение субъекта / В.Г. Гак // Синтаксис и стилистика / отв. ред. Г.А. Золотова. – М. : Наука, 1976. – С. 85–102.
15. Леонтьева, В.В. Субъект авторизации, отождествления в структуре русского полисубъектного предложения / В.В. Леонтьева // Форма, значение и функции единиц языка и речи : материалы докл. Междунар. науч. конф., Минск, 16–17 мая 2002 г. : В 3 ч. – Ч. 2 / отв. ред. Н.П. Баранова. – Минск : МГЛУ, 2002. – С. 29–31.
16. Проблемы структурной лингвистики. 1972 : сб. ст. / отв. ред. С.К. Шаумян. – М. : Наука, 1973. – 600 с.
17. Бондарко, А.В. Интерпретационные аспекты семантики субъекта (на материале русского языка) / А.В. Бондарко // Съпоставително езикознание (София). – 1990. – № 4–5. – С. 117–121.

УДК 81'373: 392.8: 81'282.2 (476.2)

Назвы кухоннага посуду і прылад у гаворках Гомельшчыны

С.В. ЧАЙКОВА

У артыкуле аналізуюцца назвы кухоннага посуду і прылад у гаворках Гомельшчыны: вызначаны фанетычныя, словаўтваральныя варыянты, а таксама лексічныя сінонімы; адзначаны мнагазначныя словы і амонімы; пададзены народныя фразеалагізмы і прыказкі, у склад якіх уваходзяць некаторыя дыялектызмы.

Ключавыя словы: гаворкі Гомельшчыны, дыялектызмы, кухонны посуд, кухонныя прылады, фанетычныя варыянты, словаўтваральныя варыянты, лексічныя сінонімы, мнагазначныя словы, амонімы, народныя фразеалагізмы, прыказкі.

The article analyzes the names of cookware and kitchen utensils in Gomel region dialects: it defines phonetic, word formation variants and lexical synonyms; it mentions polysemantic words and homonyms; it describes folk idioms and proverbs composed of some dialectisms.

Keywords: Gomel region dialects, dialecticisms, cookware, kitchen utensils, phonetic variants, word-formative variants, lexical synonyms, polysemantic words, homonyms, folk idioms, proverbs.

Лексіка беларускіх гаворак уяўляе сабой каштоўную скарбніцу не толькі для вучоных-лінгвістаў, але і для этнографаў, культуролагаў, гісторыкаў. Вывучэнне дыялектных назваў садзейнічае лепшаму разуменню сваёй роднай мовы, дазваляе ўявіць жыццё і побыт нашых продкаў, бо кожнае мясцовае найменне ўяўляе сабой гістарычную з’яву беларускага народнага жыцця. Акрамя таго, народна-дыялектная мова з’яўляецца крыніцай папаўнення і ўзбагачэння сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

У дыялектных слоўніках розных рэгіёнаў Беларусі шырока прадстаўлены розныя лексіка-тэматычныя групы, сярод якіх значнае месца займае лексіка хатняга ўжытку. Побач з агульнанароднымі словамі тут функцыянуюць вузкарэгіянальныя, мясцовыя найменні, якія адрозніваюцца ад літаратурных адпаведнікаў гукавымі, словаўтваральнымі ці граматычнымі паказчыкамі. Гэта тычыцца і адной з груп лексікі хатняга ўжытку, якая з’яўляецца часткай матэрыяльнай культуры беларусаў, – посуду.

У Тлумачальным слоўніку беларускай мовы значэнне слова *посуд* падаецца як ‘гаспадарчае начынне для прыгатавання і падачы ежы, пітва’ [4, IV, с. 294]. Без гэтага начыння немагчыма паспяхова весці ні адну гаспадарку: рыхтаваць ежу, карміць сям’ю і хатнюю жывёлу. Посуд можа быць розным па прызначэнні (кухонны, сталовы, посуд на пітво і інш.) і па матэрыяле, з якога ён выраблены (чыгунны, гліняны, драўляны, пласцічны і інш.).

Аб’ектам нашага даследавання з’явіліся дыялектныя адзінкі *кухоннага* посуду і некаторых прылад, якія выкарыстоўваюцца для прыгатавання ежы, зафіксаваныя ў гаворцы жыхароў Гомельскай вобласці. Крыніцай даследавання паслужылі дыялектныя слоўнікі пэўных раёнаў або рэгіёнаў [5], [6], “Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны” [1], іншыя крыніцы [2].

Да кухоннага посуду адносяцца гаршкі, чыгуны, казаны, каструлі, сковарады; кухоннымі прыладамі з’яўляюцца рашоты, таркі, таўкачы, апалонікі.

З абагульняючых назваў хатняга посуду гомельскім гаворкам уласцівы найменні *судно́* (*Бачыш судзён колькі заўтра мыць* (Чач.) [1, VIII, с. 175], *чэрэ́п’е* (*Чэрэ́п’е – то́ міскі, чугуны, го́ршкі* (Тур.) [5, V, с. 314].

Сялянскі побыт, вядома, не абыходзіўся без удзелу печы: тут пеклі хлеб, сушылі грыбы і зерне, рыхтавалі ежу для сям’і і корм для хатняй жывёлы. Таму зразумелым становіцца вялікая колькасць дыялектызмаў для наймення адзінак “пячнага посуду” (канешне, такі посуд мог выкарыстоўвацца не толькі ў дачыненні да печы, але і, напрыклад, для трымання або захоўвання прадуктаў харчавання).

У гомельскіх гаворках адзначаны фанетычныя варыянты літаратурнага наймення *гаршчók* ('круглая выпуклая гліняная пасудзіна са звужаным дном для гатавання стравы' – [4, II, с. 35]): *горшчók* (*Крупнік у гóршку прыставіла ў печэ* (Тур.) [5, I, с. 223], *гóршчык* (*Хто скажа гаршчók, а болей гóршчык* (Лоеўск.) [6, с. 89]; *Да калі хочаш усе нашы мужыцкія парадкі ведаць, то скажы зварыць гóршчык кашы* (Ельск.) [1, III, с. 235]; *У мене маленькіе гóршчыкі*) [5, I, с. 223]. Акрамя таго, у большасці раёнах Гомельскай вобласці ўжываецца лексічны сінонім у некалькіх фанетычных варыянтах, а менавіта: *варэ́йка* (памянш. *варэ́чка*) (*У нас "гаршчок" не кажучь, у нас – варэ́йка; У варэ́чках добра варыць* (Б-Каш., Ветк., Жлоб., Жытк., Калінк., Карм., Петр., Раг., Рэч., Светл., Хойн., Чач.) [1, III, с. 210]; *Пастаў варэ́йку на прыпечак; Во на стале чыгункі, варэ́чка стаіць* (Лоеўск.) [6, с. 64–65] і *вэрэ́йка* (*Долі водою, шоб не была вэрэ́йка порожня* (Тур.) [5, I, с. 107].

У Рэчыцкім раёне разам з вышэйпададзеным найменнем выкарыстоўваецца таксама лексема *абéднік* (*Абéднік кашы наварыла і ніхто не еў яе*) [1, III, с. 163], у Буда-Кашалёўскім раёне адзначана намінацыя для глінянага гаршка – *ку́глік* (*У мяне нямашака ку́гліка*) [1, IV, с. 263], у Гомельскім раёне – *чарапі́ца* (*Ідзі, малы, па вадзіцу, табе кашка на паліцы, у маленькай чарапі́цы*) [2, с. 166].

Зафіксаваны таксама дыялектызмы для наймення гаршкоў у залежнасці ад памеру. Так, вялікія гаршкі на Хойнікшчыне маюць найменне *лакaтні́к* (*Ну і лакaтні́к варыш, вядра на паўтара*) [1, V, с. 101], на Ельшчыне – *ро́нгель* (*Такі вялікі ро́нгель купіла на базары*) [1, VII, с. 164], на Тураўшчыне разам са словаўтваральным павелічальным варыянтам *горшчышчэ* (*О такі горшчышчэ! Дзе вона ёго забеліць?*) [5, I, с. 223] ужываецца сінонім *шэ́стокóўка* (*Шэ́стокóўку раней прадавалі за шэ́ць грошай*) [5, V, с. 356].

Яшчэ шырэй прадстаўлены дыялектныя намінацыі для маленькіх гаршкоў. На Лоеўшчыне гэта – *лязкóўка* (*лезкóўка*) (памянш. *лязкóвачка* (*лезкóвачка*) (*Купі бо там маленькую лезкóўку; Абедалі у сталовай, дак у лезкóвачках м'яса жаранае давалі*), *ляскóвачка* (*лесковачка*) (*Прыставіла сёдни баршчу адну лескóвачку: ніхто яго цепер і есці не хоча*) [6, с. 185], *махóтка* (*Вот у мене екая махóтка*) [6, с. 191] і *стаўбóунчык* (*Баба, а ты толькі стаўбóунчык баршчу наварыла?*) [6, с. 340]; на Кармяншчыне – *турл́ік* (*Ганна, прынясі мой турл́ік, а то нема ў чым кашу прыставіць*) [1, IX, с. 137], *чурл́ік* (*Учора Нюта купіла такі ладны чурл́ік у лаўцы*) і *чы́брык* (*У чы́брыку трэба сцярагацца варыць, а то шчэ разаб'еи*) [1, X, с. 125]; на Тураўшчыне – *злі́вок, злё́вок, зліўні́к* [5, II, с. 155]. У некаторых вёсках Гомельскага раёна малы гаршчок вяскоўцы называюць *шaлягóўка* (*Шaлягóўку малака стапіла*) [1, X, с. 129].

Гліняная пасудзіна, вузкая ўнізе і шырокая зверху, у якой звычайна труць мак, ільняное і канаплянае семя і інш. у беларускай літаратурнай мове мае найменні *макацёр* і *макaт́ра* [4, III, с. 87]. У тураўскіх гаворках гэтыя найменні прадстаўлены фанетычнымі варыянтамі – *макоцёр* (*Макоцёр – посуда така*), *мокоцёр* (*У мокотрэ́ падбіваем млінцы*) [5, III, с. 85], *макóтра* (памянш. *макотры́к*) (*Як велікі, то макоцёр, а як меншы, то макóтрык казалі*) [5, III, с. 62]. Ад наймення *макоцёр* адбыўся метафарычны перанос на назву галавы як часткі цела чалавека: *От по гэтому макотру́ ек вальну, то скоро образумішса!* [5, III, с. 62]. Са значэннем 'макацёр' у "Тураўскім слоўніку" падаюцца таксама лексемы *лёндар* (памянш. *лёндры́к*) (*Лёндры́к быў чыгунны, откладзістые берэгі, з вушэчком, наподобіе гладышкі*) і *ло́ндар* [5, III, с. 29].

Два гліняныя гаршчочкі, злучаныя агульнай ручкай, – *спары́шы* [4, V, с. 251] – у гомельскіх гаворках маюць найменні *двайнічók* (*Два гаршчочкі злітыя вместа завуцца двайнічókм* (Чач.), *двайню́чка* (*Пастаў двайню́чкі на прыпечак* (Карм.) [1, III, с. 245], *двайня́ты* (*Пастаў у печ, донька, двайня́ты* (Браг.) [1, III, с. 245].

Для гаршкоў, аплеценых дротам, выкарыстоўваюцца лексемы *аплэ́ценік* (*У аплэ́ценіку раней кашу варыла* (Лельч.), *аплі́танік* (*Аплі́танік мёду звёў* (Чач.), *апля́танік* (*Апля́танік стаяў з мёдам* (Калінк., Петр.) [1, III, с. 175], *аплэ́цень* (*Як у сетку усадзіш гаршчок, дак ета аплэ́цень* (Лоеўск.) [6, с. 35], а таксама *драця́нік* (*Драця́нік не паб'ецца, як упадзе* (Нар.) [1, III, с. 254].

Гаршчок, аплецены бярошай, на Чачэршчыне мае найменні – *берасень* (*Масла наліваюць у берасень, і яно тады можа стаяць год і болей*) і *бераснік* (*берасьнік*) (*У нас гаршчок апляталі бярошай, і завецца берасьнік*) [1, III, с. 190].

Для наймення гаршкоў з чыгуну, або чыгунёў, на Тураўшчыне ўжываюцца як літаратурная назва *чыгун* (*Кладзе повен чыгун да ў водзе варыць*), так і шматлікія фанетычныя варыянты *чуган* (*Купіла чуган, да вялікі* (Браг., Рэч.) [1, X, с. 124], *чагун*, *чугун* і іх памяншальныя і павелічальныя формы (*чыгунёц*, *чигунчик*, *чыгунчык*; *чугуніло*, *чугунішчэ*) (*У нас чугун, а на Полесьі чавун кажучь; Такі чыгунёц е, то кажны берэ на сенокос; А коло гню стаяў чигунчик з водою; Поставіш чугуніло таке, як ведро, да лупіш ту вускарку; Вот тоўсты, як чугунішчэ*) [5, V, с. 300]; у Нараўлянскім раёне – *чавун* (*Не осталось парожняга чавуна*) [1, IX, с. 121]. Акрамя таго, зафіксаваны лексічныя сінонімы ў розных раёнах Гомельшчыны: Петрыкаўскім – *чаўс* (*Я заўсёды ў чаўсе крупнік вару*) [1, X, с. 123], Кармянскім – *чаранок* (*Неўжо ты чаранок бульбы не з'ядаеш за дзень?*) [1, X, с. 122], Лельчыцкім – *пігóлік* (*Есці я вару вунь у тым пігóліку*) [1, VI, с. 186].

Чыгунны кацёл для стравы ва ўнармаванай мове (згодна з Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы) мае назву *саган* [4, V, с. 14]. Літаратурнае найменне разам з памяншальнай формай *саганік* ужываецца ў Петрыкаўскім раёне (*Саган картопель стаяў на заслоне; Прынесі хуценька саганік*) [1, VIII, с. 121], у Хойніцкім і Жыткавіцкім раёнах вяскоўцы карыстаюцца дыялектным словаўтваральным варыянтам *стаган* (*На такую араву нада яшчэ большы стаган; Прыстаў у печ стаган с картоплямі свінням*) [1, VIII, с. 164].

На Тураўшчыне *саган* (памянш. *саганчык*) і *саганец* – гэта высокія чыгуны з вушкамі: *Саган – ек чугун, толькі стоўбуноваты; Такі доўгі чугунчык з ручкою, то саганчык*. Прычым ад дадзенай намінацыі адбыўся метанімічны перанос па падабенству: *саган* – так тут называюць нізкага, тоўстага чалавека [5, V, с. 8].

У Тлумачальным слоўніку беларускай мовы значэнне слова *казан* (памянш. *казанок*) падаецца як ‘кацёл з круглым дном і шырокім верхам’ [4, II, с. 574], а ў сваю чаргу адно са значэнняў лексемы *кацёл* – ‘металічная пасудзіна акруглай формы і розных памераў для награвання вады, гатавання ежы і пад.’ [4, II, с. 668]. У тураўскіх гаворках ужываецца літаратурнае найменне *казан* з тым жа значэннем (*Булi казаны чововек на чотыры, на п'яць*) і дыялектны экспрэсіўны варыянт для наймення вялікага катла – *казаніло* (*От таке казаніло молака було!*) [5, II, с. 177].

Побач з літаратурным найменнем ‘металічнай пасудзіны, звычайна цыліндрычнай формы, для прыгатавання ежы’ [4, II, с. 659] – *каструлі* – у гомельскіх гаворках ужываецца дыялектны сінонім *чынка* (*Ванюшка, забяры ў цёткі чынку*) [1, X, с. 126]. Акрамя таго, зафіксаваны назвы для кастроль з рознага матэрыялу: эмаляванай – *маліроўка* (*Маліроўкі прышлі на змену макатрам*) [1, V, с. 131] і алюмініёвай – *мядзянка* (*Мядзянка прадралась, дык купіла ўжо паліраванаю каструлю*) [1, V, с. 145–146].

Найменне *рондаль* згодна з Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы з’яўляецца ўстарэлай назвай кастролі з ручкай [4, IV, с. 715]. Па сведчанні вучоных-лінгвістаў, слова прыйшло ў беларускія гаворкі і літаратурную мову з польскай мовы і ўжывацца ў некаторых гаворках для назвы вялікай эмаляванай кастролі наогул [3, с. 74]. Між тым, на Тураўшчыне фанетычны варыянт *рóндэль* выкарыстоўваецца як намінацыя для невялікай кастролькі з доўгай ручкай (*Два рóндэлі масла натопленого стоіць*) [5, IV, с. 310].

На Лоеўшчыне *накрыўка* (‘тое, чым накрыва што-небудзь’ [4, III, с. 261]) для гаршкоў і кастроль прадстаўлена найменнямі *пóкрыўка* (*Накрыў пóкрыўкай кайструлю*) і *пóкрышка* (*Накрываюць пóкрыўкай горшчóк*) [6, с. 271].

У беларускай літаратурнай мове ‘мелкая металічная пасудзіна круглай формы для смажання’ мае дзве дублетныя сінанімічныя назвы – *скаварада* і *патэльня* [4, V, с. 146]. У гомельскіх гаворках выкарыстоўваецца старажытнае слова *скаварада* ў фанетычным варыянце *сковородá* (*Сковород тры наглых мліноў спеку і хваціць вам*) [5, V, с. 44] і варыянтах, што ўзніклі ў выніку метатэзы, – *скаравада́* (*сковорода́*) (*У міне адна бальшая скаравада́* (Ветк.); *Одного разу купіла аж тры скороводы́* (Калінк.); *Возьмі скороводу́ і намаж сала*

(Жлоб., Нар.) [1, VIII, с. 148]. Паланізм *патэ́льня* не зафіксаваны ў дыялектных слоўніках па гомельскаму рэгіёну. Аднак для яе наймення ўжываюцца сінанімічныя назвы: на Лоеўшчыне – *бля́ха* (*Высып зерне на бля́ху; Уставіла бля́ху ігруш у печ, каб сохлі*) [6, с. 53], на Нараўляншчыне – *пячэ́ня (печэ́ня)* (*А наловіў тые тры нешчасныя рыбіны, дажэ на печэ́ню нэ будэ*) [1, VI, с. 234].

У мове жыхароў Буда-Кашалёўскага раёна сустракаецца лексема *гарапо́чак* як найменне пасудзіны з падмазкай для скаварады (*Дзе той гарапо́чак дзеўся, скавародку няма чым падмазаць*) [1, III, с. 230].

У кухонным ужытку вяскоўцаў часта выкарыстоўваліся *сту́па* ('драўляная або металічная пасудзіна, у якой таўкуць што-небудзь таўкачом') і *сту́пка* ('невялікая фарфарава пасудзіна для расцірання чаго-небудзь') [4, V/1, с. 355–356]. Апошні, памяншальны, варыянт наймення ўжываецца з двума значэннямі: і як *сту́па* (*От нацёрла маку ў сту́пцы да пірагі буду пекць* (Добр., Ельск., Чач.) і як *сальніца* (*Насып, доню, солі ў сту́пку* (Нар.) [1, 8, с. 174].

Увогуле *міскі* адносяцца да сталовага посуду, але некаторыя з іх могуць выкарыстоўвацца ў кухонным ужытку, як напрыклад, вялікая міска з дзірачкамі ў дне, якая на Тураўшчыне называецца *цадзі́ло*: *Сходзі, дочко, к бабі да цадзі́ло прынесі, трэ цесто расчыніць* [5, V, с. 261].

Назва адной з кухонных прылад – *рэ́шата* ('рэч хатняга ўжытку для прасейвання мукі і пад. у выглядзе шырокага абруча з сеткай' [4, IV, с. 766]) – на Тураўшчыне ўжываецца ў лексічных варыянтах *сі́то* і *сі́тэ* (памянш. *сі́тцэ*) (*Сеюць на сі́то муку да хлеб пекучь; У нас сі́тэ старэ загінупо; Новэ сі́тцэ на колочку вісіць*) [2, V, с. 37], а таксама акцэнтных і фанетычных варыянтах унармаванай назвы: *рэ́шэто* і *рэ́шэто́* (*Рэ́шэто́ рэ́дке, а сі́то густэ*), *рэ́шэ́та* і *рэ́шэ́то* (*Рэ́дко рэ́шэ́то муку сеяць, а частое сі́то зовэцца*) [5, IV, с. 350]. На Лоеўшчыне зафіксаваны лексічны сінанім *по́цітак*: *По́цітак ета рэ́шата* [6, с. 274].

Металічная пласцінка з дзірачкамі, якая служыць для раздрабнення, расцірання чаго-небудзь у беларускай літаратурнай мове мае запазычаную з польскай мовы назву *та́рка* [4, V, с. 479]. Між тым, на Тураўшчыне ўжываецца русізм *це́рка* і яго варыянты *це́ртка* (*Труць картоплі на це́ртку*) і *це́ртка* (*Це́ртка для того, шоб картоплі на латкі*) [5, V, с. 270], на Калінкаўшчыне – *ці́рка* (*Ці́рка была новая*) [1, X, с. 116]. У іншых раёнах Гомельшчыны зафіксаваны лексемы *дра́чка* (памянш. *дра́чачка*) (*Памый дра́чку, бо там бульба засталася* (Гом.); *Папрасі дра́чачку ў Арыны* (Браг.) [1, III, с. 255]; *Падай дра́чку, таранікаў натарым* (Лоеўск.) [6, с. 107], *ця́ртушка (цёрту́шка)* (памянш. *ця́ртушачка (цёрту́шачка)*) (*Сашка прыбегла, узела шчотку і ця́ртушку; Трэба драчы садраць на цёрту́шку; А то на цёрту́шачку можна падраць* (Лоеўск.) [6, с. 406].

Назва прылады ў выглядзе качалкі з патоўшчаным круглым канцом, якой таўкуць што-небудзь, – *таўка́ч* [4, V, с. 483] – у лоеўскіх гаворках мае словаўтваральны варыянт *таўка́чка*: *Беры таўка́чку да патаўчы корто́шку* [6, с. 356]. Тут жа выкарыстоўваецца дыялектнае найменне для вялікай драўлянай лыжкі, якой мяшаюць у гаршку, – *мяша́нка (меша́нка)*: *Меша́нку памый, а то засохне* [6, с. 198].

Вялікую лыжку, якой разліваюць страву, – *апало́нік* [4, I, с. 242] на Брагіншчыне называюць *разліва́лкай*: *Падай разліва́лку, будам боршч разліваць* [2, VII, с. 151] і *вару́хай*: *Ложку варуху з доўгім дзержаком робілі* [1, I, с. 107]; на Тураўшчыне выкарыстоўваецца сінанім *чэ́рпак*, які з'яўляецца фанетычным варыянтам літаратурнай назвы *чарпак*: *Чэ́рпак супу* [4, V, с. 312].

У аналізуемай групе дыялектнай лексікі назіраецца полісемія, прычым самым пашыраным відам сэнсавай сувязі паміж рознымі значэннямі слоў служыць тэматычны, г. зн. калі значэнні полісемантычнага слова суадносяцца з рознымі прадметамі, якія, аднак, з'яўляюцца ў большасці выпадкаў аднароднымі ў межах пэўнай тэмы, напрыклад, *чарпак* – 1) апалонік і 2) коўш, пасудзіна для чэрпання якой-небудзь вадкасці [4, V, с. 312], *чэрэп'е* – 1) хатні посуд (агульная назва) і 2) чарапкі, пабітая пасуда [4, V, с. 314], *сту́пка* – 1) сту́па і 2) сальніца [1, 8, с. 174].

Акрамя полісеміі, назіраецца з'ява аманіміі. Аманімічнымі з'яўляюцца наступныя пары слоў, сярод якіх адна з адзінак – найменне кухоннага посуду або кухоннай прылады:

двайняты¹ – ‘гаршкі-спарышы’ і **двайняты**² – ‘здвоеныя гуркі’: *На градзе багата гуркоў-двайнят* (Чач.) [1, III, с. 245];

драчка¹ – ‘тарка’ і **драчка**² – ‘драбка’: *Набі драчку, а то заўтра рана ў поле* (Карм.), **драчка**³ – ‘цясларны інструмент’: *Драчкаю прыдзіраюць палены, каб шчыльна прылягалі* (Ельск.), **драчка**⁴ – ‘паз’: *Убіраецца драчка, і тады падганяеш і ложыш сцёс у бервяне* (Браг., Лоеўск.) [1, III, с. 255], **драчка**⁵ – ‘ручныя жорны’: *Колас я дадому прынесла, дак поўпуда было, а тады на драчку да помолала да хлеба напекла* (Лоеўск.) [6, с. 107];

злівок (**злёвок**)¹ – ‘малы гаршчок’ і **злівок** (**злёвок**)² – ‘адлітае варыва, якое потым даліваецца ў страву’ або ‘тое, што сплыло пры кіпенні’: *Злёвок упаў на чэрэн да чадзіць* (Тур.) [5, II, с. 155];

казан¹ – ‘кацёл’ і **казан**² – ‘кажан’: *Казаны́ булі такія нізенька так уночы леталі; Казаны едзяць мед і пчалы* (Тур.) [5, II, с. 177];

ляско́вачка¹ – ‘маленькі гаршчок’ і **ляско́вачка**² – ‘дзіцячая гульня’: *Хадзі гуляць у леско́вачку* (Лоеўск.) [3, с. 186];

пячэ́ня (**печэ́ня**)¹ – ‘скварада’ і **пячэ́ня**² – ‘верашчака’ (кулінар.): *А мы наварылі пячэ́ні з мясам і грыбамі* (Лельч.); *Дзеці елі смачную пячэ́ню* (Маз.) [1, VI, с. 234–235];

ступка¹ – ‘ступка’ і **ступка**² – ‘адтуліна ў жорнах’: *Збожжжа засыпаюць у ступку* (Чач.), **ступка**³ – ‘калодка (у коле)’: *У ступку ўдзелуюцца спіцы* (Ветк.) [1, 8, с. 174].

Лексема **гаршчо́к** з’яўляецца кампанентам некалькіх народных фразеалагізмаў, а іменна: **гаршчкі́ навыва́дзіць** – ‘прагна паесці’: *Казала: зяць пабагату есць, навару, дак гаршчкі́ навыва́дае* [6, с. 83], **перэ́біць гаршкі́** – ‘абазнацца пры адшуканні ў гульні ў схованкі’ [5, I, с. 223], а таксама ўваходзіць у склад прыказак: *Як у го́рышку кіпіць, хазяйка моўчыць* [5, III, с. 94]; *Хоць го́рышкoм называй, толькі ў печ не ўстаўляй; Вон с кіпячогa го́рычыка вухопіць!* [5, I, с. 223].

Такім чынам, зыходзячы з прааналізаванага матэрыялу, можна зрабіць вывад, што ў гаворках Гомельшчыны разам з літаратурнымі намінацыямі кухоннага посуду шырока ўжываюцца дыялектныя найменні, якія прадстаўлены фанетычнымі, акцэнтнымі і словаўтваральнымі варыянтамі, а таксама лексічнымі сінонімамі; сярод дадзеных дыялектызмаў назіраецца полісемія і аманімія; некаторыя лексемы ўваходзяць у склад народных фразеалагізмаў і прыказак.

Умоўныя скарачэнні раёнаў і рэгіёна Гомельскай вобласці

Б-Каш. – Буда-Кашалёўскі, Браг. – Брагінскі, Ветк. – Веткаўскі, Гом. – Гомельскі, Добр. – Добрушскі, Жлоб. – Жлобінскі, Жытк. – Жыткавіцкі, Ельск. – Ельскі, Калінк. – Калінкавіцкі, Карм. – Кармянскі, Лельч. – Лельчыцкі, Лоеўск. – Лоеўскі, Нар. – Нараўлянскі, Петр. – Петрыкаўскі, Раг. – Рагачоўскі, Рэч. – Рэчыцкі, Светл. – Светлагорскі, Хойн. – Хойніцкі, Чач. – Чачэрскі, Тур. – Тураўшчына.

Літаратура

1. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны. – У кн. : Беларуская мова і мовазнаўства. Міжвуз. зборнік. Беларуская мова. – Мінск : Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна. Вып. 3: А–Д. – Мінск, 1975. – 264 с.; Вып. 4: Е–К. – Мінск, 1976. – 276 с.; Вып. 5: Л–Н. – Мінск, 1977. – 184 с.; Вып. 6: П. – Мінск, 1978. – 240 с.; Вып. 7: Р. – Мінск, 1980. – 176 с.; Вып. 8: С. – Мінск, 1980. – 192 с.; Вып. 9: Т–Х. – Мінск, 1981. – 176 с.; Вып. 10: Х–Я. – Мінск, 1982. – 160 с.
2. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры : слоўнік / пад рэд. У.В. Анічэнкі. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1983. – 174 с.
3. Сцяцко, П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне / П.У. Сцяцко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – С. 67–75.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ імя Петруся Броўкі. Т. 1: А–В. – Мінск, 1977. – 608 с.;

Т. 2: Г–К. – Мінск, 1978. – 768 с.; Т. 3: Л–П. – Мінск, 1979. – 672 с.; Т. 4: П–Р. – Мінск, 1980. – 768 с.; Т. 5: Кн. 1. С–У. – Мінск, 1982. – 663 с.; Т. 5: Кн. 2. У–Я. – Мінск, 1984. – 608 с.

5. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка. Т. 1: А–Г. – Мінск, 1982. – 255 с.; Т. 2: Д–К. – Мінск, 1982. – 271 с.; Т. 3: Л–О. – Мінск, 1984. – 311 с.; Т. 4: П–Р. – Мінск, 1985. – 360 с.; Т. 5: С–Я. – Мінск, 1987. – 423 с.

6. Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 21.11.11

УДК 821.161.3-3 "19" В.Быкаў.06.08:398.9(=161.3)

Майстэрства выкарыстання фразеалагізмаў у мове аповесцей В. Быкава

З.У. ШВЕДАВА

У артыкуле праведзены аналіз выкарыстання фразеалагізмаў у мове аповесцей 70-х гадоў В. Быкава, у выніку чаго выяўлены прыёмы ўвядзення і змен у структуры і семантыцы фразеалагічных адзінак вядомага майстра слова.

Ключавыя словы: фразеалагізм, экспрэсіўнасць, вобразнасць, эмацыянальнасць, стылістычны прыём, структурна-семантычны змяненні, семантычны змяненні, роля, функцыя.

The article carries out the analysis of the usage of phraseological units in the language of V. Bykov's tales of the 1970s. The methods of the introduction and change of the structure and semantics of the phraseological units of the well-known master of the word are revealed in the article.

Keywords: phraseological unit, expressiveness, figurativeness, emotionality, stylistic device, structural-semantic modification, semantic modification, role, function.

Творчасць знакамітага беларускага пісьменніка, летапісца і праўдаадкрывальніка падзей Вялікай Айчыннай вайны Васіля Быкава найбольш шырока і рознааспектна даследуецца ў літаратуразнаўстве. Не меншую цікавасць яна прадстаўляе і для мовазнаўцаў, хаця варта прызнаць, што мова беларускага мастака даследавана менш. Праўда, нельга не адзначыць пра асобныя выказванні аб майстэрстве В. Быкава ў выбары трапнага слова, дакладнай пабудовы сказа, аб ацэнцы яго мовы ўвогуле [1]. Так, у свой час вядомы крытык У.М. Юрэвіч у кнізе "Слова і вобраз" яшчэ толькі на пачатку працы маладога празаіка адзначае пра адметнасць яго творчай манеры: "Імкненне да эмацыянальнай напоўненасці кожнай фразы, уменне адным-двума характэрнымі штрихамі намаляваць партрэт чалавека, адной трапнай дэталлю ахарактарызаваць яго – вось тое адметнае ў творчасці празаіка, што дае падставу гаварыць аб своеасаблівасці стылю яго" [2, с. 66]. Не сталі аб'ектам вывучэння моваведаў і такія адзінкі мовы мастака, як фразеалагізмы, хаця іх месца і роля ў творчасці В. Быкава таго заслугоўвае.

Наша цікавасць да мовы твораў В. Быкава абумоўлена неабходнасцю найперш збору фразеалагізмаў, а яшчэ іх фіксацыі ў мове твораў беларускіх пісьменнікаў розных пакаленняў XX стагоддзя і вывучэння выкарыстання фразеалагізмаў у мове асобнага аўтара. У творах В. Быкава намі выяўлены сапраўды фразеалагічныя багацці беларускай мовы (няма ніводнага твора без выкарыстання фразеалагічных адзінак), адзначаны разнастайныя спосабы ўвядзення і апрацоўкі гэтых унікальных адзінак. Мэтай прапанаванага артыкула з'яўляецца не столькі выдзяленне фразеалагізмаў у мове аповесцей 70-х гадоў мастака, хаця і гэта важна (усяго на іх долю прыпадае каля 500 фразеалагізмаў толькі аднаразовага выкарыстання), колькі выяўленне іх месца і ролі ў кантэксце кожнага з аналізаваных твораў (для аналізу абраны сем аповесцей) для вызначэння агульных і адметных асаблівасцей выкарыстання фразеалагізмаў пісьменнікам, для ўстанаўлення яго ідыястылю.

Як вядома, фразеалагічныя адзінкі з'яўляюцца адным з самых яркіх стылістычных сродкаў, паколькі, акрамя наймення той ці іншай з'явы аб'ектыўнай рэчаіснасці, яны перадаюць пэўныя адносіны (неадабрэнне, іронія, пшчотнасць, фамільярнасць і г. д.) аднаго героя да другога ці аўтара да той ці іншай з'явы, да таго, пра каго ён піша. Яны даюць пэўную ацэнку (станоўчую ці адмоўную), выступаюць выразным сродкам характарыстыкі і, як адзначае А.С. Аксамітаў, "ужыванне пісьменнікамі фразеалагізмаў робіць выказванне больш выразным, дакладным, больш знаёмым для чытача, а таму і больш зразумелым для ўспрымання" [3, с. 131].

Для мовы аповесцей В. Быкава характэрна шырокае ўжыванне фразеалагізмаў, якія дапамагаюць аўтару з найбольшай выразнасцю раскрыць характары герояў, як станоўчых,

так і адмоўных, намалюваць дакладную карціну дзеяння, спрыяюць выразнасці, дакладнасці, вобразнасці маўлення герояў, дапамагаюць у выказванні поглядаў на з’явы рэчаіснасці і іх ацэнку, што ў сваю чаргу садзейнічае самабытнасці, непаўторнасці стылю мастака, індывідуалізацыі аўтарскай манеры пісьма, робіць яе запамінальнай, непадобнай да іншых. Абгрунтаванне гэта агульнае палажэнне.

У аналізаваных аповесцях В. Быкава, як і ўвогуле ў моўнай сістэме яго творчасці, фразеалагізмы найчасцей выкарыстоўваюцца ў іх звычайнай, нарматыўнай форме і замацаваным за імі месцам, з’яўляючыся пры гэтым яркім стылістычным сродкам. Фразеалагізмы індывідуалізуюць мову герояў, выступаюць своеасаблівым знакам прыналежнасці персанажа да пэўнага грамадскага асяроддзя. Так, мова Маслакова, аднаго з герояў аповесці “Круглянскі мост”, багатая на фразеалагізмы, што характарызуе яго як чалавека, які ўмее гаварыць трапна, цікава, эмацыянальна. Вось некалькі прыкладаў яго выказванняў, у кожным з якіх герой не абыходзіцца без фразеалагізмаў: *У другой [вёсцы] паліцаі вяселле гуляюць, нейкага бобіка жэняць: панаехала, на вуліцах поўна падвод, п’янка – дым каромыслам* (КМ, с. 27) [4]; *...Двое сутак лазілі па балотах, вымаклі ў вадзе ды расе, сухое ніткі на целе не асталося* (КМ, с. 27); *За гадзіны дзве ўсё перавярнулі – ні шыша* (КМ, с. 30); *А тут, як на бяду, камбрыг паварочвае голаў і шэпча: гімнасцёрка ў хаце. Я ледзь не самлеў, але так і ёсць: камбрыг ахінуў палаткай, а гімнасцёрка ў хаце. Як вячэралі, цётка на печ паклала, каб да ранку падсохла. Падсушыла, на сваю галаву* (КМ, с. 30); *Вось, значыць, ляжым, я неяк адным вокам зірнуў праз каліё – выстраілі іх усіх перад хлёўчуком у шэраг: дзеда, старую, абедзвюх маладзіц і дзяцей – хлопчыка і дзвюх дзяўчынак* (КМ, с. 31); *Ну, тады давай даві вуха. А я паназіраю, як там мост* (КМ, с. 33) і інш.

Насычана фразеалагізмамі і мова Ткачука ў аповесці “Абеліск”, што зноў жа сведчыць пра дасціпнасць героя, яго ўменне трапна, зразумела выказаць свае думкі, даваць уласную ацэнку тым ці іншым з’явам рэчаіснасці, напрыклад: *...Жыццё іх удрыгз пашкамутала, вярнуўкі з іх віло* (А, с. 103); *Мне сказаў пра гэта прыезджы дзядзька з Сяльца, і вось я ламлю галаву: як быць?* (А, с. 114); *...Да, Селязнёў быў мужык асаблівы, але, знаеш, не без галавы.* (А, с. 120); *Сказаў, і змоўк. І, ведаеш, мне стала трохі не па сабе. Адчуў, што, мабыць, даў маху, змарозіў глупства* (А, с. 123); *Вылажу з зямлянкі і тут жа нос у нос – з Марозам* (А, с. 138); *...А то як толькі дзе хто аб’явіцца лепшы, дык адразу яго ў навуку. Зноў жа, і прабіўныя, тых ад яе за вушы не адцягнеш* (А, с. 128); *Які б ні быў Мароз асцярожны, а, ведама, што-нішто вылезла, як шыла з мяшка* (А, с. 130); *...Гэта пасля ўжо, з лета сорок другога загрымела, і яны не дужа паказвалі носа ў вёскі* (А, с. 131) і інш.

Значэнне фразеалагізма, як вядома, істотна адрозніваецца ад лексічнага значэння слоў, паколькі яно складаецца з шэрагу кампанентаў (сігніфікатыўнага, дэнататыўнага, канатацыйнага, этнакультурнага і структурнага), з якіх “у шматкампанентнай структуры фразеалагічнага значэння галоўную ролю адыгрывае канатацыйны кампанент” [5, с. 18]. Гэтую адметнасць ролі фразеалагізмаў у маўленчай дзейнасці чалавека, выкарыстаную В. Быкавым, выяўляем пры аналізе мовы многіх персанажаў яго твораў падчас іх непасрэдных баявых дзеянняў, калі, з аднаго боку, няма часу і месца шматслоўю і, з другога боку, вынікае вострая неабходнасць выказаць абурэнне, незадаволенасць і іншыя эмоцыі, волевыя ўленні і пад. Так, напрыклад, мова камбата Валашына, галоўнага героя аповесці “Яго батальён”, вызначаецца багаццем фразеалагізмаў: *Чорт бы вас узяў! – Не стрымаўся Валашын...* (ЯБ, с. 340) (‘вokліч прыкрасці, абурэння’) [7, с. 559]; *Так. Адсюль ні кроку! – пачынаючы адчуваць забытаныя акалічнасці бою, сказаў Валашын. – Адсюль ні з месца. Зразумела?* (ЯБ, с. 346) (ні кроку ‘не рухацца ў якім-н. напрамку. Загад, каманды каму-н.’ [6, с. 531], ні з месца ‘не рухацца, стаяць нерухома. Загад, каманды каму-н.’ [7, с. 31]); *Таварыш дзесяты, трэба пачакаць яшчэ хоць дзесяць хвілін, – спакойна сказаў камбат. – Навошта ж паліць у белы свет, як у капейку. Снарады яшчэ спатрэбяцца* (ЯБ, с. 305) (‘не цэлячыся, спадзеючыся на шчаслівы выпадак (страляць і пад.)’ [7, с. 322]) і інш. Гэта ж датычыцца і мовы іншых герояў твора, напрыклад, Іванова: *Каб артылерыя добра працавала, патрэбны боепрыпасы, – сказаў Іваноў. – А боепрыпасаў якраз кот наплакаў* (ЯБ, с. 317) (‘вельмі мала. Пра нязначную колькасць чаго-н.’ [6, с. 524]), *Батарэя гатова, – сказаў Іваноў, апускаючы ад вачэй бынокль, праз які ён разглядаў*

вышыню. – *Вось толькі яшчэ не відаць ні д’ябла* (ЯБ, с. 304) (‘зусім нічога’ [7, с. 567]); лейтэнанта Самохіна: *Тады не было чаго і пачынаць гэтае смертазабойства! – загарачыўся Самохін. – Трэба было сядзець, пакуль не падвяжуць снарады. А так што? Голымі рукамі ваяваць?* (ЯБ, с. 319) (‘без усякай зброі’ [7, с. 283]); *Мяне ерунда! – махнуў рукой лейтэнант. – А вось паўроты нібы карова языком злізала. Апошняга сяржанта ўхлопалі* (ЯБ, с. 319) (‘раптоўна знікла’ [6, с. 493]) і інш.

Увядзенне ў тэкст твораў фразеалагічных адзінак у першую чаргу абумоўлена імкненнем аўтара ўзмацніць экспрэсіўную афарбоўку маўлення герояў, напрыклад: *Ён [Сцёпка] толькі падумаў, што было б здорава пусціць дымам той мост ды заваліцца куды ў вёску – столькі наўкола знаёмых сялян, было дзе паесці кулічоў, як ды і выпіць* (КМ, с. 34), дзе фразеалагізм *пусціць дымам* са значэннем ‘спаліць, знішчыць агнём’ [7, с. 235] уведзены ў мову Сцяпана, героя аповесці “Круглянскі мост”, каб паказаць сілу выражэння пачуцця: Сцяпану ў той момант няцярпна хацелася есці, хацелася хутчэй выканаць заданне – знішчыць мост, і ўвогуле, хацелася мірнага жыцця. Альбо выкарыстанне фразеалагізма *ўмыць рукі* ‘адмаўляцца ад удзелу ў чым-н., ухіляцца ад адказнасці’ [7, с. 491] надае мове Ткачука, героя аповесці “Абеліск”, большую выразнасць, узмацняе сілу яго перажывання за “бязвесных” герояў вайны: *...Я во не разумею. Чаму гэтыя дзядзі важныя не паклапаціліся, каб не было гэтых самых – безвесных? Няўжо яны ўсе ўмылі рукі?* (А, с. 144).

Вельмі многія з ужытых В. Быкавым фразеалагізмаў, асабліва размоўных, вылучаюцца яркай вобразнасцю, значнасцю сваёй унутранай формы. Гэта, напрыклад, фразеалагізмы *рваць на сабе валасы* ‘адчайвацца, вельмі моцна перажываць, гараваць’ [7, с. 270], *скрыгатаць зубамі* ‘выяўляць моцную злосць, нянавісць да каго-н.’ [7, с. 347]: *Клава рвала на сабе валасы, Ляўчук скрыгатаў зубамі* (ВЗ, с. 197); *падвесці пад манастыр* ‘хітрасцю, падманам ставіць каго-н. у цяжкае, непрыемнае становішча’ [7, с. 117]: *“От жэ сволач! – падумаў ён [Антон] пра гаспадара хутара. – Як бы не падвёў пад манастыр. Ну, няхай толькі вернецца!..”* (ПН, с. 365) і інш.

Нярэдка, аднак, фразеалагізмы падпадаюць пад тыя ці іншыя змяненні, творчую пераапрацаўку, у выніку чаго яны набываюць новую экспрэсіўную афарбоўку, узмацняецца іх выразнасць. Паводле І.Я. Лепешава, усе шматлікія стылістычныя прыёмы творчага выкарыстання фразеалагізмаў складаюць дзве групы: 1) структурна-семантычныя змяненні, калі знарок парушаецца форма фразеалагізма і гэтым самым закранаецца яго змест; 2) семантычныя змяненні, пры якіх кампанентны склад фразеалагізмаў застаецца непарушным [8, с. 220].

У мове аповесцей В. Быкава найбольш пашыранымі з’яўляюцца прыёмы структурна-семантычнага змянення фразеалагізмаў, сярод якіх часцей вылучаюцца два – прыём замены кампанента іншым словам і прыём ускладнення фразеалагізма словам свабоднага ўжывання.

Змена лексічнага складу фразеалагізма ў мове мастацкага твора выкарыстоўваецца аўтарам з пэўнай стылістычнай мэтай, што заўсёды прыцягвае да сябе ўвагу. Так, заўважана пашыраная замена дзеяслоўных кампанентаў. Напрыклад, замена *стаяць* у фразеалагізме *стаяць на сваім* ‘строга прытрымлівацца якой-н. адной думкі, не адступаючы ад яе’ [7, с. 394] на *ўперціся* прыводзіць да новай ацэначнай функцыі фразеалагізма, які характарызуе галоўнага героя аповесці “Абеліск” Ткачука як чалавека настойлівага, непахіснага ў сваім меркаванні: *Адчуваю, не магу я [Ткачук] многа цяпер гаварыць, ды і ці трэба гэта. Я толькі ўпёрся на сваім: лагер мяняць не трэба* (А, с. 142); замена *ставіць* у фразеалагізме *ў грош не ставіць* ‘зусім не лічыцца з кім-, чым-н., адносіцца з пагардай да каго-, чаго-н.’ [7, с. 380] на кампанент *цаніць* узмацняе значэнне фразеалагізма: *...А прападаццеляў розных прадметаў яны і ў грош не цаняць* (А, с. 128) і інш.

Замена кампанента фразеалагізма звязана з маўленчай характарыстыкай персанажа. Асабліва гэта заўважна пры замене стылістычна нейтральнага слова-кампанента фразеалагізма на размоўнае, як, напрыклад, *лезці на перці* ў фразеалагізме *лезці на ражон* ‘рабіць што-н. рызыкаўнае, асуджанае на няўдачу; дзейнічаць, не думаючы пра вынікі’ [6, с. 566]: *“Ну і дурні, – думаў Ляўчук. – Чаго было перці ўсім на ражон, лепш ужо так, па балоце”* (ВЗ, с. 176); *Да, Селязнёў быў мужык асаблівы, але, знаеш, не без галавы. На ражон не пёр, як некаторыя* (А, с. 120) і інш. Дарэчы, такая замена з’яўляецца выразнай моўнай характарыстыкай

двух розных персанажаў – Леўчука з аповесці “Воўчая зграя” і Ткачука з аповесці “Абеліск”. У падмацаванне апошняга адзначым і яшчэ адну аўтарскую замену ў фразеалагізме *пускаць кулю ў лоб* ‘забіваць з агнястрэльнай зброі’ [7, с. 235], ужытым у мове таго ж Ткачука, дзе стылістычна нейтральныя словы *лоб*, *пускаць* заменены на размоўныя *лабаціна* і *загнаць*: *Толькі што гразіўся кулю ў лабаціну загнаць за ржавы затвор вінтоўкі, а праз гадзіну ўжо аб’яўляе табе падзяку за тое, што на пераходзе першы хату ўбачыў, дзе была магчымасць падсілкавацца* (А, с. 119).

Іншы раз замена кампанента абумоўлена агульным вобразным уяўленнем пра таго, да каго адносіцца выкарыстаны ў мове фразеалагізм, напрыклад: *Падмочаны* [аманіт]? *Ну да. Зляжаўся, як гліна. Эх ты* [Міця], *галава калматая, купаў ты яго, ці што?* (КМ, с. 61), дзе адмоўна ацэначны фразеалагізм *галава яловая* ‘бесталковы, дурны чалавек’ [7, с. 250] у выніку замены прыметнікавага кампанента *яловая* на *калматая* выразна зніжае сваю негатыўную ацэнку маўленчай асобы да нявыпытнага маладога хлопца, нават назіраецца выразная добра-зычлівасць і памяркоўнасць ці паблаглівасць да яго. Другі прыём структурна-семантычнага змянення фразеалагізма – ускладненне фразеалагізма словам свабоднага ўжывання – характарызуецца ў мове твораў В. Быкава дзвюма разнавіднасцямі.

Першая разнавіднасць характарызуецца ўключэннем у фразеалагізм дадатковага слова, якое адносіцца да аднаго кампанента і пэўным чынам паясняе яго. Такія дапаўненні ўзмацняюць эмацыянальнасць і выразнасць фразеалагізмаў, пра што сведчаць наступныя прыклады:

З гэтага часу ён пачне дзейнічаць на свой страх і ўласную рызыку, астатнія павінны вярнуцца на лінію фронту (ДС, с. 418);

...Тады Міклашэвіч знімае аднарук папругу і пачынае лупіць сына. Не дачакаўся нават, пакуль з чужых вачэй сыдуць (А, с. 113);

Рэшту дарогі яна [радыстка] была прыгнечаная і маўклівая, і Ляўчук лаяў сябе за нерашучасць, недарэчную сваю зважлівасць, але ж ён хацеў толькі як лепш – ён мераў на свой партызанскі арышын, хто ж ведаў, што ў гэтай масквічкі свае, іншыя, чым у яго, меркі (ВЗ, с. 183–184);

І Ляўчук сцяміў, што менавіта затым яны і прыехалі на гэтае гумно. А ён, балда, усё спадзяваўся на нешта, на слаўты авось, – трэба было адразу сячы іх [зdraднікаў] чэргамі, можа б менш засталося (ВЗ, с. 226); *Па сутнасці, яны [Маслакоў са Сцёпкам] дзейнічалі цяпер на слаўты “авось”, хоць яўна небяспекі пакуль не адчувалася, непагадзь добра хавала іх – а можа, і паішэнціць?* (КМ, с. 39);

Зоська маўчала, стараючыся зразумець свае адчуванні. Ёй было вельмі не проста так вось у самыя вочы сказаць пра ўсё, што яна адчувала да гэтага чалавека, і нават самой да канца зразумець свае да яго пачуцці (ПН, с. 325–326) і інш.

Яшчэ адна разнавіднасць характарызуецца ўскладненнем фразеалагізма шляхам далучэння да назоўнікавага кампанента прыдатка-назоўніка, напрыклад:

Хварэў?! Ён [Міклашэвіч] усё жыццё хварэў. Ды рабіў. Ну і дарабіўся да ручкі-крышкі (А, с. 95);

Але Ткачук, відаць, не хацеў есці і, сцяўшы маршчыністыя паішэнкі, толькі скрыгатаў зубамі-пратэзамі (А, с. 98);

Следчы задаволена паёрзаў у крэсле. – Што, паішчэпалі? Во-во! Скора пух-няро паляціць ад усіх вас [партызанаў] (С, с. 99) і інш.

Такое ўскладненне ў кожным выпадку нясе дадатковыя стылістычныя функцыі зменных фразеалагізмаў у кантэксце твора, сярод якіх найбольш выразнымі з’яўляюцца: 1) узмацненне іх уздзеяння; 2) павышэнне экспрэсіўнасці; 3) выдзяленне падкрэсленага звароту ўвагі да іх чытача і інш. Разам з тым такая перапрацоўка фразеалагізмаў у пэўных выпадках вядзе і да змены ці пашырэння, удакладнення семантыкі. Так, фразеалагізм *да ручкі-крышкі* мае не зусім адэкватнае значэнне агульнаўжывальнаму фразеалагізму *да ручкі* ‘да безвыходнага, распачнага становішча; да поўнай непрыгоднасці; да немачы, слабасці’ [7, с. 294], а ў прыведзенай форме і кантэксце азначае ‘да безвыходнага, распачнага становішча; да смерці’.

Другую групу стылістычных прыёмаў творчага выкарыстання фразеалагізмаў складаюць прыёмы семантычных змяненняў, пры якіх форма фразеалагізма застаецца традыцыйнай, а закранаецца толькі яго сэнсавы бок. Адным з такіх прыёмаў з’яўляецца выкарыстанне фразеалагізма ў незвычайным для яго значэнні. Напрыклад: ...*Не глядзі, што ў вайскавай справе ні гу-гу, затое ўсе вёскі яму [Барсуку] знаёмыя, а ў вёсках процьма мужыкоў – свае* (КМ, с. 27), дзе фразеалагізм *ні гу-гу*, за якім звычайна замацаваны два значэнні – 1) ‘не гавары, маўчы; загад або просьба маўчаць, не гаварыць пра што-н.’ і 2) ‘вельмі ціха; пра поўную цішыню, маўкліваць’ [6, с. 295], не адпавядае кантэкстнаму ўжыванню і суадносіцца хутчэй паводле значэння з фразеалагізмам *ні бум-бум* ‘зусім нічога не разумее’ [6, с. 136].

Ці вось яшчэ адзін прыклад адносна ўжывання фразеалагізма *як мае быць*, за якім замацаваны два агульнавядомыя значэнні – 1) ‘належным чынам; так, як і трэба’ і 2) ‘сапраўдны, добры’ [7, с. 6], а ў кантэксце *Здаецца, яны [разведчыкі] папаліся як мае быць і надоўга* (ДС, с. 362) гэты фразеалагізм ужываецца з неўласцівым для яго значэннем ‘пасур’ёзнаму’.

Прыём пераасэнсавання фразеалагізма ў дыялагічным маўленні часцей за ўсё служыць сродкам стварэння камічнага ці сатырычнага эфекту або характарызуе дасціпнасць персанажа. Сэнсавое непаразуменне паміж суразмоўнікамі можа быць сапраўдным, калі адзін ужывае фразеалагізм як непадзельны выраз, а другі ўспрымае яго літаральна, як свабоднае словазлучэнне, або ўяўным, наўмысным, калі другі суразмоўнік знарок здымае метафарычнасць з фразеалагізма. Так, у аповесці “Яго батальён” адбываецца пераасэнсаванне фразеалагізма *муціць ваду* ‘свядома заблытваць якую-н. справу’ [6, с. 476]. Сэнсавое непаразуменне паміж камбатам Валошыным і лейтэнантам Самохіным у дадзеным выпадку наўмыснае:

- Дык колькі будзем *ваду муціць*, таварыш Самохін?
- Якую ваду?
- Калі будзе *выкананы мой загад*? (ЯБ, с. 240).

Да ліку прыёмаў творчага выкарыстання фразеалагічных адзінак адносіцца выкарыстанне В. Быкавым прыём разгортвання метафарычнага кантэксту на вобразнай аснове фразеалагізма, калі на аснове фразеалагізма разгортваецца цэлы малюнак у напрамку, які задаецца метафарычным сэнсам фразеалагізма. Напрыклад, цэнтрам метафарычнага кантэксту становіцца фразеалагізм *між зямлёй і небам* ‘у стане няпэўнасці, неўладкаванасці’ [7, с. 85]: *Ён [Антон] адчуваў, што без пэўнага рашэння доўга тут не прабудзе. Немагчыма жыць між зямлёй і небам, трэба хутчэй злазіць на зямлю. Дзе толькі драбіна на гэтую страчаную ім зямлю?* (ПН, с. 409). У выніку ўнутраная форма фразеалагізма ажывае, яго экспрэсіўнасць узмацняецца, а выказванне набывае іранічны падтэкст.

Цікавы прыклад выкарыстання прыёму метафарычнага разгортвання кантэксту на вобразнай аснове фразеалагізма *камень на душы* адзначаем у аповесці “Абеліск”: ...*Я [Ткачук] стаю ашаломлены... Бедны Мароз! Памятаю як цяпер, менавіта гэтак падумаў. Яшчэ адзін камень на яго душы. Вярней, шэсць камянёў – ёсць ад чаго чарнец* (А, с. 138), дзе фразеалагізм рэалізуе сваё значэнне ‘хто-н. адчувае душэўны цяжар’ [6, с. 482] і дае штуршок для далейшага развіцця вобразных асацыяцый, стварэння семантычнай двухпланавасці, якая ахоплівае больш шырокі кантэкст твора, калі пад каменем ці шасцю камянямі маецца на ўвазе жыццё шасці хлопчыкаў, адказнасць за якіх нясе герой твора.

У мове аповесці “Абеліск” сустракаецца выкарыстанне прыёму антытэзнага супрацьпастаўлення фразеалагізмаў, калі побач у дзвюх рэпліках ужываюцца агульнамоўныя фразеалагічныя антонімы:

- *Мароз тут ні пры чым*, – са спакойнай цвёрдасцю парыраваў ён выпад майго суседа.
- *Нават вельмі пры чым!* – ледзь не крыкнуў сусед. – *Гэта Марозу трэба дзякаваць за Міклашэвіча!* (А, с. 97).

Як відаць, тут выкарыстаны два фразеалагізмы: *ні пры чым* ‘не мае ніякіх адносін да чаго-н., не з’яўляецца прычынай чаго-н.’ [7, с. 572] і *пры чым* ‘мае адносіны да чаго-н., з’яўляецца прычынай чаго-н.’ [7, с. 572], якія выразна, без лішніх слоў выражаюць супрацьлеглыя думкі двух удзельнікаў дыялогу.

Такім чынам, выяўленне і аналіз выкарыстаных фразеалагізмаў у мове аповесцей 70-х гадоў В. Быкава дазваляе з поўным правам канстатаваць, што пісьменнік па-рознаму ўжывае і выкарыстоўвае патэнцыяльныя магчымасці гэтых унікальных адзінак мовы. Найбольш фразеалагізмы адзначаюцца ў мове яго персанажаў, а таксама ў аўтарскай мове без змен, у замацаванай за імі форме і значэнні, выяўляючы спецыфіку іх семантыкі і асаблівасці іх уздзеяння праз вобразную характарыстыку і ўзмоцненую ацэнку.

І ўсё ж найбольшую цікавасць выклікаюць аўтарскія змены, мадыфікацыі фразеалагізмаў, якія выкарыстаны ў мове герояў аналізаваных аповесцей. Змены датычаць розных аспектаў – структуры і семантыкі, але ў кожным выпадку гэта пошук да абнаўлення адзінкі маўлення, павышэння яе ўздзеяння, актуалізацыі ўвагі, ці пошук і знаходкі стылёвых адметнасцей аўтара. Стылістычнае значэнне фразеалагізмаў у мове аўтара не абмяжоўваецца толькі экспрэсіўнай функцыяй. Як вядома, фразеалагізм, называючы тую ці іншую з’яву, адначасова выражае пэўную ацэнку яе і адносіны, лаканізуе маўленне, робіць яго больш выразным, таму большасць фразеалагічных адзінак у мове аповесцей – поліфункцыянальныя. Усё адзначанае сведчыць аб майстэрстве пісьменніка “не толькі як псіхолага, філосафа-аналітыка, добрасумленнага грамадзяніна сваёй краіны і палымянага яе патрыёта-барацьбіта за праўду, але і адчуваецца рука сапраўднага майстра мастацкага слова, пісьменніка з адметным почэркам і ўласнай манерай выкладу” [9, с. 181]. Значную ролю ў гэтым адыгрывае выкарыстанне пісьменнікам у сваіх творах вялікай колькасці фразеалагізмаў, якія дапамагаюць аўтару ажывіць маўленне, зрабіць яго вобразным, эмацыянальным, сакавітым.

Спіс скарачэнняў

А – “Абеліск”

ВЗ – “Воўчая зграя”

ДС – “Дажыць да світання”

КМ – “Круглянскі мост”

ПН – “Пайсці і не вярнуцца”

С – “Сотнікаў”

ЯБ – “Яго батальён”

Літаратура

1. Абабурка, М.В. Адметнасці ў стылі і мове В. Быкава / М.В. Абабурка, Т.І. Тарасенка. – Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2004. – 72 с.
2. Юрэвіч, У.М. Слова і вобраз / У.М. Юрэвіч. – Мінск : Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1961. – 151 с.
3. Аксамітаў, А.С. Беларуская фразеалогія / А.С. Аксамітаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1978. – 224 с.
4. Тут і далей у дужках пазначана абрэвіатура назвы твора, пададзеная ў спісе скарачэнняў, і старонка па выданні: Быкаў, В. Збор твораў у 6 т. / В. Быкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1992–1994.
5. Ляшчынская, В.А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія : вучэб. дапам. / В.А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2010. – 230 с.
6. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. Т. 1 / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. – 590 с.
7. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. Т. 2 / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. – 607 с.
8. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
9. Мова сучаснай беларускай мастацкай літаратуры / М.В. Абабурка, Т.А. Казімірская, В.М. Саўчанка, Т.І. Тарасенка. – Магілёў : МДУ імя А. Куляшова, 2005. – 248 с.

История

УДК 94 (476.2 - 25) «1917/1927»: 008

Художественная жизнь Гомеля в первое десятилетие советской власти

А.И. ЗЕЛЕНКОВА

В статье освещается художественная жизнь Гомеля в первое десятилетие советской власти. Отмечается, что это был период расцвета искусства и время культурного плюрализма, проявившегося несмотря на жесткие идеологические рамки. В городе работали различные художественные студии, проходили выставки.

Ключевые слова: художественная жизнь, искусство, культура, художественные студии, выставки, художники.

This article is devoted to Gomel art life during the first decade of the Soviet power (1917–1920). This time is characterised as a period of the rise of art and cultural pluralism, which was developing in spite of ideological limit. There were different art studios and exhibitions in Gomel.

Keywords: art life, art, culture, studios, exhibitions, artists.

Художественная культура является важнейшим элементом духовной защищенности общества. Определяющим, стержневым элементом в системе ориентации личности на значимость (позитивность) художественно-эстетической ценности является знание ею истории национально-художественного развития, в т. ч. и таких наиболее значимых регионов и центров, как Минск, Полоцк, Гомель, Туров и других. Именно художественная культура, аккумулирующая социально-культурный опыт поколений и выступающая как открытая система развития, располагает обобщающе-конкретными возможностями гармоничного воспитания молодежи, что подтверждает актуальность выбранной автором темы.

Современное белорусское искусство очень многолико. Художники Гомельщины также работают в разных жанрах и направлениях. Их работы представляются на художественных выставках в разных странах. В творчестве гомельских художников замечаются традиции классического искусства, поиски новой изобразительной “речи”. Используют они и опыт старшего поколения гомельских художников, которым пришлось жить и работать в противоречивые послереволюционные годы. После Октября 1917 г. заметно изменились условия художественного творчества. Основная задача данной статьи в том, чтобы на примере города Гомеля рассмотреть большевистский дискурс власти в той форме, в которой он проявил себя в изобразительном искусстве.

После Октябрьской революции началась перестройка художественной жизни страны. У самых истоков большевизма как идейного течения находилась ленинская идея использования культуры в качестве “служанки политики”, действенного инструмента воздействия на людей, на их сознание и поведение. Современное для Ленина и его единомышленников искусство понималось исключительно утилитарно и идеологически: оно было всего лишь искусным средством политики, особым языком политической агитации и пропаганды. Так, скульптура и архитектура трактовались как средство “монументальной пропаганды”, изобразительное искусство нередко сводилось к политическому плакату, музыка предназначалась для сопровождения массовых, в том числе политических действий – марш, песня, танец и т. д. [1, с. 249]. По стране передвигались декорированные агитпоезда, агитпароходы, десятки агитповозок, выпускались листовки, плакаты, брошюры, ученические тетради с призывами и портретами большевистских лидеров, революционной символикой. Планировалось даже начать выпуск предметов первой необходимости (например, кухонная посуда), которые будут

расписаны революционными лозунгами, портретами вождей пролетариата, что позволит в каждый дом рабочего и крестьянина «внести весь цикл коммунистических идей» [2, с. 73]. Утопия идеи общества социальной справедливости и свободы творчества “подкупила” многих художников. Перед ними встала задача поиска новых средств и форм отображения действительности. В атмосфере энтузиазма появляются различные художественные группы, студии, вырабатываются новые программы художественного образования. В искусстве главное место занял образ борца за новое устройство жизни – рабочего, красноармейца, крестьянина. Однако желание молодых художников принимать непосредственное участие в строительстве новой жизни, по мнению современников, постепенно превращало их творчество в работу ремесленника.

Художественная жизнь в Гомеле оживилась уже после февральской революции 1917 г. Было создано объединение любителей изобразительного искусства. Посещала его местная интеллигенция. Среди участников были С. Ковровский, М. Остапец, Н. Русецкий, А. Самойленко и другие. Организовывались совместные выходы на этюды. Члены объединения смогли даже организовать художественную выставку. В послеоктябрьский период на местах создаются новые органы власти. Общее руководство культурной жизнью в губерниях было возложено на художественные губернские и уездные отделы политпросвещения. Большую роль в консолидации творческой интеллигенции, привлечении ее к сотрудничеству советская власть придавала профессиональным союзам работников искусств, которые были организованы по стране на протяжении февраля – октября 1917 г. Местный отдел союза начал действовать и в Гомеле. Он состоял из подразделов и секций: музыкального образования, изобразительного искусства, актеров, литературной и других. Среди главных задач определялись такие, как регистрация работников, определение степени квалификации музыкантов, актеров, художников, наблюдение за художественным исполнением спектаклей и концертов, организация работы по повышению профессионального уровня творческих работников, координация концертной деятельности в губерниях. Кроме этого, местные отделы союза стремились исполнить главную роль, которая им определялась, – “нести искусство в рабочую массу”. Проводились “Праздники искусства”, “Недели фронта” и т. д. Программы мероприятий были довольно насыщенными. Это художественные выставки и лекции по искусству, спектакли драматических коллективов, исполнение концертных произведений [3, л. 12].

В 1918 г. руководством страны был разработан план монументальной пропаганды. Характеризуя искусство как огромную “мобилизирующую” силу, этот план определил конкретные пути повышения идейно-воспитательной роли искусства, в том числе художественное украшение городов новыми символами, надписями, эмблемами, лозунгами, которые бы содержали коренные принципы нового социалистического строя. В целом, большевистское политическое искусство оформилось в годы гражданской войны, когда более 450 групп художников выпустило тысячи плакатов для мобилизации и агитации населения. С 1921 г., в начале нэпа, производство плакатов заметно уменьшилось, снизились их яркость и художественное своеобразие. Массовая пропаганда возобновилась в 1929 г. с началом новой пятилетки [4, с. 265]. Политические плакаты являлись главным средством воздействия, поскольку общество было в своем большинстве неграмотным, и здесь была развита мощная традиция изобразительной культуры.

Примером осуществления ленинского плана монументальной агитации и пропаганды средствами искусства было оформительское агитационное искусство Гомеля. Город пестрел лозунгами, призывами, надписями по революционной тематике. Главной отличительной чертой оформления Гомеля в сравнении, например, с Витебском являлась его большая однородность. В городе работала многочисленная группа художников реалистического направления. Основная деятельность по оформлению города осуществлялась секцией изобразительного искусства Гомельского губернского отдела народного образования, которая насчитывала 17 художников. Также в городе были организованы художественно-плакатная мастерская местного отделения Всероссийской организации работников искусств и живописная мастерская “Артель”. Новое, чрезвычайно яркое художественное оформление придавало нашему городу неповторимую особенность и, в целом, было созвучно возвышенно-романтическому на-

строению людей революционной эпохи. Популярностью пользовались простые плакаты и доступные лозунги “Дети – цветы жизни”, “Мир хижинам, война дворцам” и другие, написанные “золотом” на толстых зеркалах с отшлифованными сторонами и украшенные небольшими виньетками. Плакаты обычно рисовали на больших листах фанеры и прикрепляли на уличных столбах. На зданиях развевались флаги-эмблемы, которые расписывали художники по заказу различных учреждений. Улицы украшались елочными гирляндами и венками из зелени.

Художник Я. Телешевский, вспоминая первые послеоктябрьские годы, писал, что “Гомель имел такой праздничный вид, что даже в праздники не требовалось дополнительно украшения, а лозунги и плакаты были доходчивыми и понятными. Например, на моем первом плакате имелось изображение красноармейца с книгой в руках и надпись, сочиненная мной самим:

Вчера с винтовкой, с книгой и саблей боевой

ты шел в последний бой с белобандитской кликой.

Сегодня труд и книга – вот новый жребий твой” [5].

Примером агитационного искусства являлись и “Окна РОСТА”. Их создателями были известный русский поэт В. Маяковский и его единомышленники М. Черемных, Д. Моор и другие. Это были небольшие рисунки на листах с доступными надписями, исполненные в экспрессивной, многоцветной форме. Вечером на площадях городов включались световые газеты РОСТА. Усилиями художников-энтузиастов специальные мастерские РОСТА были созданы и в Гомеле. Заведующим художественной частью губРОСТА был назначен Я. Телешевский, после его отъезда на учебу в Москву должность занял А. Евмененко. Выпускались злободневные сатирические плакаты, рисунки, карикатуры на политические темы, которые выставлялись в витрине магазина. Однако, как вспоминали сами создатели Гомельских мастерских РОСТА, по причине недостатка материальных средств и профессионального опыта их работы были обычным подражанием плакатам из агитационной мастерской В. Маяковского. Чаще всего они просто делали фотографии этих плакатов и выставляли их в витрину [5].

В 1919 г. в Гомеле была организована художественная студия имени Врубеля, которую возглавил С. Розин. Он имел специальное художественное образование (учился в Виленской рисовальной школе и школе декоративного искусства в Париже). Позднее руководителем студии стал А. Гефтер (выпускник Виленского художественного училища). Студия была разделена на творческие мастерские, которые возглавляли старшие по возрасту и более опытные художники. Так, руководителем натурной мастерской стал Н. Малец, натюрморта – А. Гефтер, графического класса – А. Быховский, декоративной мастерской – С. Ковровский [6, л. 2]. Молодые студийцы неофициально именовались “подмастерья”. Среди них можно назвать Г. Ниского, Я. Телешевского, Г. Шифрина, К. Сацко, А. Евмененко. Члены студии были отнесены к 21 разряду тарифа работников искусств и получали месячный оклад в размере трех тысяч рублей [7, л. 55].

В первые недели работы студийцы учились рисовать с натуры и портреты друг друга. Позже у студии появились первые заказы. Главным образом, это были оформительские работы к революционным праздникам и агитационным кампаниям, например, плакаты и лозунги, портреты Ленина и других вождей революции. В августе 1920 г., по решению общего собрания, студия была реорганизована “для достижения большей эффективности работы”. Был избран Совет студии, который стал административным и исполнительным органом студии. За административную работу ответственным был назначен Розин, за учебную – Малец, хозяйственную – Вильчковский [6, л. 5].

Некоторой активизации работы студии содействовала проведенная 21 сентября 1920 г. первая губернская конференция работников искусств. С докладом “О развитии изобразительного искусства в губернии” выступил заведующий секцией изобразительного искусства Гомельского отделения союза Рабис А. Быховский. В принятом постановлении отмечалось: “1) признать не только желательным, но и необходимым организовать в центре губернии художественную студию коллективного творчества и обязать все литературно-художественные силы города принять самое активное участие в ее работе и организации ху-

дожественного журнала; 2) в связи с большой нехваткой художественных сил как в центре губернии, так и в уездных центрах деятельность художественных мастерских расширить, привлекая к работе не только горожан, но и сельчан, обеспечив их содержание как стипендиатов; 3) для популяризации и развития у населения художественных представлений и задач изобразительного искусства организовать чтение лекций в губернии на художественные темы и передвижные выставки; 4) организовать по мере возможности художественные студии, которые помогли бы проявить у всех желающих художественные способности; 5) организовать при студиях специальные художественные педагогические курсы по подготовке школьных работников рисования; 6) в связи с тем, что сейчас создается большое количество плакатов, которые быстро изнашиваются и теряют свою ценность, приступить к созданию монументальных памятников в разных районах губернии” [8, л. 14].

Однако на протяжении года ситуация фактически не улучшилась. Летом 1921 г. коллектив художественной студии Врубеля был вынужден обратиться в губернский союз Рабис с докладной запиской, в которой отмечалось, что “до последнего времени политические условия и близость фронта отложили на последний план дело художественного образования в губернии, так как на очереди дня было обслуживание фронта и губернии произведениями художественно-агитационной пропаганды. Сейчас есть возможность приступить к планомерной работе в студии”. В записке был предложен план по организации художественного образования в губернии. Согласно плану, студия должна была разделиться на школу и мастерские. Школа давала бы общую и теоретическую подготовку желающим учиться живописи в мастерских студии, а также готовила бы преподавателей графических искусств для школ I и II ступени. В школе должны были изучаться следующие предметы: элементарное рисование и черчение, натюрморт, натуры (живая) и пейзаж, анатомия. Планировалось, что занятия будут проходить каждый день (по 2 часа на каждый предмет). В мастерских предлагалось обучать квалифицированных работников для художественного производства по специализациям – графической, декоративной, скульптурной (по выбору учащегося). Срок обучения каждой специальности – 2 года. Руководством студии была разработана программа обучения и проведено персональное распределение занятий по школе и мастерским: “Школа: элементарное рисование – Розин, черчение – Вилькин, натюрморт – Гефтер, живая натура – Малец, пейзаж – Русецкий; мастерские: графика – Быховский, декорация – Ковровский, скульптура – (в документе не отмечено); лекции по истории искусств – Выготский; перспектива – Вилькин; анатомия – Остапец”. Для реализации намеченных планов руководство студии просило союз Рабис помочь с помещением, в котором можно было бы разместить 3 класса, 3 мастерские, склад материалов, библиотеку-клуб, музей и интернат на 30 человек [9, л. 134–135].

Объявление набора учащихся в школу при студии Врубеля показало, что желающих было много. Вступительные экзамены сдавали 400 человек, и был принят 101 учащийся. Отдел по делам музеев и охране памятников искусства и древностей передал для музея при студии около 20 произведений живописи [10, л. 327].

Планы и надежды студийцев так и не были реализованы. Объявленные в документах советского руководства положения о поддержке образования, культуры и искусства не имели реального экономического фундамента, в стране царил хозяйственная разруха. Студия Врубеля не смогла активно начать деятельность из-за нехватки материальных средств. Деньги были выделены только на приобретение материалов. Зарплата задерживалась или вообще не выдавалась. Несмотря на материальные трудности, студия Врубеля активно участвовала в оформлении города к праздникам, выполняла заказы организаций. Так, за 1920 – осень 1921 года студийцы нарисовали 194 портрета, 79 плакатов, 407 лозунгов, 15 театральных декораций, 87 диаграмм; сделали 23 бюста, 28 барельефов, 3 памятника, 14 уличных декораций (арки, трибуны) [10, л. 2]. Но материальные трудности привели к постепенному прекращению работы студии. В конце 1921 года наиболее активные студийцы разного возраста (11 человек) уехали в Москву для продолжения учебы и поступили на разные факультеты Высших художественно-технических мастерских (ВХУТЕМАС, позже – Высший художественно-технический институт). Художник Я. Телешевский, также учащийся студии Врубеля, отмечал в своих воспоминаниях, что “студия была скорее творческой коммуной, а не училищем.

Тем не менее, на начальном этапе она определила направление и профессию многих студийцев, которые стали известными художниками. Например, писал Я. Телешевский, “однажды в студию медфельдшер из Новобелицы Г. Ниский привел своего сына, рослого и очень стеснительного мальчика, который очень хотел научиться рисовать. Позже народный художник СССР Георгий Ниский искренне признавался, что всем успехам, достигнутым в творчестве, он обязан родной студии Врубеля” [5]. Пять бывших преподавателей и учащихся Гомельской студии им. Врубеля стали членами Московского союза художников: Г. Ниский, А. Быховский, А. Гефтер, А. Самойленко, Я. Телешевский.

В целом, несмотря на материальные трудности, художественная жизнь Гомеля продолжалась. Сергей Ковровский, который вернулся из Москвы, возглавил студию изобразительного искусства Клуба железнодорожников. Действовали студия Чонгарской дивизии, студия для красноармейцев и “желающих рисовать гомельчан”, организованная художником Е. Кравченко. Художественные кружки работали при губернской партшколе (руководитель Розин), школе “Деревенщиков” (руководитель Ковровский), педагогическом техникуме (руководитель Громыко).

Большим уважением гомельчан пользовалась студия С. Ковровского. Интересные воспоминания о студии и ее руководителе оставил известный белорусский художник, ученик студии Н. Тарасиков. Он писал, что С. Ковровский был одним из талантливейших художников с новыми революционными взглядами на искусство, который призывал своих учеников единым фронтом выступить против “гидры контрреволюции в искусстве”. С. Ковровский, вспоминал Н. Тарасиков, был очень “живым, красивым, высоким, стройным человеком с большими выразительными и обаятельными глазами. Он нравился ученикам своей внутренней и внешней красотой, особенно девочкам. Ковровский мечтал о большом коллективе художников-единомышленников, так как один индивидуалист ничего не сделает со старым подражанием академической школе”. Своим ученикам он говорил: “Скорее подрастайте, учитесь и будете достойными помощниками нам в борьбе за настоящее революционное искусство социалистического реализма”. Ковровский принимал в студию всех желающих, так как считал, что если человек и не будет художником, он станет грамотным поклонником, меценатом, эстетом, любителем живописи. Он часто говорил своим ученикам, что “художник – это тяжелая работа”. Иногда талантливые чрезмерно гордятся своими успехами, а через год усидчивые и старательные обгоняют их. Студийцы вместе с руководителем выезжали на этюды в Новобелицу, на Мельников луг, на Сож. Оценивая С. Ковровского как художника, отмечал в воспоминаниях Н. Тарасиков, можно утверждать, что он очень хорошо рисовал, грамотно и творчески подходил к работе, владел “культурой кисти”. С. Ковровский – пример творческого порыва и настоящего горения в живописи, художник с самостоятельным и оригинальным графическим почерком [11, л. 2, 5].

С первых недель работы в 1919 г. стала известной в Гомеле студия, организованная художником Е. Кравченко. Студийцы участвовали в художественном обслуживании воинских частей, сельских школ, иллюстрировали школьные настенные газеты, делали украшения к революционным праздникам. Несколько лет студия занимала верхний этаж одного из зданий города. Однако в 1922 г. в этом здании разместился партийный клуб, и студии оставили одну комнату. Учащиеся высших художественно-технических мастерских, приезжавшие из Москвы на каникулы, посещали студию и работали со студийцами, делились приобретенными во время учебы знаниями. В 1925–1926 гг. расходы на содержание студии (30 рублей в месяц) были включены в местный бюджет, а руководителю была назначена заработная плата [12, л. 452]. Однако, по неизвестным причинам, в 1926 г. городской отдел народного образования решил закрыть студию, работавшую в тот период при школе К. Маркса, не согласовывая при этом свои действия с ее руководителем Е. Кравченко. Родители учащихся обратились в горсовет с просьбой поддержать студию, которая, несмотря на все трудности, долгое время не используя государственных средств, занималась необходимой горожанам деятельностью. Была создана специальная комиссия, которая обследовала работу студии. В акте, составленном комиссией 18 сентября 1926 г., отмечалось, что студия перспективная, и ее закрытие “разрушит полезный культурный институт, что отрицательно отразится на художественной молодежи такого большого центра, как Гомель”.

Комиссия рекомендовала не только не закрывать студию, но и “обязательно сохранить ее и развивать как мастерскую живописи”. Поддержало студию и исполнительное бюро школы К. Маркса. Было отмечено, что работа студии способствует школьному самоуправлению. Студийцы помогали в оформлении школы, готовили настенные газеты, делали портреты, лозунги, оформили различные уголки: Ленинский, Красной армии и другие [13, л. 449, 451].

Городской отдел народного образования не успел рассмотреть все документы и записки в защиту студии Е. Кравченко. По распоряжению заведующего школой К. Маркса, с непонятной поспешностью технические сотрудники “очистили” помещение от имущества студии и работ, за которыми комиссия признала значительную художественную ценность. Позже в одном из протоколов заседания художественного отдела горсовета было подчеркнуто: “Многолетняя деятельность художественной студии Е. Кравченко была очень голословной и предвзятой” [12, л. 446]. Неизвестно, какие факты повлияли на работников отдела народного образования, что была дана именно такая оценка семилетней деятельности студии Е. Кравченко. В целом, ситуация с художественным образованием молодежи в Гомеле ухудшилась. Так, если в 1924 г. художественные студии посещало 37 гомельчан, а в 1925 г. – 40, то в 1926–1927 гг. их количество сократилось до 28 человек [14, л. 3, 23].

К середине 1920-х гг. большевистское руководство все более склонялось к мысли, что культурный плюрализм, идея “многообразия” в искусстве, свидетельствовали о недостаточном понимании политического опыта деятелями культуры, об их низкой политической организованности и сплоченности, “слитности” с действительностью. Писателей, художников, музыкантов призывали объединяться в единые союзы по профессиональному принципу. В 1927 г. в Минске было создано Всебелорусское объединение художников. В разных городах Беларуси стали открываться его отделения. Гомельские художники также обратились к местному руководству с просьбой о создании такой структуры. 3 сентября 1927 г. Гомельский окружной отдел ГПУ дал разрешение на регистрацию. Для привлечения к его работе “художников-одиночек” в местные газеты было дано объявление об открытии отделения [15, л. 2, 13]. Организацией Гомельского отделения Всебелорусского объединения художников занималась инициативная группа из бывших преподавателей и учащихся студии им. Врубеля. На очередном заседании было выбрано временное правление в составе Н. Русецкого, С. Ковровского и Г. Шифрина. В соответствии с уставом Всебелорусского объединения художников, был проведен прием художников в гомельское отделение. Все желающие заполняли следующую анкету: 1) Ф.И.О.; 2) год рождения; 3) национальность; 4) социальное положение; 5) образование общее и специальное; 6) в какой сфере искусства работает; 7) в каких художественных выставках участвовал; 8) был ли за границей СССР и где; 9) есть ли о работе статьи, рецензии и т. д.; 10) какие мастерские и художественные школы более близки; 11) место жительства; 12) партийность [15, л. 10].

Учитывая, что Гомель был позднее других городов присоединен к БССР, местные художники стремились показать свои работы в столице республики. Еще до официального оформления Гомельского отделения инициативная группа начала подготовку к участию во Всебелорусской художественной выставке, посвященной десятой годовщине октябрьской революции. В первую очередь обратились в правление Всебелорусского объединения художников с просьбой помочь деньгами и красками. Всем местным художникам предлагалось определить темы, которые отражали бы “быт и строительство революционной БССР”, и представить картины на утверждение инициативной группы. Было принято решение об отправке “на выставку в Минск 43 работ следующих художников: Русецкого (10 работ), Ковровского (4), Зорина (6), Голубкиной (8), Мальца (10), Тарасикова (5)” [15, л. 26].

В соответствии с уставом Всебелорусского объединения художников, открыть его отделения могли в тех городах, где было зарегистрировано не менее 10 художников. Постепенно Гомельское отделение набрало 10 человек и получило возможность официально зарегистрироваться. Правление располагалось в клубе работников просвещения по ул. Комсомольской, 39. Председателем был избран Н. Русецкий. Был установлен размер членских взносов: для поступающих – 1 руб., для членов – 25 коп. в месяц [16, л. 24, 30].

Таблица 1 – Список членов и сотрудников Гомельского отделения Всебелорусского объединения художников (1927 г.)

№ п/п	Ф.И.О.	год рождения	национальность	образование	профессия	должность в объединении
1	Русецкий Николай Ефремович	1885	Белорус	Киевское художественное училище	преподаватель рисования	председатель
2	Ковровский Сергей Александрович	1890	Русский	ВХУТЕМАС (не закончено)	преподаватель рисования	заместитель председателя
3	Зорин Всеволод Владимирович	1893	Русский	Школа поощрения искусств в Петрограде	преподаватель рисования	секретарь
4	Голубкина Александра Петровна	1902	Русская	Ленинградская академия искусств	преподаватель рисования	член правления (казначей)
5	Шифрин Гигель Айзикович	1903	Еврей	ВХУТЕМАС	учащийся	член правления
6	Романовский Михаил Андреевич	1863	Русский	Ленинградская академия искусств	преподаватель рисования	член правления
7	Малец Николай Павлович	1892	Белорус	Пензенское художественное училище	преподаватель рисования	член ревизионной комиссии
8	Тарасиков Николай Лукич	1908	Белорус	Витебский художественный техникум	рабочий художественных мастерских	член ревизионной комиссии
9	Евмененко Александр Константинович	1906	Украинец		учащийся художественного техникума	сотрудник
10	Буринский Михаил Осипович	1903	Белорус		телеграфист на железной дороге	сотрудник

В январе 1929 г. гомельские художники приняли участие в третьей Всебелорусской художественной выставке, на которой были представлены работы С. Ковровского, Б. Звенигородского, Н. Тарасикова, Г. Шифрина (скульптура). Оргкомитет выставки отметил работы всех гомельских художников. Четыре работы Н. Тарасикова – “Автопортрет”, “Рыбачий уголок”, “Лодка”, “Новый человек” – были приобретены комиссией Белорусского государственного музея для коллекции и оценены по 10 руб. каждая [11, л. 4].

В начале 1929 г. правление Гомельского отделения Всебелорусского объединения художников было переизбрано. Председателем стал Г. Шифрин. Основным направлением деятельности нового правления стало привлечение в объединение новых членов. В результате проделанной работы Гомельское отделение увеличилось. В его состав вошли работники историко-художественного музея имени Луначарского Антонов и Николаев, сотрудники газеты “Палеская праўда” Коваленок и Балашов, а также преподаватели рисования учебных учреждений города Звенигородский, Брозгунов, Кравченко, Росляков. Желая познакомить местное население с работой объединения, было принято решение организовать совместно с музеем имени Луначарского художественную выставку. Главной темой стала десятилетняя годовщина подавления Стрелокрытовского мятежа. На первой художественной выставке, организованной в городе Гомельским отделением Всебелорусского объединения художников, состоявшейся в марте 1929 г., было продемонстрировано 30 работ. Первую премию получил С. Ковровский, вторую – Н. Тарасиков [15, л. 32].

В целом, с октября 1917 г. начался новый этап в развитии художественной культуры Гомельщины, шел процесс творческого поиска. Особенное влияние на рост культурного уровня населения оказывало изобразительное искусство как наиболее доступное в условиях неграмотной страны. Однако в первую очередь искусство играло роль, которую определило ему политическое руководство страны – агитация и пропаганда идеи строительства нового социалистического общества. Такая узкая направленность искусства не всегда способствовала воспитанию и сохранению моральных и духовных ценностей народа. Этот период в истории советской культуры был, несмотря на жесткий стиль управления правящей партии, временем расцвета и культурного плюрализма. Художественная жизнь Гомеля первого десятилетия советской власти была достаточно насыщенной, потому что в городе работали яркие, талантливые художники.

Литература

1. Кондаков, И.В. Культура России: краткий очерк истории и теории / И.В. Кондаков. – М. : КДУ, 2008. – 360 с.
2. Гісторыя беларускага мастацтва. У 6 т. Т. 4: 1917–1941 гг. / рэдкал. С.В. Марцэлеў [і інш.]; рэд. тома Л.М. Дробаў, В.Ф. Шматаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 352 с.
3. План работы Гомельского отделения союза Рабис на 1917 год // Государственный архив Российской Федерации. – Фонд. Р-5508. – Опись 1. – Дело 118.
4. Бонелл, В. Крестьянка в политическом искусстве сталинской эпохи // Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. – М. : ООО «Вариант», 2007. – С. 262–295.
5. Воспоминания Я.С. Телешевского // Гомельский краеведческий музей. – Фонд 8.
6. Протоколы собрания Гомельского губотдела профессионального союза Рабис 1919–1920 годы // Государственный архив Гомельской области. – Фонд 131. – Опись 1. – Дело 16.
7. Отчеты Гомельского губотдела профессионального союза Рабис // Государственный архив Гомельской области. – Фонд 60. – Опись 1. – Дело 1926.
8. Постановление первой губернской конференции работников искусств 21 сентября 1920 года // Государственный архив Российской Федерации. – Фонд. Р-5508. – Опись 1. – Дело 90.
9. Докладная записка коллектива художественной студии им. Врубеля. 1921 год // Государственный архив Гомельской области. – Фонд 131. – Опись 1. – Дело 24.
10. Отчет о работе художественной студии им. Врубеля. 1921 год // Государственный архив Гомельской области. – Фонд 60. – Опись 1. – Дело 94.
11. Воспоминания Н.Л. Тарасикова об учебе в Гомельской студии С. Ковровского // Белорусский государственный архив-музей литературы и искусства. – Фонд. 122. – Опись 1. – Дело 245.
12. Докладная записка о работе студии Е. Кравченко. 1926 год // Государственный архив Гомельской области. – Фонд 60. – Опись 1. – Дело 281.
13. Акт комиссии по проверке работы студии Е. Кравченко от 18 сентября 1926 года // Государственный архив Гомельской области. – Фонд 60. – Опись 1. – Дело 281.
14. Отчеты работы художественного отдела Гомельского окружного профбюро // Государственный архив Гомельской области. – Фонд 249. – Опись 1. – Дело 114.
15. Протоколы заседаний административного отдела Гомельского окрисполкома. 1927 год // Государственный архив Гомельской области. – Фонд 161. – Опись 1. – Дело 42.
16. Список членов и сотрудников Гомельского отделения Всебелорусского объединения художников. 1927 год // Государственный архив Гомельской области. – Фонд 161. – Опись 1. – Дело 42.

Содержание Филология

Азяўчыкава Н.А. <i>Стылістычныя асаблівасці перакладу трапеічных сродкаў з англійскай мовы на беларускую</i>	3
Богатикова Л.И. <i>Формирование бессознательных речевых и неречевых стереотипов как основы культурно-языковой интуиции</i>	8
Ефремова Н.И. <i>Модальные значения паремий</i>	13
Захарова М.С. <i>Семантизация лексем из эпиграфа при рекурренции в тексте произведения</i>	19
Кирюшкина А.А. <i>Семантическая многомерность структурно инвариантного словосочетания N_1 de N_2</i>	24
Колоцей С.Н. <i>Бинарность семантической организации паремий</i>	31
Протопопова Т.В. <i>Проблемы передачи экспрессивности при переводе новеллы Л. Франка «Военная вдова»</i>	38
Сажина Е.В. <i>Лексико-грамматическая структура текстов проблемных статей (на материале англоязычной прессы)</i>	42
Сенина Т.А. <i>Комплекс задач для обучения иноязычной научной публичной речи в магистратуре</i>	47
Авдони́на Т.В. <i>«Театральное пространство» Генриетты Юдич</i>	55
Козороз И.Н. <i>Особенности эсхатологического изображения времени в тексте Кирилла Туровского</i>	60
Ляўчук В.В. <i>Артэфакты з чарадзейных казак як культурныя каштоўнасці беларускага этнасу</i>	64
Маркитантова О.А. <i>Поэзия Дмитрия Строева как художественная система</i>	70
Ненадавец А.М. <i>Народныя прыкметы і вясельныя пажаданні, запісаныя ў в. Чухава Пінскага раёна</i>	77
Ярыго Н.А. <i>Роман: история развития и изучения</i>	84
Аніськова С.М. <i>Вербалізацыя аб'екта параўнання ў мове твораў М. Лужаніна</i>	89
Багамольнікава Н.А. <i>Гісторыка-этымалагічны аналіз тапонімаў Гомельшчыны</i>	94
Бароўская І.А. <i>Беларуская песенная лірыка: новае ў стылі, формах і вобразах (аналіз творчага пошуку)</i>	100
Белка Л.Р. <i>Лексіка сферы справаводства беларускай мовы XIV–XVIII стст.</i>	105
Бобрык У.А. <i>Прозвішчы Веткаўскага раёна адапелятыўнага паходжання</i>	111
Воінава А.М. <i>Лексіка каляндарна-абрадавага зімовага цыклу на тэрыторыі Гомельскага рэгіёна</i>	119
Ермакова А.М. <i>Інтэрsub'ектыўнасць публіцыстычнага тэксту</i>	125
Кліменка В.У. <i>Метанімія ў беларускай літаратурнай мове</i>	128
Кравцова Ю.В. <i>Языковая личность писателя-«билингва»</i>	134
Лиденкова О.А. <i>Дендрологическая символика в английской и белорусской литературных балладах</i>	139
Ляшчынская В.А. <i>Эмоцыя здзіўлення ў беларускай фразеалогіі: лінгвакагнітыўны і лінгвакультуралагічны аспекты</i>	144
Мінакова Л.М. <i>Структурна-граматычная трансфармацыя тэрміна ў спецыяльнай лексіцы беларускай мовы (на матэрыяле тэхнічнай тэрміналогіі)</i>	151
Пазняк Н.М. <i>Урбаністычныя матывы ў беларускай паэзіі 20-х гг. XX стагоддзя</i>	156
Паплаўная Л.В. <i>Вобразнасць мастацкага слова Анатоля Сыса</i>	161
Станкевіч А.А. <i>Прадметны код вясельнай абраднасці і яго моўнае выражэнне ў гаворках Гомельшчыны</i>	167
Усовіч К.С. <i>Лаканічнасць і сцісласць маўлення ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля»</i>	174
Хазанава К.Л. <i>Трэці дзень вяселля ў лексіцы гаворак Гомельшчыны</i>	184
Цімашэнка Н.П. <i>Семантычны аспект сказа і тыпы суб'ектнасці ў мове беларускіх народных песень</i>	189

Чайкова С.В. <i>Назвы кухоннага посуду і прылад у гаворках Гомельшчыны</i>	195
Шведава З.У. <i>Майстэрства выкарыстання фразеалагізмаў у мове апавесцей В. Быкава</i>	201

ИСТОРИЯ

Зеленкова А.И. <i>Художественная жизнь Гомеля в первое десятилетие советской власти</i>	207
---	-----

Contents

PHILOLOGY

N.A. Azyavchikova. <i>Stylistic features of the translation of tropes from English into Belarusian</i>	3
L.I. Bogatikova. <i>On the forming and development of conscious and subconscious verbal and nonverbal stereotypes as the basis of cultural language intuition</i>	8
N.I. Efremova. <i>Modal meanings of paremias</i>	13
M.S. Zakharova. <i>Semantic changes of the lexemes from the epigraph recurred in the text</i>	19
A.A. Kirushkina. <i>Semantic multidimensionality of structurally invariant word combination N_1 de N_2</i>	24
S.N. Kolotsey. <i>Binary character of paremia semantic organization</i>	31
T.V. Protopopova. <i>Difficulties in the equivalent rendering of expressivity while translating the short-story by L. Frank "War widow"</i>	38
E.V. Sazhina. <i>The lexical-grammar structure of texts of problem articles (based on the material from the press printed in English)</i>	42
T.A. Senina. <i>Tasks for teaching academic public speaking in English at postgraduate level</i>	47
T.V. Avdonina. <i>"Theatrical space" by H.V. Yudchits</i>	55
I.N. Kozoroz. <i>Special features of eschatological descriptions of time in works by Kirill Turovskiy</i>	60
V.V. Levchuk. <i>Tale artifacts as cultural values of Belarusian ethnos</i>	64
O.A. Markitantova. <i>Dmitry Strotsev's poetry as art system</i>	70
A.M. Nenadovets. <i>Folk omens and wedding wishes written in Chukhava village in Pinsk region</i>	77
N.A. Yarigo. <i>Novel: the history of development and studying</i>	84
S.M. Aniskova. <i>Comparative object verbalization in texts of works by M. Luzhanin</i>	89
N.A. Bogomolnikova. <i>Historical-etymological analysis of toponyms of Gomel region</i>	94
I.A. Borovskaya. <i>Belarus song lyrics: new in style, forms and images (creative search analysis)</i>	100
L.R. Belka. <i>Vocabulary in the sphere of Belarusian language record management in the XIV–XVIII centuries</i>	105
V.A. Bobrik. <i>Surnames of Vetka region citizens</i>	111
E.N. Voinova. <i>Calendar-and-rite vocabulary of winter period in Gomel region</i>	119
E.N. Ermakova. <i>Intersubjectivity of a journalistic text</i>	125
V.U. Klimenko. <i>Metonymy in Belarusian literary literature</i>	128
Y.V. Kravtsova. <i>Language personality of a "bilingual" writer</i>	134
O.A. Lidenkova. <i>Tree symbolism in Belarusian and English literary ballads</i>	139
O.A. Leschinskaya. <i>Emotion of surprise in Belarusian phraseology: cognitive and linguacul-turological aspects</i>	144
L.N. Minakova. <i>Structural-grammatical transformation of a term in special vocabulary of Belarusian language (on the material of engineering terminology)</i>	151
N.M. Pozniak. <i>Urban motives in Belarusian poetry of the 1920s</i>	156
L.V. Poplavnaya. <i>Anatoly Sys's language figurativeness</i>	161
A.A. Stankevich. <i>Item code of marriage traditions and its language expressiveness in Gomel citizens' dialects</i>	167
K.S. Usovich. <i>Speech laconism and conciseness in "Novaya Zyamlya" by Yakub Kolas</i>	174
E.L. Hazanova. <i>The third day of the wedding ceremony in the dialects of Gomel region</i>	184
N.P. Timoshenko. <i>Semantic aspect of a sentence and types of subjectness in the language of Belarusian folk songs</i>	189
S.V. Chaikova. <i>Names of cookware and kitchen utensils in Gomel region dialects</i>	195
Z.V. Shvedova. <i>V. Bykov's skillful usage of phraseological units in the language of his tales</i> ...	201

HISTORY

A.I. Zelenkova. <i>Gomel art life during the first decade of the Soviet power</i>	207
---	-----

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Статья представляется в редакцию в двух экземплярах на белорусском, русском или английском языках и является оригиналом для печати. Объем статьи, как правило, не должен превышать 10 страниц, и ее разметка не требуется. Статья должна иметь разрешение соответствующего научного учреждения на опубликование. Статья должна иметь индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК), к ней следует приложить краткое резюме (на русском и английском языках), название статьи, фамилии и инициалы авторов на английском языке. Ее необходимо подписать всем авторам, указать полное название учреждения, где выполнена работа, а также почтовый адрес, номер телефона (служебный и домашний). Плата за опубликование статей не взимается.

Авторы представляют на дискете (либо по электронной почте e-mail: vesti@gsu.by) tex-файл со статьей, подготовленной в LaTeX'e с опцией 12pt в стандартном стиле article (`\textwidth 165 mm`, `\textheight 245 mm`). Аналогичны требования для статей, набранных в редакторе MS Word. При наборе формул в редакторе MS Word необходимо использовать Microsoft Equation. Для набора формул не должны использоваться пакеты сторонних разработчиков (MathType и др.). Занумерованные формулы выключаются в отдельную строку, номер формулы ставится у правого края страницы. Нумеровать следует лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

Статьи, претендующие на научный приоритет, оформляются в виде кратких сообщений объемом до 2 страниц текста и, как правило, публикуются в ближайших номерах журнала.

Ссылки в тексте обозначаются порядковым номером в квадратных скобках. Ссылки на неопубликованные работы не допускаются.

Поступившие в редакцию статьи направляются на рецензию специалистам. Основным критерием целесообразности публикации является новизна и информативность статьи. Авторы не должны направлять статьи, которые уже опубликованы, либо приняты к печати в других изданиях. Если по рекомендации рецензента статья возвращается автору на доработку, то переработанная рукопись вновь рассматривается редколлегией, и датой поступления считается день получения редакцией окончательного ее варианта. Лицам, осуществляющим послевузовское обучение, предоставляется право первоочередного опубликования статей.

Технический редактор: *И. В. Близнец*. Корректоры: *Е. В. Убоженко, И. А. Хорсун*

Подписано в печать 31.01.2012. Формат 60 × 84 1/8. Бумага офсетная.
Ризография. Усл. печ. л. 25,34. Уч.-изд. л. 22,07. Тираж 100 экз. Заказ № 93

Цена свободная

Издатель и полиграфическое исполнение: учреждение образования
«Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины»
ЛИ № 02330/0549481 от 14.05.2009.
Ул. Советская, 104, 246019, г. Гомель.